ANA VESELINOVIĆ
PETAR ATANACKOVIĆ
ŽELJKO KLARIĆ (UR.)

IZGUBLJENO U TRANZICIJI

KRITIČKA ANALIZA PROCESA DRUŠTVENE TRANSFORMACIJE

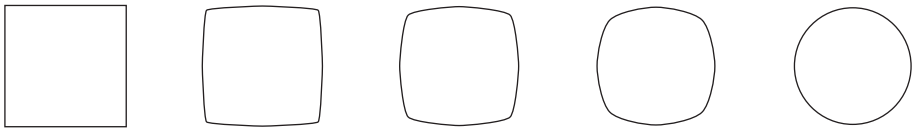

ANA VESELINOVIĆ
PETAR ATANACKOVIĆ
ŽELJKO KLARIĆ (UR.)

IZGUBLJENO U TRANZICIJI

KRITIČKA ANALIZA PROCESA DRUŠTVENE TRANSFORMACIJE

BEOGRAD, 2011

IMPRESUM

PUBLIKACIJA:
IZGUBLJENO U TRANZICIJI
Kritička analiza procesa društvene transformacije

IZDAVAČ:
Rosa Luxemburg Stiftung
Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu
Gospodar Jevremova 47, Beograd, Srbija

UREDNIŠTVO:
Ana Veselinović
Petar Atanacković
Željko Klarić

AUTORI I AUTORKE TEKSTOVA:
Milan Rakita, Đorđe Tomić, Šefik Tatlić i Lina Dokuzović, Ivana Marjanović, Goran Musić, Mislav Žitko, Miloš Jadžić, Tanja Vukša, Tea Hvala, Sunčica Vučaj, Jelena Veljić i Aranđel Bojanović, Dare Pejić, Vladimir Simović, Boris Stamenić, Milan Radanović, Dušan Maljković, Ana Vilenica, Ivan Zlatić

PREVOD:
Igor Aćimović

LEKTURA I KOREKTURA
Sava Kuzmanović

DIZAJN:
Ana Humljan

PRIPREMA ZA ŠTAMPU:
Dejan Dimitrijević

ŠTAMPA
Akademija, Beograd, april 2011.
Tiraž
500

Zahvaljujemo se svim učesnicima i učesnicama Letnje škole „Izgubljeno u tranziciji“, održane od 01. do 04. jula 2010. godine u Novom Sadu, i koleginicama i kolegama iz Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe

SADRŽAJ

2 - PREDGOVOR

5. TRANZICIJA I(LI) TRANSFORMACIJA: UVOD

7 - **Milan Rakita:** Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama

33 - **Đorđe Tomić:** Od transformacije do tranzicije i nazad: Nauka o transformaciji? Pojmovi, pitanja, teorije

57. JUGOISTOČNA EVROPA KAO DRUGOST

59 - **Šefik Tatlić i Lina Dokuzović:** Tranzicija kao praznina: Integracija, suučesništvo, otpor

73 - **Ivana Marjanović:** Rasistički režim (belog) EU Šengen režima

85. STRUKTURNA PRILAGOĐAVANJA

87 - **Goran Musić:** Suprotstavljene interpretacije tranzicije: Balkan i Srednja Evropa

103 - **Mislav Žitko:** Tranzicija financijskog sektora u Hrvatskoj i Sloveniji

116 - **Miloš Jadžić:** Prostor, urbanizam, politika u postsocijalističkom gradu

133. STARE ULOGE I NOVA OČEKIVANJA: ŽENE U TRANZICIJI

135 - **Tanja Vukša:** Kritički feministički pristup pojmu jednakosti

144 - **Tea Hvala:** Kontinuitet promene feminističke kontrajavnosti u Ljubljani

162 - **Sunčica Vučaj:** Lezbejska egzistencija - u tranziciji?

181. IDEOLOŠKA REPRODUKCIJA STVARNOSTI

183 - **Jelena Veljić i Aranđel Bojanović:** Transformacija sistema visokog obrazovanja u Srbiji 2003-2010: jedna perspektiva

208 - **Dare Pejić:** „KONCEPT VIKENDA VIŠE NE POSTOJI!" Kreativne industrije u kognitivnom kapitalizmu i preduzetnički duh zaposlenih u kulturi

225. PROIZVODNJA SEĆANJA I NOVI MITOVI

227 - **Vladimir Simović:** Ideologija i ideologizacija sećanja: od socijalizma do kapitalizma i nazad

238 - **Boris Stamenić:** Od nacionalne klase do prvoklasne nacije: Ambivalentnost promjene politike (pod) sjećanja u Istočnoj Europi nakon 1989. godine

258 - **Milan Radanović:** Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. Primeri manifestovanja sprege između akademskog istorijskog revizionizma i državne revizije prošlosti

304 - **Dušan Maljković:** Mit o vladavini Zorana Đinđića kao „zlatnog doba" formiranja građanskog društva u Srbiji

321. OTPORI I ALTERNATIVE: KUDA IDEMO?

323 - **Ana Vilenica**: Aktivizam i umetnost

332 - **Đorđe Tomić:** Od demokratije do socijalnog pitanja? Studentski protesti u Srbiji od početka devedesetih godina 20. veka do danas

360 - **Ivan Zlatić:** Od politikantskog ka političkom - Radnički aktivizam u Srbiji 2000-2004. godine

383 - ABSTRACTS

391 - BIOGRAFIJE

PREDGOVOR

„Tranzicija“ predstavlja u javnosti najčešće upotrebljavani termin za opisivanje društvenih promena u istočnoj i jugoistočnoj Evropi nakon pada Berlinskog zida 1989. godine. Kolaps sistema „realnog socijalizma“ i okončanje bipolarne podele sveta vodilo je promenama društava nekadašnjeg Istočnog bloka, zbog čega se u političkoj sferi, medijima, ali i u naučnim krugovima pojam „tranzicija“ po pravilu koristi za opisivanje transformacije društava iz sistema „državnog socijalizma“ u „liberalnu demokratiju“ ili u ekonomskom smislu, za prelazak sa dirigovane ili planske privrede na tržišno orijentisanu ekonomiju.

U proteklih dvadeset godina, transformacijski procesi su, u drastičnoj meri izmenili političke, ekonomske i društvene ambijente zemalja realno postojećeg socijalizma.

U političkoj areni, jednopartijski sistem je zamenjen višepartijskim sistemom, a istovremeno je počeo dugotrajan proces ekonomske liberalizacije, koji je podrazumevao otvaranje nacionalnih tržišta za inostrani i domaći krupni kapital. I dok su se ovi „tranzicioni“ procesi vodili pod vrednosno nabijenim parolama „modernizacije“, „stabilizacije“, „normalizacije“ i „liberalizacije“, svedoci smo faktičke ekonomske periferizacije, socijalne fragmentacije, pauperizacije, porasta etnonacionalizma, klerikalizacije i retradicionalizacije.

Drugim rečima, „tranzicija“ se i pojmovno i praktično razotkrila kao jedan krajnje protivrečan proces.

Kompleksna situacija u kojoj se društva bivšeg Istočnog bloka već više od dve decenije nalaze zahteva dosta nijansiraniji kritičkoanalitički pristup koji polazi od pretpostavke da navedeni negativni fenomeni ne mogu biti objašnjeni samo kao devijacije na inače „ispravnom“ putu tranzicije. Umesto toga, oni ukazuju na suštinske nedostatke samog koncepta tranzicije.

Iz tog razloga neophodno je kritički ispitati i oceniti kako sam koncept, tako i realni proces tranzicije. Važno je istražiti na koji su način u javnosti mišljeni pojmovi „tranzicije“, „transformacije“ i „modernizacije“, koji je bio istorijsko-politički kontekst njihovog nastanka i u čemu se ogledala njihova politička funkcija. Ispitati kako se proces tranzicije odvijao u pojedinim društvima i koji su bili (ili koji jesu) ključni socioekonomski, politički, kulturni i drugi rezultati i uticaji tranzicije. Ustanoviti na kojim pitanjima i mestima se artikulišu nezadovoljstva i javljaju otpori i u kojoj meri oni predstavljaju *realne* alternative tranzicionim procesima.

Zbornik koji je pred vama upravo predstavlja jedan pokušaj kritičkog preispitivanja „tranzicije“. Odakle dolaze i kako se upotrebljavaju koncepti „tranzicije“ i „transformacije“? Šta predstavlja i šta donosi „tranzicija“ u socioekonomskoj sferi? Koje su odlike „novog sistema vrednosti“ u društvima u „tranziciji“? Na koji način se tranziciona društva odnose prema svojoj „socijalističkoj“ prošlosti i kakva se anticipacija budućnosti krije iza tih specifičnih odnosa? Na koji način su se promenila društva i pojedinci u njima tokom više od dve decenije? Postoje li alternative i otpori tranzicionim procesima? Ovo su samo neka od pitanja na koja su autori/ke u zborniku pokušali/e da pronađu odgovore.

Zbornik je nastao kao rezultat rada Letnje škole 2010. „Izgubljeno u tranziciji“ realizovane u organizaciji fondacije Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe (Beograd) i Alternativne kulturne organizacije – AKO (Novi Sad). Letnja škola, održana u Novom Sadu od 01. do 04. jula 2010. godine, okupila je preko dvadeset mladih izlagača i izlagačica i više desetina drugih učesnika i učesnica sa područja bivše Jugoslavije i iz drugih evropskih zemalja (Austrija, Nemačka i Italija), koji su na sedam panela tokom četiri dana rada pokušali da kroz izlaganja,

prezentacije i diskusije mapiraju i analiziraju neke od osnovnih problema društava u tranziciji i pronađu moguće odgovore na ranije navedena pitanja. Stoga se u izboru učesnika/ca letnje škole i, kasnije, autora/ki priloga za zbornik, polazilo pre svega od želje da budu zastupljeni mlađi i neafirmisani istraživači i istraživačice iz regiona bivše Jugoslavije, koji imaji određeni levi aktivistički *background*. Na taj način se želelo dostizanje određenog nivoa naučne analize problema, ali ujedno i otvoreno postavljanje političkih pitanja vezanih za karakter i perspektive tranzicionih procesa, kao i alternativâ tranziciji. Jasno je da autori i autorke tekstova u zborniku svojim istraživačkim prilozima nisu mogli da pokriju čitav spektar pitanja povezanih sa problemom tranzicije, niti im je to, uostalom, i bila namera. Iz tog razloga zbornik treba pre svega razumeti ne kao epilog, već kao početak kritičkog preispitivanja stvarnosti koja nas okružuje.

Struktura zbornika i izbor autora i autorki tekstova u najvećoj meri odgovaraju strukturi i izboru izlagača sa Letnje škole 2010, iako je na pojedinim mestima u zborniku došlo do izvesnih promena. Izostanak određenih, a opet značajnih tema iz sadržaja zbornika ne treba razumeti kao programsku koncepciju priređivača, već kao odraz realnog stanja i interesovanja među samim autorkama i autorima, istraživačima i istraživačicama, aktivistima i aktivistkinjama. Takođe, važno je napomenuti da su stavovi koji su izneti u tekstovima, njihovi lični stavovi, a ne pozicije sa kojih nastupaju organizatori skupa i urednici.

Uvodno poglavlje u zborniku problematizuje „tranzitološke" termine i njihovu upotrebu. Ova celina donosi dva teksta: sa jedne strane, rad Milana Rakite, koji, polazeći od kritičke analize teorija modernizacije, preko preispitivanja teorija tranzitologije i njihove primene u sferi društvenih nauka, nastoji da ispita istorijsko-politički kontekst u kojem nastaju, te da ustanovi njihovo političko značenje i funkciju u savremenim društvima.

Na ovaj rad nadovezuje se tekst Đorđa Tomića, koji pokušava da predstavi razvoj teorija (ili samoproglašenih „novih naučnih disciplina") o tranziciji i transformaciji, pokušavajući pritom kritički da analizira njihove domete i ograničenja.

Druga celina zbornika obuhvata dva teksta, kojima se problematizuje odnos različitih pojmova i praksi u tranzicionim društvima, kao i odnos između društava u tranziciji i kapitalističkog „prvog sveta" tj. društava kapitalističkog centra. U tekstu Šefika Tatlića i Line Dokuzović ispituju se pojmovi tranzicije, integracije, saučesništva i otpora, kao delova šireg programa širenja globalnog kapitala na nova područja (istočne i jugoistočne Evrope), dok se u radu Ivane Marjanović kritički analizira proces evropskih integracija, politika granica, otvorenosti i zatvorenosti, te neokolonijalna aproprijacija istočne Evrope kao bitan deo svih ovih procesa, pokrenutih nakon 1989. godine.

Treće poglavlje govori o tzv. strukturnom prilagođavanju društava u tranziciji. Polazi se, u tekstu Gorana Musića, od komparacije dva, po mnogo čemu različita primera tranzicionih društava – Čehoslovačke kao „uspešnog" i bivše Jugoslavije kao „neuspešnog" primera tranzicije – da bi u radu Mislava Žitka sledila analiza tranzicije finansijskog sektora u bivšim socijalističkim zemljama i ispitivanje njene uloge u procesu transformacije, čime je učinjen vrlo značajan korak ka stvaranju celovite slike o tranzicionim procesima u društvima istočne i jugoistočne Evrope. Naposletku dolazi rad Miloša Jadžića, koji ispituje procese transformacije u postsocijalističkim gradovima, probleme koji se u toku tih procesa javljaju, kao i zvanične strategije (i alternativne prakse) koje se razvijaju u urbanim sredinama jugoistočne Evrope.

Između stare uloge i novih očekivanja: žene u tranziciji jeste naslov četvrtog poglavlja zbornika koje donosi tri teksta. Polazna osnova ove celine je rad Tanje Vukše u kojem se, kroz prikaz društvenog položaja ženske populacije u tranzicionim društvima i revitalizacije konzervativno-patrijarhalnog svetonazora, iznosi kritički feministički

pristup pojmu rodne jednakosti. Sunčica Vučaj i Tea Hvala nas kroz svoje tekstove upoznaju sa razvojem lezbejskog pokreta i feminističkih (kontra)javnosti u dva tranziciona društva koja su nastala raspadom Jugoslavije (Srbija i Slovenija).
Peta celina naslovljena je *Ideološka reprodukcija stvarnosti* i donosi dva teksta u kojima se problematizuje ideološka (samo) reprodukcija sistema u tranzicionim društvima tj. praktična primena ideologije neoliberalnog kapitalizma u sferama obrazovanja, rada i (samo)zapošljavanja.
U radu Jelene Veljić i Aranđela Bojanovića o transformaciji sistema obrazovanja, kroz istraživanje tzv. bolonjizacije obrazovanja analizira se proces reforme i komercijalizacije obrazovnog sistema i samog obrazovanja u tranzicionim društvima. U tekstu Dareta Pejića, na primeru kreativne industrije i intelektualnog (kognitivnog) rada, ispituju se neoliberalni koncept rada i prekarizacija, kao jedna od glavnih odlika neoliberalne prakse u bivšim socijalističkim zemljama.
Proizvodnja sećanja i novi mitovi predstavljaju temu šestog poglavlja zbornika. Na koji način se posmatra prošlost u društvima u tranziciji, koje su odlike kulture sećanja tj. kulture zaborava u njima i kako se manifestuje istorijski revizionizam, kao dominantno obeležje istorijskog pamćenja u društvima istočne i jugoistočne Evrope, samo su neka od pitanja koja se problematizuju u ovom poglavlju. Na koji način i sa kakvim ciljem se određene epizode iz prošlosti, bilo da su vremenski udaljene ili sasvim bliske, fiksiraju u kolektivnom sećanju ili, pak, sistematski potiskuju i zaboravljaju? Polazeći od razmatranja ideologizacije sećanja u tekstu Vladimira Simovića, preko analize politike sećanja u istočnoj Evropi nakon 1989. godine u tekstu Borisa Stamenića i studije slučaja istorijskog revizionizma u Srbiji nakon 2000. godine u radu Milana Radanovića, poglavlje se završava istraživanjem mita o vladavini Zorana Đinđića u tekstu Dušana Maljkovića. Iako ovim tekstovima razmatrani fenomeni kulture sećanja i konstrukcije novih mitova nisu zahvaćeni u svoj svojoj raznovrsnosti, njima se ipak fiksira i analizira jedan značajan set pitanja i problema, koji je u svojoj osnovi karakterističan za sva tzv. tranziciona društva.
Poslednju celinu u zborniku predstavljaju istraživanja različitih vidova alternativâ, kritičkih praksi i otpora tranzicionim procesima u jugoistočnoj Evropi. Polazeći od prikaza raznovrsnih umetničkih praksi kao posebnih oblika kritičkog društvenog aktivizma u tranzicionim društvima (u tekstu Ane Vilenice), poglavlje nas kroz rad Đorđa Tomića upoznaje sa studentskim protestima i fenomenom novog studentskog samoorganizovanja. Ova celina se završava tekstom Ivana Zlatića o položaju radnika i radničkim protestima u vremenu tranzicije, kao i pokušajima samoorganizovanja u cilju izgradnje alternativâ vladajućem neoliberalnom konceptu. Ovi radovi nastojali su da ispitaju na koji način se ispoljavalo nezadovoljstvo različitih društvenih grupa aktuelnim neoliberalnim reformama, te da li su kroz proteste, štrajkove i druge vidove otpora tranzicionim procesima razvijene neke nove forme društvenog (i političkog) organizovanja.
Zbornik *Izgubljeno u tranziciji* i Letnja škola 2010. iz koje je nastao, predstavljaju, na specifičan način, nastavak aktivnosti mreže nezavisnih istraživača i aktivista iz Beograda, Novog Sada, Berlina i drugih gradova, započetih 2009. godine konferencijom o novim društvenim pokretima i zbornikom radova *Društvo u pokretu – Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*. Iako između konferencije i letnje škole, kao i između dva zbornika, ne postoji uska tematska veza, jedno im je ipak zajedničko, a to je pokušaj kritičkog preispitivanja stvarnosti i njenih ideologizovanih interpretacija. Otvarati nove teme, analizirati probleme, postavljati „osetljiva" pitanja – to je bio cilj i u jednom i drugom slučaju, i zato zbornik koji je pred vama predstavlja još jedan korak dalje u istom pravcu.

Uredništvo
Novi Sad / Beograd, mart 2011. godine

1.
TRANZICIJA I(LI) TRANSFORMACIJA: UVOD

7 - Milan Rakita:
Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama

33 - Đorđe Tomić:
Od transformacije do tranzicije i nazad: Nauka o transformaciji? Pojmovi, pitanja, teorije

MILAN RAKITA

PRILOG KRITICI TEORIJA MODERNIZACIJE I TRANZITOLOGIJE U DRUŠTVENIM NAUKAMA

APSTRAKT:
Aktuelni procesi društveno-ekonomske transformacije post-socijalističkih zemalja obuhvaćeni su u aktuelnom diskursu društvenih nauka sintetičkim nazivom "društvene tranzicije". Kao jedna od dominantnih teorijskih paradigmi u društvenim/humanističkim naukama u drugoj polovini 20. veka, teorije modernizacije su u recentnoj fazi svoga razvoja omogućile pojavu uže naučne discipline poznate pod nazivom tranzitologija. Polazna pretpostavka eseja jeste da nekritička i vankontekstualna ekstrapolacija pojmovno-teorijske aparature modernizacijskog/tranzicijskog diskursa u lokalnim naučnim tumačenjima društveno-ekonomskih procesa u post-socijalističkim zemljama s kraja 20. i početka 21. veka po pravilu rezultira redukcijom stepena objektivnosti naučnih sudova i/ili njihovim ideološkim iskrivljavanjem i pukom deskriptivnošću, te otuda analitički, eksplanatorni i heuristički potencijal teorija modernizacije i tranzitologije može biti doveden u pitanje.

KLJUČNE REČI:
modernizacija, modernost, teorije modernizacije, modernizacijska paradigma, modernizacijski diskurs, univerzalizam, normativizam, preskriptivnost, ideologija, razvoj, razvojni proces, kolonijalizam, postsocijalizam, tranzicija, tranzitologija, tranzicioni diskurs

UVOD

Kao jedna od dominantnih teorijskih perspektiva u društvenim naukama druge polovine 20. veka, teorije modernizacije su predstavljale zasebnu teorijsku paradigmu u oblasti proučavanja problematike društvenog razvoja. Modernizacijska paradigma je kao opšti konceptualno-interpretativni model strateški uticala na idejno-teorijsko profilisanje razvojnog ili modernizacijskog diskursa u društvenim naukama u vidu posebnih teorijskih pravaca, među kojima su se poslednjih decenija naročito isticale teorije društvene tranzicije i teorije globalizacije. Svrha kritičkog sagledavanja epistemoloških osnova razvojno-modernizacijskog diskursa u društvenim naukama sastoji se u pokušaju utvrđivanja načina na koji se unutar diskurzivnog polja modernizacijske paradigme odvijala proizvodnja i razmeštaj saznajnih dispozitiva jednog dela društvenih nauka u funkciji legitimizacije i reprodukcije hegemonog metanarativa zapadnog diskursa modernosti kao rodnog mesta različitih formi neokolonijalnog diskursa i ostvarivanja istorijskog kontinuiteta imperijalnih politika nakon Drugog svetskog rata.

Otuda kritička analiza saznajno-teorijskih pretpostavki modernizacijske paradigme u društvenim naukama podrazumeva preispitivanje idejno-istorijskog zaleđa i funkcija glavnih *toposa* zapadnog istorijsko-političkog diskursa modernosti u cilju prevrednovanja saznajnih pretpostavki i kategorijalne aparature teorija modernizacije i društvene tranzicije. Takođe, jedna od polaznih pretpostavki rada jeste da nekritička ekstrapolacija saznajno-teorijskih pretpostavki modernizacijske paradigme i vankontekstualna operacionalizacija pojmovno-metodološke aparature u razvojnim i tranzitološkim tumačenjima socioekonomskih sistema zemalja u razvoju, odnosno tzv. tranzicionih zemalja, po pravilu rezultira redukcijom stepena objektivnosti naučnih sudova usled intrinzične ideološke pristrasnosti ovog normativističkog teorijskog modela, te otuda analitički, eksplanatorni i heuristički potencijal teorija modernizacije, odnosno tranzitologije kao jedne od idejno-teorijskih derivacija modernizacijske paradigme može biti relativizovan i doveden u pitanje.

IDEJNO-ISTORIJSKO POREKLO MODERNIZACIJSKOG DISKURSA U DRUŠTVENIM NAUKAMA

Kada govorimo o modernizacijskoj paradigmi kao specifičnom naučnom diskursu, neophodno je osvetliti dublju logiku unutrašnje organizacije epistemičkog polja istorijske epohe novog veka u kome se formulišu unutrašnje i spoljašnje granice glavnih topika istorijskog narativa zapadne *modernité* i konstituiše povesni govor humanističkih disciplina kroz uspostavljanje organizovanog sistema (sa)znanjâ o različitim aspektima pojavnog sveta, što sve skupa predstavlja jedinstvenu diskur-

zivnu formaciju ili, Fukoovim rečima: „fundamentalni kodeks jedne kulture (...) koji upravlja njenim jezikom, njenim perceptivnim shemama, njenom razmenom, tehnikama, vrednostima, hijerarhijom njene prakse (...)" (Fuko, 1971: 64/65).[1] Otuda preispitivanje šireg epistemološkog zaleđa modernizacijskog diskursa u društvenim naukama podrazumeva utvrđivanje opštih idejno-istorijskih pretpostavki u čijim je okvirima moguće locirati temelje modernizacijske paradigme u društvenim naukama kao institucionalizovane saznajno-teorijske derivacije univerzalističkog diskursa evropske modernosti, i u isto vreme pojmiti njen instrumentalni karakter u istorijskom procesu legitimizacije simboličkih i realnih praksi dominacije Zapada u epohi (neo)kolonijalizma, o čemu će nadalje biti više reči.

Jedno od osnovnih obeležja modernizacijske paradigme u društvenim naukama i humanističkim disciplinama je inter/multidisciplinarnost, budući da se predmetna interesovanja i metodi istraživanja različitih teorijskih pravaca sustiču i međusobno preklapaju u širokom polju predmetne stvarnosti obuhvaćene sintetičkim pojmom modernosti, odnosno moderniteta. Upravo zbog heterogenog karaktera termina *modernizacija* kao saznajno-istraživačke kategorije, odnosno *modernosti* ili *moderniteta* kao istorijskog pozitiviteta i kao diskurzivnog polja koje zahvata raznorodne segmente društvenoistorijskih, ekonomskih i kulturalnih stvarnosti, ali takođe i zbog širine i kompleksnosti naučno-filozofskih znanja i popularnih predstava o fenomenu modernosti, koristićemo sveobuhvatniji termin *modernizacijski diskurs*.[2]

1 U analizama idejno-istorijskog porekla modernizacijske paradigme u društvenim naukama oslanjaćemo se na Fukoov pojam diskursa. Naime, Fukoovo shvatanje diskursa višestruko je složeno i povezano sa nekoliko temeljnih pojmova koji se s njim podudaraju ili na njega utiču. Termini povezani sa tim temeljnim pojmom su diskurzivna praksa, diskurzivne formacije, te njihov međusobni odnos spram „arheologije znanja", filozofije i politike, znanja i moći, totaliteta i disperzivnosti. Zbog međusobnog preklapanja ovih termina, pre svega bi trebalo dodatno razjasniti i terminološki razgraničiti sam termin diskurs. U smislu u kome ga upotrebljava Fuko, diskurs nije tek puki govor, već specifična „formacija" koju treba razlikovati od govora kao predmeta lingvistike i psihoanalize; diskurs je shvaćen kao specifična praksa, i to praksa nezavisna od subjekta, diskontinuirana, te podložna vlastitim zakonima; takvu praksu filozofski treba pojmiti kao svojevrstan produktivitet. Naime, diskurs se ovde ne uspostavlja (tj. samouspostavlja) kao vlasništvo subjekta, već upravo suprotno – on „omogućuje", tvori subjekta barem u tolikoj meri da ga konstituiše i određuje. Stoga možemo reći da su takve diskurzivne formacije nužne kako za konstituisanje subjekta, tako i za njegovu „razgradnju". Ukoliko diskurs, pak, posmatramo kao određeni oblik govora, i tada ga treba interpretirati s obzirom na njegovu samostalnost i s obzirom na moć da konstituiše praksu. To znači da je diskurs po svom bitnom određenju povezan sa praksom njegovog sprovođenja, tj. tek kao „delatan" može postati predmet istraživanja.

2 U cilju preciziranja različitih konotativnih dimenzija termina *modernizacija* kao centralnog toposa modernizacijskog diskursa u društvenim naukama, ali i kao *loci communis* istorijske epohe *modernosti*, na početku je neophodno ukazati na terminološko-pojmovnu distinkciju imajući u vidu tri specifična nivoa značenja ove saznajne kategorije i odgovarajuće načine njene upotrebe u ovom radu; najpre, kao *naučna odrednica* u užem smislu, termin označava opšte saznajno-teorijsko i predmetno usmerenje i, kao takav,

S obzirom na jedinstveno idejno zaleđe teorija modernizacije kao saznajne derivacije istorijskog metanarativa zapadne modernosti, različiti oblici teorijskih artikulacija modernizacijske paradigme (uključujući teorije društvene tranzicije i globalizacije) predstavljale su dovoljno diferenciran, ali u idejno-istorijskom, saznajno-teorijskom i naučno-organizacionom pogledu istovremeno dovoljno opšti i srodan skup naučnih saznanja i relativno konzistentnih analitičkih instrumenata, kojima je bilo moguće integrisati „prirodan" sled različitih istorijskih perioda i epoha i njima svojstvenih društvenoekonomskih struktura u jedan razgovetan narativ univerzalnog razvoja svetske istorije. Ovo svojstvo obezbeđuje modernizacijskom metanarativu u društvenim naukama neophodnu idejnu konzistentnost i čini ga istorijski perzistentnom i inkluzivnom saznajnom formacijom koja obuhvata metodološki različite, ali u isto vreme idejno i logički homologne interpretacije predmetne stvarnosti. Upravo iz ove strukturne logičke i saznajne inkorporisanosti teorija modernizacije unutar istorijsko-političkog diskursa zapadne modernosti proističe sveobuhvatnost teorijskog opsega i karakteristična holistička perspektiva teorija modernizacije, odnosno teorija društvene tranzicije i globalizacije, koja im pribavlja inkluzivni karakter metateorije i pruža mogućnost smisaone integracije različitih teorijsko-istraživačkih pristupa u jedinstveni korpus simboličkih predstava, znanjâ i evaluacija vlastitog predmeta proučavanja. Otuda bi zbog svojevrsne metateorijske pozicije unutar jednog dela humanističkih disciplina 20. veka teorije modernizacije bilo pravilnije okarakterisati kao zasebnu teorijsku paradigmu u društvenim naukama, a ne samo kao opšti teorijski pravac u užem smislu, budući da modernizacijska paradigma, baš kao i svaka naučna paradigma, podrazume-

upućuje na konkretan način bavljenja fenomenom društvene modernizacije iz uže naučne perspektive *teorija modernizacije*, odnosno *modernizacijske paradigme u društvenim naukama*; zatim, kao univerzalistička *istorijska topika/narativ modernosti* ili *moderniteta* termin se odnosi na novovekovne procese i fenomene društvenoistorijskog razvoja evropskog Zapada od 15. do kraja 20. veka; i treće značenje, koje ujedno predstavlja najapstraktniji nivo artikulacije modernizacijske topike, u vidu sintagme *modernizacijski diskurs* pod kojim podrazumevamo inkluzivnu *epistemološku odrednicu* koja konotira raznorodne pojavne oblike ispoljavanja hegemonog univerzalističkog diskursa *zapadne modernosti*. U pitanju je sistem *unutrašnje organizacije epistemološkog polja modernizacijskog narativa* kao specifične diskurzivne formacije ili diskurzivne prakse, koja omogućava istorijsko konstituisanje i progresivno grananje najrazličitijih oblasti i formi saznanjâ u formi tekstova, odnosno govora ili iskaza o univerzalnim zakonima istorijskog razvoja čovečanstva na čelu sa zapadnom civilizacijom kao avangardom ljudskog razvoja. Na ovaj način je, počev od 15. veka pa naovamo, putem zasnivanja suverenih operacija opisivanja, klasifikacija i sistematizacija znanjâ o istorijskoj *drugosti* evro-američkog Zapada tekao proces imaginarne kolonizacije objekata znanjâ kroz odgovarajuće, u praksi otelovljene, upotrebe tih hegemonih znanja, koje su omogućavale istorijsku akumulaciju, evaluaciju i smisaono povezivanje najrazličitijih vrsta saznanjâ u jedinstveni korpus institucionalizovanog sistema znanjâ modernih naučnih disciplina zapadnoevropskih zemalja (a kasnije, kao što ćemo pokazati, i SAD-a) o vlastitim objektima imaginarne (dakako – i realne) kolonizacije, te sa njima povezanim problematikama univerzalnog istorijskog razvoja, smisaono ih inkorporirajući u diskurzivno telo istorijskog govora zapadnog sveta koje nazivamo *modernizacijskim diskursom*.

va postojanje fundamentalne i opšteprihvaćene predstave o predmetnoj stvarnosti jedne opšte nauke o društvu ili skupa posebnih naučnih disciplina, na kojoj je zasnovan konsenzus akademske zajednice o jedinstvenim ciljevima i strateškim zadacima naučnih istraživanja, modalitetima teorijske artikulacije, te načinima primene odgovarajućih istraživačkih metoda.

SAZNAJNO-TEORIJSKI KARAKTER MODERNIZACIJSKE PARADIGME U DRUŠTVENIM NAUKAMA

Konkretno, modernizacijska paradigma u društvenim naukama druge polovine 20. veka formirana je na epistemološkim osnovama funkcionalističko-evolucionističke sistemske teorije društvenog razvoja.[3] Centralna kategorija društvenog razvoja počiva na pretpostavci da svaka društvena promena predstavlja rezultat evolutivnog procesa kompleksne diferencijacije društvene strukture, usled čega dolazi do funkcionalne specijalizacije celokupnog društvenog sistema. Ovaj proces diferencijacije, pritom, uzrokuje progresivnu transformaciju postojećih društvenih struktura putem manje ili više sinhronizovanog razvoja različitih sfera društvenog sistema, te na taj način omogućava formiranje funkcionalno uravnoteženog modernog društvenog sistema kao naredne, više faze društvenoistorijskog razvoja tradicionalnog društva. Na ovom mestu možemo uočiti teorijsku analogiju sa devetnaestovekovnim evolucionističko-organicističkim poimanjem procesa društvenog razvoja, koji takođe podrazumeva progresivno funkcionalno usložnjavanje različitih delova socijalnog organizma, odnosno društvenog sistema u okviru procesa stupnjevitog unilinearnog razvoja i transformacije društva ka višem stupnju društvenog razvitka. Karakterističan teorijski holizam modernizacijske paradigme funkcionalno obuhvata saznajne pretpostavke pomenutih teorijskih stanovišta i bazira se na tvrdnji da proces modernizacije celokupnog društvenog sistema počiva na relativno ujednačenom procesu unisone transformacije različitih društvenih podsistema, te otuda isključuje ekonomistički redukcionizam pojedinih teoretičara društvene modernizacije[4] prema kojima je stepen ekonomskog i tehničko-tehnološkog razvitka

3 Pod ovim podrazumevamo istorijski kumulativan teorijski uticaj klasičnog pozitivizma i funkcionalizma u društvenim naukama, oličen u pozitivističkim idejama Ogista Konta (Auguste Comte), Emila Dirkema (Durcheim) i dr, prema kojima se svrha proučavanja ljudskog društva sastoji u prilagođavanju društvenog razvoja opštim zakonima univerzalnog istorijskog razvoja.

4 Zaključci uporednih istraživanja Simora Martina Lipseta (Seymour Martin Lipset), jednog od klasika modernizacijske paradigme, o procesima društvenog razvoja u SAD-u i razvijenim zemljama Zapadne Evrope s kraja pedesetih godina prošlog veka ukazivali su na postojanje pozitivne korelacije između socioekonomskog razvoja i uspostavljanja demokratskog političkog sistema, odnosno demokratske političke kulture kao pretpostavke daljnje modernizacije datog društvenog sistema. Danas ova redukcionistička, jednodimenzionalna tvrdnja po sebi ne bi bila naročito značajna da svojevremeno nije predstavljala glavni

datog društvenog sistema predominantan faktor opštedruštvenog razvoja i ujedno ključni pokazatelj uspešnosti sveukupnog procesa transformacije od tradicionalnog ka modernom društvu. Suprotno tome, holistička perspektiva insistira na istovremenom procesu transformacije društvenih odnosa i institucionalnih struktura, podjednako u ekonomskoj, političkoj i ideacionoj sferi datog društvenog sistema, naglašavajući, pritom, ekskluzivan značaj modernizacije vrednosno-normativnog sistema kao neophodnog preduslova progresivnog razvoja i modernizacije drugih podsistema datog društva. Krajnji ishod evolutivnog procesa diferencijacije različitih aspekata društvene strukture jeste progresivna funkcionalna transformacija društava na pretkapitalističkom stadijumu društvenog razvoja u moderne socioekonomske sisteme, što ujedno predstavlja i stupnjevit prelaz u višu fazu društvenoistorijskog razvoja. Jedna od ključnih pretpostavki ovako shvaćenog procesa modernizacije, pritom, jeste postojanje i aktivno delovanje moderne države-nacije, zasnovane na principu racionalne birokratske organizacije i racionalnog znanja u duhu modernog naučnog pozitivizma. O dubljem idejnom utemeljenju modernizacijskog diskursa u društvenim naukama biće više reči nadalje u tekstu; za sada je dovoljno reći da su pomenute konceptualne pretpostavke teorija modernizacije predstavljale bazičan konceptualno-interpretativni model tumačenja procesa društvenog razvoja, koji se uobičajeno naziva modernizacijskim/razvojnim diskursom, odnosno modernizacijskom paradigmom u društvenim naukama.

Naporedo sa osvetljavanjem šireg epistemološkog zaleđa modernizacijske paradigme kao svojevrsnog *Weltanschauung*-a društvenih nauka 20. veka, takođe je neophodno dodatno kontekstualizovati spregu unutarteorijskih i vannaučnih faktora koji su uticali na istorijsko konstituisanje, razvoj i proliferaciju modernizacijskog diskursa kao jedne od dominantnih saznajnih perspektiva u proučavanju procesa posleratnog društvenog razvoja, kako bismo locirali konkretne pozicije znanja (i moći) istorijskih nosilaca univerzalističkog govora zapadne modernosti i ujedno odredili konkretan istorijsko-politički kontekst u kome se formira posleratni modernizacijski projekat, i to ne samo kao zasebna teorijska paradigma u društvenim naukama, već takođe i kao idejnopolitički program i ekonomska platforma name-

teorijsko-istraživački orijentir među predstavnicima tzv. prvog talasa teorija modernizacije u analizama demokratizacije opštedruštvenog života kao neophodnog preduslova modernizacije. Lipsetovi teorijsko-metodološki doprinosi proučavanjima procesa modernizacije kasnije će biti kritikovani zbog zanemarivanja drugih varijabli i relevantnih pokazatelja modernizacijskog razvoja, te zbog utvrđivanja odnosa pozitivnih korelacija, ali ne i uzročno-posledičnih veza između ključnih varijabli, ali takođe i zbog svog etnocentričnog karaktera, budući da su osnovne pretpostavke i zaključci njegovih uporednih studija o procesima društvenog razvoja bili vankontekstualno ekstrapolirani u proučavanjima društvenih sistema tradicionalnih pretkapitalističkih zemalja u razvoju, ne uzimajući dovoljno u obzir konkretne specifičnosti tih zemalja (vidi: Lipset, 1959).

njena globalnoj promociji liberalne demokratije, te kapitalističkih robnonovčanih odnosa i slobodnog tržišta. Poseban osvrt biće posvećen teorijskoj recepciji modernizacijske paradigme unutar akademskih zajednica istočnoevropskih zemalja nakon dezintegracije sistema realnog socijalizma i uspona neoliberalnog projekta u globalnim okvirima, kada se napušta marksistička paradigma i usvaja razvojno-modernizacijski diskurs kao epistemološka osnova na kojoj se zasnivaju saznajne pretpostavke i interpretativni okviri teorija društvene tranzicije, kao dominantnog teorijskog pravca u tumačenjima procesa društvenih promena u postsocijalističkim zemljama.

ISTORIJSKO-POLITIČKA KONTEKSTUALIZACIJA MODERNIZACIJSKE PARADIGME

Bipolarno ustrojstvo međunarodne političke arene i izrazita ideološko-politička konfrontacija glavnih hladnoratovskih takmaca predstavljali su opšti istorijsko-politički kontekst u kome su formulisana osnovna načela modernizacijskog projekta i praktikovani principi razvojne doktrine nakon Drugog svetskog rata. Kao svojevrsna idejno-politička platforma i ekonomski program spoljnopolitičkog nastupa Sjedinjenih Američkih Država, modernizacijski projekat i razvojna doktrina predstavljali su programsku agendu ekonomsko-političkih aktivnosti i niza pragmatičnih mera orijentisanih na proširivanje globalne hegemonije SAD-a i istovremeno ograničavanje manevarskog prostora Sovjetskog Saveza u zonama preklapanja interesnih sfera kroz različite oblike direktnog ili indirektnog usmeravanja ekonomskih i političkih procesa u tzv. zemljama u razvoju.[5]

5 Nakon reizbora za predsednika SAD-a, Hari S. Truman (Harry S. Truman) je u svom inauguralnom obraćanju američkom Kongresu od 20. januara 1949. godine predstavio *Program tehničke pomoći zemljama u razvoju*. Ova deklaracija predstavljala je strateški plan poratnog spoljnopolitičkog delovanja SAD-a i bila je prevashodno usmerena na sprečavanje širenja sovjetskog uticaja kroz čvršće institucionalno-organizaciono povezivanje zapadnih zemalja na čelu sa Amerikom i ekonomsko-političku kooperaciju sa zemljama u razvoju. Program se sastojao od četiri tačke koje su se odnosile na pružanje vojnopolitičke, ekonomske i tehničko-tehnološke pomoći zemljama-saveznicama SAD-a, kao i nerazvijenim zemljama, odnosno zemljama u razvoju koje su u prvim posleratnim godinama lavirale između suparničkih sila. I dok su prve tri tačke Programa definisale strateške smernice za formiranje NATO pakta, davanje podrške Organizaciji ujedinjenih nacija, ustanovljenje *Maršalovog plana* i drugih formalnih organizacija, tela i politikâ transatlantske alijanse, *Četvrtom tačkom* Programa definisani su oblici pružanja ekonomske pomoći SAD-a i načini implementacije razvojnih programa namenjenih zemljama u razvoju Latinske Amerike, Jugoistočne Azije, Afrike, Bliskog istoka i Južne Evrope za podsticanje ekonomskog rasta u oblasti privrede, poljoprivrede, industrije i obrazovanja kroz uvođenje tzv. *razvojne doktrine*, odnosno *modernizacijske paradigme* u društvenom naukama: „Moramo pokrenuti odvažan novi program kako bismo prednosti sopstvenih naučnih dostignuća i industrijskog napretka učinili dostupnim nerazvijenim delovima sveta" – izjavio je predsednik Truman prilikom predstavljanja Programa. Kao nadopuna tzv. *Trumanove doktrine* iz 1947. godine, *Program tehničke pomoći zemljama u razvoju* prevazilazio je karakter formalne programske deklaracije i

Budući da je u institucionalno-organizacionom pogledu bila inkorporirana u akademski sistem SAD-a kao naučni *mainstream* društvenih nauka, dok je u idejno-teorijskoj ravni neposredno reflektovala glavne kategorije dominantnog političkog diskursa liberalne demokratije, može se reći da je modernizacijska paradigma ne samo pozitivno korelirala sa strateškim ciljevima pomenutog *Programa tehničke pomoći zemljama u razvoju*, kao praktičnog opredmećenja modernizacijskog projekta već da je, štaviše, postojala direktna idejna i praktična homologija između osnovnih saznajnih pretpostavki teorija modernizacije i poratne strategije spoljne politike SAD-a, te da su teorije modernizacije u tom smislu imale instrumentalnu ulogu u procesu praktične implementacije strateških principa modernizacijskog projekta i razvojne doktrine.

Drugim rečima, glavni *toposi* modernizacijskog diskursa u društvenim naukama, odnosno centralni pojmovi teorija modernizacije direktno su korespondirali sa ključnim političkim i ekonomskim kategorijama datog istorijskog perioda, kao što su istorijski progres, ekonomska i politička modernizacija, opštedruštveni razvoj, industrijalizacija, urbanizacija i dr. Kao aktivna nadopuna razvojnih programa ekonomsko-političke i tehničko-tehnološke pomoći SAD-a zemljama u razvoju u oblasti industrije, privrede, trgovine i obrazovanja, modernizacijska paradigma u društvenim naukama direktno je potpomogla „uvoz" i instaliranje novih idejno-teorijskih sadržaja i vrednosnih obrazaca kroz akademske sisteme zemalja u razvoju radi saobražavanja postojećih ideacionih sistema razvojnom modelu zapadnih društava. Na taj način je u praksi ostvarivana jedna od pomenutih bazičnih pretpostavki teorija modernizacije, naime etnocentrično shvatanje prema kojem je radikalan raskid sa tradicionalističkim vrednosno-normativnim obrascima i usvajanje liberalnodemokratskih principa društvenopolitičkog ustrojstva po uzoru na SAD i razvijene industrijske zemlje evropskog Zapada neophodan preduslov budućeg ekonomskog rasta i opštedruštvenog napretka i, u isto vreme, glavni pokazatelj progresivne modernizacije nerazvijenih, odnosno zemalja u razvoju. Otuda proizilazi zaključak da je modernizacijska paradigma kao legitimizacijska osnova strateških interesa zemalja liberalnog kapitalizma imala instrumentalnu ulogu u

tehničkog programa. Bio je to zapravo strateški dokument koji je predstavljao praktičnu osnovu celokupne posleratne bezbednosne i ekonomsko-političke arhitekture transatlantskog poretka kakvim ga i danas poznajemo, zbog čega će (ali takođe i zbog obilne finansijske pomoći SAD-a privredi Velike Britanije) britanski premijer Čerčil (Churchill) iste godine lično odati počast američkom predsedniku sledećim rečima: „Više od bilo koga pomogli ste da se sačuva Zapadna civilizacija", dodavši još i kako je: „Trumanova politika ograničavanja (sovjetskog uticaja; prim. aut.) ostvarila dobre rezultate u Evropi, dok su *Maršalov plan* i *Četvrta tačka Programa tehničke pomoći zemljama u razvoju*, kao njegova nadopuna, obnovili zapadne demokratije" (vidi: Leish i Catton, 1968: 923; inauguralni govor predsednika SAD-a Harija S. Trumana pred američkim Kongresom od 20. januara 1949. god. URL:http://odur.let.rug.nl/~usa/P/ht33/speeches/truman.htm (datum posete Web stranice 08. 08. 2010.))

posleratnom procesu preoblikovanja ideacionih sistema zemalja u razvoju u pravcu funkcionalnog prilagođavanja tradicionalnih društvenih odnosa i struktura političkim principima liberalne demokratije i ekonomskim standardima industrijsko-kapitalističkog načina proizvodnje i razmene.

Jedan od bazičnih principa razvojne doktrine i modernizacijskog projekta u prvim poratnim decenijama bio je sadržan u univerzalističkoj ideji prema kojoj je model ekonomskog napretka i društvenopolitičkog uređenja SAD-a i razvijenih industrijskih zemalja Zapada figurirao kao normativni ideal opštedruštvenog razvoja za preostale dve trećine čovečanstva, te da je upravo neposrednom implementacijom racionalnih naučnih principa i proverenih praksi uspešnog ekonomskog razvoja moguće otkloniti uzroke nerazvijenosti zemalja Trećeg sveta i ujedno predložiti adekvatan put izlaska iz tradicionalne zaostalosti.[6] Godine 1958, jedan od gorljivih pobornika američke hegemonije u međunarodnim odnosima i zagovornik obli-

6 Istorijski proces univerzalizacije zapadnog modela društvenoekonomskog razvoja sredinom 20. veka bio je nadopunjen analognim razvojem odgovarajućih analitičko-eksplanatornih modela u društvenim naukama. U univerzalnom procesu globalnog razvoja i napretka društvene nauke su imale specifičnu ulogu saznajnog orijentira i praktičnog vodiča zemalja u razvoju na putu ka ultimativnom *thelos*-u univerzalne istorije. Razvoj statističkih tehnika i uporednih metoda istraživanja tokom druge i treće decenije 20. veka omogućio je standardizaciju i operacionalizaciju kategorija rasta i razvoja, definisanje i međusobno upoređivanje pokazatelja društvene modernizacije, projekciju opštih razvojnih trendova i univerzalizaciju zaključaka empirijskih istraživanja o procesima razvoja pojedinačnih društvenih sistema putem uporednih istraživanja. Na taj način, primena egzaktnih metoda istraživanja značajno je ubrzala proces integracije različitih teorijskih shvatanja unutar modernizacijskog diskursa i konsolidaciju modernizacijske paradigme kao dominantne teorijske perspektive u proučavanju društvenog razvoja. Uz rasprostranjeno uverenje aktera praktično-političkih aktivnosti u mogućnost nauka da na racionalnim metodama zasnovanom planiranju razvojnih trendova i predviđanju njihovih ishoda neposredno utiču na transformaciju realnih društvenih odnosa u skladu sa univerzalnim uzusima progresivnog svetsko-istorijskog razvoja, upotreba analitičko-operativne aparature društvenih nauka predstavljala je unifikacijski mehanizam saobražavanja heterogenog kontinuuma društvenoistorijskih realnosti različitih društava praktičnim ciljevima državno-korporativnih politikâ društvenog razvoja i modernizacije u SAD-u. Bez obzira na različita kulturno-istorijska ishodišta konkretnih društava, sistem standardizovanih naučnih pokazatelja univerzalnog društvenog napretka bio je konstruisan kako bi veći ili manji jaz između prošlosti i budućnosti, starog i novog, tradicije i modernosti bio uspešno premošten, postojeće razlike među različitim društvenoistorijskim sistemima minimizirane, a tradicionalne unutardruštvene specifičnosti pojedinačnih zemalja neutralisane kao prepreka na putu univerzalnog istorijskog progresa. Svrhovitim ciljno-racionalnim usmeravanjem realnih društvenih procesa u jedinstven modernizacijski tok univerzalne istorije, različita društva su posmatrana kao funkcionalni elementi sve integrisanijeg globalnog društvenog sistema, sposobnog da asimiluje mnoštvo nesinhronizovanih, partikularnih razvoja, istorija, kultura i naroda u jedinstveni tok svetske istorije zasnovane na opštevažećem zakonu istorijskog progresa i modernizacije. Institucionalna sprega sistema naučnog istraživanja, planiranja i predviđanja, sa jedne, i državnih politika društvenog razvoja, sa druge strane, garantovala je ne samo strukturne promene u društvima u razvoju, već i ubrzanje nepovratnog procesa progresivne društvene transformacije i, konačno, dosezanje *tačke konvergencije* kao ultimativnog cilja razvojno-modernizacijskih procesa, u kojoj će svi parametri visokomodernizovanog društva (visok stepen industrijalizacije i urbanizacije, razvoj sredstava masovne komunikacije, potrošačko društvo i konzumerizam, itd.) biti neminovno ostvareni. Na ovaj način, modernizacijska paradigma u društvenim naukama 20. veka je kao normativističko-preskriptivna ideološka

kovanja društvenih sistema zemalja Bliskog istoka prema zapadnjačkom modelu modernizacije, u prologu svoje knjige karakterističnog naziva[7] jezgrovito će iskazati univerzalistički, ali istovremeno etnocentričan i okcidentalan karakter modernističkog projekta rečima koje ujedno predstavljaju i *moto* dela: „Amerika je... sve ono čemu teži Bliski istok koji se modernizuje" (Lerner, 1968). Tačno trideset i pet godina kasnije, nakon urušavanja sistema realnog socijalizma, vašingtonski *think thank* birokrata neohegelijanske provenijencije, Frensis Fukujama (Francis Fukuyama), u retrospektivnom pogledu na istoriju intelektualnih borbi između Istoka i Zapada u drugoj polovini 20. veka slavodobitno će izneti identično zapažanje: „Poslednja važna univerzalna istorija koju je trebalo napisati nije bila delo pojedinca, već kolektivno pregnuće grupe (pretežno američkih) društvenih naučnika nakon Drugog svetskog rata, poznata kao 'teorija modernizacije'" (Fukuyama, 1992: 68).

Upravo u ovim podudarnim paradigmatičnim iskazima Lernera i Fukujame, koji na slikovit način sažimaju neka od pomenutih ključnih obeležja teorija modernizacije, moguće je uočiti univerzalistički i etnocentrični, ali nadasve instrumentalan i normativistički karakter modernizacijske paradigme kao oblika naučne legitimizacije posleratne međunarodne politike SAD-a i idejnog zaloga vodećih zemalja liberalnog kapitalizma u hladnoratovskoj borbi za ostvarivanje globalne ideološke hegemonije i promicanje vlastitih ekonomskopolitičkih interesa. Kao normativističko-preskriptivni ideološki predložak za strateško ostvarivanje globalne ekonomskopolitičke dominacije SAD-a i razvijenih evropskih zemalja, teorije modernizacije su naporedo sa drugim sredstvima razvojne doktrine predstavljale ujedno i instrument politike prevencije potencijalnog uticaja konkurentne modernizacijske paradigme SSSR-a u zemljama u razvoju[8] kroz aktivnu borbu da se bivše kolonije (koje su

matrica zapravo predstavljala funkcionalan element i jedan od aktivnih faktora istorijskog procesa univerzalizacije hegemonog evro-američkog partikularizma.

7 „The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East" – „Kraj tradicionalnog društva: modernizacija Bliskog istoka".

8 Pored ograničavanja idejno-političkog i ekonomskog uticaja SSSR-a u američkim interesnim sferama, još jedan od razloga za pružanje ekonomsko-finansijske pomoći SAD-a zemljama u razvoju bio je pragmatičan pokušaj tehničko-tehnološke standardizacije njihovih privredno-ekonomskih sistema radi podsticanja izvoza američkih roba i industrijskih proizvoda na tržišta zemalja Trećeg sveta, pre svega Latinske Amerike i Jugoistočne Azije. SAD su nizom mera ekonomske politike strateški usmeravale i kontrolisale tok razvoja ekonomskih sistema ovih zemalja kako bi prevashodno pospešile sopstvenu industrijsku proizvodnju i održale nivo privrednog rasta iz perioda Drugog svetskog rata. Osnivanjem različitih tela i agencija za ekonomsko planiranje i trgovinsku saradnju sa zemljama u razvoju, Stejt department i američke korporacije su tokom narednih decenija uspešno oblikovale bilateralne ekonomsko-trgovinske odnose sa partnerskim zemljama Trećeg sveta u skladu sa dugoročnim razvojnim politikama SAD-a i interesima korporativnog kapitala. Prohibitivna spoljnotrgovinska politika SAD-a prema zemljama u razvoju predstavljala je pokušaj predupređivanja potencijalnih opasnosti za američku ekonomiju i privredu zbog preteranog razvoja američke teške industrije usled mobilizacije industrijskih kapaciteta u ratnom periodu, te je otuda pospeši-

u međuvremenu, bejavši formalno oslobođene kolonijalnog položaja, zadobile nov istorijski status i političku ulogu u globalnoj rekonfiguraciji međunarodnih političkih odnosa, stekavši eufemistički naziv tzv. „zemalja u razvoju“[9]) privuku sopstvenom modernizacijskom taboru i podvrgnu procesu društvenoekonomskog i političkog preoblikovanja u skladu sa uzusima Zapadne verzije modernizacije.

MODERNIZACIJSKA PARADIGMA U FUNKCIJI ZAPADNOG (NEO)KOLONIJALIZMA

Naime, uprkos deklarativnoj objavi kraja epohe evropskog kolonijalizma nakon svršetka Drugog svetskog rata, iza fasade principâ naučne objektivnosti, humanih ideja progresa i razvoja čovečanstva i dalje su se nalazili prikriveni neokolonijalistički interesi bivših imperija. Nastavljanje borbe za novu preraspodelu uticaja nad tradicionalnim kolonijalnim posedima podrazumevalo je upotrebu drugačijih sredstava za ostvarivanje strateškog primata u područjima bogatim industrijskim sirovinama i obezbeđivanje jeftine radne snage za potrebe industrijskog kapitalizma. U tom pogledu, teorije modernizacije i razvojna doktrina odigrale su stratešku ulogu u procesu posleratne rekonfiguracije strategijâ američkog ekonomskopolitičkog uticaja i konsolidacije položaja bivših evropskih kolonijalnih sila u cilju očuvanja *status quo*-a u preraspodeli kolonijalnih poseda i obnavljanja dominacije nad bivšim kolonijama, koje su u međuvremenu stekle formalnu pravno-političku nezavisnost.

U tom smislu, idejno-vrednosna konzistentnost paradigmatičnih iskaza dvojice pomenutih predstavnika američke akademske zajednice različitih generacija u vremenskom rasponu od gotovo pola veka, kao i očigledna idejna podudarnost njihovih teorijskih opaski sa praktičnim interesima političkog i ekonomskog establišmenta SAD-a, ne svedoči samo o sistemskom karakteru institucionalne sprege (naučnog) znanja i (političke) moći, zaogrnute plaštom naučne objektivnosti i vrednosne neutralnosti, već takođe ukazuje na poreklo dublje logičko-misaone

---

vanje plasmana industrijskih proizvoda na tržišta zemalja u razvoju, naporedo sa merama ograničavanja uvoza, predstavljalo preko potreban podstrek industrijskoj proizvodnji u SAD-u i ujedno snažan stimulans ekonomskog oporavka Evrope u prvim posleratnim decenijama, dok je privredni rast zemalja u razvoju uglavnom bio strateški ograničavan kako bi se držale u položaju neravnopravnih trgovinskih partnera i bile rezervoar jeftine radne snage. (vidi: Baldwin, Chen i Nelson, 1995: 67; Chang, 1968: 157)

9 Američki predsednik Frenklin D. Ruzvelt (Franklin D. Roosevelt) je formalnim preimenovanjem bivših evropskih kolonija, a sada nezavisnih država oslobođenih političkog uticaja metropola, u „zemlje u razvoju“ označio novu eru u međunarodnim odnosima, želeći da time naglasi kako je viševekovni sistem evropskog kolonijalizma formalno sišao sa istorijske scene, te da SAD preuzimaju ulogu pravednijeg predvodnika novog sveta koji će nerazvijenim zemljama doneti obrazovanje, razvoj, istorijski napredak, civilizaciju, itd – dakle, sve one kategorije koje su ujedno bili glavni pojmovi i teorijske preokupacije teorija modernizacije kao naučnog *mainstream*-a svoga doba i oblika naučne legitimizacije interesa SAD-a u svetu.

utemeljenosti modernizacijske paradigme i njenu strukturnu povezanost sa različitim formama i praksama istorijske dominacije Zapada nad ostatkom sveta. Drugim rečima, legitimnost ideološke hegemonije modernizacijske paradigme u društvenim naukama počiva na jednoj fundamentalnoj slici sveta koja predstavlja konzistentan sistem univerzalnih „objektivno" važećih znanja, predstava, ideja i iskaza, na čijim je osnovama zapadni subjekt znanja (i moći) istorijski konstituisao svoja suverena i autoritativna tumačenja ne-zapadne *drugosti*,[10] iza kojih je stajao ugled akademskih institucija, ali i gola vojna, ekonomska i politička premoć nad pokorenim narodima i kulturama. U tom smislu, teorije modernizacije i tranzitologija u društvenim naukama imaju svoju širu idejnu predistoriju, budući da su fundamentalni pojmovi i, uopšte, celokupna logička struktura i kategorijalno-analitička aparatura kojom operišu utemeljeni u diskursu Prosvetiteljstva i moderne. Poput teorija društvenog razvoja i modernizacije, teorije društvene tranzicije su još od svoje pojave početkom sedamdesetih godina 20. veka kao saznajno-teorijska derivacija modernizacijske paradigme predstavljale simptomatičan teorijski fenomen ne samo u kontekstu hladnoratovske borbe za idejno-teorijsku prevlast nad konkurentnom marksističkom paradigmom, već takođe kao proizvod i emanacija viševekovne produkcije jednog, u biti partikularističkog hegemonog[11] modela saznanja sa univerzalističkim pretenzijama, koji je suštinski uticao na organizaciju postojećeg fonda naučnih znanja i konceptualizaciju predmetne stvarnosti društvenih nauka. Kada pobliže pogledamo razloge teorijske predominacije razvojno-modernizacijskog diskursa i tranzitologije u društvenim naukama, videćemo da je pored konkretnog istorijsko-političkog konteksta i intelektualne „klime" unutar kojih su se odvijala intelektualna pregrupisavanja i teorijska repozicioniranja takođe moguće utvrditi opštiju logiku koja stoji u pozadini njihove istorijske geneze. Reč je o složenoj teksturi kulturalne dominacije akademskih disciplina i vanakademskih znanja koji tvore kompleksnu mrežu diskurzivne proizvodnje koja omogućava istorijsku hegemoniju modernizacijskog diskursa u društvenim naukama u

10 Na ovom mestu uvodimo višeznačan pojam *alteriteta*, odnosno *drugosti* da bismo pokazali kako se istorijski proces formiranja modernizacijske paradigme kao zasebne metateorijske konfiguracije znanja u društvenim naukama zapravo odvijao u okvirima fundamentalnijeg i kompleksnijeg imaginarnog procesa opisivanja, analize, predstavljanja i evaluacije vanevropske *drugosti*, te da bismo na taj način osvetlili strukturne saznajne pretpostavke jedne diskurzivne formacije koja podastire sâmu mogućnost formiranja naučnih znanja i mnjenjâ zapadnog subjekta znanja i moći o sopstvenom predmetu proučavanja.

11 Termin *hegemonija* ovde upotrebljavamo imajući u vidu Gramšijevu (Antonio Gramsci) teoriju hegemonije, koji pod ovim pojmom podrazumeva celokupnu strukturu i funkciju kulture u sistemu političke vlasti u Evropi, drugim rečima, analizu političke strukture kapitalističke moći koja je kroz istoriju perpetuirala odnose društvene eksploatacije obezbeđujući idejnu legitimizaciju kapitalističkog načina proizvodnje i normalizaciju klasne nejednakosti unutar liberaldemokratskog modela društvenog uređenja, predstavljajući svojevrstan mehanizam kontrole i pribavljanja saglasnosti potlačenih klasa zarad obezbeđivanja društvenog konsenzusa neophodnog za očuvanje postojećeg društvenog poretka.

globalnim okvirima. Otuda se razmatranje istorijskog porekla pojma modernosti i analiza saznajne funkcije ove centralne kategorije u razvojno-modernizacijskom diskursu društvenih nauka 20. veka tiče određivanja šireg saznajno-teorijskog zaleđa modernizacijske paradigme, koja je kao svojevrstan modus sistematizacije različitih (sa)znanjâ evro-američkog Zapada o vanevropskim društvenoekonomskim sistemima i kulturama imala presudnu ulogu u formiranju opštih naučnih predstava i konkretnih teorijsko-analitičkih okvira namenjenih proučavanju istorijskih odnosa između centralnih zemalja i perifernih delova kapitalističkog sistema.

UNIVERZALIZACIJA EVROPSKOG PARTIKULARIZMA U EPOHI KOLONIJALIZMA

Dublje razloge za viševekovnu perzistentnost ideje o „prirodnoj" legitimnosti nametanja zapadnih vrednosti i odgovarajućih modela društvenoekonomskog uređenja vanevropskim narodima i kulturama ne bi trebalo tražiti isključivo u utilitarnom karakteru strategija ostvarivanja trenutnih političkih i ekonomskih interesa, već u istorijski generisanoj potrebi društava evro-američkog Zapada za vlastitim istorijskim samoodređenjem kao nosilaca univerzalnog istorijskog razvoja. U tom smislu, istorijsko poreklo univerzalizma Zapada i njegove istorijske hegemonije trebalo bi potražiti u idejnoj tradiciji prosvetiteljskog projekta modernosti, zasnovanog na racionalističkoj ideji o postojanju slobodnog građanina i moderne države-nacije kao antipodâ mitsko-poetskim tradicijama legitimizacije političke zajednice koje ishode u različitim oblicima partikularizma. Otuda se još od sâmih istorijskih početaka epohe ekonomskopolitičke globalizacije[12] pa do danas svaki fenomen religijske, kulturalne, političke ili ekonomske specifičnosti vanevropskog sveta percipira kao oblik partikularizma koji predstavlja potencijalnu pretnju hegemonom univerzalističkom projektu Zapadne modernosti, budući da kao funkcionalni element strukturnog modela imaginarnog odnosa Zapada prema sopstvenoj *drugosti*[13] reprezentuje imaginarnu suprotnost u okviru fundamentalne dihotomije (*mi*/*oni*, *civilizacija*/*varvarstvo*, *moderno*/*tradicionalno*, *napredno*/*nazadno*, itd.) na

12 Suprotno rasprostranjenom shvatanju zagovornika ekonomske i političke globalizacije s kraja 20. veka, u pitanju je proces i univerzalizacije zapadnog modela političke i ekonomske organizacije društva koji otpočinje istorijskim događajem Kolumbovog otkrića Novog sveta ili De Gaminog oplovljavanja Antila krajem 15. veka (vidi: Dussel, 1995).

13 Može se reći da je fenomen *imaginarne drugosti* Zapada, oličen u mnogobrojnim personifikacijama drugog, drugačijeg, posebnog, različitog of Zapada (Hiperborejci, varvari, Saraceni/Agareni, Turci i dr.) star koliko i sâm jezik i pismo, ali da će tek sa početkom novog veka i epohe modernosti problematika vanevropske drugosti postati pitanje od *univerzalnog* značaja koje je presudno uticalo na formiranje širokih kulturno-istorijskih konstrukata i odgovarajućih naučnih pojmova kao što su civilizacija, rasa, rod, etnicitet ili klasa kao sastavni elementi mehanizama diskurzivne konstrukcije imaginarnog evropskog identiteta u epohi novog veka.

kojoj počiva ekskluzivistička percepcija sopstvene političke, istorijske, kulturalne i civilizacijske samobitnosti Zapada. Između ostalih faktora, u ovoj istorijskoj činjenici trebalo bi najpre potražiti uzroke viševekovne autoreferencijalnosti i perzistentnosti univerzalističkog diskursa zapadne modernosti u globalnim okvirima, pa otuda i bazično konceptualno-istorijsko ishodište modernizacijskog metanarativa u društvenim naukama 20. veka.

Rudimentarni oblici znanjâ Evropljana o nedovoljno poznatim kulturama i društvima ostatka sveta postojali su otkad postoji i pisana istorija. Međutim, ukoliko izuzmemo Herodotove spise ili Bibliju kao najautoritativnije tekstove svoga doba, bili su to, ipak, malobrojni i nepouzdani zapisi putopisaca ili dvorskih diplomata o nepoznatim narodima, koji su oduvek tvorili uglavnom negativnu predstavu evropskih naroda o *drugom* kao o pretećem neprijatelju, uzurpatoru, varvarinu, neverniku i sl. *Drugost* koju je zapadni svet otkrio na prelazu iz 15. u 16. vek bile su takođe udaljene geografske destinacije na kojima su živele zajednice i društva bitno različita od društava ondašnje zapadne Evrope, no ovaj epohalni istorijski događaj otkrića Novog sveta uneće važne novine u istorijat odnosa Zapada prema vanevropskim društvima.

Naime, istorijski događaj otkrivanja novih kontinenata i neposredan susret srednjevekovnih Zapadnjaka sa vlastitom kulturalnom drugošću doneo je sobom prvobitni kulturni šok, ali istovremeno i pljačku, eksploataciju i etnocid ogromnih razmera. Zbog tog su već u prvom decenijama nakon „Velikih otkrića" intenzivirane intelektualne i političke debate o saznajnim problemima i moralnim dilemama evropskih kolonizatora u pogledu svog odnosa prema „pravoj" prirodi „divljaka", koje će i do danas predstavljati tematski horizont rasprava o istorijskom nasleđu modernizacije u epohi evropskog kolonijalizma. S obzirom da o tim drugačijim ljudima nije bilo gotovo nikakvih zapisa, čak ni u najautoritativnijim tekstovima poput Biblije, postavljalo se pitanje ko su zaista oni? Problem je ležao u činjenici da unutar arsenala postojećih znanja nije postojala nikakva referencijalna tačka koja bi kao intelektualni oslonac i čvorište mnjenja o nepoznatom drugom pružila smislene odgovore na pomenuto pitanje i time omogućila poređenje u najrudimentarnijem obliku – ti drugačiji ljudi nesumnjivo su imali ljudsko obličje, no budući da su ipak izgledali drugačije, govorili nepoznatim jezicima, obožavali druge bogove i praktikovali drugačije forme socijalnog života, pitanje je bilo da li su uopšte zaslуživali da budu imenovani ljudima.[14]

14 U svom delu *The Invention of the Americas* Disel (Enrique Dussel) primećuje da su tokom 16. veka postojala tri „teorijsko-argumentativna stanovišta" pre uspostavljanja svetskog sistema i istorijskog perioda kojeg on naziva „drugom modernošću", a koja su se bavila „problemima uključivanja *drugih* u komunikacio-

Kolonijalna osvajanja su otuda omogućila ne samo prostorno-geografsku ekspanziju radi uspostavljanja kolonijalnog sistema eksploatacije humanih i prirodnih resursa Novog sveta, već su istovremeno na simboličkom planu prouzrokovala prve naznake epohalne promene autopercepcije Evropljana kroz refleksiju vlastitog odnosa kulturalne superiornosti spram drugosti novootkrivenog sveta. Od tada će na tlu srednjevekovne Evrope otpočeti simbolički proces formiranja relativno koherentne predstave o zajedničkom geokulturnom, političkom i istorijskom identitetu evropskih naroda, i o Evropi kao manje ili više homogenom kulturnoistorijskom entitetu sa univerzalizujućim civilizacijskim funkcijama kao bitnim obeležjem samopoimanja vlastitog identiteta Evropljana. Kada govorimo o fenomenu evropskog univerzalizma, tradicija hrišćanskog univerzalizma pružala je tokom 16. i 17. veka teološke argumente kao obrazac legitimizacije kolonijalne ekspanzije Zapada. Španski kolonizatori su, dakle, vojno zaposeli nove teritorije i „otkrili" nove narode, a sada ih je definitivno trebalo simbolički aproprisati u skladu sa univerzalizmom hrišćanskog svetonazora kao legitimizacijskim obrascem imperijalne politike kralja Karla V. Međusobna inkompatibilnost religijskih i ideološko-političkih sistema Zapada i novootkrivenih društava bila je, razumljivo, prvenstvena posledica prostorno-geografske odvojenosti dvaju svetova. Ove prostorna nesvodivost *nas* i *njih* imala je, međutim, svoj simbolički korelat u hrišćanskom nauku o temeljnoj nesvodivosti dvaju svetova, prema kome je civilizatorska misija pronošenja univerzalno važećeg Hristovog nauka pronašla svoje ovozemaljsko ovaploćenje u španskim kolonizatorima kao vesnicima jevanđelja i nosiocima hrišćanske civilizacije među starosedeocima kontinenta koji nisu poznavali moralne zakone hrišćanskog sveta. U cilju opravdavanja primata španske krune nad zaposednutim područjima, novootkriveni *Ameranaidi* su u teološko-političkim raspravama predstavljani kao *natura servus*, inferiorna ljudska bića koja je trebalo privesti moralnom zakonu.[15]

---

nu zajednicu civilizacije i šesnaestovekovnim opravdavanjem osvajanja": (1) stanovište o „modernizaciji kao emancipaciji" De Sepulvede (Juan Ginés *de Sepúlveda)*, modernog renesansnog i humanističkog učenjaka, koji iznova iščitava Aristotela i ukazuje na prirodno poreklo ropstva američkih Indijanaca, te na taj način pruža legitimitet osvajanju; (2) stanovište o „modernizaciji kao utopiji" De Mendiete (Gerónimo de Mendieta), franciskanca koji zagovara utopijsko hrišćanstvo američkih Indijanaca ("Indijansku Republiku" pod hegemonijom katoličke crkve) u skladu sa idejom o Trećem hrišćansko-muslimanskom međuregionalnom sistemu; i (3) „evropska kritika mita modernosti" oličena u idejama *Las Kasasa* (Bartoloméo *de las Casas*) koje predstavljaju početak kritičkog kontradiskursa unutar evropske modernosti (a koje on u svom delu iz 1536. godine, napisanom čitav vek pre Dekartove *Rasprave o metodu*, naslovljava *De Unico Modo* i pokazuje da pojam „argumentacije" predstavlja „racionalno sredstvo pomoću koga se američki Indijanci mogu prevesti u novu civilizaciju") (Dussel, 1995: str. 64. i dalje). Suprotstavljajući se Habermasovom (*Jürgen Habermas*) tvrđenju da je pomenuti „kontradiskurs" star tek nepuna dva veka, te da započinje sa Kantom (Immanuel Kant), Disel smatra da ovaj kontradiskurs datira svoj početak u 16. veku, najverovatnije 1511. godine u Santo Domingu sa Antoniom de Montesinosom, a bez sumnje sa Las Kasasom 1514. godine (Dussel,1998: 33).

15 Intelektualne i moralne debate koje će uslediti neposredno nakon španskog zaposedanja američkog kontinenta prvobitno su povezane sa imenom i životom Las Kasasa (1484–1566), simbolom borbe za dosto-

Ova kraća digresija ilustrativno ukazuje u kojoj meri je otkriće Novog sveta uprkos predominaciji hrišćanske tradicije uticalo na postepene promene vladajućih intelektualnih i moralnih svetonazora u vodećim krugovima najrazvijenijih država evropskog Zapada. Sa druge strane, bio je to takođe jedan od poslednjih slučajeva u kojima su glasovi drugih bili javno uvažavani u kulturnom i političkom diskursu epohe evropskih kolonijalnih osvajanja, u kome je, zapravo, krajem 17. i početkom 18. veka počela da se konstituiše jedna druga tradicija mišljenja, drugačiji način poimanja evropske drugosti i legitimizacije univerzalizma evropskog Zapada, koji će postepeno početi da se nameće kao glavna metanaracija svoga doba.

Naime, dok je, sa jedne strane, zapadno poimanje istorije (a samim tim i specifično poimanje drugosti) svojstveno univerzalizmu hrišćanske tradicije konotiralo sferu ontološke razdvojenosti dvaju svetova, izvestan izvanprostorni dualizam u kome logika ovaploćenja univerzalnog u partikularnom nije bila dostupna racionalnom razumevanju, već je u teološkom domenu bila u isključivoj nadležnosti Boga, odnosno papstva kao njegovog zastupnika na ovom svetu, a u hrišćanskoj filozofiji istorije predeterminisana proviđenjem – dotle će, na drugoj strani, u nastupajućoj epohi racionalizma doći do svojevrsnog prekida ove evolucione linije u razvoju evropskog (sa)znanja o drugosti vanzapadnog sveta kroz proces unisonog širenja racionalističke hegemonije u vidu univerzalističkog zahteva za sticanjem objektivnog znanja, koji se, kao što je već napomenuto, očitovao u dominaciji jednog krajnje partikularističkog zahteva sa univerzalističkim pretenzijama. Tako se nedugo nakon istorijskog događaja velikih otkrića glavni ideološki narativ evropskih

janstvo američkih starosedelaca i nastavljačem nastojanja dvojice njegovih savremenika, takođe dominikanaca, De Montesinosa i De Kordobe (Pedro de Cordoba), koji su pre njega ukazivali na nehuman odnos španskih naseljenika na Santo Domingu (Haiti) prema tamošnjem domorodačkom stanovništvu. Las Kasas je u odbrani prava domorodaca otišao još dalje, zahtevajući kažnjavanje kolonizatora zbog njihovog moralno upitnog ponašanja. U pismu upućenom kralju Karlu V 1516. godine, Las Kasas piše španskom suverenu da je „bolje izgubiti sve prekomorske zemlje, nego počiniti tako strašne stvari u ime Kralja“ (Las Kasas, 2002: 27). Uz podršku dominikanskih teologa sa Univerziteta u Salamanki, Las Kasas je 1542. godine napokon uspeo (uz veliku pomoć španskog kraljevstva) da se izbori za donošenje zakona koji će urođeničkom stanovništvu obezbediti slobodu. Međutim, u međuvremenu je advokat iz Kordobe, De Sepulveda (Juan Gines de Sepulveda), u spisu *Democrates alter sive de iustis belli causis* iz 1535. godine pokrenuo teorijsko pitanje o dozvoljenosti upotrebe sile u preobraćanju starosedelaca u „pravu veru“ i „istinskog Boga“ (Las Kasas, 2002: 35). U njemu De Sepulveda ističe da su američki urođenici po svojoj prirodi nevernici, varvari i robovi, da bi sve ovo 1548. godine dovelo do čuvene rasprave između njega i Las Kasasa u Valjadolidu u Španiji. Las Kasas je tada tvrdio da se razlikovanje između civilizovanih ljudi i varvara ne može zasnovati na etničkim, kulturnim i religijskim razlikama, već na činjenici da su postojali ljudi koji su poštovali slobodu i prirodna prava drugih i oni koji ne poštuju ova prava (Dussel, 1998: 33). Premda se kraljevska vlast zvanično nikada nije deklarisala povodom ove rasprave, činjenica da je Las Kasas ubrzo nakon debate objavio svoju *Brevisima relacion de la Destrucion de las Indias* (1552) (Las Kasas, 2002), dočim De Sepulveda nikada nije dobio dozvolu za objavljivanje bilo kog od svojih potonjih tekstova, govori sama za sebe. Naravno, ne treba smetnuti sa uma da je Las Kasas na teoretski sličnim osnovama opravdavao ropstvo i trgovinu robljem u Africi.

novovekovnih kolonizatora postepeno uobličavao kao dominantna povest celokupnog novootkrivenog sveta; Zapad je prisvojio („otkrio“) nove svetove, a sada ih je definitivno trebalo definisati i dati im određenu poziciju u svom imaginarnom i simboličkom poretku.

Proces vojnih zaposedanja Novog sveta pratio je na simboličkom planu analogni proces konstituisanja univerzalnog subjekta znanja koji poseduje simbolički mandat da imaginarno kolonizuje svoje objekte saznanja na osnovu sopstvenih partikularističkih saznajnih preokupacija i kulturnih preferenci, a u skladu sa opštevažećim zahtevom za sticanjem univerzalnog objektivnog znanja. Tokom vremena, ovaj istorijski proces univerzalizacije partikularnosti evropskog Zapada promovisaće subjekta imaginarno-simboličke kolonizacije vanevropskog drugog u poziciju privilegovanog agenta istorije,[16] koji će se uprkos deklarativnom suprotstavljanju hrišćanskoj logici ovaploćenja, upravo na njenim delimično modifikovanim osnovama – u vidu sekularne eshatologije – samoodrediti kao „agent čije partikularno telo predstavlja izraz univerzalnosti koja ga transcendira“ (Laclau, 1995: 96). Reč je o dominantnom teleološkom narativu prosvetiteljstva, prema kome će upravo zapadni svet postati agent istorije (nešto kasnije će, po istoj logici, jedna evropska država postati ovaploćenje Hegelovog „Svetskog duha“ u kome se odražava ništa manje do konačnost i apsolutnost hrišćanskog „Logosa“), koji će nakon prostorno-geografskog otkrića *drugih* izvršiti njihovo autoritativno definisanje upravo u skladu sa opštevažećim zahtevima razuma i projekcijom napretka kao ultimativnog cilja svetske istorije.[17]

16 „Univerzalna istorija kreće sa Istoka na Zapad. Evropa apsolutno predstavlja kraj univerzalne istorije (...). Univerzalna istorija je nesalomiva prirodna volja usmerena ka univerzalnosti i subjektivnoj slobodi.“ (Hegel, 1889, URL: http://www.class.uidaho.edu/mickelsen/texts/Hegel%20%20Philosophy%20of%20History.htm Datum posete stranice 21. 09. 2010.)

17 Tim povodom Karl Levit (Löwith) sažima gorenavedene redove sledećim rečima: „Kriza u povijesti evropskog duha, u toku koje je napredak stupio na mesto providnosti, pada koncem 17. i na početku 18. stoljeća“, dodajući da: „Univerzalna povijest, koja je usmjerena ka jednom jedinom cilju i, koja barem potencijalno, smisleno sažima čitav tok događaja, ne potječe od Voltairea, nego iz židovskog monoteizma i kršćanske eshatologije. Jedan biblijski bog je taj koji univerzalno orijentira i centrira povijest. Ako je ta vjera jednom uzela maha i stoljećima vladala, čovjek će se teško snaći u vezi sa besciljnim, cikličnim pogledom na tok povijesti, makar se i oslobodio od kategorija stvaranja i providnosti, strašnog suda i iskupljenja. Pošto je posvjetovio kršćansku nadu i iskupljenje u neodređeno očekivanje boljeg svijeta, on će pokušati, dakako unutar utvrđenog horizonta, da nadoknadi providnost. Vjera u božju providnost postaje vjerom u čovjekovu sposobnost da može da se brižno stara za svoju vlastitu zemaljsku sreću“ (Löwith, 1990: 137). Međutim, Ernesto Laklau s pravom primećuje da će „(...) proći nekoliko stoleća do potpunog ostvarenja ovih implikacija. Dekart je postulirao dualizam prema kome ideal potpune racionalnosti još uvek odbija da postane princip reorganizacije društvenog i političkog sveta, ali će glavni misaoni tokovi prosvetiteljstva uspostaviti oštru granicu između prošlosti, koja je smatrana carstvom ljudskih grešaka i zabluda, i racionalne budućnosti, koja je trebalo da bude rezultat čina apsolutnog zasnivanja. Poslednji stadijum u napredovanju ove racionalističke hegemonije dogodio se kada je jaz između racionalnog i iracionalnog bio premošćen kroz

Istorijski proces imaginarno-simboličkog konstruisanja novovekovne *slike o drugom* na Zapadu odvijao se, dakle, u okvirima racionalističke revolucije koju je, uslovno rečeno, u filozofiji inicirao Rene Dekart (Rene Descartes), a u nauci ser Isak Njutn (Isaac Newton). Međutim, uprkos formalnom raskrštanju racionalističke misli sa osnovnim postavkama hrišćanske filozofije istorije, potku njenog metafizičkog narativa i dalje su sačinjavale modifikovane tvrdnje o razdvojenosti između uma i tela, koje ishode u istorijskoj shemi koja omogućava surogat istorijsko-filozofske teodiceje prema kojoj istorijski razvitak čovečanstva nije univerzalan u nekom rasplinutom smislu, već svoje jedinstveno i ultimativno ishodište ima u beloj rasi hrišćanskog Zapada kao nosiocu tog istorijskog procesa. Drugim rečima, samo je zapadna civilizacija dinamična i progresivna u svojoj univerzalnoj svetskoj istorijskoj misiji. U tom smislu, racionalistička revolucija je postavila jedinstveni idejni standard zapadnih kolonijalnih sila u ekspanziji (premda ni Dekart ni Njutn nisu bili naročito zainteresovani za kolonijalna osvajanja), koji je trebalo da postane univerzalno uputstvo za prosuđivanje i određivanje svih drugih kultura i civilizacija različitih od zapadnog sveta.[18]

Ovaj, racionalističkom revolucijom indukovan, preokret u evropskom mišljenju nalazio se u oštroj suprotnosti prema humanističkim idealima renesanse, proizvevši nekoliko važnih prekida sa ranijom tradicijom i praksom sticanja znanja o *drugom*. Najpre, naglasak se prebacuje sa usmene na pisanu tradiciju, pri čemu retorika gubi poziciju legitimnog polja proučavanja, a akcenat se stavlja na produkovanje *dokaza*, na *racionalno* predstavljanje argumenata u vidu argumentativnog postupka za dokazivanje istinitosti saznanjâ sa univerzalističkim pred-

reprezentaciju čina svog poništenja kao neophodnog momenta u samorazvoju razuma: na Hegelu i Marksu će biti da dokažu potpunu dostupnost realnog razumu unutar apsolutnog znanja. Telo proletarijata više nije partikularno telo u kome treba da se ovaploti njemu spoljašnja univerzalnost: namesto toga, reč je o telu u kome je poništena distinkcija između partikularnosti i univerzalnosti, a kao rezultat toga definitivno ukinuta potreba za bilo kakvim ovaploćenjem" (Laclau, 1995: 97).

18 „Univerzalno je pronašlo svoje sopstveno telo, ali to je još uvek bilo telo određene partikularnosti – devetnaestovekovne evropske kulture. Tako je evropska kultura bila partikularna, a u isto vreme izraz (ali ne više i ovaploćenje) univerzalne ljudske suštine (...). Ključna stvar ovde je da nisu postojala intelektualna sredstva za razlikovanje evropskog partikularizma i univerzalnih funkcija koje je trebalo da ovaploti, s obzirom da je evropski univerzalizam konstruisao svoj identitet upravo kroz poništenje logike ovaploćenja i, kao posledicu toga, kroz univerzalizaciju svog sopstvenog partikularizma. Stoga je evropska imperijalistička ekspanzija morala biti predstavljena kao univerzalna civilizujuća funkcija, kao modernizacija i sl. Analogno ovome, otpori drugih kultura predstavljani su ne kao borbe između partikularnih identiteta i kultura, već kao deo sveprožimajuće epohalne borbe između univerzalnosti i partikularizama – pojam narodâ bez istorije izražava upravo njihovu nesposobnost da reprezentuju univerzalno" (Laclau, 1995: 97). Slično tome, Edvard V. Said u prologu svog *Orijentalizma* upotrebljava sintagmu Karla Marksa iz *Osamnaestog Brimera Luja Bonaparte*, koja u Saidovim tumačenjima orijentalističkog diskursa predstavlja paradigmatičan iskaz evropskog kolonijalnog imperijalizma i njegovog superiornog odnosa prema potlačenim narodima: „Oni sebe ne mogu zastupati, njih mora da zastupa drugi" (Said, 2000).

znakom. *Ko* zapravo nudi argumente, u kom kontekstu, kojoj publici – sva ta pitanja postaju potpuno nebitna. Na taj način, dekontekstualizacija saznanjâ ulazi u evropsku nauku i humanističke discipline. Drugo, kao što smo već napomenuli, javlja se prelaz sa partikularnog na univerzalno; u svetu koji je sve više postajao (kolonijalno) globalizovan, pojedinačni slučajevi i situacije postepeno su gubili svoj značaj, a na mesto njih uspostavljaju se zakoni sa univerzalističkim važenjem. Drugim rečima, onoliko koliko je uvažavanje drugog bilo uočljivo u gorepomenutim moralističkim spisima i filozofskim teorijama srednjeg veka i renesanse, isto toliko je od 17. veka to uvažavanje postalo nepomirljivo sa strategijama dominacije u kojima je vanevropski drugi kao objekt (sa)znanja trebalo da bude podvrgnut „Opštem zakonu razuma". Tu je, zatim, takođe i značajan pomak od vremenskog ka bezvremenom, blisko povezan sa novim strategijama dominacije: dok se u prethodnim vekovima posvećivalo daleko više pažnje *kontekstu* specifičnih situacija, ovo interesovanje se sada gubi u racionalističkoj revoluciji. Konačno, u svim glavnim teorijskim raspravama, podjednako u prirodnim naukama, kao i u humanističkim disciplinama, saznajne preokupacije menjaju svoj pravac od lokalnog ka opštem, u saglasju sa novim univerzalističko-racionalističkim imperativima organizacije epistemološkog polja u čijim se okvirima posmatra, tumači i vrednuje pozicija i status vanevropske drugosti kao objekta znanja.

Dakako, svi pomenuti elementi istorijskog mehanizma konstruisanja predstava o drugom na tlu novovekovne Evrope direktno su povezani sa karakteristikama pojma modernosti, odnosno moderniteta, sa njegovim naglaskom na procesu racionalizacije, na sleđenju ideala objektivnog znanja i „Istine". Hijerarhija vrednosti nametnuta tokom 17. veka podrazumevala je preovlađujuće uverenje o postojanju nečega što se naziva univerzalnim znanjem ili univerzalnim načinom za njegovo sticanje (Dekartov pojam *cogito* i sintagma *cogito ergo sum*). Ovo uverenje je u tom periodu većim delom preovladavalo u francuskom prosvetiteljstvu, utičući na sve aspekte zapadnoevropske civilizacije i šireći se u svom nastojanju da razume i definiše, te da na simboličkom, ali i na realnom planu prisvoji druge svetove. *Znanje* je postalo ključna reč. No, *šta* se moglo *(sa)znati* i na koji način, i dalje je ostajalo zagonetno pitanje; dakle, problem onoga što se nije moglo saznati, što je izmicalo racionalnim metodama saznanja, problem *nesaznatljivog*, kao i pitanje objektivnih ograničenja i uslovljenosti, te relativnosti *svakog* znanja – pa otuda i specifičnog evropocentričnog svetonazora ugrađenog u sâme temelje evropskih humanističkih disciplina –– većim delom bio je potisnut u stranu. U meri u kojoj je pre „otkrića" drugih svetova dominirao narativ koji je afirmisao ideju o priznavanju razlika između različitih kultura i stavljao naglasak na specifičnom kontekstu u kome se afirmišu te razlike i posebnosti, isto toliko se, počev od racionalističke revoluci-

je, pa sve do prvih naznaka njene disolucije, dominantni narativ ispostavljao kao dekontekstualizujući zahtev za formalnom određenošću i univerzalnim važenjem znanjâ koja su formirana u vekovima kolonijalnih osvajanja. Ovu tendenciju možemo nazvati prosvetiteljskim racionalističkim fundamentalizmom ili racionalizmom prosvetiteljstva sa svojim (neo)pozitivističkim primesama.[19]

Ova istorijska tendencija u odnosu evropskog Zapada prema sopstvenoj drugosti dostići će svoj vrhunac na prelazu iz 19. u 20. vek. U tom periodu, kada se uostalom formira i institucionalizuje većina modernih naučnih disciplina kakvim ih danas poznajemo, na Zapadu će već u potpunosti biti formirana jedna zaokružena i uglavnom monolitna predstava o drugom, koja će dodatno učvrstiti postojeću dominaciju, kako na realnom, tako i na simboličkom planu. Tako naporedo sa vojnom, ekonomskom i političkom kolonizacijom vanevropskih kultura, na epistemološkom nivou dolazi do izražaja unisoni proces formiranja i proliferacije „objektivnog" znanja o novootkrivenim kulturama koji će dovesti do postepenog uobličavanja manje ili više jedinstvenog pogleda Zapada i jedne koherentne slike sveta, na čijim će osnovama zapadni subjekt znanja (i moći) vremenom konstituisati svoja suverena tumačenja vanevropske drugosti, iza kojih se nalazio ugled i moć akademskog sistema, baš kao u slučaju modernizacijske paradigme u društvenim naukama i njenih teorijskih derivacija tokom većeg dela 20. veka, ali takođe i na početku novog milenijuma. Jer, kao što smo već pokazali, ono što modernizacijski metanarativ u društvenim naukama demonstrira je pre svega fundamentalno saučesništvo akademskog znanja sa institucijama moći. Pa ipak, uprkos vlastitoj sublimnosti ispoljenoj kroz sveobuhvatnost prostiranja opsega vladanja predmetom svoga proučavanja, modernizacijski diskurs u savremenim društvenim naukama zapravo predstavlja fragment istorije diskursa evro-američke modernosti a ne, kako se vrlo često predstavlja, zaseban naučni pogled na svet. Naime, u meri u kojoj je tokom istorije predstavljao oblik inkluzije/ekskluzije istorijskih partikularnosti unutar kumulativnog procesa opisivanja, klasifikacija i sistematizacija najrazličitijih iskaza o vanevropskoj drugosti, usled čega će se vremenom profilisati kao autoreferentan sistem znanjâ u poretku zapadnog diskursa modernosti i kao hegemona saznajna perspektiva unutar sistema evro-američkih nauka, moderniza-

19 „Modernost je na svom vrhuncu u velikoj meri predstavljala pokušaj da se prekine logika ovaploćenja. Funkcija Boga kao univerzalnog garanta i apsolutnog izvora svega postojećeg bila je zamenjena Razumom, a *racionalno* utemeljenje imalo je sopstvenu logiku koja se veoma razlikovala od božanske intervencije – glavna razlika sastojala se u tome da je racionalno utemeljenje trebalo biti u potpunosti dostupno ljudskom razumu. Sada je ovaj zahtev u potpunosti inkompatibilan sa logikom inkarnacije; ako sve treba da bude dostupno Razumu, isto tako treba da bude i veza između univerzalnog i tela koje ga ovaploćuje, a u tom slučaju bi trebalo da bude eliminisana i nesamerljivost između univerzalnog koje treba da se ovaploti i tela koje ga ovaploćuje. Trebalo bi postulirati telo koje je u-sebi i po-sebi univerzalno" (Laclau, 1995: 96).

cijski diskurs u društvenim naukama je predstavljao analogon praktičnih politika dominacije, kolonijalne akumulacije i imperijalnog odnosa Zapada prema kolonijalizovanim narodima i kulturama.

Kao što smo već pokazali, ova ogromna ekspanzija znanjâ o istorijskoj drugosti vanevropskog sveta koja dostiže svoj vrhunac krajem 18. i tokom 19. veka, na opštijem gnoseološkom nivou bila je omogućena specifičnom organizacijom znanjâ u periodu prosvetiteljstva, kada dolazi do zasnivanja i proliferacije različitih naučnih disciplina koje nastoje da uspostave univerzalno važeća objektivna saznanja o novoustanovljenim predmetima proučavanja putem sistematizujućih klasifikacijskih pristupa koji se formiraju pod okriljem racionalističke revolucije.[20]

PROBLEMATIKA ODNOSA PERZISTENTNOSTI MODERNIZACIJSKOG DISKURSA U DRUŠTVENIM NAUKAMA I IMPERIJALIZMA U EPISTEMOLOŠKOM POLJU ISTORIZMA

Iako smo dosta prostora posvetili analizi mehanizama konstruisanja simboličkih predstava o drugosti vanevropskoj sveta i fundamentalnim modalitetima artikulacije modernizacijskog diskursa kao metanarativa humanističkih disciplina iz perspektive viševekovnog istorijskog razvoja evropskog univerzalizma, problematika perzistentnosti hegemonog diskursa zapadne modernosti u vidu dominacije modernizacijske paradigme u društvenim naukama 20. veka zaslužuje dodatnu analizu. Naime, iako je središte „proizvodnje“ modernizacijskog metanarativa u društvenim naukama prebačeno iz Evrope u SAD sredinom prošlog veka, centralni toposi i unutrašnja struktura modernizacijskog diskursa ostali su takođe kon-

20 Referirajući na Fukoove analize mehanizama isključivanja i susprezanja u delima *Rođenje klinike, Nadzirati i kažnjavati* i *Istorija seksualnosti*, Said precizno uočava temeljne karakteristike orijentalizma kao diskurzivne formacije i istorijskog oblika dominacije Zapada nad Orijentom koji, kao takav, predstavlja ogledalni lik modernizacijskog diskursa u humanističkim disciplinama i društvenim naukama 19. i 20. veka: „Takve ideje i njihovi autori nastajali su iz složenih istorijskih i kulturalnih okolnosti, od kojih najmanje dve imaju mnogo zajedničkog sa istorijom orijentalizma u 19. veku. Jedna od njih je kulturalno sankcionisani običaj primene velikih generalizacija, shodno kojima je realnost podeljena na različite skupove: jezike, rase, tipove, boje, mentalitete, pri čemu je svaka kategorija pre vrednosna interpretacija nego neutralna oznaka. Ispod ovih kategorija leži rigidno binarna opozicija 'naših' i 'njihovih', u kojoj prvi uvek zloupotrebljavaju druge (...). Tu opoziciju pojačale su ne samo antropologija, lingvistika i istorija, nego, naravno, i Darvinova teza o preživljavanju i prirodnoj selekciji, kao i – ništa manje presudno – retorika visokog kulturnog humanizma. 'Naše' vrednosti bile su (...) liberalne, humanističke, korektne, podupirale su ih tradicija lepe književnosti, informisana nauka, racionalno istraživanje; kao Evropljani (i beli ljudi), podrazumevali smo da se svaka pohvala njihovih vrlina odnosi i na nas (...); moramo imati na umu da je Evropa 19. veka podigla impozantno zdanje nauke i kulture, da tako kažemo, u lice aktuelnim autsajderima (kolonijama, siromašnima, delinkventima), čija je uloga u kulturi bila da omoguće definiciju onoga za šta sâmi po svojoj konstituciji nisu bili prikladni" (Said, 2000: 303/304).

zistentni i delotvorni i tokom posleratnog procesa rekonfiguracije međunarodnih odnosa nakon formalnog završetka epohe evrokolonijalizma, dok je u isto vreme vitalnost marksizma kao konkurentne saznajno-teorijske paradigme i socijalizma kao alternativnog modela modernizacije postepeno slabila tokom 20. veka. Istorijska konzistentnost saznajno-teorijskih pretpostavki i unutarnaučnog razvoja modernizacijske paradigme predstavlja epifenomen dubljih strukturnih pretpostavki na kojima počiva potencijal njegove teorijske samoreprodukcije i sposobnost inovacije u kontaktu sa novim istorijskim i geopolitičkim konstelacijama, i suprotstavljenim teorijskim paradigmama. Ovaj fenomen unutarteorijskog razvoja i političkog vitaliteta pokušaćemo da objasnimo analizom funkcionalne uloge određenih intelektualnih svetonazora i odgovarajućih političkih praksi u procesu reprodukcije univerzalizma modernizacijskog metanarativa u jednom delu društvenih nauka, ali takođe i u inoviranju njegovih totalizujućih strategija esencijalizacije i galvanizacije sopstvenih objekata interesovanja.

Kada je reč o širem intelektualnom zaleđu modernizacijske paradigme u društvenim naukama 20. veka, može se reći da je upravo istorizam evropske društvene misli predstavljao inoviranu epistemološku osnovu modernizacijskog metanarativa u društvenim naukama, pomogavši reartikulaciju klasičnih toposa univerzalističkog diskursa zapadne modernosti unutar teorijskog korpusa humanističkih disciplina, uprkos antiimperijalističkom karakteru vlastite saznajno-teorijske perspektive, što je na prvi pogled logički paradoks, imamo li u vidu viševekovnu istorijsku spregu imperijalnih politika dominacije i univerzalističkog diskursa modernosti evro-američkog Zapada. Prema ovom modelu mišljenja koje su zastupali Viko (Goivanni Battista Vico), Hegel (G. W. F. Hegel), Marks (Karl Marx), Ranke (Leopold von Ranke), Diltaj (Wilhelm Dilthey) i drugi, istorija čovečanstva se, premda kompleksna i razuđena, može razumeti kao unilinearni tok istorijskog razvoja koji sažima sve disparatne istorijske periode i epohe u jedno složeno, ali koherentno jedinstvo. Kada govorimo o karakterističnim saznajnim perspektivama modernizacijske paradigme i tranzitologije posebno, i evropskog modela znanja o drugim društvima uopšte (o „nerazvijenim društvima", „društvima u razvoju", „tranzicionim društvima", „Trećem svetu" i drugim eufemističkim terminima koji konotiraju idejnu antitetičnost analitičke dihotomije *modernost versus tradicionalnost* u svim njenim varijetetima), to bi značilo da se jedna, hegelovski shvaćena, univerzalna istorija koja ujedinjuje čovečanstvo dovodi do vrhunca u Evropi ili na Zapadu, ili se, pak, posmatra iz ugla te privilegovane, jer homogene saznajne perspektive. Suprotno tome, svi oni pojavni oblici različitih vanevropskih partikularnosti koje je Evropa propustila da primeti ili dokumentuje bili su, dakle, privremeno skrajnuti ili potpuno zaboravljeni sve dok krajem 19. i početkom 20. veka nisu bili

ponovo uključeni preko savremene antropologije, političke ekonomije, lingvistike i psihoanalize. Iz ove naknadne rekuperacije tzv. „aistorijskih naroda", skrajnutih istorija i marginalizovanih praksi otpora usledio je još jedan disciplinarni korak – osnivanje (nominalno antiimperijalistički orijentisane) nauke svetske istorije, čiji su glavni predstavnici, između ostalih, bili Fernan Brodel i njegova škola Annales, Valerštajnova (Immanuel Wallerstein) svetsko-sistemska teorija, te Andersonovi (Perry Anderson) sistematski doprinosi istorizaciji teorijskog i političkog nasleđa dijamata i istorijskog materijalizma.[21]

Prilikom konkretizacije istorijske analize epistemoloških osnova na kojima počiva perzistentnost politikâ reprezentacije vanevropske drugosti unutar opšteg diskursa modernosti, čiji su deo takođe teorije modernizacije i tranzitologija u društvenim naukama, primetićemo da se specifičnost evropskog istorizma sastoji u tome što se on odvaja od uskog etnocentričnog modela univerzalističkih politikâ reprezentacije karakterističnih za period evropske kolonijalne ekspanzije od 16. do prve četvrtine 20. veka, postajući nosiocem jedne daleko šire slike sveta koja se tiče odnosa između Evrope kao metropole i ostatka sveta. Istovremeno, treba imati u vidu da saznajna perspektiva istorizma implicitno podrazumeva reprezentacijski model vanevropske drugosti koji nije nužno negativistički određen prema fenomenu drugosti, ali se pritom u njemu gube iz vida neke strukturne pretpostavke koje određuju specifičan položaj vanevropske drugosti u univerzalnoj povesti čovečanstva. Naime, pisanje svetske istorije podrazumeva saznajno-istorijsku perspektivu koja se metodološki oslanja na proučavanje strukture i razvoja ekonomskih i političkih praksi i sistemâ iz jedne opštije svetsko-sistemske povesne vizure. I premda se u svojim proučavanjima (polu)perifernih društava evropski istorizam bavi analizama određenih oblika istorijsko-političke dominacije i ekonomske eksploatacije razvijenih nad nerazvijenim zemljama i društvima, takva saznajna perspektiva ipak ostaje takoreći slepa za istorijsku činjenicu direktne povezanosti odnosa istorijske nejednakosti i različitih oblika i praksi dominacije/subordinacije na liniji razvijena–nerazvijena društva, na jednoj, sa idejno-političkim praksama imperijalizma, na drugoj strani. Na taj način bazične ideje i prakse koje sačinjavaju telo diskursa modernosti u društvenim naukama bivaju funkcionalno inkorporirane u istorici-

21 Pritom se nipošto ne sme niti može izgubiti iz vida Marksova kritika političke ekonomije, kao najveći i zanavek najtemeljniji naučni doprinos kritičkom sagledavanju svih istorijskih oblika eksploatacije i vlasti čoveka nad čovekom kroz analize celokupnosti odnosa materijalne proizvodnje života kao osnove koja određuje oblike duhovne nadgradnje. No, razloge slabljenja uticaja marksističke paradigme u intelektualnim borbama 20. veka, donekle smo dotakli u ovom radu, barem u meri u kojoj je analiza karaktera društvenoistorijskih uslova koji su predstavljali opšti okvir povesnog razvoja i međusobnog sukobljavanja glavnih teorijskih paradigmi prošloga stoleća važna za analizu uzroka perzistentnosti hegemonije univerzalističkog diskursa evropske modernosti u društvenim naukama 20. veka.

stičku saznajnu paradigmu, ali bez posebne refleksije o njihovoj fundamentalnoj povezanosti sa istorijskim oblicima imperijalizma, što modernizacijskoj paradigmi kao metateoriji jednog dela društvenih nauka pruža mogućnost da u novim uslovima očuva svoju unutrašnju logičku koherentnost i perzistentnost vlastitog reprezentacijskog modela, te da se na taj način transponuje iz jedne istorijske epohe u drugu – drugim rečima, da u okvirima istorizma ostane sakrivena i neprepoznata kao simbolički i kao realni oblik istorijske dominacije evropskog Zapada nad nezapadnim kulturama i društvima.

U okvirima jedne sveobuhvatne epistemološke paradigme kakva je istorizam, aproprijativna i rekuperativna moć diskursa modernosti, odnosno njegova sposobnost da uvek iznova može da ovlada svojim predmetom proučavanja kroz karakterističan model reprezentacije ostaje, dakle, netaknuta, a bazični odnosi između znanja i moći koji produkuju ove totalizujuće modele predstavljanja vanevropske drugosti u vidu perifernih zemalja kapitalističkog sistema ostaju nedovoljno reflektovani u istorizmu i samim tim nepromenjeni. Mogućnost stvaranja protivznanjâ, koja osvetljavaju realne odnose dominacije i ukazuju na procese hijerarhizacije diskriminatornih praksi reprezentacijskog modela koji učvršćuje nepromenljivu sliku o istorijski progresivnom i aktivnom Zapadu i submisivnom i pasivnom ostatku (Trećeg) sveta (koja i nakon kraja Hladnog rata i karakteristične političke diferencijacije zemalja Prvog, Drugog i Trećeg sveta predstavlja političku realnost, uprkos izuzetno dinamičnim pregrupisavanjima na međunarodnoj političkoj sceni), na ovaj način ostaje zapretena i nereflektovana u epistemološkom polju istorizma, te otuda repertoar imaginarnih predstava univerzalističkog diskursa zapadne modernosti uspeva da se konsoliduje i iznova artikuliše svoju eksplanatornu i predstavljačku moć.

LITERATURA

Amin, Samir; Luckin, David (1996) The Challenge of Globalization, *Review of International Political Economy*, god. 3, br. 2: 216-259.

Baldwin, Robert E; Chen,Tain-Jy; Nelson, Douglas R. (1995) *Political economy of U.S.-Taiwan trade*, Michigan: Univeristy of Michigan Press.

Catton, Bruce i Leish, Kenneth W. (ed.) (1968) *The American Heritage Pictorial History of the Presidents of the United States*, Volume 2., V.11.

Chang, David W. (1965) U.S. Aid and Economic Progress in Taiwan, *Asian Survey,* god. 5, br. 3: 152-160._

Colle, Royal D. (1989) Communicating Scientific Knowledge, in: J.L. Compton (ed.) *The Transformation of International Agricultural Research and Development,* Boulder, CO: Lynne Rienner.

Dussel, Enrique (1995) *The Invention of the Americas*: Eclipse of „the Other" and the Myth of Modernity, New York: Continuum.

Dussel, Enrique (1998) Beyond Eurocentrism: The World-System and the Limits of Modernity, in: Fredric Jameson and Masao Miyoshi (ed.), *The Cultures of Globalization*, Durham and London: Duke University Press.

Escobar, Arturo (1995) *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World,* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Esteva, Gustavo (1992) "Development", u W. Sachs (ed.), *Development Dictionar,*. London: Zed Books.

Foucault, Michel (1982) *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language,* New York: Pantheon Press.

Fuko, Mišel (1971) *Riječi i stvari*, Beograd: Nolit.

Fukuyama, Francis (1992) *The End of History and the Last Man*, Middlesex: Penguin Books.

Fukujama, Francis (1994) *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Giddens, Anthony (1990) *The Consequences of Modernity*, Stanford : Stanford University Press.

Gilman, Nils (2003) *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Hegel, Georg W. F. (1889) *Philosophy of History,* New York: The Colonial Press.

Huesca, Rob (2002) Participatory Approaches to Communication and Development, in: W.B. Gudykunst & Bella Mody (ed.), *Handbook of International and Intercultural Communication*, Thousand Oaks: Sage.

Kotler, P., Roberto, N. & Lee, N. (2002) *Social Marketing: Improving the Quality of Life,* Second edition, Thousand Oaks: Sage.

Kuhn, Thomas S. (1970) *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: University of Chicago Press.

Las Kasas, Bartolomeo de (2002) *Kratak izveštaj o uništavanju Indija*, Beograd: Filip Višnjić.

Laclau, Ernesto (1995) Universalism, Particularism and the Question of Identity, in: John Rajchman (ed.), *The Identity in Question*, New York and London: Routledge.

Lerner, Daniel (1968) *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East,* New York: Free Press.

Lynch, Colum (2009) "In Fighting Radical Islam, Tricky Course for U.S. Aid; Separation

of Church and State at Issue." *The Washington Post,* July 30, p. A12.

Löwith, Karl (1990) *Svjetska povijest i događanje spasa*, Sarajevo: Svjetlost.

Lipset, Martin S. (1960) *Political Man: The Social Bases of Politics,* New York: Double Day & Company.

Mowbray, Joel (2009) U.S. foots the bill for terrorists; Poor oversight of U.S. aid programs at fault, *The Washington Times,* May 29, p. A21.

Olsen, Norman H. & Olsen, Matthew N. (2009) An inside story of how the US magnified Palestinian suffering, *Christian Science Monitor,* January 12, p. 9.

Park, Jane & Wilkins, Karin (2005) Re-orienting the Orientalist Gaze, *Global Media Journal,* 4(6), Article 2.

Pye, Lucien (ed.) (1963) *Communications and Political Development*, Princeton: Princeton University Press.

Ritzer, G. (1975) *Sociology: A Multiple Paradigm Science*, Boston: Allyn and Bacon.

Roberts, J. Timmons i Hyte, Ami (ed.) (2000) *From Modernisation to Globalization: Perspectives and Development and Social Change,* Cornwal: Blackwell Publishers.

Rogers, Everett (1976) Communication and Development: The Passing of the Dominant Paradigm, *Communication Research 3(2)*, April.

Said, Edvard W. (1997) Ponovo razmotren orijentalizam, *Reč*, god. 4. br. 33: 75-82.

Said, Edward W. (2000) *Orijentalizam*, Beograd: XX vek.

Schramm, Wilbur (1963) Communication Development and the Development Process, in: Lucien Pye (ed.), *Communications and Political Development,* Princeton: Princeton University Press.

Shah, Hemant & Wilkins, Karin (2004) Reconsidering Geometries of Development, *Perspectives on Global Development and Technology.* 3(4): 395-416.

USAID (2009) http://www.usaid.gov/locations/middle_east/, Accessed April 30, 2009.

Wallerstain, Immanuel (1995) *After Liberalism,* New York. The New Press.

Wilkins, Karin (1997) Gender, Power and Development, *The Journal of International Communication,* 4(2): 102-120.

Wilkins, Karin (2003) Japanese Approaches to Development Communication, *Keio Communication Review,* 25: 3-21.

Wilkins, Karin (2004) Communication and Transition in the Middle East: A Critical Analysis of US intervention and Academic Literature, *Gazette: The International Journal for Communication Studies,* 66(6): 483-496.

ĐORĐE TOMIĆ

OD TRANSFORMACIJE DO TRANZICIJE I NAZAD

NAUKA O TRANSFORMACIJI? POJMOVI, PITANJA, TEORIJE

APSTRAKT:

Kraj socijalizma u Istočnoj Evropi 1989. godine predstavlja ujedno početak različitih procesa društvenih promena. Ovi procesi predmet su istraživanja različitih studija iz oblasti političkih nauka, sociologije, ekonomije, itd. Ta istraživanja u naučnoj javnosti sve više se shvataju kao deo jednog istraživačkog kompleksa – po nekima čak i sopstvene discipline – nauke o transformaciji. Iako se i nakon više od 20 godina nauke o transformaciji teško može govoriti o jednoj teorijskoj paradigmi, jedan određen broj pojmova, pitanja i teorija etablirao se kao osnova ove oblasti. Dajući pregled ključnih aspekata istraživanja transformacije tekst predstavlja pre svega jedan opšti uvod u „nauku o transformaciji". Istovremeno, tekst predstavlja kritički osvrt na prikazana teorijska razmatranja i ističe njihove analitičke granice, pre svega ukazujući na zapostavljanje socijalnih aspekata transformacije.

1. UVOD

Pojam „tranzicija“ svakako spada u najteže simptome *tranzicije*. Koliko god taj pojam u značenju „prelazni period“ trivijalno delovao, on poseduje jedan izuzetan politički uticaj u poslednjih dvadeset godina. Markirajući u jeziku svest o temeljnim društvenim promenama, „tranzicija“ istovremeno jasno ukazuje na smer tih promena, kao i na (političku ili naučnu) poziciju sa koje tumačenje tih promena stiže.

Reč je naravno o procesima demokratizacije, tačnije „rashodovanja“ starih režima u državama Istočne Evrope nakon 1989. godine. Promena kako političkog tako i ekonomskog sistema u tim državama čak i isključivo formalno i institucionalno gledajući predstavljaju izuzetan izazov za ta društva. Ako se tome doda i niz kolektivnih i individualnih „odvikavanja“ i „navikavanja“, novi svet u koji su istočnoevropska društva (spremno?) zakoračila, iz perspektive istraživača[1] u svojoj kompleksnosti i dinamičnosti, predstavlja pravo blago. Pa ipak, danas, više od dvadeset godina kasnije, spektar tumačenja društvenih procesa u ovom periodu baš i ne deluje kao širok i raznovrstan. Ali, kako je to moguće?

Ovo je jedno od pitanja, na koja ovaj tekst pokušava da odgovori. Osnovni cilj teksta pritom jeste da rasvetli ključne pojmove i teorije onoga što nazivamo „tranzitologijom“. Radi se o nazivu za niz različitih studija iz oblasti političkih nauka, sociologije, ekonomije, itd. koja istražuju pomenute društvene promene. Ova istraživanja u naučnoj javnosti sve više se shvataju kao deo jednog istraživačkog kompleksa – po nekima čak i sopstvene discipline – *nauke o transformaciji*. Iako se i nakon više od 20 godina nauke o transformaciji teško može govoriti o jednoj teorijskoj paradigmi,[2] jedan određen broj pojmova, pitanja i teorija etablirao se kao osnova ove oblasti. Razlog za jedan relativno stabilan korpus pojmova pritom nije nekakvo teorijsko jedinstvo[3] – mada ne treba zanemariti primat određenih teorijskih paradigmi na pojedinim akademskim prostorima – već pre svega izuzetno

1 Radi boljeg razumevanja u tekstu će biti korišćeni oblici imenica u muškom rodu, shvaćeni, međutim, neutralno i obuhvatajući sve različitosti u odnosu na rodnu i/ili seksualnu orijentaciju.

2 Potreba da se istraživanja procesa transformacije prikažu kao deo jedne celine prisutna je još od početka devedesetih godina. Jedan od ranijih zanimljivih kritičkih osvrta na „teoriju transformacije“ je npr. Beyme, Klaus von (1994): Transformationstheorie - ein neuer interdisziplinärer Forschungszweig? In: Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft, god. 20, sv. 1, str. 99–118.

3 Na nemačkom akademskom prostoru – pritom se misli na istraživače, istraživačke radove i institucije, čiji je radni jezik nemački – teorijski primat u domenu političkih nauka u istraživanju transformacije ima sistemska teorija. Glavni predstavnik ove „struje“ bez sumnje je Volfgang Merkel, profesor na Humbolt Univerzitetu u Berlinu. S obzirom na njegov istaknut uticaj u oblasti istraživanja demokratizacije, polazna tačka i dobar deo referenci pri skiciranju „tranzitologije“ oslanjaju se na njegove radove. U tekstu se istovremeno osvrćem i na niz „prekratkih“ tumačenja ove dominantne teorijske osnove.

velik broj naučnih radova, kraćih ili opširnijih studija o procesima političkih i ekonomskih promena u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine.[4]

Dajući pregled ključnih aspekata istraživanja transformacije tekst predstavlja pre svega jedan opšti uvod u „nauku o transformaciji". Istovremeno, tekst predstavlja kritički osvrt na prikazana teorijska razmatranja i ističe njihove analitičke granice, pre svega ukazujući na zapostavljanje socijalnih aspekata transformacije.

2. POJMOVI

Jedan od ključnih problema koji se pojavio usled dubokih društvenih promena u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine bio je vezan za pitanje kako pojmovno odrediti te procese. Pojmovi koji su do tada korišćeni u „zapadnoj" političkoj nauci preuzeti su – po nekima prebrzo – i ubrzo su postali dominantni. Pojam koji je probio okvire nauke, na našim prostorima sasvim sigurno je pojam tranzicije. Korišćen kako u svrhe društvene analize tako i kao apsolutno objašnjenje za sve društvene probleme u politici, ovaj pojam zapravo je samo jedan od nekoliko koji u matičnoj disciplini označavaju određene procese.

2.1. Transformacija vs. tranzicija

Za razliku od pojma „tranzicija", u političkoj nauci mnogo manje normativan, u upotrebi je pre svega pojam „transformacije". Kao i kod pojma tranzicije i u slučaju „transformacije" radi se o nazivu za jedan proces promene, preobražaja, prelaza određenog sistema iz jednog oblika u drugi. Transformacija pritom može, ali ne mora označavati prelaz ka pluralističkoj demokratiji.

4 Čak i u najkraćim crtama dati prikaz svih do sada objavljenih radova, koji se na ovaj ili onaj način dotiču nekog od aspekata transformacije u Istočnoj Evropi, predstavlja izuzetno težak zadatak, nesrazmeran jednom preglednom tekstu. Stoga će u nastavku biti pomenuti i citirani radovi koje autor smatra relevantnim za sticanje jednog prvog utiska o osnovama i trendovima istraživanja o transformaciji u poslednje dve decenije. Ipak, treba pomenuti neke ranije radove kao npr.: Arato, Andrew (1993): Interpreting 1989. In: Social Research, god. 60, sv. 3, str. 609–646; Beyme, Klaus von (1992): Parteiensysteme im Demokratisierungsprozeß Osteuropas. In: Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft, god. 18, str. 271–291; Crawford, Beverly; Lijphart, Arend (1995): Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe. Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms, and International Pressures. In: Comparative Political Studies, god. 28, sv. 2, str. 171–199; Pickel, Andreas (1993): Authoritarianism or democracy? Marketization as a political problem. In: Policy Sciences, god. 26, sv. 3, str. 139–163; Elster, Jon (1991): Constitutionalism in Eastern Europe: An Introduction. In: University of Chicago Law Review, god. 58, sv. 2, str. 447–482. Za pojedinačne prikaze političkih sistema u Istočnoj Evropi vidi: Ismayr, Wolfgang; Richter, Solveig; Soldner, Markus (Hg.) (2010): Die politischen Systeme Osteuropas. 3., aktualisierte und erw. Aufl. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. Treba ukazati i na uporedne studije kao npr. Elster, Jon; Offe, Claus; Preuss, Ulrich K; Boenker, Frank (1998): Institutional design in post-communist societies. Rebuilding the ship at sea. Cambridge: Cambridge University Press (Theories of institutional design).

Tranzicija, međutim, označava u najvećem broju studija upravo prelaz iz jednog nedemokratskog političkog sistema ka demokratiji. Stoga se pojam tranzicije često i uopšteno koristi kao sinonim za demokratizaciju. Kako je demokratizacija samo jedan oblik političke transformacije, generalno važi da je pojam transformacije nadređen pojmu tranzicije.

2.2. Smena sistema ili smena režima?

Smena sistema predstavlja smenu oblika vršenja političke vlasti. Konkurentni i svakako „popularniji" pojmovi jesu *smena režima*, *tranzicija*, pa čak i pomenuta *transformacija*. U okviru nauke o transformaciji – tzv. *tranzitologiji* – tematizuje se pritom promena sistema u jednom pravcu zamene jednog autoritarnog ili totalitarnog režima jednim demokratskim, liberalno-pluralističkim sistemom, zbog čega se često govori i o demokratizaciji.[5] Dok je stariji i dugo dominantniji pojam smene režima bio korišćen pre svega u primerima demokratizacije u državama, gde se menjao isključivo politički sistem, dok je ekonomski sistem u obliku tržišne ekonomije ostajao nepromenjen, sveobuhvatnom transformacijom – ekonomskom i političkom – u Istočnoj Evropi nakon 1989./1990. godine pojam smene sistema dobija nešto veći značaj.[6]

Pored pojma *smene sistema* u političkoj nauci postoji i pojam *promene sistema*.[7] Iako ne potiče iz spektra pojmova nauke o transformaciji, ovaj pojam treba ipak pomenuti, pre svega radi razlikovanja od pojma smene sistema. Kod promene sistema radi se naime o jednom „evolucionarnom prilagođavanju jednog društvenog ili političkog sistema na promenjene uslove okruženja putem najčešće postupne promene njegovih unutrašnjih struktura i procesa obrade informacija".[8] Kako već određeni pojmovi nagoveštavaju – npr. okruženje (nem. *Umwelt*) – ovde se radi o definiciji koja je usko povezana sa sistemskom teorijom, pre svega nemačkog sociologa Niklasa Lumana.[9]

5 Beyme, Klaus von; Nohlen, Dieter (2004): Politische Theorien: Systemwechsel. In: Nohlen, Dieter (Hg.): Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten. Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Bd. 1, S. 1548.

6 Up. Thibaut, Bernhard (2004): Politische Begriffe: Systemwechsel. In: Nohlen, Dieter (Hg.): Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten. Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Bd. 7, S. 9829.

7 U nemačkom su to pojmovi „*Systemwechsel*" odnosno „*Systemwandel*". Nemačka terminologija relevantna je pre svega zbog teorijskog okvira (sistemska teorija) koji pre svega ovaj drugi pojam uvodi i koristi.

8 Thibaut, Bernhard (2004): Politische Begriffe: Systemwechsel. In: Nohlen, Dieter (Hg.): Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten. Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Bd. 7, S. 9829.

9 Sistemska teorija predstavlja ujedno i teorijsku osnovu radova Volfganga Merkela (Wolfgang Merkel), jednog od najistaknutijih nemačkih teoretičara transformacije i demokratizacije.

Iako stoji tvrdnja da jedna definicija nikada nije tačna ili pogrešna,[10] već samo onoliko praktična koliko je „operativna" u datom kontekstu, treba ponuditi nekoliko predloga. Tako bi sistem mogao biti korišćen u smislu političkog sistema, npr. liberalne demokratije odnosno u smislu ekonomskog sistema, npr. tržišne ekonomije. Pojam režim najčešće se koristi u značenju jedne konkretne vlade okupljene oko jedne ključne ličnosti – npr. režim Slobodana Miloševića. Ipak, pojam režim u kontekstu teorije demokratizacije poseduje jedno sasvim drugačije značenje. Iako promena tzv. demokratskih režima može biti vezana za smenu vlade, to ne mora uvek biti slučaj. Jedna vlada može biti pokretač smene demokratskih režima. U teorijama demokratizacije o kojima je reč često se razlikuju sledeći demokratski režimi: minimalno-demokratski režim, formalno-demokratski režim i diferencirani liberalno-demokratski režim. Razlike između ovih režima predstavljene su bitnim formalnim, proceduralnim, ali i idejnim odlikama tih režima. Ključne karakteristike različitih demokratskih režima prikazane su u sledećoj tabeli:

Tab. 1: Tipovi demokratskih režima

<table>
<tr><td colspan="2">Autokratski režim</td><td>• oni nad kojima se vlada ne biraju vladu
• nedopuštanje ili ograničavanje političkih prava
• ograničen pluralizam</td></tr>
<tr><td colspan="2">Minimalno-demokratski režim (tzv. izborna demokratija)</td><td>• periodični, kompetitivni, inkluzivni i prevashodno nemanipulisani („slobodni") izbori
• Vladajući se uspostavljaju putem izbora</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Liberalne demokratije</td><td>Formalno-demokratski režim</td><td>dodatno...
• potpuno nemanipulisani (slobodni) izbori
• politička prava (sloboda informisanja, pravo na javna okupljanja, sloboda govora)
• Obavezanost vladajućih važećim pravom</td></tr>
<tr><td>Diferencirani liberalno-demokratski režim</td><td>dodatno...
• razvijen partijski sistem bez antisistemskih partija
• razvijen sistem udruženja
• razvijeno civilno društvo
• pretežno podržavajući stav prema institucijama demokratije
• politički, socijalni i ekonomski konsenzus</td></tr>
</table>

10 Ovo svakako rasprostranjeno shvatanje među kritičkim istraživačima nije, međutim, uvek prisutno u naučnoj diskusiji. Stoga ne začuđuje često (o)pominjanje berlinskog istoričara, profesora Holma Zundhauzena (Holm Sundhaussen) ove krajnje jednostavne predpostavke kojom se mogu izbeći česte i neproduktivne „naučne" rasprave (oko nekog naziva).

Polazeći od ovakvog korišćenja pojmova „sistem", odnosno „režim", pojmom „smena sistema" označava se npr. prelaz iz socijalizma ka liberalnoj demokratiji (tranzicija). Isto tako smenu sistema predstavlja, međutim, i prelaz iz monarhističke diktature u socijalizam. (Iako je pojam za ovakvu smenu sistema dugo bio „revolucija" – bez obzira na definiciju ovog pojma – rečnikom „tranzitologije" ovde bi se govorilo o transformaciji). Smena (demokratskih) režima u skladu sa pomenutom definicijom predstavljala bi prelaz iz jednog oblika demokratije u drugi – bez obzira da li se radi o proširenju ili suženju određenih karakteristika liberalne demokratije.

Kritika svih ovih pojmova s jedne strane preopširna je da bi bila primenjena ovde; s druge strane, veći deo ovde istaknutih definicija preuzet je tokom devedesetih godina upravo nekritički, čime je i došlo do etabliranja „tranzitologije" kao važne discipline ili oblasti unutar političke nauke. Treba ipak istaći nekoliko tačaka o kojima će biti reči u nastavku.

Prvi problem kod prihvatanja i korišćenja ovih definicija vezan je za pitanje, koja je njihova funkcija: da li one definišu društvene procese na osnovu onoga što „jeste" ili na osnovu onoga što „bi trebalo da bude"? Da li su one dakle proizvod empirijskog istraživanja ili pre svega „uputstvo za upotrebu" namenjeno političarima tranzicije kao set gotovih dobro dizajniranih rešenja za sve društvene probleme.

Drugi problem predstavlja nastavak prvog pitanja. Ukoliko se ovakvim korišćenjem pojmova želi postići jedno određeno stanje – ili politički sistem – u kojoj meri se sama priroda procesa može obuhvatiti ovakvim definicijama. Hronološki, ali i u pogledu ishoda ovih procesa postavlja se niz pitanja: Kada počinje, a kada prestaje transformacija? Koje su njene faze? I konačno: Ako je reč o konstantnom procesu društvene promene – a on je karakterističan za svako društvo[11] – kako i zašto onda razlikovati društva Istočne Evrope od onih na Zapadu?

3. TIPOVI TRANSFORMACIJE

Kao jedna od važnih odlika transformacije u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine u većini analiza ističe se istovremenost različitih procesa transformacije – kako transformacije političkog sistema tako i transformacije ekonomskog sistema. Volfgang Merkel ističe dodatno još i proces državne transformacije, misleći pritom na stvaranje novih država raspadom starih federacija poput Sovjetskog Saveza ili Jugoslavije.

Dok se u starijim istraživanjima transformacije još postavljalo pitanje „prvog koraka" – tj. da li prvo dolazi ekonomska ili politička liberalizacija – transformaciju tzv.

11 Štaviše je teško da o društvu kao takvom danas uopšte može i biti reči, pre o stalnim procesima *podruštvljavanja*.

„trećeg talasa“[12] odlikuje pored istovremenosti procesa transformacije takođe i niz „efekata međusobne opstrukcije“. Radi se pritom o nizu teškoća prilikom političkog usklađivanja elemenata transformacije. Dok se ekonomski sistem menja – od planske ekonomije ka tržišnoj ekonomiji – potrebno je stvoriti institucije demokratije, a u nekim slučajevima istovremeno rešiti i probleme stvaranja nove države. Tzv. „state-building“ za sobom povlači niz dodatnih problema, koji prevazilaze političke promene na nivou reforme – potrebno je uskladiti formalne i neformalne institucije, tj. „o istom trošku“ rešiti kako problem granica, državne teritorije, državnih institucija, uspostaviti monopol državne moći, tako i rešiti pitanje „nacionalnih identiteta“ i obezbediti nekakav društveni konsenzus. Da to nije uvek moguće i da se pred jedan takav nov demokratski poredak postavlja niz problema, pokazuju ne samo primeri postjugoslovenskih ratova, već i trajni „tihi“ konflikti npr. u baltičkim zemljama.

Ovo viđenje – da liberalna demokratija može postojati isključivo u okviru nacionalne države, po Dalu (Dahl) čak isključivo u slučaju etnički i/ili religijski homogenih društava – svakom kritičkom čitaocu delovaće u najboljem slučaju prevaziđeno. Ipak, ne treba zanemariti teorijski, ali i politički uticaj ovakvih, delom esencijalističkih viđenja u procesu analize transformacije u Istočnoj Evropi. Spajanje nacionalizma i demokratije usko je povezano sa shvatanjem demokratije kao uređenja koje jedino „uspeva“ u nacionalnim okvirima. Ipak, dok ovo viđenje u okviru dobrog dela istraživanja o transformaciji predstavlja neku vrstu premise, treba ispitati „teorijske novine“ tzv. tranzitologije. Počnimo sa tipologijom transformacije.

3.1. Politička transformacija

Kao što je već pomenuto, osnovna podela tipova transformacije razlikuje političku od ekonomske transformacije. U okviru transformacije političkog sistema dodatno možemo razlikovati institucionalnu transformaciju od političke transformacije – npr. transformacije partijskog sistema.

Kod institucionalne transformacije ili „institucionalizacije“ radi se uspostavljanju novih institucija[13] kao osnova novog političkog sistema, u datom slučaju liberal-

12 Pojam „treći talas“ odnosi se na procese demokratizacije u južnoj Evropi i južnoj Americi tokom sedamdesetih godina 20. veka i potiče od Semjuela Hantingtona, američkog politologa koji će se tokom devedesetih „proslaviti“ svojim rasističkim tezama o „sukobu civilizacija/kultura“. Njegov teorijski uticaj na istraživanja transformacije isto je velik koliko i problematičan. Up. Huntington, Samuel P. (1993): The third wave. Democratization in the late twentieth century. Norman: University of Oklahoma Press (The Julian J. Rothbaum distinguished lecture series, 4).

13 Neoinstitucionalizam pritom razlikuje formalne institucije kao sistem pravila političkog sistema, tj. institucije političkog poretka od neformalnih ili simboličkih institucija. Ove poslednje predstavljaju kognitivna pravila ljudskog delovanja.

ne demokratije. Osnovne institucije, čije uspostavljanje ili utemeljenje predstavlja odliku demokratizacije, a koje su pritom od značaja, pre svega su: ustav, parlament, predsednik, pravosuđe. Kao indikatori za sprovedenu demokratizaciju shodno tome uzimaju se: (1) društvena legitimacija ovih institucija, (2) nemogućnost manipulisanja njima i (3) uređene i transparentne procedure. Tek kada se može ustanoviti da društvo u većini ove institucije u njihovoj funkciji i suštini ne dovodi u pitanje, može se govoriti o konsolidovanoj liberalnoj demokratiji.

Ono što svakako predstavlja problem prilikom uspostavljanja novih demokratskih institucija, a što se u Istočnoj Evropi od početka devedesetih godina pa sve do danas pokazivalo kao problem, jeste pre svega njihova društvena legitimacija. Socijalna nesigurnost, socijalna nejednakost, o kojima će još biti reči, u mnogim državama dovodili su ne samo do pada određenih vlada, već i do sumnje u sam politički sistem, tj. u demokratiju. Na primeru današnje Mađarske i jedne dominantno desno-populističke vlade koja se i pored apsolutne većine u svakom trenutku može osloniti na svog fašističkog partnera u parlamentu, vidimo da nove demokratije u Istočnoj Evropi, uzgred isto kao i demokratije Zapadne Evrope, nimalo nisu „sudbinski“ determinisane kao neupitni cilj istorije čovečanstva. U slučaju Mađarske demokratske institucije trenutno još postoje, ali šta će politika aktuelne vlade doneti, tek ostaje da se vidi.

Još jedan problem na putu ka stvaranju demokratskih transparentnih institucija kao i uvek predstavljaju tzv. stare elite. U slučaju mnogih istočnoevropskih država to su upravo oni članovi i istaknuti funkcioneri određene komunističke partije, koji su na ovaj ili onaj način izgubili legitimitet, ali koji su upravo zbog svoje pozicije moći u stanju da na samom početku „novog poretka“ diktiraju pravila. Iako partije proizašle iz starih komunističkih partija nisu u svim istočnoevropskim državama došle na vlast nakon prvih višestranačkih izbora, izvesno je da je pri stvaranju institucija, npr. novog ustava, deo stare elite, ako ne bio od ključnog značaja, onda bar učestvovao.

Za razliku od institucionalne transformacije, politička transformacija obuhvata sferu parlamentarne politike. Radi se o procesu stvaranja partija i višepartijskih sistema kao i o uvođenju proceduralnih pravila za slobodne i fer izbore koji se periodično odvijaju. Tek nakon nekoliko puta ponovljenog ciklusa održanih izbora, može se govoriti o konsolidaciji demokratije. Pritom izbori predstavljaju prvi od ključnih indikatora demokratske konsolidacije. Oni moraju biti slobodni, nemanipulisani i moraju svakako biti inkluzivni. Drugi važan indikator jesu nezavisni mediji. Nezavisnost medija opet zavisi od adekvatnog zakonskog okvira, moguć-

nosti dodele medijskih licenci, ali i od ekonomskih uslova i uslova bezbednosti u smislu nepostojanja fizičke opasnosti po novinara. Ukoliko su ovi uslovi ispunjeni, može se govoriti o slobodnim, nezavisnim medijima kao indikatoru konsolidovane demokratije. I konačno, svaki zakon na papiru bez odgovarajuće primene ostaje zakon samo na papiru. Tek ukoliko se zakoni sprovode, odnosno ako se većina pridržava zakona, može se govoriti o konsolidovanom sistemu.

Svakako da su sve ovde pomenute odlike demokratskog poretka pre svega formalnog karaktera. Tek vrlo skraćeno nagovešteno pitanje legitimiteta demokratskog poretka tesno je povezano sa „kulturnim" ili „nacionalnim", a ne i na poslednjem mestu socijalnim konsenzusom u društvu, te stoga ne čudi što se ono stalno postavlja i dugotrajno diskutuje. Ipak, dok je u slučaju političkog sistema u gotovo svim zemljama Istočne Evrope u poslednjih dvadeset godina ipak vođena rasprava, da bi tek postepeno prevladao konsenzus oko liberalne demokratije, u slučaju ekonomske transformacije, dileme gotovo da nije bilo. Ali o tome će kasnije biti reči; osvrnimo se konačno na pitanje hronologije procesa političke transformacije.

„Periodizacija" političke transformacije na teorijskom nivou svakako se razlikuje u zavisnosti od autora. Ipak postoje određene „faze" političke transformacije koje su zajedničke većini studija. U osnovi se mogu odrediti tri ključna vremenska perioda transformacije u Istočnoj Evropi:

1. Kraj autokratskog sistema
2. Institucionalizacija demokratije (period institucionalne transformacije)
3. Konsolidacija

Sličnu strukturu su O'Donel i Šmiter[14] još sredinom osamdesetih godina razvili na primeru političke transformacije u južnoj Evropi i Latinskoj Americi. Oni razlikuju sledeće faze:

1. Liberalizacija
2. „Demokratska instalacija" (putem „pakta")
3. Konsolidacija
4. „Dalja (napredna) demokratizacija"

Razlika između prve predložene fazne strukture (Merkel) i druge je pre svega ta što se „kraj autokratskog sistema" vremenski ne definiše, već može obuhvatati i nekoliko godina, dakle onaj period, koji O'Donel i Šmiter nazivaju fazom liberalizacije.

14 Up. O'Donnell, Guillermo A; Schmitter, Philippe C. (1986): Transitions from authoritarian rule. Tentative conclusions about uncertain democracies. Baltimore: Hopkins; Johns Hopkins University Press.

Radi se pritom o društvenim procesima „odozdo“ koji postepeno osvajaju određene „slobodne prostore“ u društvu – npr. medije, kulturnu ili umetničku scenu – kojima ne upravlja politička elita i time „liberalizuju“ samo društvo.

Isto tako, sam početak transformacije za razliku od prve periodizacije, O'Donel i Šmiter vezuju za „prvobitni pakt“, tj. prvi institucionalni korak ka uspostavljanju novog poretka, što je najčešće novi ustav jedne države. S obzirom da je to uglavnom jedan konkretan datum, ovaj predlog deluje primamljivo – pre svega za istoričare – ali isto tako zanemaruje druge, manje formalne „početne tačke“ transformacije, kao npr. velike proteste ili štrajkove.

Ostale dve faze – demokratizacija per se i konačno, konsolidacija – manje ili više se poklapaju u obe varijante periodizacije. Pritom je zanimljivo da i jedna i druga ostavljaju otvoreno pitanje kraja procesa transformacije. Pa ipak, određene kriterijume konsolidacije bar u teoriji nudi Merkelov model nivoa demokratske konsolidacije koji je dat na sledećem prikazu:

Graf. 1: Nivoi demokratske konsolidacije[15]

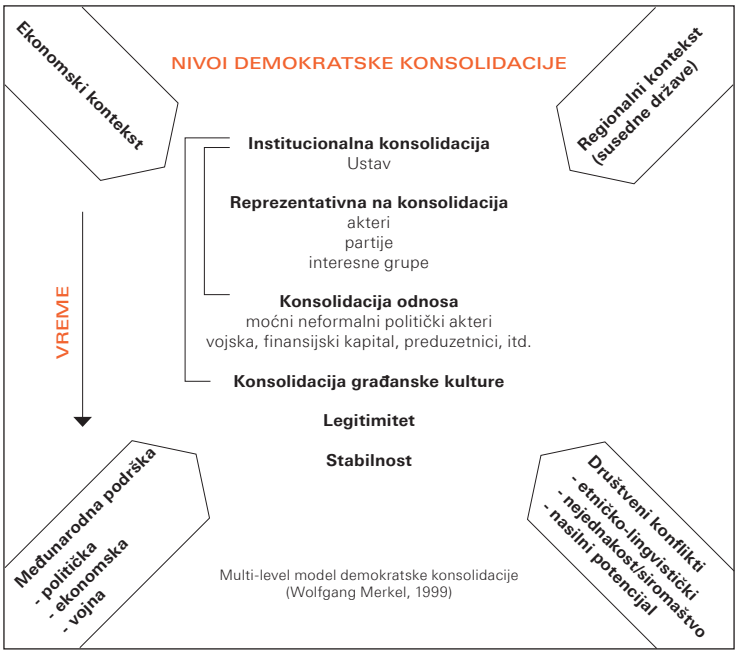

15 Preuzeto iz: Merkel, Wolfgang (1999): Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Opladen: Leske + Budrich, str. 111.

3.2. Ekonomska transformacija

Ekonomska transformacija u Istočnoj Evropi od planske ka tržišnoj ekonomiji predstavlja drugi važan proces društvene promene. Usko povezan sa političkim odlukama, ovaj proces doveo je, a i dalje vodi ka različitim socijalnim posledicama, koje po veći deo ovih društava nema samo pozitivne posledice. Iako je koncept planske ekonomije u poslednjim decenijama socijalističkih država usled nedovoljne fleksibilnosti uz istovremeno nepromenjene ciljeve ekonomskog rasta,[16] polako, ali sigurno gubi na produktivnosti, otvarajući nov prostor za tzv. „sivu ekonomiju" koja je funkcionisala na bazi tržišta, ne treba zanemariti uticaj i međunarodni trend neoliberalne politike ekonomskih aktera koji je padom Berlinskog zida u Istočnoj Evropi dobio ne samo nova tržišta, već i nov prostor za reformske eksperimente, koji su u mnogim zapadnoevropskim državama usled principa jake socijalne države vođeni u mnogo težim uslovima.[17]

Na osnovu brzine reformi mogu se razlikovati dva osnovna tipa ekonomske transformacije.[18] Prvi pristup odlikuje brzina ekonomskih reformi, pa se neretko govori i o tipu ili modelu „šok-terapije". Osnovni reformski ciljevi ovog tipa transformacije jesu makroekonomska stabilizacija, liberalizacija cena, i reforma i izgradnja malog broja ekonomskih institucija. Pritom su primenjivane različite makro- i mikrostrategije. U makrostrategije spada pre svega jedna restriktivna poreska i monetarna politika, kontrola plata kao i fiksni kurs. Najvažnija od mikrostrategija svakako je brza liberalizacija cena, pri čemu su se u praksi kontrolisale samo određene cene, npr. cene energije.

Konkretne reforme koje su usledile u okviru ovog tipa ekonomske transformacije bile su pre svega ukidanje centralnog planiranja u ekonomiji, zatim brzo otvaranje za međunarodnu trgovinu i usklađivanje cena sa onima na svetskom tržištu. Državna podrška javnim (državnim ili društvenim) preduzećima je ukinuta, isto kao i „monobank"-sistem jedne državne banke, te je došlo do osnivanja novih komercijalnih banaka. Istovremeno se s obzirom na socijalne posledice ovakvih radikalnih i brzih reformi ukazivalo na potrebe stvaranja mreža socijalnih usluga, ali je njihov razvoj često izostajao. Istovremeno je privatizacija socijalnog uz nesposobnost države da održi određeni nivo socijalne sigurnosti vodila ka dalje produbljivanju socijalnih razlika u društvu.

16 Što, uzgred, planske ekonomije socijalističkih zemalja nije razlikovalo od ekonomija Zapada, osim što je u slučaju prvih sama država, a ne privatni vlasnik, nastupala kao kapitalista.

17 Zanimljiva uporedna studija tržišne i planske ekonomije je npr. Gregory, Paul R.; Stuart, Robert C. (2003): Comparing Economic Systems in the 21st Century. Boston; New York: Houghton Mifflin.

18 Up. Svejnar, Jan (2002): Transition Economies: Performance and Challenges. U: Journal of Economic Perspectives. God. 16, br. 1, str. 3–28.

Za razliku od prvog tipa ekonomske transformacije, drugi tip odlikuje postepeno uvođenje reformi. Pre svega ono se ogleda u pojačanom i dugotrajnijem zakonodavstvu i postepenom stvaranju i razvijanju ekonomskih institucija. Konkretne reforme koje su sprovođene obuhvatale su privatizaciju velikih i srednjih preduzeća i stvaranje jednog zakonskog okvira usmerenog ka slobodnom tržištu i ne na poslednjem mestu stvaranje i jačanje bankovnog sistema. Osnovna razlika u odnosu na prvi tip ekonomske transformacije nije, međutim, bila postupnost drugog, već i stalni pokušaj državne regulacije tržišta rada, kao i stvaranja jakih institucija socijalnih usluga. Ipak, dok je prvi tip već samom svojom dinamikom (brzo) uspeo u svom osnovnom cilju – da uspostavi kapitalističke odnose u ekonomiji – postupni pristup ekonomskim reformama zakazao je upravo u sferi socijalnog. Niti je problem nezaposlenosti, o kojem se u kontekstu teorija transformacije inače retko govori, rešen, niti je nivo socijalnih usluga porastao.[19]

Štaviše, socijalna država u većini istočnoevropskih društava ne igra nikakvu značajniju ulogu, a niz ključnih oblasti – poput obrazovanja, zdravstva, penzijskog osiguranja itd. – ili je privatizovan, ili se nalazi u procesu privatizacije, te je time rezervisan samo za jedan (manji) deo društva, ili je u izuzetno nezadovoljavajućem stanju.

4. TEORIJE (POLITIČKE) TRANSFORMACIJE

Teorijska raznovrsnost koja odlikuje „nauku o transformaciji" svakako je posledica velikog broja radova koji se bave različitim aspektima transformacije. Ipak, određene teorije i pristupe moguće je donekle sistematizovati. Volfgang Merkel to je učinio sa teorijama političke transformacije, o kojima će u nastavku prvenstveno biti reči.[20]

U slučaju ekonomske transformacije, međutim, raznovrsnost ponuđenih modela na prvi pogled je nešto manja i obuhvata već pomenuta dva praktična pristupa, iako velik broj radova o pojedinačnim aspektima ovog procesa svakako pruža nešto drugačiju sliku. Razlog za različit obim teorijskog u odnosu prema političkoj odnosno ekonomskoj transformaciji donekle se može objasniti (ne)postojanjem starijih istraživanja: Dok se politička nauka na Zapadu pre 1989. već mogla baviti procesima

19 Zanimljiv osvrt na problem nedostatka brige o socijalnim pitanjima, kao i o funkciji socijalne države u Istočnoj Evropi, na primeru novih država članica Evropske unije, predstavlja tekst Klausa Ofea „Postkomunističke države blagostanja u EU". Pored nedovoljne pažnje, posvećene socijalnim temama u ovim državama, Ofe ističe i nezainteresovanost istraživača za ova pitanja, koji se već dve decenije bave prevashodno promenama prava i ustavnog poretka, odnosno prilagođavanju tržištu i privatnoj svojini. Up. Offe, Claus (2009): Postkommunistische Wohlfahrtsstaaten in der EU. Bilanz und Perspektiven. In: Transit. Europäische Revue, Sv. 38, str. 145-161; ovde posebno str. 145.

20 Up. Merkel, Wolfgang (2010): Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, str. 67–89.

demokratizacije u južnoj Evropi i u Latinskoj Americi, prelasku sa planske privrede državnog socijalizma u tržišnu ekonomiju u Istočnoj Evropi devedesetih godina nisu prethodili niti konkretni primeri, niti nekakva jasna teorijska predstava.

4.1. Strukturne teorije političke transformacije

Prvu od četiri „teorijske paradigme" u okviru istraživanja transformacije čine strukturne teorije političke transformacije. U fokusu ovih pristupa nalaze se država i društvene klase kao i odnosi moći u društvu. Kao glavne predstavnike ove struje Merkel pritom ističe Beringtona Mura (Barrington Moore) i Tatua Vanhanena (Tatu Vanhanen). Pretpostavka ovih radova je da demokratizacija zavisi od socijalnih klasa odnosno od raspodele moći u društvu. Shodno tome, osnovna teza pre svega Murovih radova je sledeća: Što je veća interakcija između društvenih klasa, to je viši demokratski potencijal u jednom društvu. Svojom „teorijom disperzije moći" Vanhanen dodatno konkretizuje klasne odnose u vezi sa demokratskim potencijalom i postavlja tezu: Što je veća raspodela (disperzija) moći u društvu, to je viši demokratski potencijal tog društva. Iako sama teza svakako nije nezanimljiva, sama raspodela moći teško se može operacionalizovati, pa Vanhanen čak uvodi i tzv. „indeks resursa moći", iako je upitno, u kojoj meri on zaista pomaže u analizi procesa demokratizacije.

U osnovi, strukturne teorije političke transformacije oslanjaju se na tradicionalna klasna tumačenja društvenih promena. Tako se jedan od „puteva ka moderni" – prelazak iz feudalnog sistema u društveni poredak koji spaja kapitalističku privredu sa demokratijom (i nacionalnom državom kao novim, modernim fenomenom) vezuje za „revoluciju buržoazije", dakle revoluciju jedne društvene klase. Koliko su ova tumačenja u slučaju država Istočne Evrope produktivna, verovatno valja ostaviti politolozima, važno je zapamtiti da je ključna varijabla pri objašnjavanju procesa demokratizacije u slučaju strukturnih teorija klasna struktura društva i odnosi između pojedinih klasa ili slojeva u društvu.

4.2. Sistemske teorije političke transformacije

Za razliku od strukturnih teorija, pristupi nastali u okviru sistemske teorije fokusiraju se na ekonomiju i društvo.

Nastali još pedesetih godina 20. veka, ovi pristupi potiču pre svega iz sociologije (T. Parsons, kasnije i S. Hantington) i dovešće u svom razvoju konačno i do vrlo poznate Lipsetove teorije modernizacije. Ključna varijabla kojom se objašnjava proces demokratizacije kod Lipseta je ekonomija, pri čemu se pre svega ističe stupanj ekonomskog razvoja. Osnovna teza pritom glasi: Što je viši nivo socioekonomskog razvoja, veći je i demokratski potencijal jednog društva.

Pritom se demokratija u ovom slučaju operacionalizuje posredstvom različitih indikatora, čiju je direktnu povezanost sa ekonomskim razvojem teško otkriti na prvi pogled. Dal (Dahl) kao indikatore demokratije pominje efektivnu participaciju (unutar političkog sistema), glasačku jednakost, „prosvećeno poimanje" (u smislu političke svesti), kontrolu (političke) agende kao i (opštu društvenu) inkluziju kao princip. Dalji indikatori demokratije, prisutni u različitim radovima svrstanim u ovaj teorijski okvir su osim toga i nivo obrazovanja, stupanj urbanizacije, vertikalna društvena mobilnost, socijalna pravda, postojanje pravne države kao i postojanje civilnog društva. Dodatni principi koji garantuju demokratičnost jednog društva su s jedne strane – u skladu sa ekonomskom determinacijom političkog sistema – efikasnost, a s druge strane legitimitet.

Iako je rasprostranjenost teorije modernizacije danas prisutna skoro u vidu „narodne mudrosti" – tj. „svima je jasno da veći ekonomski razvoj vodi ka većoj demokratiji" – njene teorijske slabosti očigledne su u ništa manjoj meri. Uzmimo na primer već samo određivanje nivoa ekonomskog razvoja: Želimo li ovu varijablu operacionalizovati putem bruto nacionalnog proizvoda po glavi stanovnika, nigde u teoriji nećemo naići na konkretnu vrednost. Koji novčani iznos po glavi stanovnika predstavlja dovoljno visok nivo ekonomskog razvoja da bismo mogli govoriti o demokratskom društvu? Gde je dakle ekonomska granica koja razdvaja demokratska od nedemokratskih društava – da li su to 2.000 ili 20.000 evra godišnje po glavi stanovnika?

Ipak, teorija modernizacije u novijim radovima koji su zasnovani na sistemskoj teoriji igra nešto manju ulogu. Mnogo su zanimljiviji radovi koji se teorijski više naslanjaju na kasnije radove Lumana nego na starije studije Parsonsa.[21] Radi se pre svega o konceptu društva koje se sastoji iz različitih samostalnih (autoreferencijalnih)[22] sistema: političkog, ekonomskog, kulturnog, itd. Osnovna

21 Zanimljivi su u tom kontekstu pre svega koncepti liberalne demokratije koje poslednjih godina razvija Volfgang Merkel, osvrćući se pritom na „nepotpune" demokratije, koje su nastale kao (konačni?) rezultat političke transformacije u Istočnoj Evropi. Pre svega u podeli političkog sistema na podsisteme i u objašnjavanju njihovih međusobnih uticaja može se uočiti Lumanov uticaj. Up. Wolfgang (2004): Embedded and defective democracies. In: Democratization, god. 11, sv. 5, str. 33–58.; Merkel, Wolfgang; Croissant, Aurel (2003): Liberale und defekte Demokratien. In: Schmitt, Karl (Hg.): Herausforderungen der repräsentativen Demokratie. 1. Aufl. Baden-Baden: Nomos (Veröffentlichungen der Deutschen Gesellschaft für Politikwissenschaft (DGfP), 20), str. 55–88.

22 S obzirom na ograničen obim teksta, kao i zbog prevencije terminoloških nejasnoća usled nepoznavanja autora srpskohrvatskog prevoda Lumanovih tekstova, koje je autor čitao u njihovom originalnom (nemačkom) izdanju, izostavlja se ovde specifična terminologija (npr. „kodovi", „mediji" i sl.). Izostaje takođe i detaljniji prikaz Lumanove teorije, koji bi svakako ne samo prevazišao okvir ovog teksta, već predstavlja temu za jednu mnogo opširniju studiju.

pretpostavka jeste da iako čine jednu društvenu celinu ovi sistemi postoje „za sebe“ u smislu funkcionalne diferencijacije modernih društava. Shodno ovakvom shvatanju, društva tzv. državnog socijalizma u Istočnoj Evropi morala su se urušiti, s obzirom da nije bila prisutna samostalnost pojedinačnih sistema: Politički sistem (partija) upravljao je svim ostalim sistemima, što po ovakvom konceptu nije moguće. Primeri su pokazali da je sistemska teorija – ma koliko apstraktna i kompleksna – bila u pravu. Istovremeno, ovakvo – istina skraćeno i uprošćeno – tumačenje razloga kraja državnog socijalizma ne objašnjava u potpunosti različite modalitete političke transformacije tokom devedesetih godina. Upravo ove nedostatke pomenuti noviji radovi pokušavaju da isprave.

4.3. Akterske teorije političke transformacije

Radovi koji centralne teze pri objašnjavanju demokratizacije vezuju za pojedinačne učesnike tog procesa spadaju u tzv. akterske teorije. Više deskriptivnog karaktera i empirijski utemeljeni, ovi pristupi javljaju se još osamdesetih godina 20. veka i potiču prevashodno iz političkih nauka. Ključnu odgovornost za proces političke transformacije akterima pripisuju i glavni predstavnici ovog dela teorijskog spektra, već pomenuti O'Donel i Šmiter. Teorijska osnova na kojoj počivaju njihova razmišljanja pritom je princip „racionalne odluke“ (rational choice).[23] Razlikujući „tvrde“ i „meke“ zagovornike starog sistema unutar političke elite, O'Donel i Šmiter postavljaju tezu, po kojoj će do demokratizacije doći onda, kada „meka struja“ unutar političke elite, (racionalna u svojim odlukama) proceni da njihova pozicija moći i ostanak na (ili pri) vlasti zavisi od transformacije političkog sistema i uspe da izoluje „tvrdu struju“. Drugim rečima, tek kada jedan deo političke elite odluči da do promene vredi da dođe, i uspe da svoje neistomišljenike unutar političke elite ili ubedi ili ukloni, doći će do promene. Mimo niza zamerki ovom konceptu, treba istaći pre svega njegov statični karakter koji zaista teško može biti usklađen sa dinamičnošću procesa transformacije. Tako ni pomenuti akteri tokom ovih procesa ne ostaju „nepomični“, već se i sami prilagođavaju i menjaju svoje pozicije. Sigurno dobar primer predstavljaju političke partije u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine.[24]

23 Jedan od značajnijih autora koji u svojim istraživanjima transformacije usvajaju ovaj pristup je svakako Adam Przevorski. Vidi npr. Przeworski, Adam (1999): Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America. Reprint. Cambridge: Cambridge University Press (Studies in rationality and social change).

24 O promenljivom, čak „postmodernom“, „hibridnom“ karakteru partija u jugoistočnoj Evropi govori npr. Kanzleiter, Boris; Tomić, Đorđe (2010): Die Linke im post-jugoslawischen Raum. In: Daiber, Birgit; Hildebrandt, Cornelia (Hg.): Von Revolution bis Koalition. Linke Parteien in Europa. (Texte der Rosa-Luxemburg-Stiftung, Bd. 52). Berlin: Dietz.

4.4. Kulturne teorije političke transformacije

Poslednja grupa teorija koju Merkel pominje u svojoj sistematizaciji su tzv. kulturne teorije političke transformacije. Možda i osnovni problem ovih pristupa nije samo njihova više nego heterogena teorijska osnova, već pre svega naučni domet. Dok prilozi poput Patnamovih (R. Putnam) radova o socijalnom kapitalu kao „društvenom poverenju" unutar jednog društva mogu delovati vrlo zanimljivo i svakako bar tematizuju određene sociopsihološke aspekte demokratizacije, drugi primeri „primenjene kulturne teorije" deluju s jedne strane deplasirano, s druge strane i vrlo opasno, posebno ako se ima u vidu njihov uticaj na određene diskurse (recimo politički). Dok se, recimo, Patnam bavi socijalnim mrežama i ističe njihovu ulogu u procesu demokratije, pre svih Semjuel Hantington u istom tom naučnom polju konstruiše u svakom pogledu zaista sporne teze. Verovatno u nedostatku „ključnog neprijatelja" nakon završetka „hladnog rata", Hantington rešava da pitanje demokratizacije poveže sa „kulturom" koju određuje pre svega prema religiji jednog stanovništva. Po njegovim tezama, najviši nivo demokratije dostižu „hrišćanska društva protestantske veroispovesti", iza njih plasira katolička društva, čija demokratičnost ipak pokazuje određene slabosti, dok još uvek za „sposobna za demokratski poredak" važe pravoslavna društva Istočne Evrope kao i budistička, pa donekle i hinduistička društva. Potpuni nedostatak demokratskog potencijala, Hantington konstatuje u slučaju islamskih društava i ovom tezom postavlja jedan važan temelj u razvoju jednog novog kulturnog rasizma tokom devedesetih godina prošlog veka. Iako sam Hantington u domenu nauke ne igra značajniju ulogu, njegov uticaj na „opšta mesta" u politici, a pre svega međunarodnim odnosima ne treba zanemariti. Posebno nakon 11. septembra njegove teze direktno ili indirektno u određenim konzervativnim krugovima dobijaju na aktuelnosti. Na analitičkom nivou i u vezi sa političkom transformacijom u Istočnoj Evropi njegova kulturna teorija, međutim, nema skoro nikakvog značaja.[25]

4.5. Teorije transformacije: uputstvo za upotrebu?

Ono što je zajedničko svim pomenutim teorijama transformacije je pre svega njihov pokušaj da odgovore na tek jedno od niza pitanja, koje je period transformacije devedesetih godina doneo: Kako društveni poredak transformisati sa ciljem liberalne demokratije. Odgovori na ovo pitanje pritom predstavljaju svojevrsno uputstvo za upotrebu, koje se po potrebi nudilo političarima u zemljama Istočne Evrope. Istini za volju, i pored principijelne saglasnosti oko toga, da demokratija predstavlja jedini poredak za koji se svi moraju zalagati, jer „povratka u socijali-

25 Za razliku od već pomenute, nešto starije studije o tzv. „trećem talasu" demokratizacije s početka devedesetih godina.

zam" nema, retko koja demokratska vlada trudila se, a još manje uspevala da sva u ovom tekstu pomenuta teorijska saznanja iskoristi.

Štaviše, većina političkih aktera u skoro svim državama Istočne Evrope težila je ka osiguravanju sopstvenih pozicija (moći), trudeći se pre svega da (1) ispuni očekivanja međunarodnih institucija i organizacija, od kojih politički, ali pre svega ekonomski zavisi i (2) obezbedi kakav-takav socijalni mir u zemlji. Tranzicija je pritom u funkciji „catch-all" pojma shvatana kao idealni paravan za novu – a možda i poslednju – raspodelu nekada društvenih resursa. I dok se o tranziciji govorilo svaki put, kada je trebalo privatizovati o trošku građana, uvesti dodatne poreze, čija namena nimalo nije jasna, te „obrazložiti" ukidanje socijalnih davanja i usluga, politički i ekonomski sistemi i zaista jesu prolazili kroz različite promene, prolazeći tako jednu „tranziciju u tranziciji" kojoj se u nekim državama do danas kraj ne nazire. U krajnjem slučaju, euforija do koje je u većem broju istočnoevropskih država došlo nakon „demokratskog restartovanja" 1989/1990. godine, kada su izborene određene slobode, usled jednog konstantnog transformisanja „transformersa" – tj. ljudi koji kroz te procese prolaze – ne samo da je već potpuno zaboravljena, već se neretko može prepoznati sasvim suprotno viđenje: Radi se o pojmovima neke vrste nostalgije za „starim boljim danima" u socijalizmu,[26] dok se novoj demokratiji pripisuje sve manje pozitivnih odlika.[27]

U pogledu teorija transformacije, bar kad je reč o političkoj transformaciji, one su politici u datim društvima pre svega ponudile niz pojmova, kojima se pomenute preraspodele društvenih resursa lakše mogu mistifikovati i opravdati. Odjednom se iza delovanja pojedinačnih aktera pojavljuju strukture, koje su „krive" za sve probleme. Umesto lične odgovornosti pojedinaca, u pomoć se zovu „početni problemi", „nedovoljna konsolidacija demokratije", a čitavi delovi društva sa jednom ciničnom lakoćom onih na vlasti, bivaju „otpisani" kao tzv. „tranzicijski gubitnici".[28]

26 O fenomenu nostalgije za socijalizmom u Istočnoj Evropi objavljen je priličan broj radova, pa bi i samo njihovo nabrajanje prevazišlo okvir ovog teksta; vredi ipak pomenuti studiju posvećenu fenomenu nostalgije za bivšim predsednikom bivše Jugoslavije, Josipom Brozom Titom kulturologa Mitje Velikonje, čija je glavna teza da se iza ovakve nostalgije neretko krije čak emancipatorski potencijal za suštinske društvene promene. Vidi: Velikonja, Mitja (2010): Titostalgija. Beograd: Biblioteka XX vek.

27 Doduše prezasićenost liberalnom demokratijom i (parlamentarnom) politikom može se uočiti i u zapadnoevropskim državama, iako iz nešto drugačijih razloga. Up. Crouch, Collin (2008): Postdemokratie (edition suhrkamp, Bd. 2540). Frankfurt am Main: Suhrkamp.

28 Ovima je posvećen niz studija, između ostalog i: Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse. Beiträge für die 10. Brühler Tagung junger Osteuropa-Experten (2002). Unter Mitarbeit von Matthias Neumann und Heiko Pleines. Bremen: Forschungsstelle Osteuropa (Arbeitspapiere und Materialien - Forschungsstelle Osteuropa Bremen, 36), vidi posebno: Kušić, Siniša (2002): Gewinner und

U slučaju ekonomske transformacije, modeli koji su razvijani početkom devedesetih godina, usled nedostatka praktičnog iskustva, krojeni su mahom za brzu i jednokratnu upotrebu, te su odmah i testirani. Šok-terapija otreznila je mnoge zanesene (ispravnim i legitimnim) idealom slobode, a najveći deo ljudi preko noći pretvorila u nezaposlene i siromašne. Postupna ekonomska transformacija drugima je donela dug period agonije, čiji su konačni rezultati bili mahom isti, doduše na drugačiji način: ljudi su *postupno* otpuštani, broj nezaposlenih rastao je shodno tome *postupno*, siromaštvo je takođe *postupno* uzimalo maha, ali je konačno uspostavljena tržišna ekonomija.

I dok se kapitalizmu, ne baš poznatom kao sistemu, koji vodi računa o potrebama građana, a posebno ne u duhu neoliberalnog uverenja u moć slobodnog tržišta, teško može zameriti što nije spreman sam sebe da ukine, zamerke na račun kako politike u određenim zemljama tako i političke nauke itekako su opravdane.

5. KRITIKA NAUKE O TRANSFORMACIJI

Kritika nauke o transformaciji stara je, razume se, koliko i pokušaj konstituisanja discipline koja se bavi transformacijom. Još 1991. godine Klaus Ofe ukazivao je recimo na potrebu ove već tada etablirane „grane nauke" da istraživanju procesa modernizacije nakon 1945. godine, pored primera demokratizacije u južnoj Evropi tokom sedamdesetih godina (Portugalija, Španija, Grčka) i kolapsa autoritarnih režima u Južnoj Americi (Argentina, Brazil, Urugvaj, Čile, Paragvaj) doda i proces demokratizacije u zemljama Istočne Evrope, ocenjujući ove pokušaje kao neprimerene.[29] Ofe je pritom upravo ekonomsku transformaciju i njene socijalne posledice isticao kao problematičnu razliku između ranijih društvenih transformacija i onih u Istočnoj Evropi, ističući nedostatke starijih teorijskih pristupa koji su nastajali na primerima iz jednog sasvim drugačijeg istorijskog konteksta. Dobar deo autora, međutim, kasnije je upravo te probleme (uglavnom nekritički) podigao na nivo teorije. Tako je Ofe istovremenost transformacije političkog i ekonomskog sistema još smatrao za problem koji se „tranzitologiji" postavlja i na koji je teško pronaći

Verlierer der Transformation: System- und länderspezifische Ausgangsbedingungen, alternative Transformationspfade und EU-Integration. In: Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse, str. 11–15; Cvijanović, Vladimir (2002): Beitrag zur Modellierung des Transformationsprozesses. In: Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse. Beiträge für die 10. Brühler Tagung junger Osteuropa-Experten. Bremen: Forschungsstelle Osteuropa (Arbeitspapiere und Materialien - Forschungsstelle Osteuropa Bremen, 36), str. 7–10.

29 „The suggestive temptation to add a fourth group to these – i.e., that of Central and Eastern European states – and to analyze them with the proven instruments supplied by this tradition, turns out, however, to be unsuitable and misleading." In: Offe, Claus (1991): Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. In: Social Research, god. 58, sv. 4, str. 868.

odgovore. Nauka o transformaciji je, ne obazirući se mnogo na ovakve kritičke primedbe, odgovorila teorijskim radovima, koje do danas – uz retke izuzetke – odlikuje nekoliko „fabričkih grešaka".

Pritom treba istaći bar dva nivoa kritike nauke o transformaciji. Jedan se odnosi na same teorijske nedostatke pomenutih pristupa, a drugi na interakciju između diskurzivnog uticaja tih pristupa s jedne, i političke primene s druge strane.

Prva tačka kritike same teorije odnosi se na „TINA" strategiju[30] tranzitologije. Uprkos različitim pristupima društvenoj analizi pojedinačnih radova i odgovarajućoj „dijagnozi", sama „prognoza" većine ovih istraživanja mahom vodi ka istom cilju: Bez obzira na ekonomske, socijalne, istorijske, kulturne specifičnosti jednog društva, u vidu norme postulira se jedan razvoj političkog sistema koji neupitno vodi ka liberalnoj demokratiji. Time transformacija društva dobija jasan teleološki karakter, a niz sloboda – kupljenih, uzgred, praktično poklonjenim društvenim resursima – nakon 1989. usled negativnih socijalnih efekata transformacije, skoro potpuno gubi na značaju: Karta u jednom smeru iskorišćena je, a put ka obećanoj demokratiji nikako da se završi.[31]

Druga tačka kritike teorije nadovezuje se na već pomenutu Ofeovu primedbu: Društvene promene u Istočnoj Evropi ne mogu se fundirano analizirati bez uzimanja u obzir pre svega ekonomskog sistema. Pa ipak, upravo to se desilo. Kao što je već nagoviješteno, teorije tzv. nauke o transformaciji prevashodno potiču iz političkih nauka, dok se ekonomija transformacijom bavila sa nešto drugačijim fokusom. Dok je period transformacije mnogim politolozima služio kao povod za teorijski rad, ekonomisti su svoja razmišljanja vrlo često stavljali u funkciju praktične primene. Ne čudi stoga što su možda i najvredniji empirijski radovi o ekonomskom razvoju u Istočnoj Evropi upravo izveštaji Svetske banke ili Međunarodnog monetarnog fonda, pa čak i pojedinih većih preduzeća ili banaka, onih aktera dakle, koje su u ove procese bile direktno uključene, koje su njima upravljale i to sa jasnim interesima. Pre svega „ultima ratio" ovih učesnika u transformaciji, profit, razlog je zašto se u kontekstu ekonomske transformacije recimo nezaposlenost, skoro i ne pominje – ni kao socijalni ni kao makroekonomski faktor.

Politička nauka je transformaciji u Istočnoj Evropi uglavnom pristupala iz perspektive promene političkog sistema, partija, pravnih aspekata, itd. Ekonomski ra-

30 TINA je skraćenica za „There Is No Alternative" – slogan kojim se označavala neoliberalna „politika bez kompromisa" britanske premijerke Margaret Tačer.

31 O kolektivnim navikama i stavovima u društvu, izgrađenim tokom socijalizma, kao važnim faktorima u okviru demokratizacije vidi: Offe, Claus (2009): Postkommunistische Wohlfahrtsstaaten in der EU. Bilanz und Perspektiven. In: Transit. Europäische Revue, Sv. 38, str. 145-161.

zvoj korišćen je jedino u svrhe „objašnjavanja“ nedostatka demokratije – neretko se teza o „nazadnoj Istočnoj Evropi“ reprodukovala upravo u takvim objašnjenjima. Generalno, ekonomija, pa time i socijalni aspekti transformacije vrlo brzo su odvojeni od procesa demokratizacije, pa se po uzoru na zapadne liberalne demokratije tržišna ekonomija „intuitivno“ ugradila u sam koncept.

Ne treba pritom zaboraviti institucionalne promene u međunarodnim odnosima u Istočnoj Evropi, koje igraju dvostruku ulogu. Pre svega uticaj Evropske unije na sve zemlje Istočne Evrope igrao je vrlo važnu ulogu u procesu demokratizacije.[32] Postavlja se, međutim, pitanje: Na koji način posmatrati taj uticaj? S jedne strane, izgled pristupanja Evropskoj uniji, za većinu zemalja od velikog političkog, ekonomskog, ali i simboličkog značaja, ubrzao je određene formalne reforme u tim državama. S druge strane, odnosi između Evropske unije i država Istočne Evrope imali su jasan karakter uslovljavanja sa ciljem ispunjavanja niza kriterijuma. Boris Buden u kritici paternalističkog odnosa „Zapada“ prema „Istoku“ ide i dalje. U svojoj knjizi *Zona prelaza*[33] Buden govori o procesu „infantilizacije“ istočnoevropskih društava. Iako je kraj starih socijalističkih režima kao npr. u Poljskoj bio posledica masovnog aktivnog otpora društvenih pokreta, ovi protesti kasnije su okarakterisani kao zakasnele revolucije, koje su tek nadoknadile nedostatak u slobodi i demokratiji u odnosu na zemlje Zapada.[34] I dok se u prvi mah, društvima Istočne Evrope pripisivala izuzetna politička svest – ipak dovoljna da sruši „komuniste“ i krene putem demokratije – skoro „preko noći“ istočni Evropljani pretvoreni su u decu: Nove demokratije dobile su epitet dečijeg – odjednom su počele da pobolјevaju od „dečijih bolesti“, da „uče prve korake“ i sl. Ovom infantilizacijom, tvrdi Buden, istočnoevropskim društvima nije onemogućena perspektiva „boljeg društva“, ali je nad njima uspostavljena kontrola „brižnih roditelja“. Istovremeno, „deca revolucije“ uspela su ono što u Zapadnoj Evropi nijednoj državi do danas nije sasvim pošlo za rukom: Stvorena je „nova Evropa“, skrojena po uzoru neoliberalnog programa određenih političkih krugova na Zapadu. Obrćući tezu o „nazadnosti Istočne Evrope“ Buden ističe da je upravo Zapadna Evropa ta, koja je iz perspektive neoliberalne politike nazadna. Jer samo još u Zapadnoj Evropi mogu se naći „nazadni“ elementi poput relativno jake socijalne države i još donekle relevantnih

32 Up. Beichelt, Timm (2004): Die Europäische Union nach der Osterweiterung. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften; Lindahl, Rutger (Hg.) (2005): Transition and EU-enlargement. Economic, legal, political and social change in Eastern Europe. Göteborg: CERGU.

33 Buden, Boris (2009): Zone des Übergangs. Vom Ende des Postkommunismus. Orig.-Ausg., 1. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp (Edition Suhrkamp, 2601).

34 Up. Habermas, Jürgen (1990): Die nachholende Revolution. Erstausg., 1. Aufl., [Nachdr.]. Frankfurt am Main: Suhrkamp (Edition Suhrkamp, 1633 = N.F., 633).

levih političkih aktera. Istočna Evropa je danas, nakon dvadeset godina transformacije, u skladu sa postulatima neoliberalizma skoro u potpunosti oslobođena tih „zastarelih" institucija, iako socijalne prilike u tim državama možda i više nego ikad zahtevaju upravo jaku socijalnu državu, a ne jednu „vitku" državu i „slobodno tržište" koje će „već samo sebe regulisati".

I u pogledu „kvaliteta" demokratije istočnoevropska društva su bar pola koraka ispred zapadnoevropskih društava – i tu dolazimo do drugog nivoa kritike tranzitologije, onog koji se vezuje za praktičnu primenu njenih pristupa. Iako se poslednjih godina i na zapadu Evrope sve češće konstatuje jedan nov tip „postdemokratije" sa klijentelistički orijentisanim partijama, relativno niskom izlaznošću birača na izbore, slabim „grass-roots" pokretima i grupama i jakim lobijima, ovo stanje još uvek deluje „naivno" u odnosu recimo na „fleksibilnost" partija u Istočnoj Evropi. Od socijaldemokratije do desnog populizma – spektar mogućnosti unutar jedne (!) partije skoro je neograničen. Koja je budućnost i Zapada i Istoka Evrope u pogledu političkog i ekonomskog sistema, ostaje svakako otvoreno, a s obzirom na sve jaču dekonstrukciju socijalne države takođe vrlo zanimljivo i iz perspektive naučnog istraživanja, mada ne toliko „tranzitologije", koliko istraživanja o društvenim pokretima.

6. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Period transformacije nakon 1989/1990. godine, i pored jake kritike dosadašnjih teorijskih pristupa u kontekstu istraživanja datih društvenih procesa, ostaje u svojoj kompleksnosti vrlo specifičan i svakako ga treba istraživati. Kako se u ovom tekstu kritički prikazani koncepti analize odlikuju jednim, istina vrlo razvijenim, ali ipak teorijsko-metodičkim aparatom, koji s jedne strane kompleksnost društvenih promena redukuje na promene u političkom odnosno ekonomskom sistemu, a s druge strane neminovno vodi ka jednom jedinom društvenom poretku, ne ostavljajući prostora – čak ni u teoriji – za bilo kakve alternativne razvoje, pred istraživače koji se bave društvenom transformacijom u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine, postavlja se niz dodatnih pitanja. Osim pomenutih socijalnih posledica institucionalnog redizajniranja istočnoevropskih država, svakako treba ispitati i nove (ili stare) odnose moći u društvu. Bez sumnje, međutim, treba se pozabaviti i samim društvom, mimo političkog sistema i njegovih institucija. To znači pre svega istražiti npr. kolektivne, društvene predstave i tumačenja promena kroz koje se prolazilo pre i tokom devedesetih godina. Iako već postoje istraživanja koja idu u tom smeru – pre svega iz oblasti „kulture sećanja" – ostaje još dosta neobrađenih

pitanja, vezanih za lične sudbine ljudi, njihove emocije, ali i strategije preživljavanja i prilagođavanja u novim uslovima „tranzicije".[35]

Ova i slična pitanja sigurno su više predmet istraživanja drugih naučnih disciplina poput istorije, sociologije, istorijske antropologije ili etnologije nego političkih nauka, ali uprkos ne toliko sjajnim praktičnim iskustvima sa tzv. „interdisciplinarnom saradnjom", ne treba potceniti moguća naučna saznanja koja bi se otvaranjem prema ovim i drugim novim pitanjima mogla dobiti. Da li će, kada i u kom obimu, „tranzitologija" izgubiti svoju funkciju generisanja gotovih recepata za institucionalno redizajniranje društava, ostaje da se vidi, a zavisiće, mnogo manje od naučne radoznalosti istraživača, pre svega od same politike i njenih aktera. Kritička nauka, sa druge strane, ostaje i mora ostati dosledna svojim istraživačkim pozicijama i svom pokušaju da se teorijskim radom učini uvek jedan korak dalje ka društvenoj emancipaciji.

35 Tome bez sumnje treba pridodati i niz pitanja koja se tiču pojedinačnih prava i prava određenih grupa – žena, seksualnih, etničkih i religioznih manjina, osoba sa nekom vrstom hendikepa, itd. Iako postoji nekoliko zanimljivih radova o tome, njihovu poziciju u društvima u procesu transformacije tek treba sistematično istražiti.

LITERATURA

Arato, Andrew (1993) Interpreting 1989, *Social Research*, god. 60, sv. 3: 609–646.

Beyme, Klaus von (1992) Parteiensysteme im Demokratisierungsprozeß Osteuropas, *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, god. 18: 271–291.

Beyme, Klaus von (1994) Transformationstheorie - ein neuer interdisziplinärer Forschungszweig? *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, god. 20, sv. 1: 99–118.

Beyme, Klaus von; Nohlen, Dieter (2004) Politische Theorien: Systemwechsel, in: Nohlen, Dieter (Hg.), *Lexikon der Politik, Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten,* Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Knj. 1: 1548.

Buden, Boris (2009) *Zone des Übergangs. Vom Ende des Postkommunismus, Orig.-Ausg., 1. Aufl,* Frankfurt am Main: Suhrkamp (Edition Suhrkamp, 2601).

Crawford, Beverly; Lijphart, Arend (1995) Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe, Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms, and International Pressures, *Comparative Political Studies*, god. 28, sv. 2: 171–199.

Crouch, Colin (2008) *Postdemokratie, Dt. Erstausg., 1. Aufl,* Frankfurt am Main: Suhrkamp (Edition Suhrkamp, 2540).

Cvijanović, Vladimir (2002) *Beitrag zur Modellierung des Transformationsprozesses*, in: *Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse, Beiträge für die 10. Brühler Tagung junger Osteuropa-Experten,* Bremen: Forschungsstelle Osteuropa (Arbeitspapiere und Materialien - Forschungsstelle Osteuropa Bremen, 36): 7–10.

Elster, Jon (1991) Constitutionalism in Eastern Europe: An Introduction, *University of Chicago Law Review*, god. 58, sv. 2: 447–482.

Elster, Jon; Offe, Claus; Preuss, Ulrich K.; Boenker, Frank (1998) *Institutional design in post-communist societies. Rebuilding the ship at sea,* Cambridge: Cambridge University Press (Theories of institutional design).

Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse, Beiträge für die 10. Brühler Tagung junger Osteuropa-Experten (2002) *Unter Mitarbeit von Matthias Neumann und Heiko Pleines,* Bremen: Forschungsstelle Osteuropa (Arbeitspapiere und Materialien - Forschungsstelle Osteuropa Bremen, 36).

Gregory, Paul R.; Stuart, Robert C. (2003) *Comparing Economic Systems in the 21st Century, Boston*, New York: Houghton Mifflin.

Habermas, Jürgen (1990) *Die nachholende Revolution, Erstausg., 1. Aufl, [Nachdr.].* Frankfurt am Main: Suhrkamp (Edition Suhrkamp, 1633 = N.F., 633).

Huntington, Samuel P. (1993) *The third wave. Democratization in the late twentieth century*, Norman: University of Oklahoma Press (The Julian J. Rothbaum distinguished lecture series, 4).

Ismayr, Wolfgang; Richter, Solveig; Soldner, Markus (Hg.) (2010) *Die politischen Systeme Osteuropas, 3., aktualisierte und erw. Aufl,* Wiesbaden: VS Verl. für Sozialwiss.

Kanzleiter, Boris; Tomić, Đorđe (2010) Die Linke im post-jugoslawischen Raum, in: Daiber, Birgit; Hildebrandt, Cornelia (Hg.), *Von Revolution bis Koalition. Linke Parteien in Europa, (Texte der Rosa-Luxemburg-Stiftung, Bd. 52)*, Berlin: Dietz.

Kušić, Siniša (2002) Gewinner und Verlierer der Transformation: System- und länderspezifische Ausgangsbedingungen, alternative Transformationspfade und EU-Integration, in: *Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse,. Beiträge für die 10. Brühler Tagung junger Osteuropa-Experten,.* Bremen: Forschungsstelle Osteuropa (Arbeitspapiere und Materialien - Forschungsstelle Osteuropa Bremen, 36): 11–15.

Lauth, Hans-Joachim (2004) Politische Theorien: Autoritäre versus totalitäre Regime, in: Nohlen, Dieter (Hg.), *Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten.* Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Knj. 1: 74.

Lindahl, Rutger (Hg.) (2005) *Transition and EU-enlargement. Economic, legal, political and social change in Eastern Europe*, Göteborg: CERGU.

Merkel, Wolfgang (2004) Embedded and defective democracies, *Democratization*, god. 11, sv. 5: 33–58.

Merkel, Wolfgang; Croissant, Aurel (2003) Liberale und defekte Demokratien, in: Schmitt, Karl (Hg.) *Herausforderungen der repräsentativen Demokratie,. 1. Aufl,* Baden-Baden: Nomos (Veröffentlichungen der Deutschen Gesellschaft für Politikwissenschaft (DGfP), 20: 55–88.

Merkel, Wolfgang (2010) *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung,* Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Nohlen, Dieter (2004) Politische Begriffe: Demokratisierung, in: Nohlen, Dieter (Hg.), *Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten,* Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Knj. 7: 8210.

O'Donnell, Guillermo A.; Schmitter, Philippe C.; O'Donnell, Guillermo A.; Schmitter, Philippe C. (1986) *Transitions from authoritarian rule. Tentative conclusions about uncertain democracies,* Baltimore: Hopkins; Johns Hopkins Univ. Press.

Offe, Claus (1991) Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe, *Social Research*, god. 58, sv. 4: 865–892.

Offe, Claus (2009) Postkommunistische Wohlfahrtsstaaten in der EU. Bilanz und Perspektiven, *Transit. Europäische Revue*, Sv. 38: 145-161.

Pickel, Andreas (1993) Authoritarianism or democracy? Marketization as a political problem, *Policy Sciences*, god. 26, sv. 3: 139–163.

Przeworski, Adam (1999) *Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America,* Reprint, Cambridge: Cambridge University Press (Studies in rationality and social change).

Svejnar, Jan (2002) Transition Economies: Performance and Challenges, *Journal of Economic Perspectives*, God. 16, br. 1: 3–28.

Thibaut, Bernhard (2004) Politische Begriffe: Systemwandel, in: Nohlen, Dieter (Hg.), *Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten*, Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Knj. 7: 9828.

Thibaut, Bernhard (2004) Politische Begriffe: Systemwechsel, in: Nohlen, Dieter (Hg.), *Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten,* Berlin: Directmedia Publ, (Digitale Bibliothek, 79), Knj. 7: 9829.

2. JUGOISTOČNA EVROPA KAO DRUGOST

59 - Lina Dokuzović i Šefik Šeki Tatlić:
Tranzicija kao praznina: Integracija, suučesništvo, otpor

73 - Ivana Marjanović:
Rasistički režim (belog) EU Šengen režima granica

LINA DOKUZOVIĆ I ŠEFIK ŠEKI TATLIĆ

TRANZICIJA KAO PRAZNINA
INTEGRACIJA, SUUČESNIŠTVO, OTPOR

APSTRAKT:
Tekst istražuje pojmove tranzicije, integracije, suučesništva i otpora kao dijelova šire agende širenja globaliziranog kapitala na nove teritorije.
Kao opću referencu, tekst ima pojam praznine kao „mjesta" na kojemu se dva ideološka aspekta kapitalističkog režima (neoliberalni i neokonzervativni) realiziraju kao apolitički red u kojemu ta dva aspekta nisu oštro podijeljena, nego se prepliću. Kao takvi predstavljaju ideološki format neoliberalnom režimu samo do određene mjere, ali funkcioniraju i kao svojevrsni pokušaj konstrukcije neke ideološke koherencije koja bi režimu omogućila racionalizaciju eksploatacije.
Općenito, tekst se dotiče prirode kapitalističkih društvenih odnosa kao specifične ideologije koja politički, kulturološki, materijalno i epistemološki utječe na iskustvo otpora, alternative i, nakon svega, pitanja pojma i smisla slobode.

KLJUČNE REČI:
kapital, ideologija, kolonijalizam, proizvodni odnos, nekropolitika, sloboda, suučesništvo, eksploatacija, fašizam

Dok se takozvani Prvi svijet kapitala repetirano transformira između financijskih „mjehura" i kriza, takozvani „razvijajući ili drugi svijet" prolazi kroz intenzivni proces tranzicije u Prvi svijet, tj. njegovo pomenuto, dinamično stanje ujedno podnoseći posljedice efekata globaliziranog kapitalizma i globalizirane krize. Pitanje koje se očigledno nameće je: podržava li Prvi svijet „razvoj" Drugog svijeta ili tranzicija Drugog svijeta podržava greške „razvijenih?"

Naime, u rasponu od kompleksnog porijekla kapitalizma i historijskih tranzicija koje su omogućile realiziranje kapitalizma kao društvenog odnosa do recentnih tendencija postsocijalističkog i/ili Trećeg svijeta pojavljuju se specifični društveno politički obrasci u kojima se tržišna dinamika i ideologija prepliću i preklapaju na niz načina. U tom kontekstu, društveni odnos, najopćenitije govoreći, realizira se bilo kao socijalna dinamika suučesništva u eksproprijaciji društvenog bogatstva koja je već poprimila stupanj autokolonizacije, bilo kao resentment koji oscilira između apolitičkog pozicioniranja subkulturnih pozicija i reakcionarne politizacije efekata kapitala.

Naime, dok je globalizirani kapitalizam dominantni poredak prema kojemu tranzicija gravitira i koji tranziciji daje kontekst kao kolonijalnoj tranziciji, određeni stupanj komodifikacije i aproprijacije kontaminira i određene modele otpora kapitalu.

Kako se onda može interpretirati proces suvremene tranzicije jezikom funkcionalnog otpora? Ova analiza u tom smislu istražuje politički kontekstualiziran sociopolitičko-kulturološki naboj koji rezultira iz historijskog razvoja tranzicije i logiku unutar koje se nezadovoljstvo inkubira ili pak inhibira. Također, jedno od primarnih pitanja koje se nameće kao fundamentalno u pristupu pitanju tranzicije je i pitanje slobode – ne u intrinzičkom, nego u interpretativnom smislu, u smislu monopola nad njenim definiranjem.

Neoliberalna definicija slobode kao refleksija dominantnog operativnog modela suvremene hijerarhije eksploatacije očito je definicija koja predstavlja slobodu kao slobodu da se propituju restrikcije demokratske norme kao barijere konzumentskom tropizmu i kao barijere „potrebama" demokratskog građanina. Minimum demokratske norme (i/ili ustavne dimenzije zakona) u tom je smislu percipiran od strane poslušnog demokratskog subjekta, jednostavno rečeno, kao barijera individualnoj realizaciji unutar ili u odnosu prema režimu. Bilo kakva individualna sloboda koja proizilazi kao posljedica tog diktata je stoga ništa drugo do individualna sloboda da se prihvati neoliberalni režim i njegova „velikodušnost" u darivanju slobode konzumiranja proizvoda i pripadajućih racionalizirajućih istina – od kojih

je samo jedna ona koja tvrdi da živimo u postpolitičnom dobu u kojemu nikakva radikalna promjena nije moguća.

Operacija definiranja slobode stoga nije puki totalitarni refleks – koji bi bio prikladan i svojstven diktatorskim režimima sa koncentriranom ili vertikalno hijerarhijskom moći – nego je u odnosu sa difuznom prirodom organiziranja društva i (demokratskim) modelom legitimacije moći, tj. u odnosu sa politikom.

Fašistički i/ili reakcionarni aspekt monopola nad definicijom slobode otjelovljuje se pak kao definicija slobode ne samo da se proizvodi i istrebljuje neprijatelj, nego i kao sloboda da se većinsko mišljenje – ono moralne većine ili režimskog diktata – inaugurira kao jedino moguće i/ili politički viabilno. Konzekventno, vanjski element ne mora biti isključen per se, nego indoktriniran na način da se želi uključiti u društvenu i/ili ekonomsku strukturu organiziranu pod utjecajem takve etičke maksime. Pluralizam je u tom slučaju čak i toleriran, ali samo do one granice dok ne postaje odraz političke ili kolektivne svijesti koja bi organizirala propitivanje apolitične istine o pojmu individualne slobode definirane na pomenute načine.

Konzekventno, državni suverenitet koji se legitimira kroz proces tranzicije i njene efekte rezultira u suverenitetu koji se legitimira kroz koncepte krvi i tla uz simultanu integraciju takvog društva u slobodnotržišni sistem, tj. u domenu homolognog konsenzusa o takvom načinu legitimiranja poimanja suvereniteta kao jedinog mogućeg.

Stoga, kolektivizirano značenje podarene individualne slobode preuzima prioritet nad konceptom društvene obaveze i javnog interesa. U tom kontekstu, pitanje slobode kao isključivo individualnog ekskluziviteta biva tretirano kao razmjenska jedinica koja diktira stupanj realizacije slobode u univerzalnom smislu kao individualni ekskluzivitet i zalog integriranosti. Dakako, ovaj proces se odvija kroz redefiniranje „drugosti" gdje se rasizam, seksizam, homofobija i klasizam realiziraju kao separatori između subjektiviteta koji je „dostojan" primiti takvu slobodu i „ostalih."

Inherentno, cijela ova operacija za zajednički nazivnik ima brisanje odgovornosti za bilo kakvu dimenziju društvenog odnosa kao posljedice političke organizacije društva i brisanje bilo kakvih ideoloških ili strukturnih elemenata socijalističkog prefiksa, ali ne i općenito shvaćenog koncepta socijalizacije. Individualna sloboda kao jezgro liberalizma općenito je stoga direktna veza između ideološkog i ekonomskog aspekta režima i jedan od dominantnih argumenata protiv kolektivizacije i/ili politizacije otpora. Jedan od primjera može se naći u režimskim kontekstualizacijama napada 11.9., gdje su motivi za isti interpretirani kao teroristička zavist

na slobodama Prvog svijeta što se automatski odrazilo i na difamiranje protesta protiv totalitarnih odredbi vladinog Patriotskog akta (u SAD-u), a čiji su kritizeri paradoksalno proglašavani neprijateljima američkih sloboda. Naravno, takav diktat kao savez kapitalističke države i slobodnog tržišta je isti onaj koji stoji iza globalizacije kao kolonijalizma i nametanja slobodnog tržišta kao jedinih garanta slobode, bivajući naravno, subtekst tranzicijskih procesa.

Kako je pitanje slobode, pitanje onoga tko je definira, ne iznenađuje da se njeno propitivanje smatra aktom neprijateljstva, jer isto propitivanje je ujedno i propitivanje onih koji je definiraju, ali i onih koji pristaju na takav aranžman. U historijskom i geopolitičkom smislu, subjektivna sloboda je dakako uvijek bila ovisna o nečijem manjku slobode, ali takva redukcija nečije slobode nije samo simptomatično, nego strukturalno pitanje, ali i političko pitanje prirode slobode.

Suvremeni fašizam u tom kontekstu funkcionira kroz konceptualizaciju slobode kao slobode da se „drugi" isključi iz prava ili u nekropolitičkom[1] maniru da se „isključi iz života", što na kraju krajeva i služi kao izopačeni korektiv i racionalizacija brutalne banalnosti koja vreba iza života subjektiviteta koji je pristao zamijeniti svoj politički potencijal za plazma TV ili Manolo Blahnik cipele. U tom kontekstu, jedna od baznih promjena u odnosu subjektiviteta prema suverenoj moći je adopcija organiziranog mazohističkog pristanka subjektiviteta na svoje vlastito isključenje kao političkog bića i svoje uključenje u režim kao ispraznog konzumenta ili kao fašistu koji svoje nesnalaženje u konzumerističkom materijalizmu opravdava izopačenim verzijama duhovnosti.

DEKOLONIZACIJA I OVISNOST

Walter Mignolo smatra da istorija dekolonizacije na bilo koji način ne implicira „dekolonijalnost." (Mignolo: 2000) U tom kontekstu, oslobađanje bivših kolonija ili cijelih kolonijalnih zona može se promatrati samo kao uvjetno oslobađanje, jer se neokolonijalna strategija u većini pomenutih regiona nastavila drugim sredstvima, prije svega stvaranjem tj. nametanjem zaduživanja koje je u krajnjoj liniji, uvjetovanje. Takozvane Politike strukturnog prilagođavanja (The Structural Adjustment Policies – SAP) su samo neke od politika provedbe suvremenih metoda koloniziranja koje su kao takve usaglašene kroz Bretton Woods ugovor između nacija Prvog svijeta, a koji se odnosio na ekonomsko restruktuiranje u godinama nakon Velike depresije.

1 Nekropolitika (necropolitics) je termin koji je skovao Achille Mbembe 2003. godine. Termin je znatno proširen i reartikuliran od Subhabrata Bobby Banerjee-a u „Live and Let Die: Colonial Sovereignties and the Death Worlds of Necrocapitalism," borderlands ejournal, vol. 5, no. 1, May 2006.

Politike strukturnog prilagođavanja, tako su, recimo to općenito, bile primijenjene na južnu hemisferu u periodu nakon *de iure* dekolonizacije. Međutim, takva dekolonizacija stvorila je temelje za stvaranje strahovitog duga i prodor kapitala u ime „razvojne pomoći" koja je do današnjeg dana stvorila situaciju koja je bivše kolonije stavila u podređeni položaj, dužničko ropstvo prema strukturama Prvog svijeta, između ostalog nekima od najistaknutijih, Međunarodnom monetarnom fondu (IMF) i Svjetskoj banci (World Bank).

Sa druge strane, zemlje bivšeg istočnog bloka u Europi, iako se na njih obično ne referira kao na postkolonijalnu zonu i iako je njihova istorija istorija strane guvernacije (možda najistaknutije u 19. i ranom 20. stoljeću) također su kroz proces tranzicije i integracije implementirale ili im je bio implementiran specifičan neokolonijalni model na bazi strukturalnog prilagođavanja. Od Washington konsenzusa nakon pada željezne zavjese 1989., i nadalje isti proces je nadgledan od Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske banke i Ministarstva financija SAD-a. Stoga, istočna i jugoistočna Europa, kao specifične kolonijalne zone također su primjer u kojima se nekoliko različitih obrazaca kolonijalizacije može promatrati simultano.

Međutim, proces integracije između Drugog svijeta (ili onoga što je od njega ostalo) u Prvi svijet ne funkcionira isključivo na liniji u kojoj Drugi svijet bezuvjetno prima utjecaj Prvog svijeta, nego i Drugi svijet na specifičan način „doprinosi" Prvom svijetu.

Naravno, Drugi svijet je pod direktnim utjecajem Prvog u striktno utilitarnom smislu (impozicija kapitalističkih institucija, model eksploatacije rada, sofisticirana ili manje sofisticirana korupcija) ali sa druge strane, Drugi svijet sa rehabilitacijom predmodernog rasizma, percepcijom demokracije kao metode legitimizacije desničarskog populizma i ekstremno ignorantnog i iracionalnog entuzijazma prema euroatlantskim integracijama na izopačen način doprinosi dominantnim racionalizacijama Prvog svijeta kao specifične formacije kojoj se delegira ultimativni monopol nad konceptom „razvoja".

Na primjer, mnoge zemlje istočne i jugoistočne Europe koristeći se nacional-šovinističkom retorikom, patriotskim sentimentom u kombinaciji sa revitalizacijom dogmatskih religijskih vrijednosti opravdavale su/opravdavaju agresivnu privatizaciju ingerencija javnog sektora i stvaranje radikalne klasne podjele. Režim Georga Busha u SAD-u na neki je način napravio istu stvar koju je iskombinirao sa agresivnom politikom nadzora i ograničenja privatnosti i građanskih sloboda kroz Patriotski akt. Na neki način je predmoderna percepcija demokracije kao ionako praznog označitelja za tihu represiju nad populacijom (u otvoreno represivnom policijskom i ekonomskom smislu) postala zajednička praksa Prvog i Drugog svijeta.

Berlusconi, Sarkozy pa vjerojatno i Merkel, na primjer, prigrlili su ksenofobnu retoriku prezentirajući sebe kao čuvare ionako rasističke matrice „europskih vrijednosti" na isti način na koji zemlje istočne Europe, kad već nisu u stanju politički prakticirati svoju suverenost, prakticiraju politiku isključenja ne-evropskog „drugog" kao dokaza pripadnosti europskom dijelu Prvog svijeta te kroz poziranje kao čuvara „europskih vrijednosti." Nepotrebno je i pominjati da je Berlusconi obični mafijaš, Sarkozy svoje rasističke komplekse reprezentira kroz neprikrivenu tendenciju postajanja pop zvijezdom, Bono Voxom koji protjeruje cijele etničke grupacije (Rome), dok Merkel „Mittel europsku" provincijalnu rasističku logiku kroz zvaničnu politiku promovira kao „europsku vrijednost". Parafrazirajući Ranciera, svjedočimo situaciji u kojoj rezentman okreće logiku uzroka i učinka naopako (Rancier: 2007). Efekt, gubitak radnih mjesta, privatizacija obrazovnih i zdravstvenih institucija itd., nije percipiran kao rezultat neograničene moći slobodnog tržišta, nego kao razlog da se istom tržištu i njegovim financijskim i političkim elitama delegira više moći da reformiraju specifičnu hijerarhiju eksploatacije koju su sami organizirali iz razloga legitimiranja iste hijerarhije. U tom slučaju granice između koncepta javnog i privatnog interesa pomiješano su u tolikoj mjeri da privatni interes pomenutih elita dobiva aureolu javnog interesa što i jeste jedna od osnovnih karakteristika tranzicije.

Kao banalni primjer, nakon što su ratovi u Jugoslaviji završili, republike razorene ratom percipirale su kapitalizam, njegovu punu implementaciju, kao ultimativni cilj novonastalih država u strateškom smislu.

Kada je pak postalo jasno da je neoliberalni kapitalizam počeo stvarati masivnu klasnu podjelu i nejednakost, većina populacije počela je percipirati takvu situaciju ne kao inherentnu karakteristiku kapitalizma, nego kao „nesavršeni, divlji" kapitalizam koji bi, navodno, trebalo ispraviti u „civilizirani" kapitalizam. Divlji, nekontrolirani „razvoj" koji je slijedio u tranzicijskim zonama stoga je počeo predstavljati samo simptom kapitalističkih potreba za novim resursima, radnom snagom i komodifikacijom „divljine" u civiliziranost – koristeći iste strukture nejednakosti i represije da bi podržali ideologiju koja isto civiliziranje podržava – što konzekventno izjednačava civiliziranje „divljine" i dominaciju neoliberalnog kapitalizma.

Naime, odnos naspram diferencijacije (kao potencijala politike) i repeticije kapitala, otjelovljen je kao repeticija „oslobađanja" (unrestraintment)[2] kapitala, što je

2 Oslobađanje ili „nevezanost" kapitala („unrestraintment of capital") predstavlja ili referira na nemogućnost kapitala da se „suzdrži" od eksploatacije i eksproprijacije, a termin je inauguriran od Santiago López Petit-a. Termin je ekstenzivno razrađen i proširen od Marine Gržinić u „Capital, Repetition", *Reartikulacija* no. 8.: http://www.reartikulacija.org/?p=695

generalno u javnom diskursu verbalizirano kao integracija. Diferencijacija i proizvodnja „drugosti" u tom smislu prikazuju repeticiju i rotaciju kao sastavne dijelove kapitalizacije. Drugim riječima, nejednak razvoj kapitalizma se oslanja na specifičnu proizvodnju razlika koja se održava reciklacijom nejednakosti između razvijenog i manje razvijenog svijeta što je opet racionalizirano kao integracija čiji je podtekst uvijek uspješan ili manje uspješan proces civiliziranja koji podrazumijeva davanje sloboda ali isključivo pod uvjetima davatelja.

Ako se, pod ovim uvjetima, kapital samoobnavlja, autoinventira, inventirajući u cijelom procesu i „drugog" kao varijablu koja podržava nejednaku prirodu obnavljanja u ime proizvodnje viška vrijednosti, onda se moraju pogledati različiti načini u kojim produktivni ljudski kapital kontribuira ovoj dubioznoj jednadžbi. U trenutnoj globalnoj dispoziciji kriza postoji u nekoliko tranzicijskih formi u kontekstu živog rada, ali ona na liniji uključenja/internalizacije pojma režima i ona na liniji razvoja u kontekstu tranzicije, integracije i isključenja čine se dominantnima.

INTEGRACIJA I ASIMILACIJA

Strukture uključenja proizvode neophodnost suučesništva sa kolonijalnom matricom moći – matricom sastavljenom od, metaforički rečeno, istraživačke grupe „modernitet/kolonijalnost/dekolonijalnost" u kojoj proizvođenje „drugosti" kreira dihotomiju na liniji spol/seksualnost, znanje/subjektivitet, ekonomija i autoritet – što konzekventno kreira koncept o rasizmu i seksizmu kao proizvođaču profita. Naime, takav koncept bili bi nemoguće proizvesti bez biopolitičkom prefiksa suučesništva u verbalizaciji i praksi isključenja i eksploatacije.

U kolonijalizmu, ovo je bilo podržano kroz podjelu na liniji civilizirano protiv necivilizirano u skladu sa terminologijom moderne, međutim, ista dihotomija transformirala se u dualitet na liniji razvijeno protiv nerazvijenog kroz inauguraciju individualnih sloboda kao ekskluzivnog predvorja tržištu definiranom od neoliberalizma. U tom smislu kao jedna od krajnjih društveno-političkih konzekvenci ovakve dispozicije društvene realnosti je brisanje bilo kakve ideološke kontekstualizacije u artikulaciji društvenog totaliteta.

Koja je to uopće retorika koju neoliberalizam prisvaja? Neoliberalizam prisvaja socijalno senzibiliziranu, ali također i desničarsku retoriku, ne zato da bi sproveo ideale jedne ili druge, nego da promovira agendu slobodnog tržišta i/ili da bi održavao na poziciji moći određeni režim na istoj liniji sa utilizacijom ovakvog postulata.

U ovom slučaju, neokonzervativna politika (kakva je recimo bila Bushova u SAD-u) jednostavno je dio neoliberalne agende koja je u kontekstu unutarnje politike predstavljala svojevrsnu konzervativnu fragmentaciju populacije oko dogmatičnih vrijednosti, dok je u kontekstu vanjske politike predstavljala čistu neoliberalnu politiku sa svojim nametanjem globalne ekspanzije slobodnog tržišta. Neokonzervativna agenda je jednostavno dio neoliberalne agende. Sličan primjer u Europi pruža režim braće Kaczynski koji su 2005., na vlast u Poljskoj došli služeći se nacionalističkom, ksenofobnom retorikom, ali ne zato da bi izolirali Poljsku od procesa integracije u svjetsko slobodno tržište, nego da bi je potpuno otvorili istom tržištu i da bi dopustili kompletnu brutalnu privatizaciju nacionalnih proizvodnih resursa, ingerencija javnog sektora itd.

Naravno, ovo je slučaj sa većinom istočno i jugoistočno evropskih država, u kojima se, kao recimo u primjeru Poljske ili Hrvatske, Bushov fundamentalni evangelizam otjelovio kao katolički fundamentalizam koji je postao jedan od glavnih nositelja i racionalizatora neokonzervativne agende i rehabilitatora pratećih neoliberalnih ideologija što je u specifičnom slučaju Hrvatske rezultiralo u savršenom spoju konzumerističke frivolnosti i fašizma kao dominantnih svjetonazora moralne većine i kao politike vladajućih klasa na polu fašistoidni desni centar i neoliberalna socijaldemokracija. Slična stvar se dogodila u Srbiji gdje je klerofašistička agenda utjecala na karakter agresivnih ratova tokom devedesetih i koja danas metastazira kao svojevrsni, suludi podtekst otporu zapadnom stilu neoliberalizma što se opet realizira ne kao otpor kapitalu nego njegovoj liberalnoj dimenziji tj. onom fundamentalnom dijelu iste dimenzije koja se tiče jednakih osnovnih prava za sve.

Naime, paralelno sa glavnom agendom stvaranja profita, ovisnost – fizička, ideološka, strukturalna, emocionalna – mora biti održavana da bi spriječila politički potencijal funkcionalne moći podjele i diferencijacije od eksploatacijske hijerarhije. Naime, tu i leži ironija retorike individualne slobode kao specifične ideologije koja producira isključenje drugog implicirajući beskonačni dug onih koji ostaju uključeni u kapitalistički proizvodni proces i metodiku njegove političke legitimizacije.

Stoga, zaštita individualca kao podtekst uključenja u strukturu eksploatacije zapravo je temelj (takve) fragmentacije populacije i njene depolitizacije – sve pod krinkom slobode, te uz apropriajciju određenih formi otpora kojima se konzekventno dodjeljuje tržišna vrijednost.

U uvjetima tranzicije, također, nije neuobičajena pojava da se zemlje koje su u kasnom stupnju tranzicije, tj. one koje već osjećaju efekt kriza kapitala, frekventno koriste strategiju difamacije lijevog diskursa reprezentirajući ga kao „zaostao" i čak

kao dijelom desnice zarad nulificiranja mogućnosti otpora i radikalne političke artikulacije. Možda je nedavni slučaj u kojem je Poljska zakonski izjednačila ionako komodificiranu figuru Che Guevare s Hitlerom jedan od boljih primjera. Dakle, ono što kao rezultat biva difamirano je lijevi diskurs općenito sa naglaskom na njegovu revolucionarni aspekt.

Naime, sve inherentne inkonzistencije u odnosu na politiku, ekonomiju, kulturu nisu negirane od neoliberalnih režima, prije su, paradoksalno, ideološki definirane kao stabilnosti i konzistentnosti. U ovom smislu, neadekvatnost ideologije neoliberalizma, otkriva se u ovom slučaju kao ideološko, ali u onom smislu u kojem se otkriva kao ideološko koje je neka vrsta perverzne borbe za kalkulirano davanje „ljudskog lica" svoj supstancijalnoj banalnosti neoliberalizma.

Stoga, neoliberalni kapitalizam sa lakoćom vrši aproprijaciju socijalne retorike dok god ista služi svrsi proizvodnje dogme ljudskog lica kapitala u ime objektivno nehumanih strategija neoliberalne eksploatacije. Ova operacija bi trebala biti viđena kao maksimalizacija depolitiziranja svih formi otpora kroz koncept njihovog „integriranja" u matricu eksploatacije, širenja tržišta i proizvodnje moći.

U neoliberalnom kontekstu, figura golog života[3] je stoga ohrabrivana da se integrira – u proizvodni proces, u fleksibilno tržište, u sektor usluga i slično – i dobrodošla je dok god prihvaća dominaciju ideologije slobodnog tržišta nad bilo kojom drugom, tradicionalnom ili nekom drugom vrijednosti koja nije pod utjecajem eratične tržišne dinamike. „Drugost" koja pristaje na ovu igru se u tom kontekstu, čak i u slučaju utilizacije potencijalne moći govora drugoga ne reflektira kao odraz diferencijacije, nego kao dodatni, komodificirani zalog uključenosti „drugoga".

Integracija može biti ponuđena sve dok goli život prihvaća ne postavljati pitanja i dok god prihvaća neoliberalnu istinu koja navodno oslobađa isti taj život od onih vrijednosti koje mogu biti protumačena kao barijera univerzalnosti pomenute istine.

Ovdje koristimo Agambenov izraz „goli život" u proširenom kontekstu u kojemu ga vidimo kao oznaku života iz Trećeg svijeta, koji nije uključen u konstrukciju određene politike unutar neoliberalnog i/ili neokonzervativnog režima. Goli život nema ništa sa politikom u smislu participacije u njenom kreiranju, nema nikakvog

3 Ne koristimo termin goli život (Bare life) u striktnom smislu u kojem ga je koristio Agamben. Dakle, ne govorimo o „golom životu" u smislu da je isti samo „rezidencijalni" život eksterminacijskog koncentracijskog logora koji je uskraćen od svega osim od samog života sve do njegove terminacije, nego koristimo termin više u smislu života bez osnovnih sredstava za (dostojanstven) život, dakle u smislu u kojem ga koristi/definira Subharrata Bobby Banerjee.

benefita od nje nego je dio njene „definirajuće baze." U tom je smislu goli život bazni politički element jer ga (neoliberalna) politika producira kao neku vrstu odraza koji njenoj nekonzistentnosti daje smisao.

Na primjer, neokonzervativni pol neoliberalizma stavlja goli život u poziciju ultimativnog vanjskog elementa, koji navodno korumpira Prvi svijet svojim prisustvom i koji bi kao takav trebao biti prisiljen da konstruira isti onaj sistem koji ga tlači u Prvom svijetu u nekom svom političkom okruženju u Trećem svijetu.

Kada je integriran, goli život biva oblikovan u – ili bezumnog konzumenta ili u „konstruktivnog" i „vrijednog" individualca novog poretka moći tržišta. Sa druge strane, figura golog života ujedno je i figura koja eksponira ovaj dinamički prostor repetitivnih procesa tranzicije. Dok je tranzicijski svijet prisiljen da se „razvije" da bi pristupio matrici diferencijacije na liniji ljudskosti i neljudskosti tj. matrici koja definira tko ima pravo uživanja u luksuzu odražavanog retorikom „slobode", goli život je ohrabrivan da se asimilira da bi postao human u prvom mjestu.

Isključenje kao takvo proizvodi profit, ali izvan matrice potčinjavanja klasno podijeljeni živi rad kao refleksija isključenja ili potencije isključenja ne predstavlja ništa više do instrumentalizacije koja reciklira uvjete potčinjavanja. Naš interes ovdje se odnosi na ove uvjete pod kojima određene potčinjene pozicije počinju propitivati poredak, prirodu suverenosti, kakve konzekvence izbor golog života o integraciji u režim proizvodi.

PRAZNINA KAO DISKREPANCIJA

Dva lica kapitalističkog (a)političkog poretka, neoliberalno i neokonzervativno nisu podijeljena po oštroj liniji, oni se prepliću, miješaju, miksaju, ali jedna od zajedničkih karakteristika im je proizvodnja golog života te konzekventno ultimativnog „drugog" oko kojeg poredak gravitira očekujući od istog života da prihvati da mu je takav poredak jedini izbor koji ima te koji bi trebao pružiti poretku neki viši smisao.

Ovaj prostor preplitanja je prostor praznine, propadanja, „nepoznate teritorije."[4] Taj prostor je okupiran nečim – živim radom, spektrom motivacija koje živi rad održavaju u takvoj poziciji – bez obzira da li se isti rad želi integrirati ili da li propituje motive i smisao svojih gospodara.

4 Praznina i/ili procjep (The Void) ovdje se referira na specifičnu upotrebu termina korištenog u kontekstu kako ga je interpretirao Šefik Šeki Tatlić, u „Alien in Transition as a Reflection of Capitalist Totalitarianism", originalno objavljeno u *Reartikulacija* no. 3, Ljubljana, mart 2008.

Vidljivost, razotkrivanje ovog prostora ujedno je stoga razotkrivanje kontura proklamirane etike koja utječe na pozicioniranje, na mjesto klasa na društvenoj sceni.

Kako stvari trenutno stoje (dok traje globalna financijska kriza kapitala), nema naznaka da ovakva etika postaje subjektom artikulacije od strane ljevice, ali u svakom slučaju je dobrodošla potencija upoznavanja sa ključnim ideološkim referencama u danom kontekstu. Jedna od tih referenci koja stoji u odnosu poslušnog demokratskog subjektiviteta prema poretku je usvajanje banalnog svjetonazora i strategije odnosa prema režimu. Banalnost kao politička strategija odnosi se na tendenciju poslušnog demokratskog subjektiviteta u kojoj se opća frivolnost svakodnevnog neoliberalnog života i rada pretvara u smislenu, koherentnu djelatnost pa čak i u politički singularitet. Ovo napominjemo u kontekstu jedne od konzekvenci koje praznina stvara, a koja se u slučaju odnosa subjektiviteta prema režimu odražava kao neka vrsta „apolitičkog aktivizma" koji ne označava diskurzivnu tendenciju u kritiziranju režima, nego estetizira status quo kao nešto više nego što zapravo jeste.

U tom smislu, govoreći o praznini, govorimo o procesu pokušaja da se praznina prikrije; da se njeno značenje monopolizira u ime transcendiranja njene primarne funkcije kao ultimativne nekonzistencije režima.

Ovo transcendiranje praznine u istočno i/ili jugoistočno evropskim zemljama je naravno poznato kao proces tranzicije, koji je proces usmjeren isključivo u smjeru neoliberalnog kapitalizma, „euroatlantskih integracija" i nametanja ili suučesničke instalacije slobodnog tržišta kao nužnog koraka ka finalizaciji tranzicije.

Međutim, kako je globalizacija na neki način transcendencija praznine/odsustva koja se otkriva kao sloboda kretanja kapitala, ne ljudi – ona se kao takav proces vrlo lako pretvorila u proces reartikulacije pojma i značenja slobode unutar demokracije; važno je stoga naglasiti da se praznina ispostavlja kao traumatska jezgra kroz koju se artikuliraju pozicije „drugog". U tom je smislu eksponiranje praznine politička pozicija koja otkriva konture neoliberalne etike kao strukture koja zapravo cijelo vrijeme žudi za nekom vrstom ideologije, nekom vrstom dubljeg racionalizirajućeg smisla da bi zakrpila spektar svojih ultimativnih nekonzistencija. Naravno, opet je tu figura golog života koja značajno doprinosi ovom pokušaju konstrukcija ideološkog i ako parafraziramo Agambena; primarna operacija biopolitičkog je proizvodnja golog života kao baznog političkog elementa. (Agamben: 1998)

Dakle, ako se praznina treba popuniti ideologijom ili reartikulacijom rada da bi funkcionirala kao mašina u kojoj ideologije (ili pokušaji njihovih konstrukcija *kao* ideologija), i rad proizvode forme života – onda, kao model otpora nije samo nužno konstantno eksponirati takvu prazninu nego eksponirati i dinamiku njene rekontekstualizacije od strane režima.

Proizvod „kapitaliziranog života" u tom smislu postoji kao neka vrsta loše, modificirane kopije života samog – kao onog koji je uključen u fašističko-konzumerističku paradigmu ili je isključen kao goli život koji kao depolitiziran odražava tu paradigmu.

Dakle, ako taj procjep, praznina konstantno zahtjeva nove resurse, materijalnog ili epistemološkog tipa da bi se ispunio kao neka vrsta parazitske aproprijacije otpora, nužno je vidjeti koje su to vrste kulturnih produkcija, medija, tehnologija i obrazovanja alocirani u ovu cikličnu strukturu – sa ciljem da otpor sam ne bi doprinosio represiji protiv koje navodno protestira.

Na primjer, subkulture koju su čisti kontrapunkt mainstreamu konzumerističkog diktata na neki su način reakcija na taj diktat u smislu da protagonist takve subkulture ponuđene robe i usluge ne nalaze zadovoljavajućim za svoje potrebe. Kao takve, subkulture (ili čak trenutno stanje ljevice u Europi) mogu i/ili predstavljaju komodifikacijsku tendenciju koja nije zadovoljna neokonzervativnim ideologijama te koje zahtijevaju neoliberalnije okruženje.

Na takav način subkulture u određenoj mjeri naravno predstavljaju sofisticiraniji zahtjev za robama i uslugama i vjerojatno ništa više od toga. U tom smislu, što se više održava trivijalna reprezentacija subkulturne pozicije, to više specifična subkultura postaje dijelom režima. Subkultura u širem kontekstu se dakle otjelovljuje kao neka vrsta romantizirane „odmetničke pozicije" i kao takva, depolitizirana, postaje dijelom reprezentacije neoliberalne definicije slobode. Slobode koja nema veze sa klasnom borbom, nego koja održava pojam individualne slobode unutar tržišne konceptualizacije pojma – slobode da se kupuje, zadužuje i da se u istom ropstvu nesputano uživa.

Sa druge strane, subkultura koja propituje prirodu režimskog diktata i koja se pozicionira protiv supstancije kapitalističkog režima može biti artikulirana kao ispravna subkultura ili politizirana subkultura – kao kontrakultura ideološkom koja pomenuti diktat čini jednim od osnovnih potpora novih formama fašizma, neokonzervativizma i slično. Kao takva, kontrakultura bi trebala biti pozicionirana protiv prirode političke moći koja protežira dominaciju slobodnog tržišta,

njegovih kulturnih metastaza i neoliberalne države, a ne protiv pukih nekonzistencija u funkcioniranju slobodnog tržišta. Što čini razliku između jedne i druge vrste subkulture jednostavno rečeno je filozofija tj. prihvaćanje potrebe o usvajanju političke dimenzije koja se protivi neukroćenom neoliberalnom tržištu. Sve drugo ispada da jeste doprinos tržištu i ideologijama koja ga podržavaju.

Generalno govoreći, u smislu u kojem su svi „problemi" dominantnog režima umotani u pojam „slobode" i u smislu općenito aproprijacije verbalizacije otpora u jezik neoliberalizma, kako se može definirati strategija i forma otpora koji ne bi reproducirao tržišne strukture i ideologije? Kako se može obrnuti proces depolitizacije matrice uključenja tj. što eksponiranje praznine može postići?

Zahtjev za direktnom aplikacijom minimuma demokratske norme (ustavne dimenzije zakona koja propisuje pravo na dostojanstven život, jednakost i slično); zahtjev za redistribucijom društvenog bogatstva (samo u SAD-u, 0.1 % najbogatijih ima 7.5 % društvenog bogatstva u svojim rukama [Sapir: 2009]) – te zahtjev za reartikulacijom metoda legitimacije političke moći bili bi dakle fundamentalna nužnost u formatiranju refleksije i otpora hijerarhijama eksploatacije.

Unutar ovog procesa, svi ideološki elementi tržišnog fundamentalizma ili izopačene verzije borbe protiv njega, rasizam, seksizam, homofobija, klasizam morali bi biti eksponirani i konfrontirani kao takvi, kao sastavni elementi vladajućeg režima. Intersekcija, preklapanje između vladajućih struktura i ideologija, koji podržavaju jedni druge, stoga moraju biti dualno konfrontirani.

Otkrivanje ove intersekcije eksponira, izlaže samu bazu praznine i pseudoideologije koja ispunjava diskrepanciju između kolonijalne definicije „sebe" i „drugog". Dakle, dok se samoreflektivni (ili ontološki „kontaminiran") ciklus koji transcendira prazninu i potpomaže eksploataciju kroz kolonijalnu retoriku podjele i vladanja pruža u rasponu od neoliberalizma do nekrokapitalizma bazirajući strukture tranzicije na liniji reguliranja „nerazvijenosti" drugog, ekspozicija praznine kao funkcionalan način otpora reflektira se kao otpor integraciji kao modelu prihvaćanja tržišne etike i artikulaciji praznine kao potrazi za ideologijom koja eksploataciju funkcionalno smješta u društveno opravdan kontekst.

LITERATURA

Agamben, Giorgio (1998) *HOMO SACER, Sovereign Power and Bare Life*, Stanford: Stanford University Press.

Banerjee, Bobby Subhabrata (2006) Live and Let Die: Colonial Sovereignties and the Death Worlds of Necrocapitalism, *Borderlands EJournal*, vol. 5, no. 1.

Mbembe, Achille (2003) Necropolitics, *Public Culture*, Volume 15, no. 1: 11–40.

Mignolo, Walter (2000) *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*, Princeton: Princeton University Press.

Rancière, Jacques (2007) *The Hatred of Democracy*, New York: Verso.

Sapir, Jacques (2009) The Return of Protectionism, *Le Monde Diplomatique* (Croatian edition), mart, no. 3.

IVANA MARJANOVIĆ

RASISTIČKI REŽIM (BELOG) EU ŠENGEN REŽIMA GRANICA[1]

APSTRAKT:

Ovaj tekst predstavlja kritičku analizu procesa koji se odvijaju u Evropi posle 1989. godine – procesa koji su u vezi sa evropskim integracijama i stvaranjem državljanstva Evropske unije, implementacijom neoliberalnog kapitalizma u Istočnoj Evropi, odnosno neokolonijalnom aproprijacijom Istočne Evrope kao dela projekta evropske unifikacije.

KLJUČNE REČI:

rasizam, evropske integracije, migracije

1 Ovaj tekst je originalno napisan na engleskom jeziku i objavljen u: *Volume 3, Dossier 2: On Europe, Education, Global Capitalism and Ideology*, Center for Global Studies and Humanities, Duke University, Marina Gržinić (ed.), 2010. [*Tom 3, Dosije 2: O Evropi, obrazovanju, globalnom kapitalizmu i ideologiji*]. http://trinity.duke.edu/globalstudies/volume-3-dossier-2-on-europe-education-global-capitalism-and-ideology-2, posećeno oktobra 2010.

EVROPSKI APARTHEJD I IZUZETAK NEOLIBERALIZMU

U okviru ovog teksta, nameravam da povežem dva koncepta. Prvi je koncept *Evropskog aparthejda* kog je predložio francuski filozof Etjen Balibar (Étienne Balibar) devedesetih i početkom dvehiljaditih, a drugi je koncept *Izuzetka neoliberalizmu* koga je predložila tokom poslednjih par godina kineska antropološkinja i teoretičarka Aiva Ong (Aihwa Ong) (zajedno sa konceptom *Neoliberalizma kao izuzetka*) koja se bavi istraživanjem i analizom transformacije državljanstva i suverenosti u jugoistočnoj i istočnoj Aziji. Pored ovih teorijskih linija koje ću dalje razviti, izložiću i jedan slučaj koji će mi poslužiti da elaboriram tezu. Zapravo, analiziraću poludokumentarnu filmsku trilogiju „Kenedi trilogija" koju je režirao Želimir Žilnik a koja predstavlja, u svom filmskom formatu, svojevrsnu kritiku „neoliberalnog migracijskog režima u globalnim biopolitičkim uslovima" (Andrijasević i Bojadžijev, 2004).

Predložiću nešto što bi na prvi pogled moglo da izgleda paradoksalno, ali zapravo nije. Naime, moja teza u ovom tekstu je da *Izuzetak neoliberalizmu* nije samo funkcionalan izvan tzv. Prvog kapitalističkog sveta kako Ong argumentuje, već da je on, nasuprot tome, funkcionalan i u novoj Evropi i tzv. Prvom kapitalističkom svetu. Kao ishodište ove relacije, *Evropski aparthejd* je stvoren i održava se. Možemo ga videti na delu u momentima kada smo svedoci okrutnoj segregaciji migranata i migrantkinja u Evropskoj uniji, ali i u procesu EU unifikacije u okviru koje se sprovodi čišćenje Zapadne Evrope od izbeglica, podnosioca zahteva za azil, i tzv. ilegalnih imigranata kroz brutalne deportacije u zemlje porekla ili u zemlje koje su (potencijalni) kandidati za EU članstvo.

Konstrukcija, organizacija i administracija granica u Evropi (kao i u drugim delovima sveta) posle 1989. godine mora se dovesti u vezu sa stvaranjem svetskih zona rasta i zona siromaštva, zona života i zona smrti, zona prava i bespravnih zona, koje su nastale u okviru procesa globalizacije kapitala. Usled toga, u ovim zonama, binarna podela sveta na dva (kao što je bio slučaj u vreme Hladnog rata) više nije funkcionalna već umesto toga sada postoji prilično komplikovana mreža zona širom sveta – u svakom njegovom ćošku danas postoji zona prosperiteta i života kao i zona siromaštva i smrti. Ove zone ne predstavljaju samo jednostavne geografske podele već takođe i podele subjektiviteta, znanja itd. (Cf. Balibar, 2004; Gržinić, 2010; Ong 2006). Kako bi se zone prosperiteta produkovale i održavale, moraju biti uvedene ekstremno nasilne mere u vladanju zonama siromaštva.

Balibar je ekstenzivno pisao na temu evropskog državljanstva i njegove (ne)mogućnosti. On smatra da evropsko državljanstvo, koje je stvoreno u okviru procesa

evropskih integracija i kao državljanstvo koje je ekskluzivističko, odnosno državljanstvo koje nije otvoreno za sve koji/e žive u Evropi, predstavlja glavnu blokadu demokratije u novoj Evropi. Evropsko državljanstvo se temelji na nacionalnim državljanstvima što znači da svi oni/e koji/e imaju državljanstvo jedne od zemalja članica automatski imaju i EU državljanstvo (koje podrazumeva pravo glasa na EU izborima, pravo obraćanja sudu pravde Evropske unije itd). Većina migranata/kinja koji/e žive na evropskom prostoru su natprosečno eksploatisani, žive u konstantno prekarnoj situaciji, ranjivi su po pitanju socijalnih i političkih prava i isključeni/e su iz tog državljanstva. On argumentuje: „Evropsko državljanstvo u okvirima limita trenutno postojeće unije, nije zamišljeno kao prepoznavanje prava i kontribucija *svih* zajednica koje su prisutne na evropskom tlu, već kao postkolonijalna izolacija populacija koje su tu 'rođene' i populacija koje tu 'nisu rođene'. Ovo izlaže Evropsku zajednicu reaktivnom razvoju svih vrsti identitetskih opsesija, prateći model uzajamnog ojačavanja isključivanja i komunitarizama (uključujući 'nacionalne', 'sekularne', i 'republičke' komunitarizme) koje promoviše globalizacija." Ova situacija navodi Balibara da uoči „trenutni razvoj pravog *Evropskog aparthejda*, koji se razvija istovremeno sa formalnim institucijama evropskog državljanstva i, na duže staze, konstituiše esencijalni element blokade evropske unifikacije kao demokratskog poretka" (Balibar, 2004:170).

Drugi koncept koji nameravam da uzmem u obzir je koncept *Izuzetka neoliberalizmu* koji je predložila Aiva Ong (zajedno sa konceptom *Neoliberalizma kao izuzetka*). Dovodeći u vezu dva koncepta koji se inače odvojeno razmatraju – koncept neoliberalizma i koncept izuzetka – ona istražuje savremene mutacije državljanstva i suverenosti u azijskim zemljama čije su vlade selektivno usvojile neoliberalne forme u kreiranju ekonomskih zona i nametnule državljanstvu tržišne kriterijume tj. u zemljama u kojima sâm neoliberalizam nije opšta karakteristika tehnologija vladanja.

S jedne strane, Ong ne diskutuje o neoliberalizmu kao ekonomskoj doktrini već kao o upravljaštvu (*governmentality*) ili tehnologiji vladanja koja predstavlja duboko aktivni način racionalizovanja vladanja i samovladanja kako bi se ono „optimizovalo". Kako ona kaže: „U savremenom dobu, neoliberalna racionalnost utiče na akciju mnogih režima i snabdeva ih konceptima koji utiču na vladavinu slobodnih individua, koje su onda navedene da upravljaju sobom samostalno u skladu sa tržišnim principima, efikasnošću i kompetitivnošću." S druge strane, za razliku od Đorđa Agambena (Giorgio Agamben), čiji koncept golog života i biosa Ong kritikuje zbog njegove binarne logike, ona konceptualizuje izuzetak šire, kao vanredno odstupanje u politici koje se može koristiti da uključi, ali i da isključi. U tom kontekstu, Ong argumentuje da je „neoliberalizam kao izuzetak uveden u mestima

transformacije gde se tržištem vođene kalkulacije uvode u menadžment populacija i u administraciju specijalnih prostora (…). Istovremeno, *izuzeci neoliberalizmu* se takođe sprovode u političkim odlukama, kako bi isključili određene populacije i prostore iz neoliberalnih kalkulacija i izbora." (Ong, 2006: 3-5).

Ono što ona vidi kao osobenost azijske postrazvojnosti, a što je za nas značajno, jeste „kontrolisana geografija vladanja koja ne rezultira iz anemičnog državnog aparata već iz promišljene neoliberalne kalkulacije prema kojoj su populacije pogodne ili nepogodne zahtevnim globalnim tržištima. Razvoj takve postrazvojne logike u stvarnosti proizvodi postrazvojnu geografiju – umnožavanje diferenciranih zona vladanja širom nacionalne teritorije – koja ima specifični politički efekat." (Ong, 2006: 77-78). Štaviše, ona ističe: „...neoliberalni naglasak na nestajanju granica je izazvao stvaranje višestrukih političkih prostora i tehnika za diferencirano vladanje u okviru nacionalnog terena. Posebno u nastajućim, postkolonijalnim kontekstima, varijabilne tehnike vladanja se oslanjaju na kontrolisanje i regulisanje populacija u odnosu prema diferenciranim zonama vladanja sa gradiranim efektima na suverenost, i na državljanstvo." (Ong, 2006: 77-78). Stoga ona prepoznaje različite moduse vladanja – disciplinski, regulatorni ili pastoralni – koji upravljaju populacijama u skladu sa njihovom relevantnošću za globalni kapital. Upravo je to ono što ona naziva *gradiranom* ili *šarolikom suverenošću* (Ong, 2006: 77-78).

Kako ovo diferencirano upravljanje populacijama funkcioniše, kada je u pitanju projekat ekspanzije Evropske unije, možemo uočiti na postjugoslovenskom prostoru, preciznije na slučaju Srbije.

KENEDI TRILOGIJA

Koristiću ovde kao primer filmsku trilogiju pod nazivom „Kenedi trilogija" Želimira Žilnika. Trilogija je naslovljena po glavnom liku Kenediju, Romu koji je nasilno deportovan iz Evropske unije (preciznije iz Nemačke) u Srbiju.

Žilnik je 2002. godine bio konfrontiran sa jednom apsurdnom situacijom u Novom Sadu, gde su mnogi od njegovih suseda odjednom postali ljudi koju su savršeno govorili nemački jezik. Ova situacija je bila rezultat „Sporazuma o readmisiji" koji je srpska vlada potpisala sa Nemačkom kao deo procesa EU integracija a koji je dozvolio Nemačkoj brojne iznenadne i brutalne deportacije izbeglica, podnosioca zahteva za azil, i tzv. ilegalnih imigranata koji su poreklom iz Srbije. Žilnik, koji je sam imao iskustvo migracija u Nemačkoj i koji je osetljiv prema društveno marginalizovanim grupama, zainteresovao se za ovu paradoksalnu društvenu i političku situaciju u kojoj, s jedne strane EU polaže prava na demokratiju i ljudska prava

dok, s druge strane, tretira neke od ljudi koji žive na „njenoj" teritoriji kao neljude. Ishod njegovog interesovanja je bila „Kenedi trilogija" koja se sastoji iz sledećih poludokumentarnih/poluigranih filmova: „Kenedi se vraća kući" (2003), „Gde je bio Kenedi dve godine?" (2005) i „Kenedi se ženi" (2007).

U prvom delu, predstavljen je Kenedi koji prezentuje samog sebe svojim pravim imenom. On je mladi Rom sa Kosova čija porodica živi već četrdeset osam godina u Nemačkoj. Iznenada, usred noći, nemačka specijalna policija ga brutalno hapsi, tukući ga i stavljajući mu lisice na ruke kao da je kriminalac. Ubrzo on biva deportovan u Srbiju. Nemajući nikoga i ništa u Srbiji (njegova porodica je poreklom sa Kosova gde je tokom rata izgubila svu imovinu) i živeći odvojeno od svoje porodice, Kenedi započinje svoju borbu za preživljavanje u ekstremno *antiromaističkom*[2] okruženju gde su Romi, na osnovu rasne diskriminacije i društvenih podela prisiljeni da žive u slemovima, gde su konstantno izloženi ponižavanju, izbacivanju, nasilnim napadima, pa čak i ubijanju (Cf. Marjanović, 2009). Zbog toga Kenedi biva prinuđen da radi ilegalno najgore i najteže poslove. Kako nema krov nad glavom, on živi u svom automobilu. Dva do tri puta nedeljno on odlazi do aerodroma očekujući da će članovi njegove porodice takođe biti deportovani. Na aerodromu, on sreće druge izbačene romske porodice i pojedince/ke kojima nudi prevoz praveći se da je taksista.

Ove porodice i pojedinci/ke, koji su imali status izbeglica ili podnosioca zahteva za azil u Nemačkoj, bez obzira na to što su kao imigranti živeli u konstantnom strahu da će biti izbačeni iz zemlje, dele sa Kenedijem svoja iskustva s jedne strane dobrog života u Nemačkoj i s druge strane iskustva brutalnosti prisilnih deportacija koje se uvek odigravaju usred noći bez ikakve prethodne najave. Oni su naterani da se u roku od trideset minuta spakuju i izađu iz svojih stanova. Na aerodromima ih nemačka policija pljačka (oduzima im sav novac koji poseduju!). Kada stignu na aerodrom u Beogradu, oni bivaju automatski transformisani u beskućnike/ce pošto nemaju novac, mesto gde bi mogli da prespavaju niti im se nudi bilo kakva pomoć od strane države. Na taj način, oni često završavaju u nekim od brojnih slemova u Srbiji.[3] Njihova deca često nisu prihvaćena u srpskim školama jer njihovi roditelji nisu uspeli da ponesu sa sobom sva neophodna dokumenta i pripreme se za novi

2 Termin *antiromaizam* se ovde koristi umesto ustaljenog termina *anticiganizam* kako je predloženo u knjizi *Beograd Gazela – Vodič kroz sirotinjsko naselje*. Autori ističu da je kontraproduktivno koristiti reč koja i sama ima koren u diskriminatornom terminu „Cigan" da bi se izrazila diskriminacija Roma (Agerman, Frojdman, Gildji, 2009).

3 Više o beogradskim slemovima vidi moj tekst: „Contention of Antiromaism as a Part of the Process of Decoloniality of Europe", (Marjanović, 2009) i *Beograd Gazela – Vodič kroz sirotinjsko naselje* (Agerman, Frojdman, Gildji, 2009).

„život“ ili često iz razloga što ne govore srpski jezik pošto su rođeni i odrasli u Nemačkoj. Noseći pravnu stigmu zbog toga što su izbačeni iz EU, oni nemaju nikakvu šansu da se legalno vrate u zemlju u kojoj su živeli decenijama.[4]

Uprkos ovoj beznadežnoj i ponižavajućoj situaciji, film ilustruje i konfliktnu stranu migracija, kao i šta se dešava kada subjekti odbiju da prihvate kontrolu i ograničavanje koje im se nameće. Drugi i treći deo filmske trilogije prikazuje Kenedijevu upornost u njegovoj borbi da emigrira nazad u EU, borbi koja subvertira identitetsku politiku inherentnu neoliberalizmu. „Putovanje postaje zakon, postajanje postaje kôd (…) Postati neprimetan je najprecizniji i najefektniji instrument koji migranti upotrebljavaju da bi se suprotstavili individualizacijskim, mernim i reprezentacijskim pritiscima ustoličene konstituisane geopolitičke moći.“ (Papadopoulos i Tsianos, 2007). Tako se Kenedi konstantno nalazi u stanju postajanja: on postaje radnik na građevini, seksualni radnik, gej... „Migracija se adaptira na različit način svakom pojedinačnom kontekstu, menja svoja lica, spaja neočekivane društvene aktere, apsorbuje i preinačuje suverene dinamike koje kao metu imaju njenu kontrolu. Migracija je samovoljna u svojim strujanjima, deindividualizovana i ona konstituiše nove transnacionalne prostore koji prevazilaze i neutralizuju suverenu politiku (…) Migracija je sestra nestalnosti, ona proizvodi izmešane forme, čoveka-ženu, nove vrste (…) Izgubiti identitet jednako je biti svako, jer moraš biti svako kako bi bio svugde.“ (Papadopoulos i Tsianos, 2007).

U jednom intervjuu sa Žilnikom, Hito Stejerl (Steyerl) je istakla da ovaj film „pokazuje koprodukciju figure ’Džipsija’[5] od strane dve komplementarne moći, zapadnoevropske biopolitičke birokratije i lokalne, u ovom slučaju srpske, elite – obe ilustruju i hrane našu maštu o Romima kao beskućnicima, nepismenima, siromašnima i potpuno izopačenima. Film takođe prikazuje proces koji dokumentuje način na koji su obični radnici/e i školska deca transformisani u ’Džipsije’ kroz prisilno isterivanje iz sredine u kojoj žive stvarajući tako od njih beskućnike. Ali, Žilnikov film takođe pokazuje da romski protagonisti/kinje drže do svog dostojanstva, čak i kada je situacija beznadežna.“ (Gržinić, Steyerl i Žilnik, 2004).

Ono što nas zanima ovde, jeste kako funkcioniše ideološki mehanizam koji proizvodi fikciju rase/etniciteta u kontekstu EU integracija. Kako bi u potpunosti razumeli taj mehanizam, vratila bih se na nedavne razvoje u odnosima između EU i Srbije.

4 Slični izveštaji koje daju deportovani Romi u Žilnikovom filmu mogu se naći i u naučnom istraživanju „Notes on migration management and citizenship in the area of ex-Yugoslavia“ (Andrijasević, Bojadžijev, 2004). O uslovima po prispeću vidi: „Ponovo zajedno!“ (Zlatić, 2007).

5 Autorka originalno na engleskom jeziku koristi reč *Gipsy* koja ipak ima drugu konotaciju od reči „*Cigan*“ koja je kod nas rasprostranjena.

PROIZVODNJA RASE/ETNICITETA U EU

U decembru 2009, najnovije vesti su saopštile: EU će nagraditi Srbiju (kao i još dve republike bivše Jugoslavije – Makedoniju i Crnu Goru) članstvom na „Beloj Šengen listi" dve nedelje ranije nego što je bilo planirano. Kako je Oli Ren, EU zvaničnik, izjavio to je božićni poklon za Srbiju!

Srpsko članstvo na „Beloj Šengen listi" predstavljalo je ishod niza reformi i regulativa koje se nazivaju „Mapa puta za viznu liberalizaciju", a koje su uspostavljene u cilju postizanja bezviznog režima za srpske državljane koji putuju u zemlje Šengenskog sporazuma.[6] U isto vreme, ovo članstvo predstavlja korak napred za Srbiju u procesu EU integracija. Sporazum o „Belom Šengenu" je trebalo da stupi na snagu 01. 01. 2010. ali iznenada, kako je rečeno u medijima, EU zvaničnici su odlučili da Srbiji uruče božićni poklon izjavivši da će sporazum stupiti na snagu 19.12.2009 kako bi srpski državljani/ke mogli da provedu božićne praznike sa svojim rođacima u dijaspori (kao da ti religiozni Srbi slave Božić prema gregorijanskom kalendaru?!). Bilo bi zanimljivo napraviti dodatnu analizu ovakve infantilizacije Srbije (kao i drugih zemalja u regionu[7]) koju je EU nagradila božićnim poklonom za lepo ponašanje, kao i analizu ovakvog režima integracija koji sa „Bele Šengen liste" isključuje sve one zapadnobalkanske zemlje u kojima je Islam dominantna religija na taj način uspostavljajući nove hijerarhije u regionu.[8] Ovakva analiza bi pokazala fundamentalno konzervativni hrišćanski i nacionalistički karakter Evropske unije koji se mora posmatrati u vezi sa kolonijalnom aproprijacijom od strane hrišćanskih zapadnoevropskih zemalja. Nažalost, ovde nemam prostora za jednu takvu analizu.

Kako bi jedni bili nagrađeni pravom „slobode" kretanja u Evropi (oni mogu provesti samo ograničen broj dana u EU!) cena je morala biti plaćena, odnosno drugi su morali da budu transformisani u „Džipsije", beskućnike tj. u *goli život* (Agamben, 1998). Poslednjih godina je u medijima ponavljano da su ključni uslovi za „Belu Šengen listu" bili brojni bilateralni sporazumi o readmisiji između zemalja EU i Srbije kao i jedan opšti sporazum o readmisiji između EU i Srbije.[9] Ovi sporazu-

6 Više o konstrukciji novih formi nesigurnosti u EU u vezi sa njenim spoljnim granicama vidi: *Governing Europe: Discourse, Governmentality and European Integration* (Haahr, Walters, 2005: 91–114).

7 Bosna i Albanija su u medijima bile opisane kao zemlje koje nisu uradile svoj domaći zadatak, pa se stoga nisu mogle naći na „Beloj Šengen listi". Vidi: http://derstandard.at/1259280843192/Serben-Montenegriner-und-Mazedonier-duerfen-visafrei-in-EU-einreisen, posećeno 31. marta 2010.

8 U momentu pisanja ovog teksta Albanija i Bosna i Hercegovina nisu bile članice „Belog Šengena". Kako god, njihovo kasnije uključivanje 8. 11. 2010 ne dovodi u pitanje ovu analizu.

9 Neki od ovih sporazuma su potpisani još 1996. godine za vreme Miloševića ali su efektivno aktivirani posle rata na Kosovu i posle smene režima 2000. godine. Sporazum o readmisiji sa Evropskom unijom je potpisan 2008. godine.

mi su podrazumevali ne samo deportaciju 150 000[10] izbeglica, podnosioca zahteva za azil, i tzv. ilegalnih imigranata koji žive u EU a imaju jugoslovenski pasoš već i readmisiju državljana tzv. trećih zemalja koji su ušli na teritoriju EU ilegalno preko Srbije (tako da oni bivaju deportovani iz EU u Srbiju). Štaviše, kao uslov članstva na „Beloj Šengen listi" drugi procesi su bili nametnuti od strane EU. Novi rasistički zakoni i strategije su uvedeni kao npr. između ostalog „Strategija granica", „Strategija protiv ilegalnih migracija" i „Strategija upravljanje migracijama" u skladu sa EU standardima i zahtevima. Jedan od ishoda ovih zakona koji su većinom prosto kopirani iz EU (kao i svi drugi zakoni u Srbiji posle 2000[11]) će biti to da će tzv. ilegalni imigranti, koje policija uhvati u Srbiji na njihovoj trajektoriji ka EU i koji tada odluče da podnesu zahtev za azil, morati da ostanu u Srbiji i neće imati mogućnost da legalno emigriraju u EU – što znači da će Srbija postati ne samo tranzitna zona na njihovom putu ka EU već i neizabrana destinacija. Poslednjih par godina, novi kampovi (nazvani „centri") za smeštaj ilegalnih imigranata i podnosioca zahteva za azil su otvoreni i rade u Srbiji. Kao ishodište svega ovoga, Srbija i tzv. Zapadni Balkan su pretvoreni u spoljnu bezbednosnu zonu Evropske unije (unutrašnja je Šengen zona). Kako bi postala privilegovana članica „Bele Šengen liste", Srbija (kao i neislamski deo Zapadnog Balkana) morala je da bude transformisana u užasnu filtrirajuću zonu stavljajući u pogon enormni bezbednosni i legalni represivni aparat, proces kroz koji su druge zemlje Istočne Evrope koje su sada članice EU već prošle (npr. Slovenija).

Brutalnost i nasilje koje vidimo u Žilnikovom filmu, a koje nameće Evropska unija (i Nemačka kao zemlja članica) zapravo funkcioniše ruku pod ruku sa brutalnošću i nasiljem koje nameće potencijalni kandidat za pristupanje Evropskoj uniji – država Srbija koja je spremna da uradi sve što joj prepisuje Evropska unija, ne bi li postala njena članica.

Pregovori o „Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju" koji su započeti između srpske vlade i EU još 2005. godine, ali su bili intenzivno pripremani od 2000. godine (pošto je Miloševićev režim smenjen), zapravo nisu uopšte pregovori u pravom smislu reči. Što se tiče EU, sva pravila i uslovi su određeni unapred dokumentima kao što je npr. „Rimski ugovor", „Mastrihtski ugovor" itd. Srbija i druge zemlje koje su u procesu pridruživanja Evropskoj uniji nisu u poziciji da pregovaraju oko

10 Izvor: http://www.opstina-negotin.org.yu/article.php?lg=sr&id_article=980, posećeno 18. decembra 2009.

11 Mlađan Dinkić, ministar ekonomije i regionalnog razvoja i potpredsednik Vlade Republike Srbije je izjavio da „... Srbija nikad nije pisala neke sopstvene zakone, posle 2000. uglavnom smo kopirali zakone iz Evropske unije". Vidi: http://www.b92.net/info/emisije/insajder.php?yyyy=2007&mm=04&nav_id=240657, posećeno marta 31, 2010.

bilo čega! One su pretvorene u objekte neokolonijalne EU intervencije (političke, društvene, ekonomske i kulturne) sa ekonomijom i novim mogućnostima eksploatacije tržišta kao glavnim faktorem interesa Evropske unije za region i kao glavnim pogonom integracija.

EU nameće niz zahteva, standarda i vrednosti koje Srbija (kao i druge zemlje u regionu) mora da ispuni, implementira i demonstrira. Jednog dana (niko ne zna kada!), kada Srbija dokaže da je dovoljno „zrela" i kada Evropska unija ostvari dovoljan profit na osnovu razlike u životnom standardu i platama u regionu, Srbija će verovatno imati mogućnost da postane deo „Tvrđave Evrope".[12]

Referišući na Fukoa, Tihomir Topuzovski, umetnik i teoretičar iz Makedonije, nedavno je analizirao stanje u kom su zemlje Zapadnog Balkana subjekti panoptičke perspektive Evropske unije (Srbija je deo konstruisane zone pod nazivom „Zapadni Balkan") čiji je cilj da pretvori ove zemlje u repliku Evropske unije. „Evropska unija, kroz distribuciju markera znanja koji omogućavaju funkcionisanje ekspertskih timova, permanentno supervizira Zapadni Balkan; ona posmatra procese koji bi trebalo da budu jedna vrsta treninga i pripreme za participaciju u Evropskoj uniji (od egzekucije reformi do celog niza regulacija koje imaju za cilj preoblikovanje regiona). Praktikovanje političkih vrednosti koje su validne za Evropsku uniju je proces inseminacije. Sada je ovaj region stavljen pod tutorstvo Evropske unije kako bi se kreirale stvarne političke vrednosti u tom regionu za budućnost. Kao ilustracija, ceo program kreiran za ovaj region je terapija koju je prepisala instanca eksperata. Ti implanti moraju neminovno biti prihvaćeni kako su zemlje Zapadnog Balkana u nejednakoj poziciji u odnosu na EU; ovaj odnos nije recipročan. To je odnos bez ikakve razmene; odnos razlike i imbalansa koji uključuje formu govora u imperativu". Dalje, Topuzovski opisuje kazneni mehanizam EU panoptikuma: „Fuko je posebno koristio model panoptikuma i on ga definiše kao homeostatičan: tj. ako ne deluješ u skladu sa aparatom koji ti je nametnut, onda izazivaš sam sebi bol." (Topuzovski, 2009)

Srbija je očigledno, ne izazivajući sama sebi bol, napredovala na putu da postane članica Evropske unije i tako bila nagrađena za svoj progres članstvom na „Beloj Šengen listi". Pre nekog vremena, jedan lokalni političar i profesor na univerzitetu je izjavio, da zapravo, gorepomenuti sporazum o readmisiji nije uslov za pristupanje na „Belu Šengen listu"! On je izjavio da se o ovim dvema stvarima (pristupa-

12 Odličan primer analize još ekstremnijih odnosa ove vrste (između Kosova i internacionalne administracije) je dala Vjollca Krasniqi na simpozijumu „Čitajući rod. Umetnost, moć i politika reprezentacije u Istočnoj Evropi" u muzeju MUMOK u Beču 13. novembra 2009. godine. Naslov izlaganja je bio: "Vraćajući pogled: rod i moć na Kosovu".

nje i readmisija) pregovaralo paralelno, ali da EU očekuje benevolentan stav Srbije, tako da kada EU deportuje tzv. ilegalne imigrante, Srbija pokaže spremnost da ih momentalno prihvati ne praveći nikakve zahteve ili uslove koji bi mogli biti shvaćeni kao prebacivanje troškova izdržavanja ovih ljudi na Evropsku uniju (Visković, Kranjc, 2006). Stoga vidimo da direktive Evropske unije nisu uvek u formi imperativa već su sugestije koje EU daje Srbiji. Očigledno Srbija shvata ove sugestije smrtno ozbiljno, dokazujući kako je dobar đak, radeći dodatni domaći zadatak.

NEOLIBERALNI KALKULUS

Ono o čemu se ovde radi je tehnologija sopstva (*technology of the self*), agens samovladanja za kog se smatra da predstavlja jedan od ključnih instrumenata neoliberalnog upravljaštva (*governmentality*). Kako Aiva Ong ističe, neoliberalno upravljaštvo znači, između ostalog, samovladanje radi „optimizovanja" u odnosu na neoliberalne kalkulacije. To znači da se nama kao navodno slobodnim subjektima vlada na takav način da ispunjavamo očekivanja onih koji nama vladaju: od nas se očekuje da delujemo na optimalan način u odnosu na neoliberalni kapitalizam. U našem slučaju neoliberalnog samovladanja nemamo primer *dobrog/e* građanina/ke već čitav region, zonu koja kao dobar „subjekat" vlada sobom na optimalan način u odnosu na neoliberalne kalkulacije i na alokaciju kapitala u ovom regionu.

Ali dok je cela zona Zapadnog Balkana transformisana u samovladajuću neoliberalnu „subjektivnost", ono što vidimo u Žilnikovom filmu – Rom koji je izbačen iz EU, deportovan u Srbiju i transformisan u *goli život* – navodi nas da zaključimo da u ovim procesima možemo naći jednu specifičnost mehanizama vladanja Evropske unije koji se generišu u okviru procesa evropskih integracija. Upravo ta specifičnost nas informiše o karakteru tih integracija i njihovoj logici.

Ong diskutuje o konceptima *neoliberalizma kao izuzetka* i *izuzetka neoliberalizmu* u okviru postkolonijalizma, autoritarizma, i postsocijalizma (Ong, 2006: 14). Ali, ono što mi možemo da tvrdimo, na osnovu gorepomenute argumentacije, a u vezi sa Žilnikovim filmom (i mnogim drugim naučnim, umetničkim, aktivističkim radovima koji se bave istom temom[13]), jeste da su *izuzeci neoliberalizmu funkcionalni i na prostoru jezgra neoliberalizma* što je zapravo prostor tzv. Prvog kapitalističkog sveta ili Zapadne Evrope (i naravno Sjedinjenih Država).

Izuzeci neoliberalizmu se prave u upravljanju i vladanju migrantskim populacijama u Evropskoj uniji danas, zavisno od njihove relevantnosti za globalni kapital.

13 Npr. video rad Tanje Ostojić *Goli život* (2004–08).

Neke od ovih populacija „nemaju izgleda da budu produktivno iskorišćene ili eksploatisane“ (Balibar, 2004: 28) što znači da neke od ovih populacija „nisu pogodne zahtevnim globalnim tržištima“ (Ong, 2006: 77). Kao što je Marina Gržinić istakla „danas, neoliberalna kapitalistička ideologija (…) 'čisti teren' od onih koje sama ta ideologija vidi kao neproduktivni deo matrice Prvog sveta“ (Gržinić, 2009). Tako su svi ovi proterani i izbačeni ljudi o kojima se ovde govori isključeni iz neoliberalnih kalkulacija i izbora na određenom prostoru. Zato se koristi drugačiji modus vladanja kako bi se upravljalo ovim populacijama. Njima se vlada *kroz nasilje* za razliku od drugih populacija kojima je dozvoljeno da se samovladaju. Stoga su zapravo izuzeci neoliberalizmu ono što predstavlja uslov koji omogućuje da nešto kao *Evropski aparthejd* koji je stvoren uz evropsko državljanstvo posle 1989. godine, nastane i održava se u današnjoj Evropi. Ili, drugim rečima, zapravo su izuzeci neoliberalizmu ono što ima za ishod činjenicu da je „Evropska unija transformisana u gigantski koncentracioni logor“ kako je Marina Gržinić napisala analizirajući jedan drugi Žilnikov film (Gržinić, 2009).

Na kraju, možemo zaključiti da su izuzeci neoliberalizmu ključna logika na snazi u procesu evropskih integracija. U našem paradigmatičnom primeru, forma vladanja koja je inače na snazi u Evropskoj uniji nije primenjena – forma vladanja gde se od subjekata očekuje da budu odgovorni, preduzetnički nastrojeni, sposobni da donose odluke, preuzimaju rizike, budu gospodari sopstvenih tela itd. Nasuprot tome, imamo subjekte koji se ne smatraju (korisnim) subjektima ili subjekte koji nisu ni od kakve koristi, subjekte na koje se primenjuju vanredne mere kao što su nasilje i prisila kako bi se njima vladalo, subjekte kojih Evropska unija želi da se reši što je pre moguće, subjekte koji su brutalno proterani. Stoga, kroz interakcije izuzetaka neoliberalizmu, evropski aparthejd proizvodi ono što Ong naziva zonama diferenciranog vladanja – zone neoliberalnog samovladanja i zone vladanja kroz nasilje. Ove zone su ispreplетane širom nove Evrope i planete. Upravo je to nešto na osnovu čega je Agamben mogao da izjavi da je kamp biopolitička paradigma modernosti (Agamben, 1998).

LITERATURA

Agamben, Giorgio (1998) *HOMO SACER, Sovereign Power and Bare Life*, Stanford: Stanford University Press.

Agerman, Lorenc; Frojdman, Eduard; Gildji, Djan (2009) *Beograd Gazela – Vodič kroz sirotinjsko naselje*, Beograd: RENDE.

Andrijašević, Rutvica; Bojadžijev, Manuela (2004) Notes on migration management and citizenship in the area of ex-Yugoslavia http://www.transitmigration.org/db_transit_e/ausgabe_e.php?inhaltID=116, posećeno marta 2010.

Balibar, Étienne (2004) *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship (Translation/Transnation).* Princeton: Princeton University Press.

Gržinić, Marina; Steyerl, Hito; Žilnik, Želimir (2004) An Interview with Žilnik by Marina Gržinić, Ljubljana/Vienna and Hito Steyerl, Berlin, *ART-e-FACT, strategies of resistance*, br. 3. http://artefact.mi2.hr/_a03/lang_en/art_zilnik_en.htm, posećeno marta 2010.

Gržinić, Marina (2009) „Ex-Yugoslav Avantgarde Film Production and its *Early Works* seen through Biopolitics and Necropolitics", u: Ćurčić, Branka, Matijević, Sarita, Pantelić, Zoran, Žilnik, Želimir (ur.), *For an Idea – Against the Status Quo, Analysis and Systematization of Želimir Žilnik's Artistic Practice*, Novi Sad: Playground produkcija.

Gržinić, Marina (2010) Analysis of the exhibition 'Gender Check – Femininity and Masculinity in the Art of Eastern Europe' Museum of Modern Art, (MUMOK), Vienna, November 2009/February 2010. http://eipcp.net/policies/grzinic/en, posećeno marta 2010.

Haahr, Jens Henrik; Walters, William (2005) *Governing Europe: Discourse, Governmentality and European Integration*, London: Routledge.

Marjanović, Ivana (2009) Contention of Antiromaism as a Part of the Process of Decoloniality of Europe, *Reartikulacija*, br. 7, Ljubljana: Society for Contemporary Creativity HCHO, http://www.reartikulacija.org/?p=647, posećeno marta 2010.

Ong, Aihwa (2006) *Neoliberalism as Exception, Mutations in Citizenship and Sovereignty*, Duke: Duke University Press.

Papadopoulos, Dimitris; Tsianos, Vassilis (2007) The Autonomy of Migration: The Animals of Undocumented Mobility, u: Anna Hickey-Moody, Peta Malins (ur.). *Deleuzian Encounters. Studies in Contemporary Social Issues,* Basingstoke: Palgrave Macmillan; http://translate.eipcp.net/strands/02/papadopoulost-sianos-strands01en, posećeno marta 2010.

Topuzovski, Tihomir (2009) From the imagining of the Balkans to the Invention of the Western Balkans, *Reartikulacija*, br. 6, Ljubljana: Society for Contemporary Creativity HCHO.

Visković, Ivo; Kranjc, Klara (2006) Kašnjenje Srbije, Kažiprst Radio emisija, Radio B92, 16.10.2006.http://www.b92.net/info/emisije/kaziprst.php?yyyy=2006&mm=10&nav_id=215712, posećeno 31. marta 2010.

Zlatić, Ivan (2007) Ponovo zajedno! Z *Magazin Balkan*, br. 3., Beograd: Pokret za slobodu.

3. STRUKTURNA PRILAGOĐAVANJA

87 - Goran Musić:
Suprotstavljene interpretacije tranzicije: Balkan i Srednja Evropa

103 - Mislav Žitko:
Tranzicija financijskog sektora u Hrvatskoj i Sloveniji

116 - Miloš Jadžić:
Prostor, urbanizam, politika u postsocijalističkom gradu

GORAN MUSIĆ

SUPROTSTAVLJENE INTERPRETACIJE TRANZICIJE: BALKAN I SREDNJA EVROPA

APSTRAKT:
Ovaj rad dovodi u pitanje implicitne predstave o tranziciji kao uniformnom procesu postepenog približavanja bivših socijalističkih društava modelima liberalne demokratije i tržišne ekonomije razvijenih kapitalističkih zemalja. Polazeći od široko prihvaćenog koncepta neuspelih tranzicija na Balkanu i uspešno izvedenih tranzicija u zemljama Srednje Evrope, tekst ispituje specifičnosti ovog procesa na prostoru bivše Jugoslavije, upoređujući ga sa paralelnim transformacijama u zemljama Višegradske četvorke. Dovodeći u pitanje binarne klasifikacije tranzicija kao uspešnih ili neuspešnih poduhvata i uvođenjem komparativno-istorijske perspektive, članak pokušava da doprinese naporima za traženjem novih pristupa istraživanju transformacija postsocijalističkih društava, oslobođenih šematskih pretpostavki na kojima počiva tranzitologija u protekle dve decenije.

KLJUČNE REČI:
tranzicija, modernizacija, Balkan, Srednja Evropa, Jugoslavija, socijalizam, nomenklatura, radnička klasa

UVOD

Promene nastale nakon 1989. godine ucrtale su nova značenja i interpretacije u prostor koji je do tada od strane mnogih posmatran kao monolitan i beskarakteran skup zemalja zamrznutih pod zajedničkom geopolitičkom odrednicom *Istočna Evropa*. Nakon što su tokom Hladnog rata bili prognani iz zapadne modernosti, čitave države, nacije, regioni i gradovi naprasno su ponovo otkriveni i pozvani nazad u glavni tok evropske istorije. Međutim, sa novostečenim interesovanjem nisu stigli samo uvažavanje i diferencijacija, već i neizostavna hijerarhizacija nekada naizgled uniformnog prostora. Tranziciona dekada devedesetih prekrojila je nekadašnji totalitet Istočne Evrope u regije poput *Srednje Evrope*, *Jugoistočne Evrope*, *Evroazije* itd. Ove klasifikacije stvarane su u skladu sa sposobnošću bivših socijalističkih društava da se transformišu kroz niz unapred propisanih koraka koji bi ih približili zapadnoevropskom modelu. Transformacioni proces je kao repere napretka u prvi plan između ostalog stavljao: tržišnu ekonomiju, zaštitu prava privatne svojine, integraciju u svetsko tržište, liberalnu demokratiju, građansko društvo itd. U zavisnosti od toga koliko su daleko odmakle na putu ka ovim ciljevima, politike država ocenjivane su kao uspešno ili neuspešno sprovedene tranzicije.

Tako su zemlje takozvane *Višegradske četvorke* (Češka, Slovačka, Poljska i Mađarska) postale modeli pobedonosne tranzicije, propraćene postojanom demokratizacijom, brzom promenom svojinskih odnosa, mirnim razrešenjem pograničnih nesporazuma i postepenim ulaskom u zapadne nadnacionalne institucije i vojne saveze. Marija Todorova je pak među prvima primetila kako naprasna popularnost imidža *Srednje Evrope* nije isključivo rezultat tranzicionih performansi datog regiona već i mogućnosti da se diferencira u odnosu na Balkan kao njegovo drugo ja (Todorova, 1997: 140-161).

Jugoslovenski eksperiment samoupravnog socijalizma uspeo je da na neko vreme prekine tradicionalne predstave o Balkanu formirane u devetnaestom veku. Za značajan broj ljudi koji su naginjali ka levici u Zapadnoj Evropi, kao i za one koji su verovali u mogućnost reforme sistema pod kojima su živeli na Istoku, region je, kao alternativa staljinizmu, sa sobom nosio pozitivne konotacije tokom Hladnog rata. Pad Berlinskog zida promenio je ovo uverenje i preokrenuo poredak. Prostor *Srednje Evrope* preko noći je oko sebe dobio auru evropejstva, dok je Balkan počeo da projektuje sliku antidemokratskog i antitržišnog prostora.

Ukoliko se hroničaru revolucija 1989, Timotiju Gartonu Ešu (Timothy Garton Ash), Prag, sa svojim romantičnim mostovima, prikazao kao uspavana lepotica koja vraća svest o zajedničkoj evropskoj baštini (Garton Ash, 1990: 78-130); beton-

ski blokovi Novog Beograda verovatno bi ga pre asocirali na zver – mučno podsećanje na prekinut projekat alternativnog socijalističkog modernizma, zatvorenost i problematično istorijsko nasleđe regiona. Činjenica da se Jugoslavija sa svojim liberalnim ekonomskim merama, potrošačkom kulturom i otvorenom razmenom sa Zapadom, činila najbolje pozicionirana među zemljama sa planskim privredama da zakorači u tranziciju, dodatno komplikuje rezultate transformacije i dominantne predstave danas.

Cilj ovog rada jeste da dovede u pitanje navodnu posebnost i neuspeh tranzicije na prostoru bivše Jugoslavije u komparativnoj perspektivi. Kako bi što izoštrenije prikazao fenomene vezane za lokalno na Balkanu, rad će u interesu uporedne analize koristiti konstrukciju idealnog tipa tranzicije u Srednjoj Evropi. Svi faktori unutar tih društava koji bi potencijalno osporili sliku postepenog dostizanja visoko razvijenih zemalja Zapadne Evrope biće za trenutak potisnuti. Na zemlje Srednje Evrope gledaće se dakle kao na društva koja u sebi sadrže sve implicitne pretpostavke o prirodi uspešno sprovedenih tranzicija. Šta više, različitosti i kompleksnost tranzicionih iskustava u samim postjugoslovenskim društvima biće takođe redukovani na opšte tendencije mahom uočene u dve najveće bivše republike (Srbija i Hrvatska), na taj način prenebregavajući činjenicu da bi se dihotomija *Srednja/Jugoistočna Evropa* lako mogla preslikati i unutar samog regiona (posebnost Slovenije, linije razdvajanja između Severa i Juga itd.). U trenutku kada temeljno izdiferenciramo, istražimo i ogolimo odabrane elemente karakteristične za balkanske tranzicije, stvaraju se uslovi da kroz kritiku tranzitološkog diskursa izvedemo šire zaključke o prirodi globalnih transformacija nakon 1989. Tekst se zalaže za odbacivanje kako dominantnih ideja o ispravnim i pogrešnim tranzicionim putevima, tako i regionalnom rangiranju zemalja baziranom na njima.

Istraživanja vođena pozitivističkim pristupom projektovanja pravolinijskih puteva od totalitarnih sistema do liberalne demokratije, i stranputica koje na tom putu vrebaju, ne nude dovoljno širok teoretski osnov za ozbiljniju analizu društvenih pokreta nastalih oko 1989. godine i transformacija koje su usledile. Umesto toga, rad će pokušati da ponudi analizu procesa napuštanja razvojnih modela baziranih na planskoj ekonomiji sa svim kontradikcijama i složenostima koje takav istorijski zaokret nosi sa sobom. Da bismo razumeli različite načine na koji su stari režimi nestajali i otvarali prostor za različite tranzicione rute moramo posebnu pažnju posvetiti društvenim i ekonomskim strukturama izgrađenih tokom socijalizma, kulturološkom nasleđu podneblja i, možda najbitnije, odnosima moći između glavnih agensa društvenih promena i načina na koji je svaki od njih reagovao u kritičnom istorijskom momentu. Shodno tome, sledeći odeljci ovog teksta pozabaviće se

analizom (1) komunističke nomenklature i (2) radničke klase – kao dve najaktivnije društvene grupe u Jugoslaviji s kraja osamdesetih, zatim (3) opisom nekih od jedinstvenih kulturnih i organizacionih odlika nasleđenih iz istorije Balkana i modela samoupravnog socijalizma, da bi na kraju rad (4) izvukao određene zaključke.

OD DRUGOVA DO BIZNISMENA

Plišana revolucija u Čehoslovačkoj oborila je komunističku birokratiju putem masovne mobilizacije stanovništva. Pa ipak, ulične demonstracije bile su kratkotrajne *ad-hoc* akcije koncentrisane u Pragu i još par urbanih centara. U Srednjoj Evropi, pokreti 1989. retko gde su uspeli da stvore dugotrajnije organizacione oblike koji bi poslužili kao sredstvo popularnog političkog izraza i u nadolazećoj tranzicionoj eri. Sa druge strane, vođstva pokreta sastojala su se uglavnom od disidentske inteligencije koja je vremenom usvojila ideju civilnog društva kao jedine validne alternative staljinističkim državnim aparatima.

Uprkos višedecenijskoj aktivnosti, ove opozicione elite ostale su u biti politički laici, sa ograničenim iskustvom u svakodnevnom političkom radu i organizovanju širih slojeva stanovništva. U svojoj viziji boljeg sveta, centralnoevropska inteligencija nesvesno je reprodukovala ideju beskonfliktnog društva teoretičara državnog socijalizma. Kao alternativa režimima realnog socijalizma, civilno društvo trebalo je da stvori uređenje sa aktivnim građanstvom gde bi bivši lideri prihvatili skromnu ulogu samo jednog od sektora među mnoštvom elita. No, funkcionalna kapitalistička ekonomija umnogome zavisi od političke regulacije i jakih institucija. Surova realnost tranzicije brzo je raspršila iluzije o pluralističkom društvu. Nesposobni da formulišu popularne političke programe i bez praktičnih znanja o vođenju državnog aparata i ekonomije, bivša disidentska inteligencija biva skrajnuta ili postavljena na ceremonijalne funkcije. Prava moć odlučivanja prelazi u ruke novog sloja profesionalnih političara, menadžera i tehnokrata, često školovanih na Zapadu, koji, neopterećeni pritiskom javnosti, u ekspresnom roku postižu tranzicione ciljeve (Von Beyme, 1996: 35-41).

Nasuprot ovih primera pragmatičnih postkomunističkih projekata, zemlje bivše Jugoslavije projektuju sliku iracionalnih, tvrdoglavih i sporo reformišućih društava kojima vladaju „poslednji evropski diktatori“ (Vejvoda, 2000: 225). Produžen život starih kadrova iz socijalizma, autoritarne i isključive nacionalističke državne ideologije, ekstremna politička i ekonomska nestabilnost, mafijaška privatizacija, siva ekonomija, klijentelističke mreže, korupcija, klerikalizacija, neotradicionalizam, politička manipulacija i populizam – svi ovi aspekti skupa odaju utisak neuspelih tranzicija,

neke vrste novog varvarizma i nemodernih društava na dijametralnom suprotnom kursu od onog kojim su krenule zemlje Višegradske četvorke (Schierup, 1999: 1-32).

Diskrepancija između liberalno-demokratskih ideala, na jednoj, i realnosti tranzicionih društava jugoistočne Evrope na drugoj strani, motivisala je istraživače da probaju da definišu ove nove društveno-ekonomske formacije. U pokušaju da odgovore na izazov, većina liberalnih posmatrača ukazivala je na neku vrstu obmane – simulaciju tranzicije kontrolisanu od strane stare nomenklature, gde osnovni politički i ekonomski mehanizmi iz komunističkog vremena ostaju netaknuti. Svetozar Stojanović se tako upušta u kreativnu igru reči pri pokušaju objašnjenja *pseudomorfoza* koje se odigravaju pod vladavinom „drugorazrednog titoističkog funkcionera" (Slobodana Miloševića) unutar Srbije – mesta gde vidi samo *pseudodemokratiju*, *pseudoprivatizaciju* itd. On tvrdi kako je sistem devedesetih najbolje nazvati *demokraturom*, kovanicom koja implicira spoj nomenklature i diktature prerušene u demokratiju (Stojanović, 1997: 219-223). Slično ovome, Ivan Vejvoda naziva tranzicione režime u Srbiji i Hrvatskoj *iliberalne demokratije* (illiberal democracies), establišmentima u kojima, po njegovim rečima: „ne samo da nije bilo smene vlasti, već nije bilo značajnije, pa čak ni najmanje, promene u karakteru političke moći koja ostaje snažno autoritarna" (Vejvoda, 2000: 224-225).

U socijalističkoj Jugoslaviji vertikalni rascep između običnih ljudi i vladajuće partije nije bio tako izražen kao u ostatku Istočne Evrope. Nakon što je došla na vlast na odjeku masovnog pokreta tokom Drugog svetskog rata i održavala popularnost kroz tri decenije uspešne modernizacije zemlje, Komunistička partija je tokom političke i ekonomske krize osamdesetih izgubila veliki deo svog nekadašnjeg ugleda. Pa ipak, sve do početka raspada Jugoslavije ona je ostala referentna tačka i legitimna vodeća politička snaga u očima mnogih. Društvene mobilizacije u svim republikama krajem osamdesetih kao osnovni zahtev imale su reforme i smenu nepopularnih funkcionera ali ne i suštinsku promenu političkog sistema. Kao što Suzan Vudvord (Susan Woodward) dobro primećuje, zahtevi za višestranačke izbore nisu stizali kroz masovni pritisak odozdo, već od strane političara u potrazi za više regionalnih ovlašćenja i nacionalistički orijentisane inteligencije koja je tražila veći uticaj na političko odlučivanje (Woodward, 1995: 45). Rezultati prvih višestranačkih izbora, održanih 1990. godine u svim republikama, na kojima su bivše vladajuće partije pobedile, ili ostale jaka opozicija sa istim ili promenjenim imenima, čini se da potvrđuju ovu tvrdnju (Hudson, 2003: 78-83). Da bismo razumeli fenomen preživljavanja komunističkih elita neophodno je vratiti se u prošlost i analizirati specifičan razvojni tok jugoslovenskog socijalizma i sposobnost vladajuće birokratije da se na kreativan način prilagodi kritičnom istorijskom momentu s kraja osamdesetih.

Još od raskida sa Staljinom 1948. jugoslovenski komunisti osetili su se slobodnim da eksperimentišu sa različitim ekonomskim, teritorijalnim i ideološkim konceptima unutar teorije socijalizma u jednoj državi. Upliv tržišta, liberalizacija javnog diskursa kao i decentralizacija političkog sistema, u kome republike pregovaraju sa federalnom vladom oko opsega svojih nadležnosti, otvorio je prostor lokalnim elitama za političko kaljenje i nezavisne manevre kao što su agitovanje među „sopstvenim" stanovništvom i potpirivanje nacionalističkih sentimenata zarad unutarpartijskih obračuna. Jugoslovenska politička elita i tehnokratski sloj stekli su kosmopolitske manire i korisne kontakte tokom dekada otvorene ekonomske i kulturne razmene sa zapadnim kompanijama i političarima kao i mogućnost praćenja globalnih društvenih trendova. Ovi faktori dali su jugoslovenskoj birokratiji osećaj superiornosti u odnosu na susedne istočnoevropske nomenklature i ulili joj samopouzdanje i veru u mogućnost kontrolisanja društvenih snaga koje oslobađa tržište (Grdešić, 2009: 3).

Za deo titoističke birokratije višestranački izbori 1990. poslužili su za potvrđivanje pozicija koje su već stekli tokom krize osamdesetih kroz talas popularnih protesta. Program ekonomske stabilizacije i reformi, nadgledan od strane Međunarodnog monetarnog fonda, obično vezivan za devedesete u Istočnoj Evropi, već je bio pokušan u Jugoslaviji tokom osamdesetih. Kao posledice reformi javile su se mobilizacije među običnim stanovništvom i pregrupisavanja pri vrhovima republičkih partija. Suprotno od onoga kako se često predstavlja, prevagu kroz ovaj proces nisu odneli konzervativni komunistički političari, već reformski orijentisane, protržišne snage. Legitimizacija i mobilizatorski potencijal ovih novih političara bili su vezani za čišćenje aparata od starijih titoističkih kadrova i politički diskurs koji je kombinovao tradicionalno insistiranje na socijalnim dometima Narodnooslobodilačke borbe sa pozivima za modernizacijom i hvatanja priključka sa razvijenim kapitalističkim ekonomijama nakon čitave decenije stagnacije. Model koji bi navodno najefikasnije doveo do željenih rezultata bio je stvaranje nacionalnih država, shvaćenih kao etnički homogene teritorije, uz jedinstveno nacionalno tržište unutar svake od njih. Shvaćena kao formula koja se istorijski potvrdila sigurnim nosiocem modernizacije na Zapadu, u očima vladajuće birokratije ovo rešenje nametalo se kao jedini izlaz iz začaranog kruga međurepubličkih svađa i produžene stagnacije planske ekonomije.

Karl-Ulrik Šierup (Carl-Urlik Schierup) tako pokazuje da procesi reinvencije tradicije i manipulacije istorijskih simbola, od strane elite na Balkanu devedesetih, idu ruku pod ruku sa projektima moderne kulturne homogenizacije, koji bi navodno trebalo da pospeše apstraktnu racionalnost i efikasno ekonomsko organizo-

vanje (Schierup, 1999: 32). Građanski ratovi, međunarodna izolacija i ekonomsko srozavanje širih slojeva stanovništva pokazali su se kao povoljan socijalni okvir za aproprijaciju društvenog kapitala i transformaciju ekonomije. Nestabilna politička situacija omogućila je bivšoj socijalističkoj birokratiji preuzimanje svojine sa minimalnim troškovima uz odsustvo stranog kapitala kao takmaca. Tranzicija na Balkanu nije tapkala u mestu, ona je jednostavno imala osobenu unutrašnju logiku. Ne postoji dakle ništa „iracionalno" ili „primordijalno" u ovom procesu. U pitanju je savremen pokušaj raskida sa strategijom modernizacije putem planske ekonomije i ponovno uvođenje tržišta od strane elite koja uz to pokušava preživeti bez gubitka privilegija. Ukoliko se na Balkanu devedesetih u očima zapadne javnosti nije pojavio respektabilan tranzicioni lider poput Vaclava Havela, to je zato što se deo titoističke birokratije i nacionalističke inteligencije radije odlučio za minimalan tranzicioni suverenitet i realnu moć na terenu nego za tapšanje po ramenu od strane međunarodnih institucija.

RADNIČKA KLASA KAO AGENS DRUŠTVENIH PROMENA

Generalno gledano, sociološke teorije društvenih pokreta opisuju mogućnost razvoja masovnog opozicionog organizovanja u komunizmu kao malu ili gotovo nepostojeću. Argument jeste da totalitarne države ostavljaju malo prostora za autonomnu političku inicijativu. Takođe unutar liberalnijih socijalističkih režima, poput jugoslovenskog, mnogi istraživači negiraju mogućnost istinske politizacije običnih građana. Ivan Vejvoda naziva titoistički projekat „modernizacijom bez modernosti" ili državom koja nije obezbedila nikakav javni prostor za artikulaciju društvenih interesa. U pitanju je dakle svojevrsno „društvo bez društva", gde pritisak ritualne komunističke ideologije proizvodi antipolitičnost, cinizam i apatiju (Vejvoda, 2000: 221). Na radništvo i njegove organizacije ne gleda se ništa drugačije. Polazeći od resursno-mobilizacijske teorije društvenih pokreta, Stiven Krouli (Stephen Crowley) i Dejvid Ost (David Ost) tvrde da su radnici u komunizmu znatno zaostajali za svojim kolegama na Zapadu usled neadekvatnog sistema komunikacije, nedostatka resursa, slabih organizacionih veština i dominantnog viđenja sindikata kao socijalne institucije umesto instrumenta društvene mobilizacije (Crowley i Ost, 2001: 6).

Politička praksa tokom osamdesetih unutar zemalja Srednje Evrope, kao i u Jugoslaviji, u velikoj meri opovrgava ovakve poglede. Pored političke i ekonomske birokratije, radnička klasa pojavila se kao jedan od najaktivnijih društvenih slojeva u jugoslovenskom poznom socijalizmu. Broj štrajkova u zemlji naglo je rastao od

sredine dekade, dok su radnici pokazivali spremnost da izađu izvan fabričkih kapija i upuste se u aktuelne društvene debate. Sledeća tabela dobro ilustruje opisanu dinamiku (Fočo, 1989: 6):

Godina	**1980**	**1981**	**1982**	**1983**	**1984**	**1985**	**1986**	**1987**	**1988**
Broj štrajkova	253	216	174	336	393	696	851	1685	1851
Broj učesnika	13,504	13,507	10,997	21,776	29,031	60,062	88,860	288,686	386,123

Ove brojke ubrajaju Jugoslaviju među zemlje sa najraširenijom štrajkačkom aktivnošću u to vreme u Evropi. Dok su industrijske akcije u većini zemalja Srednje Evrope od početka bile podređene širem pokretu civilnog društva, jugoslovensko iskustvo bilo je sličnije situaciji u Poljskoj, gde je radnički pokret jedno vreme stajao na čelu društvenih mobilizacija. Glavna razlika između ova dva slučaja jeste u dubini rascepa između institucija države i radništva. U Jugoslaviji taj rascep bio je znatno blaži i ambivalentniji u odnosu na Poljsku. Poput studentskog pokreta 1968, jugoslovensko radništvo imalo je mahom afirmativan stav prema titoističkom nasleđu na koji se država deklarativno pozivala, ali je u isto vreme oštro osuđivalo pojedine mere vlade i ličnosti povezivane s njima. Protesti radnika odvijali su se uglavnom pod partijskom ikonografijom i bili su usmereni protiv mera ekonomske štednje federalne vlasti.

Mera zamrzavanja ličnih dohodaka, uvedena od strane federalne vlade u leto 1988. godine, izazvala je seriju štrajkova širom zemlje pri čemu se radnici mnogih preduzeća odlučuju na protestne marševe ka prestonici. U junu te godine, metalci iz beogradskog naselja Rakovica se okupljaju ispred Skupštine SFRJ sa sloganima: „Hoćemo promene“, „Lopovi“, „Dole crvena buržoazija“ i „Izdali ste Tita“. Mesec dana kasnije, srpski i hrvatski radnici iz industrije obuće *Borovo* okupljaju se na istom mestu sa skoro identičnim sloganima. Posle par sati radnici probijaju policijski kordon i ulaze u Skupštinu samo da bi je uskoro napustili zatečeni mlakim otporom policije i pristajanjem vlasti na njihove zahteve.

Godinu dana kasnije, na skupu obeležavanja godišnjice protesta ispred Skupštine SFRJ, predsednik štrajkačkog komiteta radnika Rakovice Milinko Jovanović predlaže formiranje štrajkačkih komiteta na nivou opštine, republike i federacije (Jovanović, 1989). Interesantan je i podatak da, sve do 1990. godine, prvi nezavisni sindikati, koji se u matičnim republikama odvajaju od državnog sindikata (*Savez*

Sindikata Jugoslavije), pokušavaju formirati nove sindikalne konfederacije sa preduzećima iz iste grane na federalnom pre nego na republičkim nivoima. Tako se na osnivačkom kongresu prvog nezavisnog sindikata radnika u *Valjaonici bakra i aluminijuma* u Sevojnu 22. januara 1990, kao gosti pojavljuju i predstavnici Železničkog transportnog preduzeća iz Zagreba i Beograda (Jovanović, 1990). Sličnu logiku te godine pratili su i radnici *Jadranbroda* iz Rijeke tvrdnjom da osnivanjem nezavisnog sindikata ne žele da razbijaju Jugoslovenski sindikat, već naprotiv da omoguće neposredno povezivanje radnika izvan republika u sličnim industrijama.

Sa druge strane, kod štrajkova koji se odvijaju u kontekstu borbe oko ustavnog statusa Kosova i Vojvodine, kao i smene političkog rukovodstva u Crnoj Gori, od početka je primetan jak etnički prizvuk. Radničke mobilizacije nisu se odvijale u vakuumu i često su se preplitale sa paralelnim društvenim pokretima i njihovim zahtevima. Štrajkovi albanskih rudara na Kosovu bojkotovani su od strane njihovih srpskih kolega dok je beogradska radnička štampa oštro osuđivala štrajkove na Kosovu kao „politički inspirisane" i pre promena u vrhu srpske partije. Do 1989. godine, pokret kosovskih Srba delimično je kooptiran od strane nove srpske nomenklature oličene u Slobodanu Miloševiću i korišćen kao instrument za javnu mobilizaciju protiv regionalnih političkih struktura koje su stajale na putu reformi ustava Srbije.

Radnici velikih društvenih preduzeća često su se priključivali ovim skupovima i igrali bitnu ulogu u uklanjanju rukovodstava u Novom Sadu i Titogradu. Za razliku od već opisanih štrajkova, ovi protesti najčešće su bile akcije dirigovane odozgo. Nije bilo neuobičajeno da se skupovima obraćaju i menadžeri samih preduzeća koji bi organizovali autobuski prevoz do mesta protesta. Slogani prisutni na ovim skupovima bili su: „Kosovo je Srbija", „Hoćemo ujedinjenu Srbiju", „Svi smo mi sa Kosova", „Hoćemo Slobu" (Vladisavljević, 2008: 171). Odjeci sa ovih okupljanja ozbiljno su ugrozili mogućnost zajedničke klasne mobilizacije preko etničkih granica. Radnici iz drugih republika oklevali su da pruže podršku štrajkačima u Srbiji u strahu od političke manipulacije.

Masovnost i odjek opisanih štrajkova, naveli su Miroslava Stanojevića da zaključi kako je direktan skok u liberalizovano tržište, putem šok-terapije kakvu smo videli u Srednjoj Evropi, bio nemoguć u jugoslovenskom slučaju (Stanojević, 2003: 300). Snaga pritiska odozdo navodno je usporila tranziciju i dala joj dramatičan tok. Međutim, za razliku od birokratije, radništvo nije iskoristilo kritičan istorijski period poznog socijalizma za stvaranje sopstvenih organizacija. Teritorijalno i etnički razdvojena do samog raspada zemlje, politička aktivnost radničke klase u mirnodopskim danima nadolazeće tranzicije svela se na pokušaje njenog usporavanja kroz

pasivnu izbornu podršku autoritarnim režimima protiv liberalnijih opozicionih partija. Ova situacija izložila je radne ljude na prostoru bivše Jugoslavije padu životnog standarda, opadajućem uticaju sindikata i rastu nezaposlenosti kroz privatizaciju i restrukturiranje preduzeća – scenariju vrlo sličnom onom koji su doživeli radnici u Srednjoj Evropi devedesetih.

NASLEĐE

Motiv koji se često susreće u objašnjenjima pada realnog socijalizma jeste *osveta istorije*. Ivan Silber piše o „istorijskom dugu" koji je stigao na naplatu na kraju puta sistema nametnutog nad nerazvijenom ekonomskom bazom (Silber, 1993: 183). Prateći teoriju modernizacije, po kojoj manje razvijene zemlje prolaze kroz faze razvoja već viđene u razvijenim kapitalističkim društvima, bivše zemlje Istočnog bloka ne samo da su primorane da na tranzicionom putu prolaze kroz unapred propisane i bolne reforme, već su kao loši đaci često osuđene i na ponovno oživljavanje istorije i vraćanje mnogih fenomena koji su pratili prvi talas kapitalističke modernizacije s kraja devetnaestog veka. Kakvo značenje ovo ima za Balkan? Može li nam kontinuitet određenih premodernih strukturnih i kulturoloških odlika, karakterističnih za ovo podneblje pomoći pri odgovoru na pitanje zbog čega jugoslovenske republike nisu bile sposobne da se raziđu na miran način na koji su to uradile Češka i Slovačka?

Endru Janoš (Andrew Janos) primećuje kako popularna kultura na Balkanu u sebi sadrži značajnu količinu privatnog i javnog nasilja, za razliku od Češke i Slovačke koje češće proizvode narative kompromisa i izbegavanja konfrontacije (Cohen, 2008: 381). Nasilje se navodno reprodukovalo u svesti ljudi putem nacionalnog folklora i zvanično promovisanog mita Narodnooslobodilačke borbe. Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm) u svojoj proslavljenoj knjizi o socijalnom banditizmu ističe kako narod Balkana veoma ceni hajduke koji se opiru vlastima (Hobsbawm, 2000: 77-91). Robert K. Šefer (Robert K. Schaeffer) tvrdi kako je titoistička glorifikacija gerilskog ratovanja učinila nasilje legitimnim načinom rešavanja političkih sporenja (Schaeffer, 2000: 55). Legitimnost nasilja u očima javnosti i prividna lakoća izbijanja decentralizovanih oružanih sukoba ovde se možda ponovo može vezati za popularne korene jugoslovenske revolucije i određene specifičnosti strategije državne odbrane Jugoslovenske narodne armije, pre nego za izbijanje na površinu vekovnih međuetničkih mržnji i uticaj mitova.

Nedovoljno izražen rascep između državnog aparata i populacije, u ovom slučaju izražen kroz poverenje dato instituciji Jugoslovenske narodne armije kao najdirek-

tnijeg nastavljača partizanske tradicije, ostavio je prostor nomenklaturi za korišćenje armije i započinjanje ratova. Za razliku od Poljske, Čehoslovačke i Mađarske, jugoslovenski komunisti nikada nisu javno koristili vojsku kao instrument represije nad sopstvenim stanovništvom. Štaviše, u skladu sa vojnom doktrinom opštenarodne odbrane, odbrambeni sistem zemlje zasnivao se na decentralizovanoj distribuciji vojne obuke i dostupnosti oružja širem sloju stanovništva, organizovanog u lokalne jedinice i republičke Teritorijalne odbrane. Upravo je iz ovih paralelnih oružanih struktura organizovano mnoštvo prvih borbenih jedinica na suprotstavljenim stranama pri početku raspada zemlje. Veliki broj i nedovoljna koordinacija ovih oružanih grupa odavala je lažan utisak spontanih mini-ratova u kojima se bivši susedi različitih nacija i veroispovesti bespoštedno istrebljuju .

Kulturološko nasleđe nerazvijenosti neočekivano se probilo u prvi plan razmatranja društvenih procesa od trenutka kada jugoslovenska socijalistička modernizacija kreće da posustaje. Početkom osamdesetih, takozvana *divlja gradnja* počinje da okružuje solitere u svim većim gradovima. Ovo je bio simboličan znak neuspeha sistema da istraje sa vizijom planskog razvoja. Integracija ekonomskog sistema zemlje u svetsko tržište jedno vreme je stimulisala rast, ali je krajem sedamdesetih, sa pojavom globalne recesije, donela i nepredviđene propratne efekte poput rastuće nezaposlenosti. I pored izvoza gotovo milion radno sposobnih državljana tokom prethodne dve decenije u zemlje Zapadne Evrope, Jugoslavija je ranih osamdesetih beležila najvišu stopu nezaposlenosti među zemljama Istočne Evrope od oko trinaest procenata. U momentu kada usled krize državni sektor prestaje da pomaže društvenu pokretljivost, porodica i mesto porekla počinju da dobijaju na važnosti kao način distribucije socijalnih usluga i sticanja radnog mesta.

Međutim, često čak ni radnici koji su decenijama bili zaposleni u gradovima nisu prekidali veze sa selom. Jugoslovenski komunisti su još ranih pedesetih odustali od prisilne kolektivizacije zemlje ostavljajući ruralno domaćinstvo kao dominantan oblik ekonomskog organizovanja u poljoprivredi. Takozvani *polutani*, kao radnici koji su deo svojih ukupnih primanja dobijali radom na zemlji pored nadnice kao primarnog prihoda, ostali su raširen sloj među jugoslovenskom radničkom klasom i u poznim decenijama industrijalizacije. Proces urbanizacije takođe nije u stopu pratio industrijalizaciju, već je veliki broj radnika nastavljao da živi u ruralnim zajednicama, gde bi se jedan deo domaćinstva bavio zemljoradnjom, dok bi drugi svakodnevno putovao na posao u obližnju fabriku.

Iako je zvaničan nosilac modernizacije u jugoslovenskom sistemu trebalo da bude urbani proletarijat, država nije aktivno pokušavala da izmeni ovaj trend. Naprotiv, *polutani* su pomagali da se otkloni pritisak sa ograničenog stambenog fonda i rasta

nadnica. Jugoslavija je tako, uprkos naglom razvoju u dekadama nakon Drugog svetskog rata, usled istorijskog nasleđa nerazvijene agrarne ekonomije i specifičnosti *laissez-faire* socijalizma, zaostajala za većinom zemalja Srednje Evrope u stepenu urbanizacije. Sagledavanje ovih faktora pomaže nam pri razumevanju procesa navodno nagle retradicionalizacije društva. Zahvaljujući slabostima modernizacijskog projekta na periferiji, stari identiteti opstajali su sve vreme paralelno sa novim socijalističkim vrednostima. Lokalizam pak nije ohrabrivan samo spontano i na mikronivou. Institucionalne reinterpretacije nacionalnih baština i njihovo korišćenje od strane republičkih rukovodstava igrale su presudnu ulogu.

Kao što Karl-Ulrik Šierup ističe, sistemi državno kontrolisanih planskih privreda nosili su u sebi jake tendencije ka lokalizmu, uslovljene teritorijalnim, umesto funkcionalnih principa opšteg ekonomskog razvoja (Schierup, 1999: 42). Ova tendencija je tokom vremena postala dominantna odlika titoističkog državnog aparata. Samoupravljanje je, umesto radničke kontrole, mahom interpretirano kroz težnju ka što većoj decentralizaciji i tržištu kao puteva za oslobađanje od birokratskih stega države. Lokalne partijske birokratije stvarale su zatvorene ekonomske prostore sa dupliranim investicijama u svakoj od republika. Procenjuje se da je od ukupnih dvadeset milijardi dolara stranog duga, akumuliranog do osamdesetih godina, samo dvadeset i osam posto bilo pozajmljeno od strane federalnih institucija, dok su preostale investicije ugovarale direktno republike i pokrajine (Obradović, 2007: 33-55). Slovenija je kao najrazvijenija republika prodavala svega dvadeset i pet odsto svog izvoza drugim jugoslovenskim republikama, dok je ostatak bio usmeren uglavnom ka zemljama Zapadne Evrope. Nerazvijene republike su sa druge strane zaostajale u proizvodnji kapitalno intenzivnih proizvoda konkurentnih na zapadnim tržištima. Politička struktura pratila je autističan model ekonomskog razvoja. Političari su dobijali mesta u federalnim telima nakon izbora u matičnim republičkim i pokrajinskim partijama, ponašajući se kao delegati svojih baza i regionalnih interesa a ne države i Partije kao celine.

Sa ovako krhkim društveno-ekonomskim strukturama nikoga ne treba da začudi izostanak konsenzusa na političkoj sceni i brze ekonomske transformacije u kriznim godinama. Društvene mobilizacije odozdo nisu uspele da stvore alternativne referentne tačke dok je birokratska kasta na vrhu među sobom sadržala dovoljno oportunih političara spremnih da eksploatišu opisane faktore nestabilnosti. Onog trenutka kada je tranzicija ka tržištu, kao preferiranom modelu modernizacije, krenula na već opisan način više nije bilo prostora za alternativne puteve „tranzicije sa ljudskim likom". Većina ih je bila zbrisana pod težinom naizgled samoreprodukujućih talasa ratova, nacionalizma, masovne nezaposlenosti i marginalizacije.

Možemo zaključiti da ne postoji ništa inherentno u Balkanskom nasleđu što bi tranzicioni proces *a priori* odredilo kao beskonfliktan ili nasilan. Istovetna baština regiona mogla je biti interpretirana u potpuno drugačijem ključu pedeset godina ranije unutar Partizanskog pokreta kao povoljna osnova za konstruisanje *bratstva i jedinstva* i odskočna daska za socijalističku modernizaciju. Kulturološko nasleđe moramo staviti u kontekst dominantnih kretanja u društveno-političkoj strukturi u određenom periodu pošto ono tek kroz dominantnu interpretaciju dobija svoje vrednosno određenje. Marija Obradović tako možda na najbolji način prilazi pitanju nasilja, vezujući ga za državni aparat i nudeći objašnjenje za specifičnosti regiona u istorijskom procesu kasnog formiranja nacija koji je apsorbovao različite forme tradicionalnog identiteta i religije. Balkan je za nju proizvod kapitalističke periferije i kao takve, balkanske države ostaju zavisne od upotrebe fizičke prisile i negovanje šovinističke kulture za sopstveni opstanak (Obradović, 2003: 73-88).

ZAKLJUČAK

Ovaj doprinos napisan je sa uverenjem da se iole prodornija analiza značenja tranzicione dekade za bivše socijalističke zemlje ne može bazirati na pozitivističkim pristupima i čisto deskriptivnoj analizi ključnih događaja i ličnosti. Kao što su mnogi istraživači već primetili, pad komunizma otvorio je prostor za delimični povratak klasičnih teorija modernizacije iz pedesetih godina dvadesetog veka, po kojima društva u razvoju prate trajektoriju razvijenih zemalja i integracijom u svetsku ekonomiju postepeno evoluiraju ka modelima zapadne liberalne demokratije i tržišne ekonomije (Blokker, 2005) (Sörensen, 2009). Klasična teorija modernizacije bila je diskreditovana šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka kroz brojne radove koji su dokazivali kako ekonomska i politička zavisnost od razvijenih kapitalističkih zemalja često dovodi do autoritarnih režima, samoobnavljajuće nerazvijenosti i hronične nestabilnosti na periferiji. Preovlađujući teoretski pristupi savremene tranzitologije su na sličan način duboko neistorični i šematski pogledi usled nemogućnosti da u analizu uključe različitost kulturoloških nasleđa i strukturnih specifičnosti koje u velikoj meri determinišu tok društvenih transformacija. Možda još bitnije, ovakvi pristupi previđaju kreativnu snagu različitih društvenih grupa da utiču na tok istorije.

Pomerajući težište sa navodno trijumfalnih tranzicija u Srednjoj Evropi i uvođenjem komparativne i istorijske perspektive, ovaj rad je pokušao da doprinese naporima za novim preispitivanjem pretpostavki na kojima počiva moderna tranzitologija u slučaju Istočne Evrope. Pluralitet tranzicionih puteva i njihovih značenja postaje još očigledniji ukoliko pored Balkana u analizu uvrstimo i iskustva Rusije,

bivših sovjetskih republika, Kine, Vijetnama ili Kube. U ovako proširenoj perspektivi binarna klasifikacija zemalja kao uspelih i neuspelih tranzicija postaje izlišna. Scenario Višegradske četvorke postaje više izuzetak nego pravilo. Oslobađanjem od šematskih pretpostavki dobijamo uvid u bogatstvo različitih kulturoloških nasleđa, društveno-ekonomskih struktura stvorenih u socijalističkom periodu, komunističkih birokratija, sa svešću i samopouzdanjem u svoju istorijsku ulogu, koje pronalaze kreativne načine da izbegnu „smetlište istorije", i društvene pokrete koji organizujući se ne prate kalupe teorije civilnog društva.

Na kraju se i same vrednosti i sličnosti ucrtane u konstrukt *Srednje Evrope* mogu dovesti u pitanje. Ukoliko zagrebemo ispod institucionalnog nivoa, prostor nekada ocrtan Gvozdenom zavesom i dalje je ispunjen neiščekivanim i neželjenim posledicama transformacije koje ne upućuju na postepenu asimilaciju i konvergenciju sa društvima Zapadne Evrope. Odjedanput nam se nameću pitanja razlika u: konceptu nacije, pogledu na nacionalne manjine, očekivanim dužnostima države, predstavama jednakosti i socijalnih prava, političkoj kulturi, karakteru javnog diskursa, održivosti ekonomskog rasta, legitimnosti upotrebe nasilja itd. Dovodeći u pitanje pretpostavljene puteve istorijskog razvoja i same prirode društvenih transformacija viđenih u bivšim zemljama realnog socijalizma, otvara se prostor za različite interpretacije i teorije koje uvažavaju kompleksnost tih društava. Danas, kada su pobedonosni narativi i subjektivna sećanja aktera konačno izgubile na svojoj snazi, vreme je za nove pokušaje razumevanja ovog ključnog istorijskog perioda.

LITERATURA

Banac, Ivo (1992) Post-Communism as Post-Yugoslavism: The Yugoslav Non-Revolutions of 1989-1990, u: Banac, Ivo (ur.), *Eastern Europe in Revolution*, Ithaca: Cornell University Press.

Blokker, Paul (2005) *Post-Communist Modernization, Transition Studies and Diversity in Europe*, Florence: European University Institute.

Cohen, Lenard J. (2008) Disintegrative Synergies and the Dissolution of Socialist Federations: Yugoslavia in Comparative Perspective, u: Cohen,Lenard J. i Jasna Dragojević-Soso, *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, West Lafayette: Purdue University Press.

Crowley, Stephen i David Ost (2001) *Workers after Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Europe*, Lanham: Rowman and Littlefield Publishers Inc.

Cviic, Christopher (1991) *Remaking the Balkans*, London: Printer Publishers

Dyker, David. A. (1996) The degeneration of the Yugoslav Communist Party as a Managing Elite- a Familiar East European Story?, u: Dyker, David A., i Ivan I.Vejvoda (ur.), *Yugoslavia and After: A study in Fragmentation, Despair and Rebirth*, New York: Longman Publishing.

Fočo, Salih (1989) *Štrajk između iluzije i zbilje*, Beograd: Radnička štampa.

Grdešić, Marko (2009) *Does Each Regime Get the Critical Juncture it Deserves? Yugoslavia in 1948 and 1988*, Madison: University of Wisconsin.

Hobsbawm, Eric (2000) *Bandits*, London: Weidenfeld & Nicolson.

Holms, Leslie (1997) *Post-Communism: An Introduction*, Cambridge: Polity Press.

Hudson, Kate (2003) *Breaking the South-Slav Dream: The Rise and Fall of Yugoslavia*, London: Pluto Press.

Jovanović, Milosav V. R. (1989) Slaba vajda od rada, *Rad*. br. 2022.

Jovanović, Milosav V. R. (1990) Nije frka nego trka, *Rad*. br. 2918.

Obradović, Marija (2003) Political Elite and Community Modernisation in the Post-1989 Eastern Europe*, Currents of History (Tokovi istorije),* br. 34: 73-88.

Obradović, Marija (2007) Privatization and the Break-up of Yugoslavia, *South-East Europe Review for Labour and Social Affairs*. br. 2: 33-55.

Schaeffer, Robert K. (2000) Democratization, Division and war in Yugoslavia: a Comparative Perspective*,* u: Spencer, Metta(ur.), *The Lessons of Yugoslavia*, New York: Elsevier Science Inc.

Schierup, Carl-Urlik (1999a) Memorandum for Modernity? Socialist Modernisers, Retraditionalisation and the Rise of Ethnic Nationalism, u: Schierup, Carl-Urlik (ur.), *Scramble for the Balkans: Nationalism, Globalism and the Political Economy of Reconstruction*, London: Macmillan Press Ltd.

Schierup, Carl-Urlik (1999b) The Specter of Balkanism: Globalization, Fragmentation and the Enigma of Reconstruction in Post-Communist Society, u: Schierup, Carl-Urlik (ur.), *Scramble for the Balkans: Nationalism, Globalism and the Political Economy of Reconstruction*, London: Macmillan Press Ltd.

Silber, Ivan (1993) Strengthening of the Right and Social Changes in Croatia and Yugoslavia, u: Held, Joseph (ur.), *Democracy and Right-Wing Politics in Eastern Europe in the 1990s*, New York: Columbia University Press.

Sörensen, Jens Stilhoff (2009) *State Collapse and Reconstruction in the Periphery: Political Economy, Ethnicity and development in Yugoslavia, Serbia and Kosovo*, New York: Berghan Books.

Stanojević, Miroslav (2003) Workers Power in Transition Economies: The Cases of Serbia and Slovenia, *European Journal of Industrial Relations*, god. 9, br. 3: 283-301.

Stojanović, Svetozar (1997) *The Fall of Yugoslavia: Why Communism Failed,* Amherst: Prometheus Books.

Todorova, Maria (1997) *Imagining the Balkans*, Oxford: Oxford University Press.

Vejvoda, Ivan (2000) Democratic Despotism, u: Pridham, Geoffrey i Tom Gallagher, *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans,* London: Routledge.

Vladisavljević, Nebojša (2008) *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, New York: Palgrave Macmillan.

Von Beyme, Klaus (1996) *Transition to Democracy in Eastern Europe*, London: Macmillan Press.

Woodward, Susan L. (1995) *Balkan Tragedy: Chaos and Dissoluiton after the Cold War*, Washington D.C.: Brookings Institution Press.

MISLAV ŽITKO

TRANZICIJA FINANCIJSKOG SEKTORA U HRVATSKOJ I SLOVENIJI

APSTRAKT:
Analiza tranzicije financijskog sektora i njegova uloga u pretvorbi i privatizaciji ključan je element za razvijanje potpune slike o tranzicijskom procesu. Ono što treba naglasiti jest činjenica da monetarni sustav ima snažnu i dalekosežnu, iako često nevidljivu ulogu u oblikovanju društvene dinamike i klasne stratifikacije. Utoliko su tehnička pitanja ekonomske teorije uvijek pitanja društvenog poretka, kao što se pokazuje na primjeru formiranja bankarskog sustava. Budući da pojam tranzicije u stvari označava restauraciju kapitalizma, bitno je uklopiti promjene kroz koje su prolazile bivše socijalističke republike u kontekst suvremenih ekonomskih kretanja. Stoga je kapitalistička kriza, koja je punom snagom izbila potkraj 2008, uzeta kao ishodišna za analizu tranzicijskog procesa.

KLJUČNE REČI:
tranzicija, privatizacija, financijski sektor, ekonomska kriza, kapitalizam

UVOD – RESTAURACIJA KAPITALIZMA

Prema Marxovom objašnjenju, središnji je rezultat takozvane prvobitne akumulacije kapitala uspostava sistema nadničkog rada. Nasuprot pogrešnom shvaćanju prvobitne akumulacije, usredotočenom na zamišljenu 'prevaru' u prošlosti koju uzima za izvor društvene nepravde u sadašnjosti, Marx je nastojao naglasiti vremensku dimenziju primitivne akumulacije. Drugim riječima, porijeklo specifično kapitalističke eksploatacije rada ne može se svesti na jedan izolirani događaj, poput eksproprijacije engleskog seljačkog stanovništva krajem 15. stoljeća, iako jedan takav događaj može poslužiti kao ishodište za analizu, kao što je to uostalom slučaj u Kapitalu. Historijsko formiranje kapitalističkih klasnih odnosa zahtjeva čitav niz zakona, propisa i procedura, formiranje cijelog spektra institucija i aparata koji moraju osigurati neizbježnost najamnog rada za 'slobodnu' radnu snagu. I dok se u 16. stoljeću samodostatnost slobodnog seljaštva, ali do određene mjere i gradskog stanovništva, pojavila kao iznimna prepreka koja je ozbiljno dovodila u pitanje ovisnost o nadničkom radu, u jugoslavenskim se republikama krajem 20. stoljeća kao ozbiljan problem ispostavilo društveno vlasništvo u kombinaciji s formalnim radničkim upravljanjem na razini poduzeća. Bez obzira na to kako procjenjujemo važnost i političku učinkovitost radničkih kolektiva, važno je istaknuti da uvjet restauracije kapitalizma nikako ne može biti jačanje demokratskih mehanizama u sferi ekonomije, nego, naprotiv, njihovo ukidanje.[1] Utoliko proces uspostave kapitalističkog načina proizvodnje nije mogao zaobići obračun s kategorijom društvenog vlasništva i mehanizmima radničkog odlučivanja, ma kako slabašni ili fiktivni ono bili. Također, ne bismo smjeli smetnuti s uma da kad je riječ o putanjama bivših jugoslavenskih republika, kategorije ekonomske analize nalaze svoj oslonac u političko-pravnom okviru koji regulira prirodu odlučivanja u ekonomskoj sferi.[2] U tom su pogledu, iako se to često iz različitih razloga zaboravlja, klasni odnosi

1 Međusobna isključivost kapitalističkog načina proizvodnje i ekonomske demokracije jasno proizlazi iz marksističke kritike. Za ne-marksističku kritiku kapitalističke mikroekonomske strukture vidi rad Davida Ellermana o problemima vezanim uz uvođenje ekonomske demokracije na razini poduzeća (Ellerman, 1992).

2 Za raspravu o odnosu društvenog vlasništva i ekonomske strukture u Jugoslaviji relevantan je prilog Ivana Padjena, Kritika politekonomskog i građansko pravnog poimanja vlasništva (Padjen, 1984). Padjenov prilog je dio šire rasprave koju je početkom osamdesetih vodila nekolicina jugoslavenskih pravnika i ekonomista. Striktno razlikovanje i određivanje nadgradnje bazom, koncepta koji nije igrao nikakvu ulogu u argumentima izloženim u Kapitalu I-III, stvaralo je nedoumice u razmatranju prirode društvenog vlasništva, koje Padjen formulira na sljedeći način: „Stajališta koja sam kritizirao pošla su od neupitne postavke da postoje neki karakteristični ekonomski odnosi u kojima se zbiva stvarno prisvajanje i koji određuju karakter pravnih odnosa prisvajanja. Autori tih stajališta nisu, međutim, uspjeli identificirati te odnose nekom ne-pravnom metodom kao ne-pravne odnose. Na taj način se pojavila opasnost da se Marxovoj teoriji eksploatacije oduzme svaki smisao cirkularnom definicijom da odnosi eksploatacije postoje tamo gdje postoji privatno vlasništvo, a privatno vlasništvo postoji tamo gdje postoji eksploatacija. Da bismo izbjegli takvu cirkularnost potrebno je, očito, da odbacimo pretpostavku o ekonomskoj bazi i društvenoj nadgradnji kao

u sferi proizvodnje, prometa i potrošnje uvjetovani načinom na koji je određena sama prodaja radne snage i vice versa. Riječ je o dobro znanom marksističkom poučku: ispod naizgled besprijekorno definiranih ekonomskih kategorija, u 'dobrim' vremenima bešumnih financijskih tržišta i prividno bestjelesnih transakcija u bankarskom sektoru leži, dakako, uvijek problematično tržište rada, ali i određeno poimanje vlasništva, te bezbrojni akti prodaje radne snage. Uz taj poučak, problematika procesa prvobitne akumulacije kojim su semi-tržišne formacije prerasle u punokrvnu kapitalističku ekonomiju ukazuje na heurističku bezvrijednost koncepta baza-nadgradnja, koji je ionako posve nespojiv sa samom jezgrom marksističkog programa – radnom teorijom vrijednosti.

PROTURJEČJA EUROPSKE MONETARNE UNIJE: UČINCI PRELIJEVANJA NA ISTOK

Prije nego što pobliže pogledamo tranzicijske putanje dviju republika (Hrvatske i Slovenije) s naglaskom na tranziciju financijskog sektora, nakratko ćemo se osvrnuti na trenutnu ekonomsku krizu. Dosad smo mogli vidjeti, nakon urušavanja financijske industrije SAD-a, glavne učinke trenutnog prelijevanja krize na europski kontinent, što je krajem 2009. dovelo u pitanje samu opstojnost EMU-a. Ono što je donedavno bilo postavljeno tek na razini teorijskog ispitivanja implikacija,[3] danas se pokazuje u ekonomskoj praksi. Jedinstveni monetarni režim koji je rastao u nekoliko etapa dovršen je uvođenjem jedinstvene valute. Jedinstvena valuta donosi određene prednosti u pogledu smanjenja troškova poslovanja i tečajnog rizika, međutim svjetska je ekonomska kriza pokazala naličje jedinstvenog europskog monetarnog sistema. Monetarna unija bez odgovarajuće političke povezanosti i koordinacije fiskalne politike, donijela je zemljama periferije unutar eurozone gubitak monetarne samostalnosti u kombinaciji s restriktivnom fiskalnom politikom. Standardna makroekonomska trilema sugerira da otvorena ekonomija ne može istovremeno održavati neovisnu monetarnu politiku, stabilnost tečaja i slobodno kretanje kapitala. Sasvim očigledno, neovisna monetarna politika je varijabla koja

iskustveno različitim predmetima, te se upitamo: koji tipovi pravnih instituta u današnjem svijetu dovode do eksploatacije u Marxovom smislu?" (Padjen, 1984:50)

3 Tako su francuski ekonomisti Michel Aglietta i Andre Orlean prokomentirali dileme povezane s uvođenjem eura nekoliko godina prije nego što je kriza eurozone potvrdila proturječnosti nove valute: „Novac bez prošlosti, proizašao iz međuvladina sporazuma, a ne iz utemeljiteljskog akta jednog političkog suvereniteta, kao što je to bio slučaj s reichmarkom 1871. i deutschmarkom 1948. godine. On je ponuđen trgovcima i potrošačima, a da ga prije toga nisu vrednovali građani. Ali ta sveprisutnost tržišta potiče jedan oblik podmuklog ekonomskog liberalizma koji nagriza, udarcima mračnih direktiva, socijalnu zaštitu. Budući da je zahtjev za solidarnošću načet, uspjeh eura počiva potpuno na obećanju blagostanja koje bi moralo doći samo iz pretpostavljenog dinamizma kapitalizma." (Aglietta i Orlean, 2007: 306)

je morala biti stavljena u stranu, što se može razumjeti na način da je tržište rada, odnosno životni standard radne snage preuzeo ulogu mehanizma ekonomske prilagodbe. Zemlje koje su prije nastupa krize imale deficit, svejedno da li generiran privatnom ili javnom potrošnjom, našle su se u izrazito teškoj situaciji nakon što je opća ekonomska kontrakcija smanjila proizvodnju i pogoršala uvjete zaduživanja. Nadalje, zemlje centra, a osobito Njemačka, uspjele su izrazitim pritiskom u pravcu smanjenja troškova rada i niskim stopama inflacije steći višu razinu konkurentnosti nasuprot drugim članicama. Budući da se gotovo dvije trećine njemačke trgovine odnose na razmjenu unutar eurozone, ona je ubrzo nakupila viškove na tekućem računu platne bilance koji su iskorišteni za izravna inozemna ulaganja. S druge strane zemlje periferije bile su prisiljene da gubitak konkurentnosti izazvan umjetnim zadržavanjem troškova rada na niskim razinama od strane Njemačke pokriju smanjivanjem radničkih prava i daljnjim zaduživanjem. Potrebno je posebno naglasiti činjenicu da se horizontalna konkurencija država beziznimno prelijevala na dinamiku odnosa rada i kapitala u pojedinim zemljama, a zatim i na razini cjelokupne eurozone (Lapavitsas et al., 2010a). Ukratko, gubitak pozicije njemačkog radnika, u uvjetima jedinstvenog monetarnog režima, povlači za sobom i gubitak pozicije grčkog radnika. Međutim, učinci prelijevanja krize pokazali su strukturne slabosti, ne samo na periferiji eurozone, već i na europskoj periferiji, to jest na jugoistoku Europe. Naravno, s važnom razlikom da su prve dio eurozone, dakle nezaobilazan faktor pri formiranju monetarne politike na razini Unije. Drugim riječima, za njih vrijedi isto ono pravilo, koje je vrijedilo za najveće financijske kuće u SAD-u: *too big to fail* – pod uvjetom da postoji konsenzus među političkim elitama o očuvanju eurozone u danas postojećim okvirima. Isto pravilo, bez sumnje, neće vrijediti za spomenute zemlje izvan eurozone, bez obzira na trenutno stanje u pregovorima. Sudeći prema općim ekonomskim indikatorima, zemlje jugoistočne Europe najteže su pogođene, te mnoge primjerice bilježe dvoznamenkasti pad BDP-a ili dvoznamenkastu stopu nezaposlenosti. Tekuća duboka recesija na određeni način zaokružuje dvadesetogodišnje razdoblje u kojem su bivše socijalističke republike prešle put od prvobitne akumulacije do ekonomske krize, te tako iskusile različite aspekte kapitalističkog načina proizvodnje. U tom pogledu je zanimljivo pogledati dvije zemlje poput Hrvatske i Slovenije čije su se tranzicijske putanje, usprkos sličnosti početnih pozicija, kretale u gotovo suprotnim smjerovima, da bi se potom opet susrele u teškim uvjetima kapitalističke krize. U proteklom je razdoblju postalo već uobičajeno da se na Sloveniju gleda kao na 'priču o uspješnoj tranziciji'; donedavno su i ekonomske statistike podržavale takvo gledište. U hrvatskom se pak tranzicijskom razdoblju osrednjost učestalo smjenjivala kriznim momentima, stoga nije čudno što je kriza razotkrila razmjere osakaćenosti ekonomske strukture koja se gradila posljednja dva desetljeća. No, kako je zadnjih

godina i Slovenija ušla u najdublju krizu od proglašenja neovisnosti, ne može se zaobići činjenicu da 'uredna' restauracija kapitalizma ne osigurava i 'udobnu' egzistenciju u kapitalizmu. Upravo suprotno, budući da je riječ o iznimno dinamičnom političko-ekonomskom sustavu, u kojem rast produktivnosti i proizvodnja bogatstva može postojati usporedno s povećanjem nesigurnosti i rastom siromaštva, u narednim će godinama postati jasno, osobito ako se kriza 2007-09. pažljivije promotri, kako tranzicijske bolesti ne moraju biti isključivo vezane za tranziciju, nego se, izgrađenosti tržišta i institucija usprkos, mogu pojaviti u bilo kojem stadiju kapitalističkog razvoja.

SKICA PRVOBITNE AKUMULACIJE KAPITALA: HRVATSKA VS. SLOVENIJA

„Javni dug", piše Marx u 24. poglavlju Kapitala I, „postaje jednom od najenergičnijih poluga prvobitne akumulacije. Kao udarcem čarobnog štapića nadahnjuje on neproizvodni novac stvaralačkom snagom i tako ga pretvara u kapital, a da se uz to ne mora izlagati tegobama i opasnostima koje su nerazdvojne od plasiranja u industriju pa čak i od privatnog zelenašenja." (Marx, 1971: 539). Spomenuti navod ne sadrži nikakav neopozivi uvid, ali je zato izuzetno prikladan kada se raspravlja o privatizaciji hrvatske ekonomije. Naime, ako na trenutak ostavimo po strani negativne makroekonomske pokazatelje i usmjerimo pažnju prema institucionalnoj dimenziji, vidjet ćemo da je u hrvatskom slučaju riječ o izuzetno bankocentričnoj privredi u kojoj su ne-financijska poduzeća, kućanstva i država ovisni o bankarskom sektoru do mjere u kojoj svaka nestabilnost tog sektora ima trenutne učinke na ostale dijelove ekonomije. Nije potrebno posebno napominjati kako privilegirana pozicija bankarskog sustava ne povlači za sobom nikakve zaključke o načinu na koji je strukturirana sama bankarska industrija. Pokazatelji govore o rastu razine koncentracije, dakle o kretanju prema oligopolnoj strukturi, ali iz mjera koncentracije nije moguće nedvosmisleno suditi o snazi konkurencije (Kraft, 2007). Za razmatranje pitanja privilegirane pozicioniranosti bankarskog sektora potrebno se vratiti na početak restauracije kapitalizma. Kako je naznačeno na početku, tranzicija financijskog sektora, kao i privatizacija uopće, određena je tzv. pretvorbom društvenog vlasništva u državno vlasništvo. Proces pretvorbe opravdan je posve neutemeljenom kritikom instituta društvenog vlasništva. Ocjena kako društveno vlasništvo ne predstavlja legitimni pravni institut omogućila je, uz dodatnu korist uklanjanja bilo kakve mogućnosti radničkog upravljanja poduzećem, stvaranje državnog portfelja ex nihilo. Budući da proces privatizacije nije imao isključivo funkciju smanjenja državnog udjela u ekonomiji, kao što je to slučaj u zemljama naprednog kapitalizma, nego je također morao istodobno

stvoriti tržišne aktere, jasno je da je ostalo mnogo prostora za manevar između državnog fonda za privatizaciju (HFP) te nove poduzetničke klase blisko povezane s državnim institucijama. Banke su već na samom početku zapale u probleme, koji su jednim dijelom povezani s njihovom ulogom u privatizaciji, a drugim s poteškoćama pri promjeni monetarnog režima. Potonji se problem ogledao u pitanju osiguranja stare devizne štednje i nenaplativim potraživanjima banaka iz starog sustava. Taj je problem bila prisiljena riješiti država izdavanjem obveznica i pretvaranjem stare devizne štednje u javni dug. Nadalje, banke su sudjelovale kao kreditor u procesu privatizacije koji je obilovao načinima stjecanja od kojih se suvremena poduzetnička elita često želi post festum ograditi, iako je riječ o učincima konkurencijskog mehanizma u specifičnim uvjetima izostanka regulacije. Postupci privatizacijske igre su dobro poznati, od tzv. menadžerskih kredita kojima su kupovana poduzeća na osnovu sredstava drugih poduzeća koja su također kupljena putem kreditnog zaduživanja, do uništavanja poslovnih jedinica s namjerom spekulacije zemljištem i nekretninama. Zbog toga je sudjelovanje u privatizaciji za bankarski sektor bio put prema insolventnosti ispunjen povećanjem rizičnih kredita u aktivi banaka. Posljedično je država 1991. i 1992., kako navodi Jankov, u cilju stabilizacije bankarskog sustava određenim poduzećima donirala obveznice kojima su ona mogla otplatiti svoje obveze prema bankama. Međutim, to nije riješilo probleme bankarskog sektora koji je u kaotičnim uvjetima nastavio sa istom ili sličnom poslovnom praksom do erupcije bankarske krize 1998. godine. Budući da nisu poduzete dodatne mjere „kao što su smjenjivanje uprave i vlasnika, sprječavanje daljnjeg kreditiranja loših dužnika, smanjenje troškova poslovanja, formiranja posebnih jedinica za naplatu loših kredita... Banke koje su bile prije loše nastavile su raditi loše." (Jankov, 2000: 3) Naravno, do navedenih promjena nije moglo doći budući da bi se na taj način ugrozili materijalni interesi aktera koji su držali ključne pozicije u procesu prvobitne akumulacije. Još važnije elemente za razumijevanje tranzicije financijskog sektora spominje Gordan Družić u svojoj analizi bankovnog sektora (Družić, 2001. i 2004.). Banke su, naime, osim uloge kreditora imale i ulogu aktivnog igrača u samom privatizacijskom procesu. One su iskoristile mogućnost koja se otvorila pretvaranjem stare devizne štednje u javni dug da sredstvima poreznih obveznika sudjeluju u preuzimanju poduzeća i drugih ekonomskih jedinica poput hotela i trgovačkih lanaca (što se prikladno ogleda u ranije spomenutom Marxovom navodu). To je znatno povećalo vrijednost portfelja banaka, i privuklo strane investicije upravo u taj sektor kao što pokazuju podaci o vlasničkoj strukturi banaka u Hrvatskoj. Učinke dvostruke uloge banaka u procesu privatizacije Družić opisuje u šest točaka koje se mogu sažeti na sljedeći način: 1. Banke su rizičnim financiranjem i vlastitim sudjelovanjem u privatizaciji ostavile poduzeća „bez kreditnih sredstava za investicije u održavanje ili proširenje

postojeće proizvodnje. Investicije ispod razine amortizacije dovele su do 71% stupnja otpisanosti postrojenja i opreme u 1998. godini, odnosno do vrlo niskog stupnja njegove proizvodne sposobnosti" (Družić, 2004: 79); 2. U kontekstu restriktivne monetarne politike financijska su ulaganja banaka uzrokovala neravnotežu ponude i potražnje novca i time doprinijele rastu realnih kamatnih stopa; 3. Rizičnost kredita upisanih u aktivu banaka funkcionirala je kao dodatni motiv za rast kamatnih stopa; 4. Gubici proizašli kao rezultat rizičnog poslovanja u jeku prvog vala privatizacije utjecali su na razliku između aktivne i pasivne kamate, što je bila strategija banaka kojom su nastojale pokriti gubitke i ostvariti profit, uz kolateralnu štetu „izvlačenja novčanih sredstava iz sektora poduzeća u bankarski sektor"; 5. Visoke su kamatne dodatno doprinijele nelikvidnosti ne-financijskih poduzeća, tjerajući mnoga u stečaj i likvidaciju. Posljednja točka Družićevog popisa je najznačajnija jer se odnosi na sanaciju banaka nakon krize bankarskog sustava 1998. godine i nove državne injekcije likvidnosti u sustav. Čini se da je to ključna točka tranzicije, nakon koje je uslijedila konsolidacija, a zatim i prodaja banaka u državnom vlasništvu, što će, ako uzmemo u obzir nezavidan položaj ne-financijskih poduzeća, kućanstava i države, dalekosežno odrediti strukturu hrvatske ekonomije u narednom desetljeću. Treba spomenuti da je država krenula sa sanacijom najznačajnijih banaka još 1996. godine. U toj je operaciji 55% rizičnih plasmana prebačeno na Državnu agenciju za osiguranje štednih uloga i sanaciju banaka, izvršena je dokapitalizacija, te su poništene stare dionice, iako će „pripreme za privatizaciju ozbiljno započeti 1999. angažiranjem inozemnih savjetnika za privatizaciju" (Jankov, 2000: 4). Rezultat krize bankarskog sustava bio je i smanjenje broja operativnih banaka. Proces čišćenja bankovnog kapitala obuhvatio je likvidaciju dvadeset banaka i štedionica od početka 1998. do kraja 2001. godine. Fiskalne troškove različitih etapa sanacije banaka u razdoblju od 1991. do 1998. Jankov procjenjuje na 31% godišnjeg BDP-a (Jankov, 2000: 7). Naizgled paradoksalno, visoki troškovi sanacije jednog sektora ekonomije čija je udžbenički definirana funkcija olakšavanje pristupa novčanom kapitalu u svrhu investiranja u proizvodnju, nije pripomogla rastu proizvodnje i zaposlenosti. Nakon prvog desetljeća privatizacije, poduzeća se pokazuju kao suviše rizični klijenti, stoga su se banke okrenule kreditiranju države i osobito stanovništva za koje su procijenili da je rizik neplaćanja manji uz više prosječne kamatne stope. Nema sumnje da se banke u drugom desetljeću tranzicije ponašaju ekonomski racionalnije, odnosno da nastoje maksimizirati prihode uz što manje troškove. No, snaga njihove pozicije i strateški imperativi u sadašnjosti definirani su institucionalno-političkim okvirom koji se formirao u protekla dva desetljeća. U povijesti ekonomske analize, Rudolf Hilferding je 1905. u studiji Financijski kapital razradio model odnosa banaka i poduzeća, u kojem se poduzeće nalazi u sve većoj potrebi za investicij-

skim kreditima što kapitalistička proizvodnja više napreduje i postavlja veće zahtjeve u pogledu investicija u fiksni kapital. Jedna je od implikacija spomenutog modela razvoj jednosmjerne ovisnosti industrije o novčanom kapitalu banaka kako se troškovi ulaska u privrednu granu budu povećavali paralelno s povećavanjem investicijskih troškova. Iako je Hilferdingova analiza ponudila nove uvide, primjerice u analizi dioničkog kapitala, sama je teza o financijskom kapitalu kao spoju industrijskog i bankarskog sektora pod vodstvom potonjeg često kritizirana, budući da su ne-financijska poduzeća i korporacije u zemljama naprednog kapitalizma pokazala sposobnost da financiraju investicije putem zadržane dobiti, te sve ekstenzivnijim sudjelovanjem na financijskim tržištima. Ipak, neki aspekti Hilferdingovog modela zadržavaju određenu vjerodostojnost kad je riječ o otvorenim ekonomijama u kojima je sektor poduzeća neposredno suočen s međunarodnom konkurencijom, a nedostaju drugi izvori financiranja. U Hrvatskoj doista manjka drugih izvora financiranja, financijska su tržišta slabo razvijena, te su poduzeća po prirodi stvari upućena na bankovne kredite. Bankocentričnost sustava proizvod je historijske putanje koja je rezultirala posebnom vrstom tranzicijske deindustrijalizacije. Eksproprijacija stanovništva kroz pretvorbu, uz ukupnu makroekonomsku politiku utemeljenu prema skupu politika poznatih pod nazivom *structural adjustment programs*, ostavili su sektore poduzeća i stanovništva između čekića međunarodne konkurencije i nakovnja antiinflacijskog programa i restriktivne fiskalne politike. Mala emisija korporativnih obveznica govori o slabosti poduzeća koja ostaju vezana za samo jedan oblik vanjskog financiranja (Miloš, 2004), kao što rast zaduženosti stanovništva upućuje na nemogućnost pokrivanja troškova iz tekućeg dohotka (plaća i nadnica). U pogledu same makroekonomske politike, mnogi su analitičari upozoravali i dokumentirali neodrživost ekonomske politike kojom se obrana tečaja i borba protiv inflacije vodi prodajom državne imovine, pritiskom na radnička prava, uz nova zaduživanja kojima su se pokrivali tekući deficiti. (v. Baletić, 2001. i Domazet, 2009.)

Kako smo već naglasili političko-ekonomska analiza kapitalističkog načina proizvodnje upućena je zbog prirode agregatnih kategorija na nacionalnu ekonomiju kao na primarnu jedinicu analize. Kategorije nacionalnog računovodstva koje su proizašle iz kejnzijanskog pristupa ekonomiji ostale su na snazi čak i nakon odbacivanja teorijskih uvida tog pristupa pri formiranju i vođenju ekonomske politike (Bryan, 2001). Ipak, u nekim dijelovima društvenih istraživanja poput analize financijskih tržišta jasno se naznačuje ograničenost 'nacionalne' perspektive pri pokušaju razumijevanja suvremenih ekonomskih fenomena. Jednako tako, u marksističkoj je tradiciji naglašena mnogostrukost učinaka koju, primjerice, određena ekonomska politika može imati na različite slojeve stanovništva. Problem ekonom-

ske tranzicije, osobito ako ga se ispravno razumije kao proces kapitalističke restauracije, također pruža otpor jednoobraznom procjenjivanju uspješnosti usporedbom pojedinih ekonomskih kategorije po različitim zemljama. Stoga ni uobičajeno razlikovanje između šok-pristupa i postupnog uvođenja tržišnih elemenata ne može biti osnova za komparativnu analizu tranzicije, već se mora voditi računa o početnim pozicijama i tradicijama kojima je određen ukupni odnos kapitala i rada. Putanje Slovenije i Hrvatske su usporedive utoliko što su obje republike do 1991. bile članice iste socijalističke federacije. I dok se Hrvatska uklapa u program uvođenja kapitalizma utemeljenog na privatizaciji, liberalizaciji kretanja kapitala i antiinflacijskoj politici, koji je prihvatila većina zemalja jugoistočne Europe, Slovenija je formirala svoj put u kapitalističku privredu u velikoj mjeri neovisno od prevladavajuće doktrine koju su promicale međunarodne financijske institucije i mnogi ugledni ekonomisti. Tranzicijska je depresija u Sloveniji trajala samo tri godine, od 1991. do kraja 1993. kada nastupa period rasta koji će trajati duže od jednog desetljeća. Nije potrebno posebno naglašavati da Slovenija nije izbjegla neizvjesnost i nestabilnost kakvu su iskusile sve tranzicijske zemlje, te da je prvo razdoblje obilježeno negativnim kretanjem ekonomskih pokazatelja. Inflacija i pad privredne aktivnosti snažno su pogodili slovensku ekonomiju, dok su visoke stope nezaposlenosti ostale prisutne i u razdoblju nakon 1993. godine. U vrijeme dok Slovenija još nije bila članica MMF-a, provedena je monetarna reforma, uvedena je nova valuta te formiran plutajući tečaj. Slovenija se pri tome, kako sažima Davorin Kračun, okoristila neobičnim spletom događaja: „Sve su druge tranzicijske zemlje provodile monetarne reforme uz asistenciju MMF-a – uvođenjem 'currency board' i fiksiranjem deviznog tečaja. Jedini je razlog za izuzeće Slovenije iz toga koncepta u to vrijeme bio to što se Slovenija kao nečlanica nije mogla osloniti ni na kakvu podršku MMF-a. Ali poslije kada se taj koncept pokazao uspješnim, više nije bilo razloga za njegovo mijenjanje. Svakako je koncept Slovenije u monetarnoj reformi radikalno odstupao od svih drugih tranzicijskih zemalja." (Kračun, 2005) Nakon što je nova valuta tolar uspješno zamijenila jugoslavenski dinar, Slovenija je postupno počela stvarati devizne rezerve što je dodatno stabiliziralo tolar (u stvari, zbog stvorenih viškova Banka Slovenije morala je braniti valutu od aprecijacije). Rasprave o najbezbolnijem načinu uvođenja kapitalističkog tržišta bile su u središtu pozornosti početkom devedesetih, te su iznjedrile dva koncepta – Korze-Mencinger-Simonetijev i Sachs-Peterle-Umekov. Prvi je inzistirao na postupnoj i decentraliziranom stvaranju privatnog vlasništva, dok je drugi zagovarao masovnu i centraliziranu privatizaciju (Mencinger, 2007). Konačni Zakon o pretvorbi društvenog vlasništva donesen 1992. godine, bio je kombinacija različitih elemenata. Prema Mencingerovim riječima, kombinirao je u sebi elemente postupnosti i decentralizacije (što je umanjivalo mogućnost arbitrarne upotrebe državne moći u procesu stjecanja vlasništva),

zajedno s elementima vaučerske privatizacije. Dugo razdoblje pripreme zakona, kao i njihov sadržaj omogućili su Sloveniji da izbjegne najsirovije učinke privatizacijskog procesa kakvi su se mogli vidjeti u susjednoj republici, sprječavajući brzu koncentraciju vlasništva u rukama nekolicine, tako da je vlasnička struktura poduzeća pokazivala neobično visok udio kućanstava, uz nezanemariv udio državnog vlasništva i nakon 2000. godine, kada je prvi dio privatizacije već bio obavljen. U pogledu samog financijskog sektora, istodobna pretvorba banaka i poduzeća uz povoljnu ekonomsku situaciju uklonila je mogućnost dominacije bankarskog sektora i paralelne atrofije industrijskih poduzeća. Sanacija banaka obavljena je tokom 1993. i 1994. godine, pretvaranjem stare devizne štednje u javni dug. Međutim za razliku od većine tranzicijskih zemalja, dvije najveće banke NLB (Nova ljubljanska banka) i NKBM (Nova kreditna banka Maribor) ostale su u državnom vlasništvu, što čini još jednu posebnost Slovenije kao jednine zemlje koja nije u kratkom roku rasprodala svoj bankarski sektor. Neortodoksnost slovenskog pristupa može se naći u gotovo benevolentnom pristupu inflaciji, ali također i u zanimljivom detalju kojega navodi Kračun, a to je ubrzan rast realnih plaća za 11,3% u 1993., i zatim za 6% u 1994. godini, što se poklapa sa stopama privrednog rasta koje je Slovenije ostvarivala u razdoblju od 1993. do svjetske ekonomske krize. „Bilo bi pretjerano tvrditi", zaključuje Kračun, „da je baš ekspanzija plaća omogućila oživljavanje na početku 1993. i da je glavni razlog za uspješan rast Vladin promašaj pri pokušaju kontrole rasta plaća. No ipak je baš plaćama moguće pripisati ulogu jednog od pokretača ekonomske aktivnosti." (Kračun, 2005: 154). Kejnzijansko otvaranje temeljeno na održavanju postojeće ekonomske aktivnosti putem rasta domaće potražnje, svakako je bilo protivno ekonomskoj logici koju su zastupale međunarodne financijske organizacije, i redovito bez dodatnih pitanja prihvaćale vlade pojedinih zemalja. Jedna je od pogodnosti modela strukturne prilagodbe to što ne mora postojati liberalno 'osviještena' politička elita. Tako ćemo teško pronaći ijednu hrvatsku vladu koja bi se prema vlastitom samorazumijevanju opisala kao protržišna vlast posvećena privatizaciji i širenju tržišnog natjecanja. U tome se ogleda snaga neoliberalnog programa, što je dovoljno ugraditi neke elemente strukturnih prilagodbi u ekonomsku politiku zemlje, i ostali će elementi doći po inerciji, osobito ako je riječ o malim i otvorenim ekonomijama.

TRANZICIJSKI POUČAK ZA LJEVICU

Čak i ako se iz ovog nepotpunog prikaza može zaključiti kako je Slovenija na uspješniji način prošla kroz Skile i Haribde tranzicije, to nam ne bi trebalo odvratiti pažnju od činjenice kako je, prema Mencingerovim riječima, glavnina „socijalnih troškova u Sloveniji pala na teret sredovječnih industrijskih radnika"

(Mencinger, 2002: 399). Još važnije, sam predmet istraživanja političke ekonomije tranzicije, ne može biti sam proces tranzicije, budući da je on prema pretpostavljenoj definiciji samo jedna etapa kapitalističkog razvoja. Veoma je čest slučaj da se u stručnom diskursu tranzicija pojavljuje kao predmet *sui generis*, koji zatim zadobiva vlastiti akademski život opisujući restauraciju kapitalizma u terminima natjecanja između pojedinih država s ciljem ulaska u Europsku uniju. Kriza koja je pogodila države jugoistočne Europe pokazuje da tranziciju ne čini ireverzibilno kretanje, već je riječ o kompleksnom socioekonomskom procesu kojeg međunarodna kapitalistička dinamika može opozvati u svakom trenutku. Slovenija može poslužiti kao dobar primjer za gorenavedenu tvrdnju. Približavanjem Europskoj uniji, ona je bila primorana uvesti određene promjene u cilju zadovoljenja kriterija iz Maastrichta koje su narušile njezinu dotadašnju politiku i izazvale negativne trendove u privredi. S padom gospodarske aktivnosti uslijed krize uslijedio je rast javnog duga Slovenije, odnosno dolazi do problema države da financira tekuće izdatke bez uvođenja novih poreza. Unutrašnje zaduživanje bi vjerojatno dovelo do crowding-out efekta s obzirom na potrebe znatno zaduženih poduzeća i stanovništva. Ono po čemu se Slovenija razlikovala od drugih zemalja jugoistočne Europe bila je razmjerno uravnotežena platna bilanca, koja se preokrenula u deficit tekućeg računa tokom, kako ga Mencinger naziva, Janšinog razdoblja, dakle od 2004. godine. Istovremeno s rastom zaduženosti stanovništva, zbog niskih kamatnih stopa porasla su u istom razdoblju ulaganja u različite investicijske fondove koji su obećavali visoke prihode, što se ulagačima početkom svjetske recesije vratilo kao bumerang; čak ako banke i nađu dodatna sredstva koja nisu iskorištena za igre na financijskom tržištu, ostaje pitanje hoće li slovenski trgovački partneri također pogođeni krizom biti u stanju održavati zadanu razinu potražnje (Mencinger, 2009: 10). Nema sumnje da periodičke krize koje pogađaju kapitalistički način proizvodnje čine budućnost nesigurnom, te svaka tranzicijska zemlja može u bilo kojem trenutku ponovno iskusiti ekonomsku i političku depresiju ranih dana tranzicije.

Problemi s kojima se susreće diskurs ljevice prilikom pokušaja analize tranzicije ne razlikuju se bitno od problema koji se javljaju prilikom svakog pokušaja djelovanja na razini pojedine nacionalne ekonomije. U najkraćim crtama, problem za suvremenu ljevicu se sastoji u tome što ona, s jedne strane, prema vlastitom razumijevanju mora biti internacionalni politički projekt, dok s druge strane, ukoliko ne želi biti samo ideja, mora intervenirati na razini zadane političke pragmatike koju u ekonomskom smislu određuju kejnzijanske agregatne kategorije. Ona, dakle, mora osim kritičke analize, ponuditi i određena rješenja na onoj razini na kojoj se događa reprodukcija radne snage. Naivni pragmatizam socijaldemokracije 'trećeg

puta', koji je istovremeno prihvatio zadani okvir nacionalnih država kao područja djelovanja i nesvjestan implikacija preuzeo kategorijalni aparat ortodoksne neoklasične ekonomike, u kratkom se vremenu potpuno uklopio zadani doktrinarni okvir koji zastupa tezu da tržišta donose optimalne ishode, te da se politika može svesti na administrativno upravljanje. Što se tiče kejnzijanskih kategorija na kojima se gradi nacionalno računovodstvo, one mogu biti do određene mjere korisne za analizu, ali i za formulaciju određenih prijedloga koji mogu trenutno poboljšati položaj radnika i zaposlenika ukoliko se pravilno razumije opseg i sadržaj pojedinih kategorija. Sama kejnzijanska, odnosno post-kejnzijanska teorija u nekim se aspektima, osobito kad je riječ o teoriji novca i analizi financijskih tržišta, nadopunjuje ili ulazi u produktivan dijalog s marksističkom ekonomskom teorijom. No, čini se da nam tranzicijsko iskustvo govori kako nijedan skup teorema ili prijedloga za ekonomsku politiku ne može zamijeniti uvođenje demokratskog odlučivanja u sferi ekonomije.

LITERATURA

Aglietta, Michel i Orléan, André (2007) *Novac između sile i povjerenja,* Zagreb: MATE.

Bryan, Dick (2001) Global accumulation and accounting for national economic identity, *Review of radical political economics,* 33 (2): 57-77.

Baletić, Zvonimir (2001) Pogrešna koncepcija stabilizacije, *Ekonomika/Economics* 8 (1): 43-56.

Domazet, Tihomir (2009) Hrvatska ekonomska politika i geoekonomika, *Ekonomika/ Economics,* 16 (2): 337-372.

Družić, Gordan (2001) Bankarski sustav, *Ekonomski pregled*, 52 (3-4): 293-313.

Družić, Gordan (2004) *Hrvatska obratnica – stanje i perspektive hrvatskog gospodarstva*, Zagreb: Golden Marketing.

Hilferding, Rudolf (1981) *Finance capital*, London & Boston: Routledge & Keagan Paul.

Jankov, Ljubinko (2000) *Problemi banaka: uzroci, načini rješavanja i posljedice*, P-2, Hrvatska narodna banka.

Ellerman, David (1992) *Property and contract in economics: The case for economic democracy*, Cambridge MA: Basil Blackwell Inc..

Kračun, Dalibor (2005) Tranzicija, stabilizacija i ekonomski rast: iskustvo Slovenije, *Ekonomski pregled*, 56, (3-4): 145-162.

Kračun, Dalibor (2006) *Keynesianski elementi v slovenski tranziciji*. NG, posebna številka 2006.

Kraft, Evan (2007) *Kolika je konkurencija u hrvatskom bankarskom sektoru*? I-19, Hrvatska narodna banka.

Lapavitsas et al (2010a) *Eurozone crisis: Beggar thyself and thy neighbour*, RMF Occasional report, http://researchonmoneyandfinance.org/media/reports/eurocrisis/fullreport.pdf, datum posjete: 29.8.2010.

Lapavitsas et al (2010b) *The Eurozone: Between austerity and default.* RMF Occasional report, http://www.researchonmoneyandfinance.org/media/reports/RMF-Eurozone-Austerity-and-Default.pdf , datum posjete: 20.9.2010.

Marx, Karl (1971) *Kapital I-III*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Mencinger, Jože (2002) The benefits of ignoring IMF, *Ekonomski pregled,* vol.53, (3-4): 391-403.

Mencinger, Jože (2007) *Privatization in Slovenia,* www.pf.uni-lj.si/media/mencinger.privatization.pdf, datum posjete: 21.9.2010.

Mencinger, Jože (2009) *Kako smo prišli, kjer smo?,* http://www.pf.uni-lj.si/media/mencinger.kdaj.smo.skrenili.pdf, datum posjete: 21.9.2010.

Miloš, Danijela (2004) Perspektive razvoja hrvatskog tržišta korporacijskih obveznica, *Financijska teorija i praksa*, 28 (49): 417-434.

Padjen, Ivan (1984) Kritika politekonomskog i građanskopravnog poimanja vlasništva, *Pravo i društvo*, br.4 (1983-84): 33-79.

3

MILOŠ JADŽIĆ

PROSTOR, URBANIZAM, POLITIKA U POSTSOCIJALISTIČKOM GRADU

APSTRAKT:
Rad pokušava da ocrta dosadašnje karakteristike transformacije postsocijalističkih gradova, kao i da pokaže da se teret kapitalističke akumulacije u svim (pa i u postsocijalističkim) gradovima strukturno pomera na slojeve stanovništva sa najmanje političke moći što proizvodi nove vidove represije. Drugim rečima, strateški pristupi razvoju gradova se neretko zasnivaju na praktikovanju politike sile prema marginalizovanim grupama; sve je uočljivije da mehanizmi urbane politike nastavljaju da dovode do porasta društvenih nejednakosti i socio-prostornih isključenosti. Strategije poput partnerstva javnog i privatnog sektora, upotrebe socijalnog i kulturnog kapitala lokalnih zajednica i ostalih urbanih aktera, kao i koncept socijalno odgovornog preduzetništva – evidentno ne doprinose rešavanju navedenih generalnih problema ni u razvijenijim zemljama, pa se postavlja pitanje opravdanosti njihove implementacije u gradovima nekadašnjeg „realno postojećeg socijalizma". Takođe, izvesna pažnja posvećena je i problemima sa kojima se u ovim gradovima suočavaju, za sada relativno slabašni, pokušaji pružanja otpora brutalnoj logici profita koja dovodi do sveopšte komodifikacije prostora i života u njemu. Jedan od zaključaka koji će biti predložen jeste da pritisak globalnog kapitala i međunarodnih institucija, a u kontekstu (relativnog) slabljenja moći nacionalnih država, posebno pogađa (polu)periferne gradove Istočne Evrope. To dovodi do situacije u kojoj samo izuzetna ideološko-politička konfuzija tranzicionog perioda, za sada, sprečava radikalno preispitivanje stava o „mračnoj totalitarnoj prošlosti" i „svetloj i neupitnoj posttranzicionoj budućnosti" kao i dovođenje u pitanje legitimnosti samih „demokratskih promena".

KLJUČNE REČI:
neoliberalizam, urbanizam, socijalizam, postsocijalistički grad, tranzicija, transformacija, kapitalizam

UVOD: NEOLIBERALIZAM SVUDA

„Za ogledni primjer uzeli smo gradski prostor kao paradigmatski slučaj neoliberalnih strategija i otpora istima. To nije jedini mogući način da se praksa neoliberalizma dovede u pitanje, no – nama se barem čini – to je vjerojatno najbrži put da se u cjelini sagledaju divergentne strategije neoliberalizma“ (Milat, 2008: 11)

Modernistički koncepti „grada blagostanja“ i „socijalističkog grada“, koji su provizijom socijalnih servisa decenijama pokušavali da ublaže odnosno prevaziđu napetosti na relaciji rad-kapital, dospeli su u krizu krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina dvadesetog veka, sa počecima transformacije globalnog ekonomskog sistema iz fordizma u postfordizam. Ubrzo, dolazi do „neoliberalnog udara“ – retrogradne promene logike razvoja i porasta nejednakosti u načinu proizvodnje i raspodele, što je rezultiralo destrukcijom kako „socijalističkog projekta“ na Istoku, tako i dekonstrukcijom „socijalne države blagostanja“ na Zapadu. Pritisak tržišnih sila i konzervativne politike od tada neprekidno proizvodi globalne rizike, svakovrsne krize i sveopštu nesigurnost.

Neoliberalna urbana politika, vođena procesima privatizacije i deregulacije, bitno menja principe regulisanja urbane ekonomije, dovodeći do otvaranja ka privatnom sektoru i tržišnim principima poslovanja i u domenu javnih usluga.

„Urbana politika više ne teži tome da vodi ili regulira smjer ekonomskog razvoja, nego prije da se uklopi u tokove koje je tržište već stvorilo u potrazi za najvećim profitom, bilo neposredno, bilo u obliku poreznog prinosa“ (Smith, 2008: 77).

Nova urbana politika u takvom kontekstu postaje primarno fokusirana na stvaranje pogodnosti u cilju privlačenja kapitala; ona više nema za cilj prevazilaženje društvenih nejednakosti u prostoru jer su one neophodne za kapitalistički sistem i njegovo funkcionisanje.

Neoliberalni model zaista postaje globalan u poslednjoj deceniji prethodnog stoleća, nakon kolapsa režima „realno postojećeg socijalizma“. „Od tog se momenta neoliberalne gospodarske mjere oslanjaju na već postojeći neujednačen nivo razvoja svjetskih regija i društava, te se time ionako već velika razlika u bogatstvu naroda samo još više produbljava. Faktička sloboda prometa roba i kapitala – za šta se zalažu zagovornici neoliberalizma – ne dovodi i do slobode kretanja ljudi. Dapače, deklarativna sloboda izbora za mnoge je ljude svedena na izrabljivački rad koji nije dostatan ni za zadovoljenje elementarnih potreba, čak niti u zemljama bogatog Sjevera (tzv. working-poor fenomen). Za elite pak nov način upravljanja ekonomijom donosi ekstraprofite (...)“ (Milat, 2008: 14)

Neoliberalizacija je na suštinski sličan način pogodila i zapadna društva razvijenog kapitalizma i zemlje bivšeg Istočnog bloka. Drugim rečima, „izostanak geografskih razlika unutar neoliberalnog svetonazora" (Hackworth, 2008: 93), između ostalog, možda dovodi u pitanje i (daljnu) upotrebu pojma postsocijalističkog grada kao idealnog tipa.

U tzv. postsocijalističkim gradovima odavno su prisutni skoro svi aspekti neoliberalizacije (sveopšta privatizacija, nestanak ili rapidno ugrožavanje javnih prostora, insistiranje na partnerstvu privatnog i javnog sektora, upletenost u globalni sistem finansiranja putem zajmova i kredita, itd). S druge strane, procesi „transformacija ovih gradova pod složenim međudelovanjem sličnog institucionalnog i prostornog nasleđa, niskog stepena posvećenosti političkim, ekonomskim i institucionalnim reformama u oblasti urbane politike i primarnosti strategija usmerenih na privlačenje potrebnog nivoa stranih investicija (...)" (Petrović, 2009: 255) su završeni ili se privode kraju ili nisu ni bili nešto što ih razlikuje od zapadnih gradova.

Postsocijalistička tranzicija je u tom smislu verovatno prevaziđen okvir analize bivših državno-socijalističkih gradova, a tzv. postsocijalistički grad se može shvatiti samo kao podvrsta neoliberalnog grada.

MRAČNA PROŠLOST, SVETLA BUDUĆNOST, VEČITA TRANZICIJA?

„Tranzicija, dakle, jeste privremena etiketa koju bi trebalo koristiti sve dok takvi sistemi bezbedno ne dosegnu neki poznati tip društva". (Pikvens, 2005: 357)

Jasno je da su istraživači društvene stvarnosti uvek imanentni temi koju istražuju, oni imaju svoju poziciju u društvu i upleteni su u društvene odnose, stoga: njihovo znanje nije neutralno, tj. „neutralno znanje" ni ne postoji; pitanje je s koje pozicije razmišljamo i na čijoj smo strani. (Grad postkapitalizma, 2010: 42-43). To se jasno vidi na primeru istraživanja i kvalifikovanja državno-socijalističkih poredaka i procesa restauracije kapitalizma u našim regionima čiji smo svedoci decenijama unazad.

Ipak, moguće je uslovno se složiti oko nekih jasnih empirijskih činjenica, a ostaviti po strani njihova tumačenja i vrednovanja.

„U izvesnom smislu, o kraju socijalističke urbane politike može se govoriti kao i o konačnom kraju modernističkog projekta (…) a o postsocijalističkim urbanim okolnostima kao tipično postmodernim u pogledu diverzifikacije aktera" (Petrović, 2009: 55)

Socijalistički grad je pre svega bio industrijski grad – grad kojim je dominirala masovna industrijska proizvodnja, organizovana od strane velikih državnih ili društvenih preduzeća. Karakterisalo ga je državno vlasništvo nad građevinskim zemljištem i znatnim delom stambenog fonda, kao i odbacivanje tržišnih mehanizama u nekim od strateških sfera. Značajan je bio razvoj socijalne infrastrukture; funkcionalizam i socijalni ciljevi su često imali prednost u odnosu na profitnu logiku ili estetske principe što je rezultiralo višim nivoom socijalne sigurnosti i nižim nivoom rezidencijalne segregacije, ali i manjim stepenom urbane diverzifikacije kao i pojavom podurbanizacije (visoke investicije u razvoj industrijske proizvodnje i niže investicije u infrastrukturu i potrošnju).

Koncept podurbanizovanosti razvijen je da bi ukazao na daleko niži nivo koordinacije urbanizacije i industrijalizacije socijalističkih gradova u odnosu na kapitalističke. Neki autori smatraju da je upravo ta nasleđena podurbanizovanost jedan od faktora koji je državno-socijalističke gradove onemogućavao da pređu u fazu postfordističke ekonomije, kao i da je nakon kolapsa sistema otežavao uklapanje u međunarodne mreže kompetitivne globalne ekonomije, odnosno da je bio jedan od razloga što je ta integracija uglavnom rezultirala njihovim poluperifernim položajem unutar svetskog kapitalističkog sistema.

Stambeno pitanje je u socijalizmu (doduše kao i u kapitalizmu – bar kada je u pitanju javno stanovanje) predstavljalo politički projekat. Nova kolektivna stambena naselja, u društvenom vlasništvu, vremenom postaju pretežno rezervisana za relativno privilegovane socijalne grupe tako da pravo na stan postaje jedno od spornih društvenih pitanja. Stabilni porast urbanog stanovništva je mahom poticao od imigranata sa sela koji nisu mogli tako lako da se nasele u gradu, ali im je kao kompenzacija tolerisano individualno stanovanje u privatnom vlasništvu, pretežno na obodnim područjima gradskih aglomeracija.

Rezultati brojnih istraživanja još su odavno uočili da su nejednakostima u stambenoj sferi doprinosili i državna i tržišna alokacija resursa. „Grupe sa višim primanjima, višom stručnom spremom, većom imovinom i višim nivoom potrošnje raspolažu i boljim stanovima“ (Mandić, 1990: 88) Ipak, neka istraživanja u zemljama državnog socijalizma su još i u vreme urušavanja tih režima naglašavala da prepuštanje tržišnoj regulaciji ipak dovodi do većih nejednakosti. Nažalost, u godinama koje su sledile, i većina je stanovnika imala prilike da se u to uveri uprkos nepromišljenoj i kratkovidoj euforiji koja je pratila procese privatizacije društvenog stambenog fonda.

Transformacija državnog socijalističkog poretka ka onom u kojem svaki aspekt života karakteriše otvorena i surova tržišna utakmica (a koji se i dalje u javnom

govoru retko naziva pravim imenom: kapitalizam) obeležena je, logično, dominacijom privatnog interesa nad javnim i novom organizacijom proizvodnje života u gradu koja je sada jasnije usmerena u interesu vladajućih slojeva. S tim u vezi, prve godine postsocijalističke transformacije donele su zanemarivanje urbanog planiranja, čak i odbacivanje dugoročnog definisanja razvoja grada, a sve u cilju obezbeđivanja dodatnih izvora preživljavanja novouspostavljenih režima. Neminovne posledice bile su očigledne: smanjenje kvaliteta i obima provizije javnog sektora i javnih prostora i porast socio-prostornih nejednakosti. Generalno, socijalna dimenzija urbane politike se tokom famoznog tranzicionog perioda zapostavlja – pravo na rad, pravo na stan i još mnoga prava koja bi se mogla podvesti pod pojam „prava na grad" deklarativno su prisutna, ali se brutalno zanemaruju, a problemi na koje se ta prava odnose bivaju prigušeni terorom reakcionarnih „etničkih prava" ili apstraktnog „ljudsko-pravaškog" diskursa.

Baš kao i na Zapadu gde je privatizacija u stambenoj sferi rezultirala redistribucijom imovine u prilog višim slojevima društva, kao i drastičnim pogoršanjem stambenih uslova marginalizovanog dela stanovništva (Mandić, 1990: 85-86), tako je i privatizacija društvenih/državnih stanova u zemljama nekadašnjeg „realno postojećeg socijalizma", dugoročno gledano, doprinela produbljivanju klasnih razlika koje su u novom sistemu „legalizovane". Mada je privatizacija u stanovanju trebalo da simbolizuje početnu uspešnost ekonomske transformacije, omogućavajući da svi njeni učesnici (i država i svi građani) navodno sebe percipiraju kao dobitnike tog procesa, ubrzo se, međutim, problem uništavanja društvenog stambenog fonda počinje materijalizovati u sve ozbiljnijem obliku, pre svega kroz nedostatak dostupnih stanova. Deo paradoksa leži u tome što prostora za stanovanje ili bar prostora koji bi u to mogao da se lako pretvori verovatno ima dovoljno, ali nedostaju mehanizmi pravedne distribucije usled ideoloških rešenja koja ne nameću nikakva ograničenja za gomilanje nekretnina u privatnim rukama niti ikakvu ozbiljnu društvenu zaštitu onih koji stradaju kao žrtve tretiranja stana kao konkurentnog ekonomskog resursa umesto kao elementarnog ljudskog prava („imati krov nad glavom"). U toj situaciji ne treba da čudi drastičan porast broja beskućnika. Nove mere stambene politike su u narednim godinama usmeravane prevashodno na obezbeđivanje stambenih kredita za pripadnike imućnijih slojeva, dok su javni stanovi građeni veoma sporo, u ograničenom obimu i to uglavnom na perifernim lokacijama.

Jedna od centralnih dimenzija transformacije postsocijalističkih gradova jeste nastanak i ekspanzija tržišta nekretnina – tržišta koje na tako očigledan način krši osnovna ljudska prava. Osim problema tehničke prirode (administrativne procedure, registri nekretnina, česte promene zakonskih regulativa i tsl.) postsocijalistički gradovi suočili su se sa kontroverznim pitanjem denacionalizacije konfi-

skovane predratne imovine. Odgovor se činio lakim: restitucija! Ona je uglavnom i sprovođena, ponegde uz izvesne muke u vezi sa pogodnim modalitetima. Ipak, rešavanje tih imovinsko-pravnih pitanja zavređuje mnogo više pažnje od čisto tehničke: shvatanja (ne)pravednosti (de)nacionalizacije, tj. tvrdnje o nužnosti restitucije predstavljaju jedan od mitova na čijoj dekonstrukciji treba / je trebalo da radi savremena levičarska teorija i politika u postsocijalističkim gradovima. Naime, pitanje: kako tretirati „otimačinu otetog"? može da posluži kao dobra ilustracija ograničenja koje uspostavlja trenutno dominantna ekonomska logika ovaploćena u odgovarajućim zakonskim rešenjima koja onemogućavaju alternativne urbane prakse i političke akcije.

Dok je socijalistički grad viškove vrednosti ulagao u kolektivne stambene komplekse i razvoj industrije, danas se u gradu investira u individualno stanovanje i poslovne i šoping centre. Tržišna logika tako stvara na gradskoj teritoriji šizofreni miks suprotstavljenih novih luksuznih objekata i starih stambenih i industrijskih struktura.

Gradnja novih poslovnih objekata ili pretvaranje starog stambenog u poslovni prostor često imaju za posledicu izmeštanje stanovništva, podupirući tvrdnje nekih autora da se proces premeštanja i akumulacija putem razvlašćivanja kriju u srži procesa urbanizacije u kapitalizmu. (Harvey). Tako su u Beogradu samo u poslednje dve godine zabeležena tri upečatljiva rušenja romskih naselja: „čišćenja" zemljišta ispod mosta Gazela i kraj sportsko-rekreativnog centra „25. maj", kao i brutalni događaji vezani za izgradnju luksuznog stambeno-poslovnog kompleksa Belvil koji su postavili scenario za sva buduća slična zbivanja.[1] Osim što su ovi programi raseljavanja Roma ponovo otvorili pitanja inkluzije diskriminisanih manjina, kao i otvoreno pokazali relativnu nesolidarnost lokalnog većinskog življa,[2] oni su bitni i jer su pokrenuli, barem u nekim aktivističkim krugovima u Srbiji, načelna pitanja legitimnosti takvih intervencija koje se vrše u interesu krupnog kapitala.

1 Poslednji u nizu događaja (oktobar 2010.) – intervencija u Vojvođanskoj ulici – direktan je nastavak jedne od tri gorepomenute epizode i pokazuje da je pristup rešavanju problema „nelegalnih" (klasična kvalifikacija buržoaskog prava) i „nehigijenskih" (ovaj epitet, osim što je nabijen rasističkim prizvukom, potpuno je besmislen i u faktičkom smislu) naselja verovatno definitivno utvrđen od strane gradskih vlasti, i što je još gore, prećutno prihvaćen unutar većinske javnosti koja je uglavnom stabilno indiferentna po pitanju ovih incidenata.

2 Naime, prvo planirano susedstvo u koje je trebalo da Romi budu preseljeni – novobeogradski blokovi (kolektivna stambena naselja iz socijalističke ere, sasvim solidnog kvaliteta) – nije ih dočekalo sa gostoprimstvom: formalni razlozi koji su navođeni (kontejneri /sic!/ u koje bi Romi bili smešteni oborili bi cene belačkih stanova u susednim soliterima) mogu se na neki način upisati u zapadnu tradiciju NIMBY pokreta sa srednjoklasnim zahtevima očuvanja postojećeg nivoa životnog standarda (NIMBY – not in my backyard), mada su bile prisutne i određene naznake rasistički motivisanog odbijanja. Ono što je možda još zanimljivije, jeste činjenica da i na drugoj predviđenoj lokaciji Romi nisu bili prihvaćeni: reč je o daleko skromnijem naselju (Ovča) čiji su žitelji delom takođe pripadnici manjinskih etničkih grupa (rumunski starosedeoci).

Vremenom, neki razvojni projekti neoliberalnih postsocijalističkih gradova počinju da se realizuju kroz tzv. *javno-privatna partnerstva*. Novo gradsko preduzetništvo diljem sveta karakteriše upravo insistiranje na partnerstvu javnog i privatnog sektora pri čemu, najčešće, ovaj prvi preuzima rizik a drugi u najvećoj meri ubira korist. Rezultat je „investiranje i privredni razvoj koji špekuliše izgradnjom mesta, umesto da poboljša životne uslove na određenoj teritoriji" (Harvi, 2005: 211). Na ovu vrstu urbanih partnerstava se u gradovima bivšeg Istočnog bloka gleda sa nekritičkim odobravanjem i to je takođe jedan od mitova koje levičarske urbane studije treba da dovedu u pitanje: mit o neupitnoj uzajamnoj koristi na relaciji javni-privatni sektor (naročito ako se radi o projektima koji su tobože i od javnog interesa). Ovde bi bilo zanimljivo uputiti na Mitrašinovićev koncept PROPASt – *privately-owned publicly-accessible space (typically organized around a specific theme)* koji se odnosi na „partnersku" privatizaciju javnih prostora (PROPASt – saradnja privatnog i javnog sektora skoro neminovno vodi u propast).[3] S tim u vezi, valjalo bi uputiti izazov dominantnom mišljenju „stručne" a i šire javnosti: da li je problem regionalnog urbanog razvoja – naročito kada se kao neminovnost prihvata upliv privatnog kapitala – u najvećoj meri u netransparentnosti razvojnih procesa, „prljavom novcu" (kao da postoji nekakav magični „čist kapital"), mitu i korupciji, nedostatku ili nedovoljnom kvalitetu javne rasprave? Pre će biti da se radi o načelnom problemu saradnje javnog i privatnog sektora, pogrešnom pokušaju mirenja interesa kapitala i narodnog interesa. Da li je bitno ko je konkretni privatni investitor ili je problem u tome što je uopšte u igri privatni preduzetnik sa svojim ličnim interesima, koji se u strukturnom smislu nikada ne mogu poklopiti sa interesima najšire društvene zajednice? Ne radi se tu samo o nepoštovanju propisa i zakonskih procedura nego o samom karakteru fundamentalnih zakona i logici na koju oni primoravaju! Prosto, sve mogućnosti promena zakonskih regulativa zarobljene su generalnim ekonomsko-pravnim okvirom, koji, kao i uvek i svugde, predstavlja volju vladajuće klase i gotovo ništa osim toga.

Slično bi se mogao oceniti i pokušaj implementacije koncepta *društveno odgovornog poslovanja* čije priznavanje i promovisanje navodno doprinosi kvalitetnijem funkcionisanju društva, tj. smanjenju socijalne isključenosti i diskriminacije, povećanju socijalne pravde, zaštiti zaposlenih i potrošača, kao i odgovornom odnosu prema lokalnoj zajednici i životnoj sredini. Ako bi se čak dobronamerno moglo progledati kroz prste iskrenoj ali utopijskoj želji za socijalnim skladom unutar kapitalističkog društva koju gaje pojedini socijaldemokratski filantropi, teško da se može progutati lepo upakovana sintagma „održiva konkurencija" kao osnov ekonomije – oksimoron koji se ne dovodi u pitanje u okviru koncepta socijalno odgovornog preduzetništva.

3 Za sugestiju zahvaljujem Ivanu Kucini, docentu Arhitektonskog fakulteta u Beogradu.

Uloga lokalnih vlasti postsocijalističkih gradova iscrpljuje se u stvaranju pogodnih uslova za investitore koji, osim u gorepomenutim građevinskim sadržajima, učestvuju i u izgradnji velikog broja šoping molova, auto salona, benzinskih pumpi, lanaca brze hrane i sličnih prostora potrošnje. U kontekstu opšte socio-ekonomske situacije u zemljama bivšeg državnog socijalizma, od kojih većina i posle dve decenije nije dostigla privredni nivo na kojem je bila u poslednjim godinama bivšeg sistema (koji se, tih godina, raspadao pod uticajem ekonomske stagnacije) tragikomična je činjenica da lokalne vlasti predstavljaju otvaranje tih objekata kao indikator ultimativne socijalne i ekonomske modernizacije. Naravno, „širenje npr. šoping molova nije uslovilo nestanak neformalnih aktivnosti u trgovini", što na neki način ukazuje na „nove podele urbanog društva u domenu potrošačkog ponašanja" (Petrović, 2009: 236) (npr. siromašni delovi urbane populacije nemaju pristup luksuznim trgovačkim mestima u centru grada, a mnoge hipermarkete je teško koristiti bez automobilskog prevoza).

Promene na tržištu nekretnina postepeno vode dualizaciji stambenog tržišta. Nasleđeni nivo socijalne heterogenosti susedstva može se smatrati samo ostatkom socijalističkog grada koji će verovatno vremenom nestati. Kolektivna stambena naselja građena u socijalističkoj eri predstavljaju veliki deo stambenog fonda u mnogim postsocijalističkim gradovima (čak 40-50%) (Petrović, 2009: 240). Visok nivo standardizacije gradnje i relativno mali stanovi osrednjeg kvaliteta čine da ovaj stambeni model doživljava egzodus ekonomski potentnijih slojeva koji se lagano okreću mogućnostima suburbanizacije zapadnog tipa ili gentrifikacijama centralnih gradskih područja. „Gentrifikacija se do 90-ih godina u gradovima širom svijeta, iako u različitim razmjerama, razvila u ključnu urbanu strategiju gradskih uprava u suradnji sa privatnim kapitalom (…) Barem u tom pogledu neoliberalizam na prijelomu stoljeća naznačuje liniju konvergencije između urbanih iskustava većih gradova u onome što se nekada nazivalo Prvim i Drugim svijetom" (Smith, 2008: 76-77). „Gentrifikacija kao globalna urbana strategija savršen je izraz neoliberalnog urbanizma. Ona mobilizira individualne pretenzije na vlasništvo putem tržišta koje podmazuju državne donacije" (Smith, 2008: 82).

Još jedna negativna pojava unutar postsocijalističkog grada: naselja koja dobijaju „lošu reputaciju", u kojima vrednost stanova opada, a povećava se koncentracija socijalnih slojeva koji se mogu smatrati postsocijalističkom potklasom: trajno siromašni, izbeglice, nezaposleni, itd. To vodi postepenom formiranju džepova urbanog siromaštva pa i etničkih getoa: npr. u Bukureštu ima kvartova bez struje i vode jer građani mahom nemaju sredstava da plate ove usluge, stanovi su u tim naseljima jeftini jer niko ne želi da se tu naseli; ili: Budimpešta – određeni delovi centralnog gradskog područja i nekadašnja socijalistička nova stambena naselja izloženi

su procesu slamizacije, a socijalni i etnički sastav (Romi) ukazuje na procese getoizacije.[4] „Razlike između dobrostojećih i najgorih susedstava se u toj meri povećavaju da se mogu čitati i kroz razlike u očekivanom trajanju života, koje dostižu nivo od čak 6 godina, ukazujući na potpunu razgradnju mehanizama socijalne uključenosti siromašnih područja" (Petrović, 2009: 241).

Favorizovanje individualne na račun kolektivne potrošnje uočava se i u segmentu transporta: „čak i u gradovima sa efikasnim javnim transportom (sistem metroa) dolazi do pada njegove upotrebe za čitavih 30% npr. u Pragu i Budimpešti upotreba javnog transporta u ukupnim vidovima transporta građana opada sa preko 80-95% krajem 1980-ih i na ispod 50% 2000-ih". Takođe, ova dva grada su uz Varšavu, Sofiju, Ljubljanu među prvih 10 u Evropi po broju automobila na 1000 ljudi. (Petrović, 2009: 243)

U prvoj deceniji restauracije kapitalizma najveća količina direktnih stranih investicija ulagana je u glavne i velike gradove (budući da su oni već posedovali resurse za poslovanje velikih kompanija), te tako oni postaju područja sa značajno višim stopama zaposlenosti i višim nivoom dohotka u odnosu na nacionalne proseke. Regionalni razvoj koji se uglavnom bazira na povezivanju velikih gradova, često je neravnomerniji u odnosu na socijalistički period. Uprkos značajnoj deindustrijalizaciji glavnih gradova postsocijalističkih zemalja Centralne i Istočne Evrope i njihovog razvoja u pravcu tipično servisnih centara u evropskim razmerama, oni i dalje ostaju bez značajnih globalnih komandnih i koordinirajućih funkcija. (Uopšten je trend porasta udela zaposlenih u uslugama sa oko 40% na oko 70% u većim urbanim centrima).[5] Socio-prostorna transformacija imala je najnepovoljnije efekte u gradovima koji su tokom socijalizma planirani kao monofunkcionalni industrijski centri. U slučaju izostanka interesa stranih investitora za specifične industrijske grane, redukovanje državnih fondova i nagomilani ekološki problemi uslovljavaju dugotrajnu ekonomsku stagnaciju, niske dohotke i opadanje kvaliteta života, što ovim gradovima dodatno umanjuje razvojne šanse. S tim u vezi, zanimljiv je, tužan ali ilustrativan, primer gradova duž transsibirske železnice nastalih tokom socijalizma, koji danas nemaju minimum resursa potrebnih za održavanje osnovnih servisa iako su centri regiona koji proizvode veliki deo energije kojom se

4 podatak iz 2002; možemo samo zamisliti kakva je danas situacija u kontekstu jačanja i normalizacije (ekstremne) desnice, odnosno tolerisanja povremenog otvorenog terora paramilitarnih neofašističkih snaga, čak i u urbanim sredinama.

5 To otvara pitanje klasno-slojnog (samo)razumevanja tih novih servisnih slojeva, kao i, s tim u vezi, mogućnosti sindikalnog organizovanja tog novog postmodernog urbanog proletarijata, i njegove generalne političke orijentacije.

koristi globalna ekonomija (Petrović: 246-247). Neki drugi gradovi, koji su se na sreću razvijali na manje ekscentričnim lokacijama, odriču se svog socijalističkog iskustva i u potrazi za novom osnovom gradskog imidža[6] ponekad igraju na kartu „povratka svojim starogradskim osnovama", makar i izmišljajući ili modifikujući predsocijalističku tradiciju (predratni Beograd – prestonica „zlatne demokratije", Sankt Petersburg – ruska kapija u Evropu) ili se prosto trude da u postmodernom maniru pronađu nekakvu „novu" identitetsku nišu, makar i ponavljajući opšta mesta (Viljnus – baltički poslovni centar, Budimpešta – centralnoevropski tehnološki centar, Sofija – balkanska prestonica, Riga – udobno mesto za miran život, itd.)

Kako god, razvojni planovi i strategije i dalje su podređeni zahtevima i interesima neoliberalnih političara i/ili investitora (neretko isti ljudi). Neoliberalna politička elita, lokalna kao i nacionalna, svoju neangažovanost za delanje u interesu najširih gradskih slojeva redovno opravdava oskudnim finansijskim resursima. Ovo je, naravno, besmislica – i to je još jedan od paradoksa i fundamentalnih mitova (hronični nedostatak finansijskih sredstava) koje treba demistifikovati i srušiti: novca ima, samo ga treba kreativno i pravedno redistribuirati! Ono što nam je svakako potrebno u vezi sa ovim pitanjem jeste linija potpunog ignorisanja interesa vlasnika kapitala.

ČIJI SU NAŠI GRADOVI?

Krajem 80-ih godina su se i u zemljama državnog socijalizma počeli javljati novi društveni pokreti (prvenstveno ekološki) koje je režim na izdisaju uglavnom tolerisao jer ih je smatrao relativno bezopasnim. Nakon kraha poretka došlo je do delimične institucionalizacije tih inicijativa u smislu da neke ideje preuzimaju novostvorene partije, a delom započinje i proces profesionalizacije sektora u vidu pojave nevladinih organizacija. Dakle, scenario ne mnogo različit od onog viđenog na Zapadu, s tom razlikom što urbane inicijative na Istoku nisu imale gotovo nikakvu tradiciju za sobom na koju bi mogle biti ponosne i za kojom bi mogle žaliti. Profesionalne NVO i građanske inicijative, koje se bave problemima urbanog razvoja u zemljama bivšeg državnog socijalizma, relativno su novi akteri koji se pojavljuju u vreme kada su slični pokreti na Zapadu već uveliko doživeli reformističku transformaciju. Kako su tamo stvari tekle?

6 Profilisanje identiteta grada je, uz npr. promociju novih načina upravljanja ili apstraktnu koncepciju „održivog razvoja", jedna od tačaka prepoznavanja svake postfordističke neoliberalne metropole, bila ona postsocijalistička ili „obična zapadna" postmoderna; naravno, iznad svega je ipak *konkurentnost* kao fundamentalni princip.

U posleratnom periodu, na Zapadu su glavni nosioci demokratskih impulsa u društvu bili urbani socijalni pokreti poput feminističkog, crnačkog, LGBT, kao i svih frakcija opozicionih radničkih i sindikalnih pokreta. Progresivni radikalizam vremenom splašnjava u meri u kojoj sistem, tj. njegovi ideološki i aparati sile uspevaju da otupe oštricu ovih pokreta. Verovatno bi se prelomnim momentom mogla smatrati prokockana šansa 1968. godine, kao i generalna zbivanja na globalnom nivou s kraja 60-ih i početka 70-ih. Novi socijalni pokreti se tada počinju lagano depolitizovati i okretati sve bezopasnijim „komunalnim" ili „partikularno-identitetskim" temama, što će vrhunac dostići u 90-im godinama. Upravo tada dolazi do modifikacija koje su sa pojmovima „socijalnog i kulturnog kapitala" izvršili pojedini teoretičari: naime, pojam je istrgnut iz izvornog konteksta, „očišćen i prodan" globalnim ekonomskim institucijama poput Svetske banke ili OECD-a koje su ga radosno dočekale i pretvorile u jedan od lajtmotiva svojih „razvojnih" projekata. Sa stanovišta interesa finansijske oligarhije, diskurs „društvenog kapitala" je bio prilično zanimljiv i upotrebljiv: ideja po kojoj svaki pojedinac i svaka zajednica poseduje određene (ne)materijalne resurse, čijom mobilizacijom mogu samostalno poboljšati svoj položaj u društvu. Usledila je ekspanzija nove terminologije – umesto kategorija: moć, dominacija, eksploatacija, počele su prevladavati: društvena uključenost/isključenost, makroekonomska stabilnost, društvena kohezija, itd. Ova terminologija ima tendenciju da naturalizuje socijalne promene koje utiču na gradove; a upravo su urbane sredine glavne lokacije razvoja tržišne konkurentnosti – one razvijaju prilagodljivu i „prijateljsku" socijalnu politiku udruživanjem javnog i privatnog sektora. Kao primer ovakvih tendencija, Margit Mejer (Margit Mayer) navodi organizacije koje su se preusmerile isključivo na pružanje usluga: većina više ni ne postavlja zahteve vezane za prava siromašnih i deprivilegovanih ili preobražaj društvenih odnosa. Nasuprot tome, one klijentima pružaju podršku više u smislu „snalaženja u postojećem" nego prevazilaženja loše situacije kroz neku vrstu „suštinskog napredovanja". U najboljem slučaju, one ciljaju na „sporedne efekte", odnosno kolateralnu štetu savremenog ekonomskog restrukturiranja (kao što su trajna – ali iskonstruisana – nezaposlenost, propadanje urbanih prostora, posledice samoubilačkog odnosa prema životnoj sredini u interesu profita globalne vladajuće klase, i t. sl.). Sve u svemu, ono što su nekada bili progresivni urbani socijalni pokreti na prelazu vekova postaju relativno institucionalizovane organizacije koje po inerciji, na uhodan i rutinski način, sarađuju kako sa svim instancama državne uprave, tako i sa svim ekspoziturama globalnih finansijskih ustanova. Stoga, urbane inicijative u postsocijalističkim gradovima su, na neki način, imale pogrešne uzore ili ih nisu ni imale, već su jednostavno pokretane kao filijale već razrađenih globalnih mreža. Ako su, donekle, i uspele izbeći opasnost od usvajanja koncepta socijalnog kapitala, za koji se u međuvremenu pokazalo da ne samo

da „ima ograničenu moć u rešavanju strukturno uslovljenih problema, kao što je siromaštvo, odnosno da se mobilizacijom neekonomskih resursa teško mogu, na dugi rok, rešavati, ekonomski problemi“ (Veselinović, 2008: 3), nego da njegova dominacija gura u drugi plan realno opozicione pokrete sa radikalnim zahtevima, ipak su, uglavnom, poklekle pred iskušenjem „profesionalizacije“. To je rezultiralo uglavnom depolitizovanim građanskim inicijativama koje se ili ne shvataju ozbiljno od strane režima (jer su mahom nepovezane i bezopasne), ili se „potkupljuju“ i „ekspertizuju“, tj. otvoreno uvlače u sistem.

Ipak, paralelno sa izvesnim promenama u zemljama razvijenog kapitalizma, u kojima se opet u društvenoj areni počinju postavljati stara pitanja, javljaju se napokon i u postsocijalističkim regijama naznake urbanih socijalnih inicijativa koje pokazuju kapacitete da osim obavljanja poslova od kojih je država digla ruke, organizuju i izvesne defanzivne borbe, pa čak i da ponude neke nove platforme zasnovane na preispitivanjima do sada neupitnih postavki razvoja postsocijalističkih društava, a posebno gradova.

Izvesni pomaci (u smislu novih inicijativa ili većeg uključivanja u teorijske i aktivističke tokove razvijenijih država) primetni su poslednjih godina u skoro svim regionima proisteklim iz bivše SFRJ. Za ilustraciju se može izdvojiti nekoliko srbijanskih i hrvatskih primera.

Osim već pomenutog slučaja Belvil, direktno povezanog i sa održavanjem Univerzijade (povod za urbanističke intervencije sprovođene u diskursu urbane regeneracije), a što je sve bilo praćeno simboličnim protestnim akcijama koje su ipak pokušale da na skroman način eksplicitno potegnu pitanje „prava na grad“, u Srbiji su najveće mobilizacije lokalnog stanovništva i aktivista pratile borbe za odbranu kragujevačkog centralnog parka i jednog beogradskog parkića na opštini Zvezdara poznatijeg kao Peti parkić. Naime, pre pet godina je ta mala zelena površina postala poprište sukoba između stanara lokalnih zgrada i privatnog investitora koji je na sumnjiv način došao u posed zemljišta. Nastupila je dugogodišnja borba koja se kretala od legalne zakonske do legitimne fizičke. Ishod je na kraju bio pozitivan po građane, ali je efekat autonomne inicijative doveden u pitanje paternalističkim posredovanjem od strane novog gradonačelnika, koje je na kraju i odigralo verovatno najznačajniju ulogu. Ipak, borba je „otvorila mnoga pitanja na koja su prvenstveno članovi i članice Inicijative za očuvanje Petog parka nastojali/e da nađu odgovor kako bi kao grupa individua uspeli/e da ostvare kolektiv koji bi mogao da zadovolji potrebe pojedinačnih članova/ica, kao i njihovu borbu protiv privatnih, neoliberalnih, dnevno političkih interesa: da li je zajednička imovina moguća u neoliberalnom kapitalizmu? Ako je situacija 'ugroženosti' dovela do stvaranja kolektiva,

da li kolektiv, stvoren u samoodbrani, može kanalisati pozitivne težnje ka boljem? Koje su moguće strategije i dometi kolektivne borbe? Iako legitimna, da li kolektivna borba treba da postane i legalna? Da li zakoni i sudski sistem postoje samo za legitimisanje, očuvanje i osnaživanje specifičnih finansijskih interesa? Da li samo krupni finansijski interes ima pravo odluke u budućem razvoju i preoblikovanju grada? Koja je najmanja jedinica lokalne samouprave, i da li je građani/ke mogu koristiti izvan uticaja političkih stranaka? (…) Takođe, želimo da otvorimo raspravu o tome ko ima pravo na grad i odlučivanje o gradu?" (Belaćević Branko et al, u pripremi)

Slična pitanja su pokrenuta i u Zagrebu: primer borbe u Varšavskoj ulici koji je takođe trajao godinama, mobilisao je još širu populaciju i često bio u žiži pažnje javnosti. Pokret „Pravo na grad" i Zelena Akcija predvodili su ovu kampanju usmerenu protiv žrtvovanja javnog prostora interesima privatnih investitora i političara (kako vladajućih, tako i navodno opozicionih) koji su uglavnom bili sa njima u sprezi. Od rezultata same inicijative bitnija je činjenica da je ova sprega raskrinkana i da su se toj koaliciji vlasnika kapitala i gradskih vlasti suprotstavili brojni građani i udruge. Ipak, uz svu saglasnost u vezi sa pitanjima upravljanja gradom i uključenosti/isključenosti stanovnika iz tih procesa, u čitavom projektu je bila prisutna latentna napetost između jednog dela aktera koji su bili samo protiv *prekomerne* komercijalne eksploatacije prostora i onih drugih koji su želeli da idu i korak dalje postavljajući načelnija pitanja shvatanja karaktera i namene javnog dobra.

Generalno, dešavanja vezana za nove urbane borbe daleko su artikulisanija u Hrvatskoj. Možda je za to još bolji primer od zagrebačkog, ono što se godinama unazad dešava u Puli. Nekadašnji „vojni grad" dobio je, dvodecenijskim povlačenjem oružanih kapaciteta sa gradskog područja, velike prazne prostore koji se uglavnom nisu uključili direktno u tržište nekretnina nego su „zamrznuti" za buduće potrebe turističke eksploatacije. Vremenom, bivše vojne zone, bivaju osvajane od strane raznoraznih lokalnih inicijativa od kojih neke počinju pretvarati te zone „u polja istraživanja novih načina življenja, neformalne proizvodnje i autonomnih projekata stvaranja drukčijih vrijednosti" (Grad postkapitalizma, 2010: 19). Dugogodišnjim borbama sa lokalnim, županijskim i centralnim vlastima, kao i predstavnicima kapitala, lokalne grupe uspele su proizvesti, osvojiti i odbraniti autonomne prostore na širokom području Pule. Takođe, značajno je što u svemu tome praksu prate i teorijska promatranja (npr. vrlo je interesantan koncept „komunal" – stari istarski naziv za zajedničku zemlju – koji Pulska grupa razvija i promoviše, pritom ukazujući pažnju na to da proučavanje i „praktikovanje" komunala jeste globalan fenomen). Ono što je u zagrebačkoj borbi ponekad prećutkivano, Puljani jasno go-

vore: „Pravo na grad danas ne shvaćamo samo kao pravo građana na odbranu javnog prostora od njegove komercijalizacije nego i kao pravo građana da raspolažu viškom vrijednosti koje se u gradu stvaraju“ (Grad postkapitalizma, 2010: 32)

UMESTO ZAKLJUČKA

Tokom dvadeset godina koje su za nama, „tranzicija“ je postala svakodnevna agonija u kojoj smo pokušavali preživeti. Za to vreme, neoliberalna politika doživela je kako brojne kritike, tako i globalni debakl finaliziran aktuelnom ekonomskom krizom. „Tranziciju“, sumnjivi termin kojem upućujemo poslednje pozdrave, karakterisala je radikalno nepravedna raspodela viška vrednosti koja nastavlja da dovodi u pitanje opstanak naših društava. Između ostalog, ovo neminovno dovodi i do novih vrsta urbanih pobuna koje neće još dugo biti samo defanzivne.

Dakle, ma koliko se činilo da transformacija gradova bivšeg Istočnog bloka krajem 20. i početkom 21. veka – posebno u kontekstu „propasti socijalizma“ i uspostavljanja „normalnog“ društvenog poretka, te diskursa o „kraju istorije“ i „odumiranju velikih priča“ – vodi ka suštinskoj depolitizaciji urbanog pitanja, novi režim kapitalističke regulacije ipak ne može dovesti do kraja urbane politike i kolektivnih akcija koje su sa njom u vezi.

Strategije poput partnerstva javnog i privatnog sektora, upotrebe socijalnog i kulturnog kapitala lokalnih zajednica i ostalih urbanih aktera, kao i koncept socijalno odgovornog preduzetništva – evidentno ne doprinose rešavanju generalnih problema ni u razvijenijim zemljama, pa se postavlja pitanje opravdanosti njihove implementacije u gradovima nekadašnjeg „realno postojećeg socijalizma“.

Rad na demistifikaciji i dekonstrukciji određenih teorijskih i političkih mitova (od kojih su tek poneki pomenuti u tekstu), a koje je stvorila ekspertistička ideologija neoliberalizma, mogao bi pomoći Levici da se napokon (re)konstituiše kao istinska idejna alternativa i organizuje kao relevantna praktično-politička opoziciona snaga. Kada je reč o gradu, kao centralnom mestu globalne proizvodnje viška vrednosti, treba formulisati zahteve koji se u krajnjoj instanci mogu svesti na jednostavan zahtev za većom/potpunom demokratskom kontrolom nad proizvodnjom, distribucijom i upotrebom materijalnih viškova.

Na kraju, mora se konstatovati da pritisak globalnog kapitala i međunarodnih institucija, a u kontekstu (relativnog) slabljenja moći nacionalnih država, posebno pogađa (polu)periferne gradove Istočne Evrope. Rezultat je situacija u kojoj samo izuzetna ideološko-politička konfuzija tranzicionog perioda, za sada, sprečava ra-

dikalno preispitivanje stava o „mračnoj totalitarnoj prošlosti“, „svetloj i neupitnoj posttranzicionoj budućnosti“, kao i dovođenje u pitanje legitimnosti samih „demokratskih promena“. Ta preispitivanja bi bila minimalni zadatak, ali koji bi, uz rad na denaturalizaciji i kompromitaciji neoliberalizma, kao i skandalizovanju svih vrsta nejednakosti koje proizvodi kapitalistički način proizvodnje i raspodele, mogao dovesti vrlo brzo na dnevni red pitanje: na koji način postsocijalistički gradovi mogu postati postkapitalistički?

LITERATURA

Belaćević, Branko; Sekulić, Dubravka; Stefanović, Jelena; Miletić, Marko; Prodanović, Srđan. (U pripremi). *Peti parkić – borba za svakodnevicu*, Beograd: Kontekst.

Harvi, Dejvid (2002) Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu, u: Vujović i Petrović (ur.), 2005, *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Harvey, David (2008) Pravo na gradu, u: Kovačević, Leonardo; Medak, Tomislav; Milat, Petar; Sančanin, Marko; Valentić, Tonči; Vuković, Vesna; Domes, Tomislav (ur.), *Operacija: Grad,* Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.

Hackworth, Jason (2008) Kritika neoliberalnog grada, u: Domes Tomislav et al. (ur.), *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.

Mandić, Srna (1990) Privatizacija u stambenoj sferi, *Sociološki pregled,* Vol. XXIV, no. 1-4, 1990. str. 79-89.

Mejer, Margit (2003) Dalja upotreba pojma društvenog kapitala: uzroci i posledice po razumevanje gradova, zajednica i urbanih pokreta, u: Vujović i Petrović (ur.), 2005, *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Milat, Petar (2008) Najmanje i najviše – uvodne napomene, u: Domes Tomislav et al. (ur). *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.

Mitrašinović, Miodrag (2006) *Total landscape, theme parks, public space*, Hampshire & Burlington: Ashgate Publishing.

Petrović, Mina (2009) *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Pikvens, Kris (2002) Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli: teorijsko razmatranje iskustva centralne i istočne Evrope, u: Vujović i Petrović (ur.), 2005, *Urbana sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Pulska grupa (ur.) (2010) *Grad postkapitalizma*, Zagreb: centar za anarhističke studije.

Sasen, Saskija (2004) *Gubitak kontrole*, Beograd: Curiculus.

Smith, Neil (2002) Novi globalizam, novi urbanizam: gentrifikacija kao globalna urbana strategija, u: Domes Tomislav et al. (ur.), 2008, *Operacija: Grad*, Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura/Clubture.

Veselinović, Ana (2008) *Urbani socijalni pokreti i socijalni kapital*, Filozofski fakultet u Beogradu, odeljenje za sociologiju, diplomski rad.

4.
STARE ULOGE I NOVA OČEKIVANJA: ŽENE U TRANZICIJI

135 - Tanja Vukša:
Kritički feministički pristup pojmu jednakosti

144 - Tea Hvala:
Kontinuitet promene feminističke kontrajavnosti u Ljubljani

162 - Sunčica Vučaj:
Lezbejska egzistencija – u tranziciji?

TANJA VUKŠA

KRITIČKI FEMINISTIČKI PRISTUP POJMU JEDNAKOSTI

APSTRAKT:
Cilj ovog rada je da prikaže složenost odnosa i interakcije patrijarhalne ideologije i kapitalističkog sistema ističući prikaz opšteg društvenog strukturiranja rodnih nejednakosti. Tekst predstavlja sažetu analizu teorijskih perspektiva i pristupa koji objašnjavaju koncept jednakosti u odnosu na savremeni društveni, ekonomsko-politički kontekst. Dok liberalni feminizam posebnu pažnju posvećuje principu pravne jednakosti, lijevo orijentisani feminizam pledira na jednakost u ekonomskoj sferi, preispitujući celokupni društveni poredak. Tezu po kojoj se suštinska jednakost ne može postići bez uzimanja u obzir ekonomskog aspekta savremenog kapitalističkog društva potkrepljuju mnoga istraživanja po kojima su žene i dalje dvostruko diskriminisane, kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi.

KLJUČNE REČI:
jednakost, liberalni feminizam, lijevo orijentisani feminizam, diskriminacija, radnička prava, kapitalizam, tranzicija

Razmatrajući koncept rodne jednakosti neophodno je osvijetliti i čitav niz pitanja i problema koji se vezuju za širi, političko-diskurzivni kontekst ovog pojma. Kao najvažniji etos društvenog poretka, jednakost pledira na opštu važnost i vrijednost, podrazumijevajući pritom eliminaciju kompleksnih i višestrukih odnosa potčinjenosti i dominacije u političkoj, ekonomskoj i kulturnoj ravni savremenog društvenog sistema. Ipak, mnoga kritička promišljanja i analize usredsredila su se upravo na problematiku uniformne koncepcije jednakosti, akcentujući nedostatak konsenzusa o društvenoj i političkoj sadržini tog pojma kao i neslaganja oko metoda i postupaka kojima bi bila omogućena.

Postmoderno feminističko tumačenje koncepta jednakosti kritikuje u prvom planu totalizujući pojmovni aparat koji se krije iza termina žena, tvrdeći kako feminizam radi protiv svojih ciljeva ukoliko, previđajući razlike, uzima kategoriju žene kao svoj utemeljujući koncept (Butler, 2000). Feminizam je u svojim prethodnim etapama, eksploatisao pojam roda kao analitičku kategoriju (Scott, 1986), otvorivši tako prostor za stvaranje specifičnog ženskog identiteta koji se postulirao ka raznovrsnim ciljevima političkog oslobođenja žene. Upravo savremene feminističke teoretičarke ideju ženskog subjekta smatraju neprihvatljivom, ukazujući da je žena, uhvaćena u mreži „beskonačnog procesa označavanja" (Batler, 2000: 144), procesualan, a nikako čvrsto utemeljen i fiksiran termin. S obzirom na to da je svaki identitet ispresijecan drugim kao i na umnožavanja identifikacija na osnovu roda, klase, rase, životnog doba, geografskog položaja i ostalih faktora, problematizovalo se i pitanje istosti i zajedničkog iskustva svih žena. Ovdje se zapravo radi o konceptualnom pomaku unutar feminizma koji, umjesto utrđivanja načela jedinstva, žarište prebacuje na razlike između žena, transferujući pritom rasprave o jednakosti prema diskusijama o različitosti. (Blagojević, 2006) Polazeći dakle od toga da feminizam ima potencijal za različite oblike izražavanja i da ne postoji središte na osnovu koga bi se jasno definisao, otvorilo se i pitanje artikulacije samog principa jednakosti.

Sa druge strane, korpus liberalnih teorija postulira jednakost kao uniformnu kategoriju jednakopravnosti, vjerujući kako bi kreiranje pravnog okvira za postizanje jednakosti postepeno vodio ka politici jednakih mogućnosti i zaštiti osnovnih ljudskih prava i sloboda. U skladu sa ovim, liberalni svjetonazor feminističke misli, iznoseći pravnu jednakost u prvi plan kao i stvaranje jednakih mogućnosti u sferama obrazovanja i rada, zalaže se za reforme koje će se odvijati unutar reprezentativnog sistema vlasti, bez većeg izazova postojećim društvenim vrijednostima (Haralambos, 2002). Za razliku od ove, ljevičarska perspektiva jednakost pred zakonom smatra nedovoljnom da bi se zahtjev za egalitarizmom implementirao u društvenu zbilju, naglašavajući kako upravo ta prividna sigurnost pod okriljem li-

beralnog korpusa prikriva sliku neravnopravno ustrojenog sistema. Zapravo, lijevi vid kritike u prvi plan postavlja pitanje interpretacije samog principa jednakosti, evocirajući pritom problematiku formalne naspram faktičke egalitarnosti. U sklopu ovoga, kritički orijentisane feministkinje (Mitchell, 1986) tvrde kako formalna politička jednakost žene, ostvarivana postepenim promjenama na nivou zakona i poboljšanjem položaja u svijetu rada, zbog upletenosti u višestruke kontekste patrijarhalne moći i kapitalističkog sistema, ne podrazumijeva promjenu organizacije društva u smislu sveobuhvatnije društvene transformacije oslobođene od različitih aspekata diskriminatornih praksi. Postulat promjene svega onoga što čini strukturu rodnih odnosa, u ovakvom ključu feminističkog promišljanja, pozicionira vladajuću paradigmu sistema kao manje ili više represivnu varijantu globalnog modela kapitalističkog patrijarhata, nužno vodeći ka problematizaciji takvog društvenog i političkog konteksta. Samim tim, kao krucijalno ovdje se nameće pitanje društvene promjene, odnosno pitanje da li pravne reforme vode prema rodnoj jednakosti ili se koncept zasnovan na liberalističkim vrijednostima distributivne pravde i kompetitivne ekonomije, zasniva na praksama koje to tek djelimično ili vrlo malo mogu da zadovolje.

Kritička revalorizacija i analiza savremenih političkih i ekonomskih trendova upućuje na društvenu depriviranost i nedovoljnu integraciju žena u sistemu, osporavajući uvriježena shvatanja o uspješnoj eliminaciji ženske podređenosti. Predmoderna društva u potpunosti su isključivala žene iz javne sfere rada, pri čemu su muškarci, dominantni u gotovo svim institucijama sistema, oštro limitirali njihove mogućnosti i doprinose van okvira porodice. Danas se ne može tvrditi da žene nisu imale nikakav uspjeh u osvajanju radnog domena, ali sam ulazak u redove radne snage, iako neophodan, nije se pokazao i kao dovoljan. Naime, stepen nejednakosti između muške i ženske populacije u smislu plata, uslova rada i pristupa dobro plaćenim poslovima, tek se neznatno smanjio jer, kako statistike pokazuju, i dalje ostaju značajne razlike u društvenom položaju žena i muškaraca, bez uspjeha u ostvarivanju radikalne transformacije sistema u prilog žena (Glendinning i Millar, 1994). Veliki broj feministkinja, polazeći od pozicije žena na tržištu rada, ekonomskim argumentacijama dokazuju drugorazredni status žene u društvu, navodeći kako se ženski radni kontingent i dalje suočava sa velikim brojem prepreka i problema (Lister, 1995). U skladu sa ovim, mnoge od njih smatraju da je upravo zaposlenje jedna od ključnih struktura u stvaranju nepovoljnog položaja žena u sistemu (Wallby, 1990). Naime, kako ove teoretičarke tvrde, jaz između muških i ženskih plata smanjio se vrlo malo, a žene se i dalje zapošljavaju na pretežno slabo plaćenim poslovima i na određeno vrijeme (McDowell, 1992). Uprkos pravnoj regulativi, žene su gotovo u svim tipovima zaposlenja manje plaćene od muških

kolega sa istom obrazovnom kvalifikacijom čak i kada obavljaju sličnu ili istu vrstu posla. Takođe, muškarci dominiraju u profesijama koje obezbjeđuju viši status, dok i dalje ostaje na snazi pravilo da su žene najzastupljenije na loše plaćenim radnim mjestima a samo njihov mali broj zauzima elitni položaj u društvu. Čak i u onim profesijama u kojima dominira ženska radna snaga one su i dalje zadužene za obavljanje nižih poslova nego muški zaposlenici (Edwards, 2000). U sklopu ovoga, primjećen je i trend smanjivanja nadoknada u onim zanimanjima koja postaju feminizirana usljed nesrazmjerno većeg broja ženskih zaposlenica. Trenutno, dakle, ženska populacija opskrbljuje društvo velikim brojem neplaćenog ili slabo plaćenog rada, čime se samo dodatno pojačava finansijska zavisnost žena o muškarcima i opravdava njihova podređenost i eksploatacija. Naznake o razmjeri ženske segregacije na tržištu rada crpi se iz povećanog broja žena koje se proizvode kao rezervna radna armija u kategoriji privremeno zaposlenih radnica. Nemajući zakonsku zaštitu unutar radnog zakonodavstva, a služeći interesima kapitala, djelimično zaposlene radnice su jeftinije za zapošljavanje, jer ne ostvaruju jednaka prava na nadoknadu i bolovanje. Upravo djelimično zaposlenje, usljed pogrešne pretpostavke o ženskoj primarnoj ulozi u porodici, dvostruko koristi kapitalizmu, ostavljajući tako ženama dovoljno vremena za proizvodnju upotrebnih vrijednosti u kući, a smanjujući pritom količinu novca koja se mora isplatiti muškim radnicima (Beechey, 1986). Statistike, dakle, jasno svjedoče o hijerarhijskom rangiranju muške i ženske populacije u ekonomskom domenu kapitalističkog sistema, što sugeriše i veliki broj međunarodnih komparativnih istraživanja koja su vrlo dobro ilustrovala karakteristike ženske zaposlenosti u evropskim zemljama (Milić, 2001). Prema nalazima tih studija, u većini visoko industrijalizovanih zemalja još osamdesetih godina, dominantan model ženske aktivnosti na tržištu rada bio je djelimična zaposlenost. Izuzetak su bile bivše socijalističke zemlje u kojima je važio obrazac pune i kontinuirane zaposlenosti žena (Charles, 1993). Ovo se odnosilo i na prostor SFRJ, gdje su, zahvaljujući jednakosti polova koje je propagirala komunistička ideologija, žene masovno stupile u sferu rada, prestigavši i razvijena zapadna društva, ne samo po obimu zaposlenosti, već i po ukupnoj obrazovanosti žena. „Ako ova politika u bivšim komunističkim društvima nije imala značajan pozitivan efekat na otklanjanje nejednakosti žena u porodici kod prve generacije zapošljavanih žena, ona je nesumnjivo imala uticaj na sljedeće generacije žena koje su shvatile da je izlaz iz neprihvatljive pozicije mukotrpnog rada u kući i van nje, školovanje i sticanje što viših stepena obrazovanja“ (Milić, 2001:145). Takođe, u bivšem sistemu, ženama se garantovalo pravo na rad, a zakonska regulativa im je obezbjeđivala jednaku platu za isti posao, čime su se, kroz izabranu profesiju, postepeno sticale mogućnosti za žensku emancipaciju. Uprkos ovome, briga oko djece i reproduktivni rad u domaćinstvu i dalje ostaje tipičan ženski posao bez obzira na puno zaposlenje van

kuće. Iako su socijalistička društva ukazivala na određene pomake u smanjivanju rodnih nejednakosti, tu još nije bilo riječi o njihovom prevazilaženju i eliminisanju. Devedesete godine dovele su do značajnih promjena u zapadnim zemljama, pri čemu obrazac stalnog zaposlenja i kontinuirane karijere postaje najfrekventniji i kod žena u ovim društvima, ali uporedo s tim, u bivšim socijalističkim državama, u periodu tranzicije, dolazi do izrazite retradicionalizacije društva što se posebno manifestovalo na položaj žene i na njen odnos prema zaposlenju (Milić, 2001).

Trenutno u Republici Srbiji, kao i u drugim tranzicijskim zemljama, vladaju ekonomske teškoće za većinu stanovništva. Nove strukturalne promjene, usmjerene ka različitim vrstama šok terapija u cilju transformacije društva u ponuđene okvire tržišne ekonomije, imale su za posljedicu pad životnog standarda, kao i ugrožen društveni položaj ogromnog dijela populacije koja sada živi na granici ili ispod granice siromaštva. Zapravo, efekti privatizacije su u svim područjima društvene stvarnosti podrazumijevali nesrazmjernu preraspodjelu bogatstva na uštrb siromašnog stanovništva. Industrijske djelatnosti, naročito industrije tekstila i odjeće, sa ogromnim procentima ženske radne snage, među prvima su se zatvarale ili u boljem slučaju, lišavale broja zaposlenih lica. U takvim nestabilnim okolnostima rađalo se i plodno tlo za implementaciju konzervativne ideologije, čime se niska proizvodnost i visoka stopa nezaposlenosti nastojala riješiti upućivanjem i ograničavanjem žena na domen porodice. Takođe, gubitak infrastrukture koja je u predašnjem sistemu obezbjeđivala obdaništa za djecu, brigu za starije i zdravstvene usluge, još više je uslovljavala asimetrični porodični obrazac, pri čemu su se svi socijalni aspekti brige, staranja i odgoja transferirali na ženu. Uz sve to, afirmacija ideologije etničkog nacionalizma, temeljna za izgradnju i stabilizaciju nove nacionalne države, promovisala je patrijarhalne vrijednosti rezultirajući tako još izraženijom ženskom subordinacijom u većini životnih područja.

I u današnjem kontekstu, u Srbiji, i dalje ostaju na snazi patrijarhalno zasnovana objašnjenja o temelju polne podjele rada u društvu, pri čemu se muškarcima pretpostavlja aktivitet kroz proizvodne uloge dok reproduktivna funkcija žene podrazumijeva imperativnu odgovornost i obavezu prema potomcima. Izrazivši veoma kritičan stav prema instituciji porodice, feministkinje na domaćem terenu su u prvom redu naglasile štetne uticaje porodičnog života na žene, razvijajući sasvim nova gledišta na studije o braku i bračnim ulogama, kućanskim obavezama i dužnostima itd. (Blagojević, 1995; Drakulić-Ilić, 1978; Milić, 2001). Uprkos izvjesnim vidnim promjenama u odnosima supružnika zapadnih zemalja, u Srbiji i dalje uloga muškarca ostaje dominantna uz podređeni položaj žene od koje se očekuje da usreći supruga i brine o domaćinstvu. Ogromna većina brakova još uvijek spada u

onu kategoriju gdje suprug odlučuje kao „glava kuće“, dok se u manjini javljaju oni brakovi u kojima supružnici jedno drugo doživljavaju kao jednake partnere. Također, patrijarhalna struktura dominantna u tradicionalnom modelu roditeljstva još nije nestala jer se hijerarhija odnosa i uloga u maskulinističkom obrascu još uvijek nisu prevazišli. Strukturalni razlozi obuhvataju nepostojanje izdifirenciranih normi oko funkcije očeva. I, dok je uloga majke dobro omeđena i notorno shvatljiva, splet *status-role bundle* ne postoji oko uloge očeva. O sukobljenosti sfere rada i porodice koja se prelama najčešće kroz identitet žene, svjedoče i različita empirijska istraživanja rađena kod nas a koja su se bavila sukobom ženinih radnih i porodičnih uloga (Blagojević, 1995; Medović, 1987; Begoli, 1980; Milić, 2001). U sklopu ovoga, konstatuje se kako su žene generisane uvjerenjem da je njihova funkcija u porodici od prvorazrednog značaja i da su one jedine te koje treba da zadovoljavaju svakodnevne egzistencijalne potrebe svih članova domaćinstva. Ovakav stav vidljiv je čak i kod onih žena koje ostvaruju velike zarade i koje manje sudjeluju u kućanskim obavezama, pri čemu se osjećanje krivice javlja jer su bolje u radu i zaradi od svojih muževa (Blagojević, 1995).

Upravo je feministička kritika i analiza postulirala porodicu kao izrazito patrijarhalnu i hijerarhijsku instituciju, naglašavajući kako se iza funkcionalnog ekonomskog sistema i na njemu utemeljenog domaćinstva, skriva eksploatacija žena kao ključno obilježje porodičnog života. Naime, čini se da se količina vremena koje žene troše na kućanske poslove nije smanjila ni u ovom vijeku jer i dalje svakodnevno rade dvostruko više od muškaraca, čak i kada imaju stalno zaposlenje. Ne negirajući činjenicu da u Srbiji danas određeni broj muškaraca povremeno obavlja neke kućne poslove, te zadatke najčešće obavljaju žene (Babović, 2007). Samim tim, muškarci, ma koliko su ponekad spremni pomoći suprugama, ne smatraju da je obavljanje kućanskih poslova njihova obaveza, pri čemu kućni rad žena dobija karaketristike obavezne i bespogovorne dužnosti koja se podrazumijeva. U skladu sa ovim, mnoge feminističke teoretičarke koje su naglašavale kako porodica funkcioniše kao ekonomski sistem, tvrdile su analognost porodičnih odnosa sa onima na tržištu. Porodica se na taj način percipira kao posebna institucija ekonomske eksploatacije žena, a relacija muža i žene jednači se sa odnosom radnika i poslodavca na tržištu (Milić, 2001). Također, ove teoretičarke su, zapravo, pokušale pokazati kako je najveći dio poslova koji se obavlja u domaćinstvu produktivan, ali se ne smatra takvim jer nije plaćen i jer ga obavljaju žene čiji je doprinos ekonomskom životu vrlo često zanemaren i potcijenjen. Iako ženski kućni rad stvara višak vrijednosti od čega direktno ima koristi kapitalistički sistem, domaćinstvo se ipak, kao radno proizvodna jedinica ignoriše uz generalno prihvaćen stav da je proizvodni rad samo onaj koji donosi zaradu i koji se obavlja izvan domaćinstva i porodice. Samim tim, žene kao

dominantni reprezenti kućnog rada ostaju skrivene, u smislu njihove priznatosti u ukupnoj društvenoj reprodukciji, a uloga domaćinstva potpuno zanemarena u održavanju procesa kapitalističke akumulacije (Milić, 2001).

Upravo je analiza porodičnog diskursa, kroz feminističku vizuru, ocrtala probleme konstituisanja ženskog subjekta u sferi rada, insistirajući na razmatranju modaliteta porodičnih odnosa, istovremeno dovodeći u pitanje aktuelni društveni kontekst kapitalističke reprodukcije. Svakako da ovdje nije namjera interpretacija patrijarhata kao proizvoda sistema klasne nejednakosti, već je u pitanju pokušaj sveobuhvatnijeg prikaza sistematskog tlačenja žena u društvu. Ideološka konfiguracija patrijarhata se konstruisala mnogo prije nastanka kapitalizma i pokazala se kao istrajna u različitim ekonomskim, političkim i kulturnim sistemima. Žene su dakle, i prije kapitalizma bile potčinjene muškarcima, što je naravno uslovljavalo i generisalo njihov položaj i u kapitalističkom društvu. Ali, sa druge strane, zagovarajući promjene čiji je cilj stvaranje društva bez eksploatacije i ugnjetavanja, nije moguća ni idealno tipska koncepcija oslobođenog ženskog potencijala, koja van vremena i prostora ostaje imuna i neotporna na društvene odnose akutelnog konteksta. Dakle, usredsređujući se na objašnjenje razloga rodne nejednakosti, skreće se pažnja na višestruka ukrštanja moći gdje su klasa i rod međusobno povezani, a samim tim i patrijarhalni odnosi duboko povezani sa kapitalizmom i njegovom unutrašnjom logikom (Barrett, 1984). Upravo se problematizacijom odnosa društvenog sistema i, na njemu utemeljenog modela porodice, dobija jedna šira slika prirode i uzroka potlačenosti žena u društvu koja se ne ograničava samo na tumačenje patrijarhalnih konvencija rodne hijerarhije, već nastoji da ih šire pojmi kroz okvire svih rigidnih struktura društvenog okruženja.

Za razliku od navedene interpretacije, liberalni feminizam, koji je u prvi plan postavio borbu za jednaka prava žena i muškaraca na tržištu rada, često ne uzimajući u obzir međudejstvo spoljašnjeg svijeta robne proizvodnje i unutrašnjeg svijeta ženske proizvodnje u porodici, skloniji je da zamišlja kako bi se položaj žene mogao promijeniti bez temeljnih strukturalnih promjena u društvu. Evocirajući principe jednakog pristupa i jednakih šansi, zahtijevano je uvođenje jednakih mogućnosti zaposlenja, vjerujući da bi to moglo rezultirati eliminacijom lošijeg položaja žene na tržištu rada. Postojala je, dakle, nada kako će se svi ti hendikepi kapitalističke ekonomije koji uslovljavaju socijalnu depriviranost ženske populacije uspješno prevazići afirmacijom politike jednakih mogućnosti. Međutim, upravo činjenica da se ovakav skup mjera i rješenja odvija bez restruktuiranja društva kao cjeline problematizovalo je i pitanje same jednakosti unutar eksploatacijskog sistema kapitalističkog društva. Mnoge feministkinje su u svojim analizama rodno-radnog

procesa u kapitalizmu, akcentovale upravo sistem slobodnog tržišta, tvrdeći kako sam princip ekonomske jednakosti žena u takvom kontekstualnom okviru nije uspio da uzdrma izbalansiranost ekonomske djelatnosti sa imperativima vlasništva i profita (Haralambos, 2002). Zapravo, veliki broj ovih teoretičarki, nezadovoljnih ishodom liberalne političke tradicije, naglašavao je da će nejednakost ostati neizmjenjena sve dok kapitalistički sistem slobodnog tržišta određuje alokaciju resursa i nagrada. Shodno ovome, ni ne očekuje se da će bilo koja vlada, kojoj je glavna preokupacija efikasnost kapitalističke ekonomije, preduzeti uspješne mjere ukidanja sektora niskih plata, kako kod ženske tako i kod muške populacije.

Dakle, kritičko razmatranje principa ovako shvaćene jednakosti nužno je vodio dilemi da li je jednakost između polova uopšte moguća ukoliko je nejednakost ukorijenjena u samoj strukturi društva. Ovdje se zapravo naglašava etički i politički značaj dekonstrukcije i rekonfiguracije mnogostrukih društvenih odnosa u kojima postoji situacija dominacije, zahtijevajući pritom novu definiciju politike koja bi uključivala egalitarno uređenje svih aspekata društvenog života. Upravo promišljanje uslova za stvaranje efektivne jednakosti u koncepciji egalitarnog društva podrazumijeva raskrinkavanje različitih i mnogostrukih formi isključenja kao i borbu protiv svih oblika podjarmljivanja koji postoje u mnogim društvenim odnosima. Samim tim, feministička politička praksa mogla bi da se interpretira kroz princip demokratske jednakovrijednosti, koja pri tom niti potiskuje razliku niti privileguje identitet, već impulsom emancipacije artikuliše mnoštvo različitih načina borbe, kao i dijalog između različitih potčinjenih grupacija. Ovakvo vrednovanje razlika u viziji jednakosti podrazumijevalo bi, zapravo, odsustvo unaprijed zadatog, uniformnog ženskog političkog identiteta, ali bi istovremeno evociralo pluralizam svih interesnih grupacija koje se bore za pravdu, opšte dobro i nove egalitarne odnose i prakse.

LITERATURA

Babović, Marija (2007) *Položaj žene na tržištu rada u Srbiji*, Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

Barret, Michelle (1984) Rethinking womens opression: a reply to Brenner and Ramas, *New Life Review*, August.

Batler, Džudit (2000) Od parodije do politike, u: *Nevolje s rodom*, Zagreb.

Begoli, Valjbona (1980) Ekonomsko osamostaljivanje žene: perspektive i problem, *Žena*, 38, br. 6: 65-70.

Blagojević, Jelisaveta (2006) S one strane binarnih opozicija: teorijska razjašnjenja pojma rod, *Genero* 8/9.

Blagojević, Marina (1995) Svakodnevica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost, u Bolčić, Silvano (ur.), *Društvene promene i svakodnevni život. Srbija početkom 90-ih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Blagojević, Marina (1987) Društveni položaj žena-stvaralaca, *Žena*, 45, br. 3: 3-18.

Beechey, Veronica (1986) Women's Employment in Contemporary Britain, in V. Beechey and E. Whitelegg (eds.), *Women in Britain Today*, Milton Keynes: Milton Open University Press.

Cvetković, Jasna (1982) Sukob zaposlene žene, *Sociološki pregled*, 16, br.4: 3-20.

Drakulić-Ilić, Slavenka (1978) Porodica i njeni zarobljenici, *Vidici*, 23, br.5-6: 23-24.

Edwards, Rosalind (2000) Numbers are not enough: On women in higher education and being a feminist academic, *International Perspectives on Higher Education Research*, Iss: 1.

Glendinning, Caroline & Jane Millar (1994) Women and Powerty in Britain: The 1990's, u: Jane Millar and Caroline Glendinning (ed.), *Women and Poverty in Britain*, London: Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.

Haralambos, Michael (2002) *Sociologija: teme i perspektive*, Zagreb: Golden marketing.

Lister, Ruth (2002) Women in poverty, u: Michael Haralambos *Sociologija: teme i perspektive*, Zagreb: Golden marketing.

Macdowell, Linda (1992) Gender divisions in a post-Fordist era: new contradictions or the same old story?, u: Linda Macdowell, e Rosemary Pringle (ed.), *Defining Women, Social Institutions and Gender Divisions*, Londres: Polity Press.

Medović, Slobodan (1987) Tradicionalna uloga žene u porodici i društvu, *Socijalna politika*, 42, br.4: 38-45.

Milić, Anđelka (2001) *Sociologija porodice*, Beograd: Čigoja.

Milić, Anđelka (1978) Zapošljavanje žena i njihova emancipacija, *Pitanja*, 10, br7-8: 34 – 39.

Mitchell, Judith (1986) 20 godina feminizma, u: Mitchell, Juliet & Ann Oakley (ed.), *What is feminism, a re-examination*, New York: Pantheon.

Nickie, Charles (1993) *Gender Division and Social change*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Scott, Joan W. (1986) Gender: A Useful Category of Historical Analysis, *The American Historical Review*, Vol. 91, No. 5.

Walby, Sylvia (1990) *Theorizing Patriarchy*, Oxford: Blackwell.

4

TEA HVALA

KONTINUITET PROMENE FEMINISTIČKE KONTRAJAVNOSTI U LJUBLJANI

APSTRAKT:
Ovaj rad se bavi feminističkom političkom teorijom kontrajavnosti analizirajući unutrašnje i spoljašnje funkcije nekoliko kontrajavnosti u Ljubljani u Sloveniji. U njemu se dalje govori o prividnoj nevidljivosti feministkinja u zvaničnoj javnoj sferi, ukratko se analiziraju trenutne pojave antifeminizma i opisuje niz uličnih akcija, aktivističkih saveza, autonomnih prostora i raspravlja se o poslednjoj deceniji u kojoj je nova generacija feministkinja, lezbejki i kvirova počela da artikuliše svoje političke zahteve i akcione strategije. Lokalne kontrajavnosti posmatraju se kroz okvire postsocijalizma kao i savremenih transnacionalnih tokova „grassroots" feminizma.

KLJUČNE REČI:
kontrajavnost, „uradi sam" feminizam, postsocijalizam, Ljubljana

UVOD

Novinarka Tanja Lesničar Pučko je 2007. godine u svom pregledu lokalne i vaninstitucionalne feminističke istorije iznela tvrdnju da su ženske i feminističke autonomne grupe koje su postojale osamdesetih godina XX veka „uspostavile jednu vrstu mreže koja, u izvesnoj meri, na ovaj ili onaj način, još uvek postoji i (možda?) još uvek ima latentni potencijal za mobilizaciju i neformalni potencijal za solidarnost“ (Lesničar Pučko, 2007: 83). Politikološkinja Vlasta Jalušič potvrđuje njene sumnje, i tvrdi da su, s jedne strane, „izvesne feminističke ideje i životni stilovi postali deo naše svakodnevice“, dok se s druge strane „feminističke grupe u Sloveniji danas mogu izbrojati na prste jedne ruke.“ (Jalušič, 2002: 89). Slično tome, u jednom članku o savremenom „slovenačkom feminizmu“, autorka se pita da li je „uopšte preostala neka feministkinja“ (Plahuta Simčič, 2006: 15). Autorica članka je vodila razgovor sa dve prominentne feminističke intelektualke, antropološkinjom Svetlanom Slapšak i filozofkinjom Evom D. Bahovec – i sa mnom.[1] Obe naučnice su odbile pretpostavku o navodnom nepostojanju feminističke misli u zvaničnoj javnoj sferi, tvrdeći da su feministički stavovi „rašireni u svim delovima društvenog bića“ (15). Eva D. Bahovec je navela širok spektar udruženja i institucija koje su ugradile feminističke ideje u svoj rad.

> Feministkinje su prisutne na univerzitetima, u institucijama, postoji veoma živa izdavačka delatnost, sa većim brojem manjih izdavača koji objavljuju feministička dela (* cf, Sophia, ŠKUC-ove edicije Vizibilija, Lambda i Alef, Krtina, Analecta, Studia Humanitatis...); tu je magazin *Delta*; radio Študent odlično pokriva feminističke teme; aktivni deo feminističke scene čine ženske grupe (SOS telefoni, udruženje Ključ); broj kulturnih i umetničkih projekata feminističke ili ženske tematike (festivali kao što su Grad žena ili Crvene zore) stalno rastu“ (15).

Fokusirajući se uglavnom na grupe koje su nastale osamdesetih, a učvrstile se na sceni devedesetih godina XX veka, njeno nabrajanje nije obuhvatilo čitav niz feminističkih aktivnosti u Ljubljani. Ona nije pomenula (a možda nije čula za) ona „grassroots“ dešavanja koja su van njenih implicitnih kriterijuma, najviše zato što su politički marginalizovana i organizovana od strane mlađe generacije feminističkih aktivistkinja, umetnica i studentkinja. Ista priča se ponovila u poslednjem

1 Bila sam pozvana da govorim ispred Internacionalnog feminističkog i kvir festivala Crvene zore (Rdeče zore) i predstavljena sam kao glas „nove“ i „mlade“ generacije lokalnih feministkinja. Uz članak su objavljene fotografije pripadnica slovenačke vojske kako iskaču iz kamiona. Svođenjem našeg transnacionalnog feminizma na nacionalni nivo, novinarka (i/ili urednik fotografije) depolitizovala je naše stavove i prilagodila njihov remetilački potencijal militantnim i ciljevima izgradnje nacionalne države.

medijskom izveštaju o „ženskim pravima“, objavljenom u *Dnevniku*, drugom po tiražu dnevnom listu u Sloveniji. Ovaj put, pozvane su četiri naučnice koje pišu i predaju o širokom spektru feminističkih tema, kao što su ženska istorija, politička uključenost, majčinstvo i uslovi rada u neoliberalizmu. Uprkos njihovom insistiranju na potrebi za neprestanim feminističkim učešćem u ovim i drugim temama, novinar je izveo tezu kako je „moguće da je feminizam kao pokret stvar prošlosti“, optimistično zaključivši da će možda „nove ideje i pitanja o rodnom društvu biti artikulisana u drugim okvirima“ (Čepin Čander, 2010: 5).

Savremeni feminizam se u slovenačkim medijima retko pojavljuje. Novinski članci koji feminizam predstavljaju kao legitimni politički stav su još ređi. Feministkinje, lezbejke i kvirovi koji su u poslednjoj deceniji aktivno učestvovali u oblikovanju vaninstitucionalnih, „grassroots“, autonomnih ili „uradi sam“ inicijativa često će okarakterisati ova navodno pozitivna predstavljanja kao lažna, diskriminišuća i, iznad svega, obeshrabrujuća. Sa njihovog stanovišta, insistiranje na javnoj nevidljivosti feminizma više govori o jazu između institucionalnih feminističkih organizacija s jedne strane i „grassroots“ inicijativa s druge, nego o ograničenosti feminističkog uticaja. To takođe ukazuje i na generacijski jaz ili nedostatak komunikacije između feministkinja koje su bile aktivne u autonomnim grupama u osamdesetim, i onih koji danas aktivno učestvuju u izgradnji feminističkih-kvir kontrajavnosti – uprkos činjenici da su ostale aktivne na intelektualnom planu u akademskim i NGO krugovima. Pored toga, tvrdnje da su feministički stavovi navodno inkorporirani u „društveno telo“, a koje bi samim tim učinile feministički pokret suvišnim, ide na ruku održavanju konzervativnih i antifeminističkih predrasuda karakterističnih za postsocijalističke zemlje: odbijanje identifikacije sa feminizmom usled generalne stigmatizacije pokreta kao separatističkog i mizandrijskog; ustručavanje od aktivnog učestvovanja u projektima zasnovanim na kolektivnoj i dobrovoljnoj osnovi zbog veličanja ideja individualizma i konzumerizma; i generalni nedostatak solidarnosti koji se ogleda u odbijanju feminističkih grupa da traže saveznike u sličnim kontrajavnostima. Na posletku, takvi zahtevi jačaju stereotipnu predstavu o „sivom i dosadnom“ feminizmu socijalističke prošlosti kao jedinom mogućem *savremenom* feminizmu, umesto da podstiču na pitanje koji oblici feminizma dopuštaju mišljenje i delanje u postsocijalističkom kontekstu.

Manifestacije antifeminizma koje su specifične za postsocijalističke zemlje analizirala sam na drugim mestima (Hvala, 2009). U ovom eseju ću obraditi one feminističke i lezbejske inicijative koje su se pojavile u Ljubljani posle 2000. godine i koje svojim postojanjem negiraju navodno odsustvo i izlišnost feminističkih i lezbejskih kolektivnih napora. Moji zaključci će biti dopunjeni ličnim iskustvima kao fe-

minističke naučnice, organizatorke i posmatrača. Razmatraću svoja opažanja kroz feminističku političku teoriju o kontrajavnostima i analizirati primere lokalnih alternativnih prostora koji omogućavaju artikulaciju feminističkih političkih interesa i strategija delovanja.

„URADI SAM" FEMINIZAM

„Uradi sam" feminizam je objedinjujući pojam koji implicira različite vrste feminizama. Koristeći se tekovinama pank kulture, „grassroots" pokreta i tehnologijama poznog kapitalizma, ovaj pokret objedinjuje politiku životnih stilova i kontrakulturnog povezivanja. Prvenstveno se fokusira na svakodnevno pružanje otpora. Aktivistkinja i kritička teoretičarka Red Čidgi (Chidgey) tvrdi da „'Uradi sam' feminizam opovrgava verovanje da feminizam i težnja za socijalnim promenama nisu više prisutni u zahtevima mladih ljudi" (Chidgey, 2009). Ona tvrdi da se to odnosi na zapadni, kao i na postsocijalistički kontekst i smatra da se koreni savremenog „uradi sam" feminizma mogu pratiti do takozvanog postfeminističkog miljea predstavljenog kroz „grassroots", mikropolitički ili kontrajavni odgovor na potrošački kapitalizam i državni autoritet. „Crpeći iz kulturnih tokova prefigurativne politike – življenja promena koje želiš da vidiš u svetu", ove ideje kruže kroz „afektivne ekonomije strasti, zadovoljstva, prijateljstava i izgradnje zajednice" (Chidgey, 2009). „Uradi sam" feminističke akcije su raznolike po formi, ali najčešće obuhvataju aktivističku medijsku i filmsku produkciju, zauzimanje napuštenih objekata kako bi se obezbedio kontrajavni prostor, stvaranje gerilske i ulične umetnosti, organizaciju grupnih diskusija i radionica, promovisanje političkih stavova kroz muziku i performans, prenošenje veština, organizovanje uličnih demonstracija i protesta, kao i istraživanje na polju samodovoljnosti. „Uradi sam" feminističke intervencije u Evropi su generalno „kratkotrajne i prolazne", za vreme njihovog trajanja „stvaraju se autonomne zone u vidu festivala i okupljanja koje su integralni deo 'uradi sam' feminizma." Antikapitalističke tendencije predstavljaju srž ovakvih akcija: „lična, odnosno kolektivna kulturna produkcija, politika, zabava i rad smatraju se idealnim oblicima delovanja, a neprofitni, dobrovoljni ili aktivistički trud životna je snaga pokreta" (Chidgey, 2009).

TEORIJE FEMINISTIČKIH-KVIR KONTRAJAVNOSTI

Godine 1990, politikološkinja Nensi Frejzer (Nancy Fraser) ukazala je na neophodnost teorijske obrade neliberalnih, neburžoaskih, a konkurentnih javnih sfera koje su bile isključene iz uticajne Habermasove (Jürgen Habermas) studije *Strukturalna transformacija javne sfere* (1962). Njeni argumenti su bili zasnovani na mnogobroj-

nim radovima feministkinja i postkolonijalnih revizionističkih istoriografa u kojima je između ostalog pokazano da članovi potčinjenih socijalnih grupa „opetovano nalaze neophodnim konstituisanje alternativnih javnosti" (Fraser, 1990: 67). Ona iznosi zaključak da se kontrajavnost suprotstavlja isključivoj prirodi buržoaske javne sfere izgradnjom alternativnih stilova političkog delovanja i alternativnih oblika političkog govora. Na ovim paralelnim diskurzivnim planovima, potčinjeni ljudi mogu „stvarati i razmenjivati kontradiskurse, koji im zauzvrat dopuštaju da formulišu oprečne interpretacije svojih identiteta, interesovanja i potreba" (67). Shodno tome, mogli su stupiti u zvaničnu javnu sferu pod sopstvenim uslovima, sposobni da sami predstavljaju svoje interese.

Pojam „kontrajavnost" je preuzet iz studije Rite Felski pod nazivom *Izvan feminističke estetike* (1989). Njoj je koncept feminističke kontrajavnosti pružio model za analiziranje različitih formi umetničkog i kulturnog delovanja žena u odnosu na istorijsku pojavu uticajne opozicione ideologije (kasnih šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka) koja je zahtevala prevazilaženje postojeće realnosti polne asimetrije. Takav model joj je omogućio da debatu o umetničkim formama postavi u odnos sa konfliktnim potrebama različitih delova ženskog pokreta, umesto da „jednostavno dodeli apstraktne političke vrednosti određenim tehnikama" (Felski, 1989: 164). Obe autorke su naglasile važnost prepoznavanja različitih taktika i prostora u kojima potčinjene grupe ljudi mogu artikulisati svoje potrebe i interese kao političke i javne. Nensi Frejzer smatra da ovo proširenje vodi većoj demokratičnosti, tako što smanjuje šanse za *neformalno* isključivanje.

Dovođenjem u pitanje legitimiteta i efikasnosti Habermasovih teorijskih postavki, postala je moguća konceptualizacija alternativnih teoretskih postavki koje omogućavaju feministkinjama da proučavaju položaj i efekte ženskog pokreta „kao pokretačke sile promena u javnim oblastima" (164). I Nensi Frejzer i Rita Felski su govorile o unutrašnjim i spoljašnjim funkcijama kontrajavnosti. U teoriji Rite Felski, unutrašnja funkcija obezbeđuje „polno specifični identitet zasnovan na svesti o značaju zajednice i solidarnosti među ženama" (168). Koristeći termine Nensi Frejzer – feminističke i isključivo ženske kontrajavnosti funkcionišu kao „mesta povlačenja i pregrupisanja" (Fraser, 1990: 68). Rita Felski tvrdi da je njihova druga i podjednako važna funkcija u „iznalaženju načina da uvere društvo kao celinu u validnost feminističkih zahteva, suprotstavljajući se postojećim strukturama moći kroz političke aktivnosti i teorijsku kritiku" (Felski, 1989: 168). Feminističke i lezbejske inicijative kao što su diskusione grupe, umetničke komune, čitalačke grupe, festivali, političke grupe, konferencije, *ad hoc* aktivistički savezi pa čak i žurke mogu se sve videti kao potencijalne kontrajavnosti. Međutim, one mogu da

postanu kontrajavnosti – ili po rečima Čandre T. Mohanti (Chandra T. Mohanty), „zamišljene opozicione zajednice“ (Mohanti, 2002) – samo ako ispunjavaju i svoju internu i svoju eksternu funkciju. Gradeći javne prostore odozdo, one stvaraju uslove u kojima je opozicija moguća, i kao što Gajatri Spivak (Gayatri Spivak) piše, svaki otpor će sigurno propasti ako ne postoji infrastruktura, ako ne postoji zajednica u okviru koje bi taj čin bio shvaćen kao takav (Spivak, 1988).

Zbog mog teorijskog okvira, ovaj esej pruža novi uvid u skorašnju istoriju feminističkih kontrajavnosti u Ljubljani. U prošlosti su se debate prečesto zadržavale na neposrednim efektima njihovih zalaženja u zvaničnu javnu sferu. Ovakvi slučajevi su zamutili internu funkciju kontrajavnosti i ja verujem da je svesno pala u ideološku zamku merenja sopstvene vidljivosti i taktika „muškim“ merama. Ove mere definišu relevantne forme političke participacije na načine koji su u prošlosti isključivali ženske probleme iz javne sfere (a i dalje to čine) zbog njihove navodno „privatne“ prirode. Zbog toga u ovom eseju tvrdim da je neophodno širenje opsega političkog i javnog izvan opšteprihvaćenih ograničenja koja postoje u zvaničnoj javnoj sferi Slovenije. Moj rad je stoga kritika hegemonističkog diskursa i doprinosi diverzifikaciji lokalnog feminističkog diskursa.

EKSTERNI POGLED

Ovaj pregled feminističkih i lezbejskih akcija u Ljubljani tokom protekle decenije će se baviti njihovom internom funkcijom u odnosu na (raspon i ograničenja) njihove moći mobilizacije i načine na koji one zauzimaju sopstvene kontrajavnosti. Njihova eksterna funkcija je pristupačnija, i zato ću početi upravo opisivanjem nekih od najpoznatijih akcija koje su kritikovale privatizaciju javnih prostora, desničarska prisvajanja istorije, komodifikaciju ženskog tela i nekoliko pokušaja ograničavanja ženskih prava na reprodukciju.

Prve akcije u novom milenijumu bile su inspirisane neformalnim mrežama grupa i pojedinki koje su započele svoje političke aktivnosti nakon protesta održanih širom sveta protiv sastanka Svetske trgovinske organizacije u Sijetlu 1999. Radi koordinacije ove mreže, osnovan je UZI (Urad za intervencije ili Biro za intervencije). Biro je bio fiktivna organizacija sa fiktivnim sedištem, vođstvom i članovima. Žene uključene u UZI izražavale su svoje političke stavove kroz relativno eksplicitnu feminističku terminologiju i kao taktiku su većinom koristile ulične proteste. Na primer, kada je Jerg Hajder (Jörg Haider) posetio Ljubljanu, „grupa aktivistkinja je ’reklamirala’ Hajdersil, novi deterdžent za rublje koji čisti istorijske mrlje i sadrži ’adolfile’“ (Zadnikar, 2004: 15). Osmog marta 2001. Ženska sekcija UZI-ja je privremeno zauzela dve robne kuće za prodaju ženske odeće u centru Ljublja-

ne. Aktivistkinje su ukazale na represivnu prirodu privatnih prostora rezervisanih isključivo za potrošnju. One su plesale među začuđenim kupcima i prodavačicama, i delile pomalo čudne letke na kojima se nalazila slika Barbike sa mobilnim telefonom. Kada im je obezbeđenje zapretilo da će pozvati policiju, grupe su nastavile akciju ispred prodavnica – na javnom prostoru – i čitale manifest zahtevajući dodeljivanje javnih prostora gde „ćemo moći da oslobodimo naša tela i umove" nasuprot „kontroli koja se automatski vrši nad nama od strane prostora u kojima živimo i krećemo se" (CrimethInc. Ex-workers' Collective, 2001). Iste večeri, „Nada Has",[2] improvizovani ženski hor aktivistkinja izveo je performans u klubu Gromka u AKC Metelkova. Obučene kao spremačice i domaćice pevale su: „Hajde da ispravimo greške iz prošlosti, hajde da izbrišemo granice, hajde da naše veze funkcionišu i da izbrišemo nasilje!" (Ozmec, 2001: 14).

Druge feminističke intervencije su podrivale strategije koje država koristi u revizionističke svrhe. U noći između 8. i 9. marta 2007, nekoliko grupa je preimenovalo oko pedeset ulica. Kao i feministkinje koje su preimenovale ulice u Zagrebu, Sarajevu (2006. u oba grada) i Kutini (2007), anonimna grupa u Ljubljani zasnovala je svoju akciju na statistici da je velika većina ulica dobila naziv po muškarcima – i na feminističkoj ideji da ženska istorija mora biti napisana od strane žena jer je niko drugi neće napisati umesto njih. Nova imena su odavala počast Svetskom danu žena, Simon de Buvoar, umetnicama (Ivana Kobilica, Duša Počkaj, Ela Peroci), pop ikonama (Lidija Linč, Kvin Latifa), političkim aktivistkinjama, protagonistkinjama romana i dečje literature, događajima iz ženske istorije – i majčinstvu (Ulica tvoje i moje mame). Novembra 2007, slična akcija se odigrala u Mariboru gde je Lezbejski ustanak (Vstaja Lezbosov) izabrao imena kao što su Trg lezbejske revolucije (broj 69!), Lezbejski drum i Put lezbejke, a svi ovi nazivi su ostali izloženi nekoliko nedelja. Međutim, Put do lezbejskog vrha i Trg lezbejskih brigada su nestali odmah – verovatno zato što su preimenovani sedište Rimokatoličke biskupije i nadbiskupije!

Na devetom po redu festivalu Crvene zore 2008, performerka i plesačica Noha Ramadan vodila je radionicu pod nazivom „Telo kao mesto akcije". Ona je govorila o potrebi da se pređe granica aktivizma sa slogana i plakata, jer oni cementiraju poziciju subjekta umesto da podrivaju *status quo*. U toku radionice pokazala je nekoliko primera akcija zasnovanih na onome što je nazvala „revolucionarna potreba da se oslobode naša tela na javnim mestima" (Ehrlemark, 2008: 25). Tvrdila je da prelaženjem granica onoga što se smatra prihvatljivim ponašanjem stičemo potencijal da prepoznamo momente slobode i proširimo ih na druge kontekste.

2 „Nada" na španskom znači „ništa", „hass" na nemačkom znači „mržnja".

> Ulična akcija koja je usledila sastojala se od neobično velikog broja istopolnih parova koji su se šetali po Tromostovju u centru grada. Parovi su postepeno počeli da prenaglašavaju svoje pokrete i uspostavili su uznemiravajući ton akcije tako što su hodali polako, unazad, ležali na ulici, strasno se ljubili. (...) Kulminacija akcije je bio njen zaključak: učesnici su odšetali do seksističke reklame za donji veš iza hotela *Union* i ispred nje skinuli odeću (25).

Uličnе akcije omogućavaju susrete u urbanoj sredini koje su, u nedostatku održivog planiranja, ostale bez javnih prostora. Zauzimanje javnih prostora takođe nosi potencijal skretanja pažnje sa reklamiranja na neprofitna ali ništa manje važna pitanja. Nezamenljivi sastojak ovog tipa uličnog aktivizma jeste iskustvo fizičke ranjivosti i izlaganja, što paradoksalno još više ojačava aktivistkinje. Sa feminističkog stanovišta ovaj tip javnog izlaganja nosi dodatna značenja: kroz njega, žene ne samo da traže nazad ulice, već i svoja tela, svoje znanje i istoriju.

U zemlji u kojoj lezbejski i gej parovi mogu da „prijave" svoje partnerske odnose ali nemaju sva puna prava koje nosi institucija braka,[3] samo je heteroseksualnim ženama dato pravo na reprodukciju. Kada je novoizabrana konzervativna vlada 2000. godine pokušala da primeni zakon koji bi dozvolio vantelesnu oplodnju samo heteroseksualnim parovima koji su venčani ili žive zajedno, što predstavlja ozbiljno kršenje ženskih prava, suprotstavile su mu se brojne feminističke, lezbejske, kao i druge progresivne grupacije. Opozicione stranke su bez uspeha pokušale da unesu promene koje bi zvanično dozvolile veštačku oplodnju neudatim ženama, ženama sa invaliditetom i lezbejkama kada je konzervativna većina sprovela referendum. Pravo na veštačku oplodnju prepušteno je glasanju u leto 2001. godine – i izglasano je protiv.

Godine 2006, kada su prava žena na reprodukciju ponovo dovedena u pitanje, feministkinje su istakle da je „situacija zrela za feministički aktivizam" (Plahuta Simčič, 2006:15). Ponovo se pojavio jedan grafit iz 1991. pozivajući: „Žene protiv nacije – za pravo abortusa!", sa feminističkim znakom i stisnutom pesnicom u potpisu. Jedan drugi grafit je ironično komentarisao situaciju te godine – „Fetus ima više prava od žene". Već 8. marta 2005. pojavilo se anonimno javno pismo u kom je

3 Srećom, postoje izgledi da će se to promeniti. U julu 2009. sud je doneo odluku da je prvi Zakon o registraciji istopolnih brakova predložen novembra 2006. zasnovan na nejednakosti i da diskriminiše između braka osoba istog i suprotnog pola i da je samim tim protivustavan. Drugog marta 2010, posle žestokih javnih debata, zakonskih žalbi i protesta, revidirana i nediskriminatorna verzija zakona prošla je prvu skupštinsku proceduru čitanja i glasanja. Međutim, drugo čitanje započeto 30. marta 2010. i nastavljeno 1. septembra 2010. još uvek traje.

Vladin predlog iz 2005. optužen da za ohrabrenje demografskog rasta koristi govor mržnje i diskriminacije. Takođe je kritikovan Janez Drobnič, ministar rada, porodice i socijalnih pitanja, koji je

> poslao žene nazad u kuhinju svojim komentarom da su nedavno otpuštene radnice u tekstilnoj industriji „vešte kuvarice i domaćice" i da bi one mogle te veštine iskoristiti i na tržištu rada (…) Član Parlamenta Pavel Rupar je predložio da država smanji doprinose sigurnim kućama jer one podrivaju sliku porodice kao tradicionalno sigurnog okruženja. (…) Sve ove izjave su nasilne i vrše pritisak na sve građane Slovenije (Sećaš li se Osmog marta?, 8. 3. 2005).

Mala grupa aktivistkinja, koja je izvela parodičnu predstavu o ulogama u patrijarhalnoj porodici i ismevala ministra lično nazivajući se Folklorni ansambl „Janez Drobnič", delila je kopije pisma u parku Zvezda. 15. novembra 2006. isti ministar je predložio „strategiju povećanja plodnosti" koja bi, između mnogih drugih diskriminatornih predloga, ograničila pristup abortusu. U toj strategiji je predložena naknada od 400 evra za do sada besplatnu proceduru abortusa, time ograničavajući pristupačnost abortusa velikom broju siromašnih žena i tinejdžerki. Strategija je, slično onoj kojoj su se uspešno suprotstavili 1991, imala zadatak da instrumentalizuje žene zarad sopstvenih ciljeva „izgradnje nacije". Novi zakon je čak koristio katolički diskurs jer je poistovetio početak života sa začećem. Iskusne feministkinje su odgovorile grafitima: „Fetus ima više prava od žene", „Abortirajmo Drobniča!", „Radije bih bila beba iz epruvete nego Drobničevo dete", i jednim sloganom koji je povezivao diskriminatorni predlog o veštačkoj oplodnji iz 2000. sa istim tipom demografske politike sarkastično nudeći savršeno rešenje: „Povećajte plodnost – oplodite neudate žene i lezbejke".

Dva dana nakon toga, 17. novembra, članice Feminističke inicijative za podršku na pravo abortusa ušle su u ministarstvo rano ujutru i sačekale zaposlene sa izjavom koja se protivi predloženoj strategiji:

> Država degradira žene do nivoa iracionalnih bića koja su nesposobna da odlučuju sama za sebe (...) i čija je primarna funkcija reprodukcija. (...) Mi se otvoreno protivimo predloženoj strategiji i postavljamo pitanje kako je moguće da slovenačka Vlada sistematski krši i ugrožava ljudska prava. Ko će biti sledeći na redu? (Javna izjava, 17. 11. 2006.)

Aktivistkinje su koristile transparente da okruže ministarstvo i javno ga obeleže kao kršitelja ženskih prava. Njihovi slogani („Žene = mašine za rađanje", „Branite

pravo na abortus – sutra će biti kasno", „Juče imigranti i obrisani građani, danas Romi i žene – ko je sledeći?") postavili su diskriminatornu politiku protiv žena u kontekst institucionalizovanog nasilja protiv mnogih drugih marginalizovanih grupa. Zbog sve većeg pritiska javnosti,[4] ova protivustavna strategija je konačno napuštena i nadležni ministar je morao da podnese ostavku. Feministkinje su dakle uspele da oforme raznovrsnu i veliku koaliciju uprkos činjenici da feminizam nije prihvaćen kao legitimno političko stanovište.

Festival Crvene zore je 2006. organizovao umetničku akciju protiv konzervativnih revizija istorije. U pokušaju da se „održi veza sa slovenačkom feminističkom tradicijom" (Bašin, 2006: 15), festival je otvoren 8. marta sa repertoarom partizanskih pesama koje su otpevale 22 članice Ženskog hora penzionerskog kluba iz Idrije. Događaj je organizovan u AKC Metelkova i uspeo je da uradi nešto jedva zamislivo; uprkos stigmatizaciji Metelkove od strane medija, festival je uspešno okupio tri generacije antifašista i feministkinja, od tinejdžera anarhopankera i LGBT osoba do generacije njihovih roditelja koji su učestvovali u socijalnim pokretima 1980-ih i generacije *njihovih* roditelja koja je podržavala ili se borila u okviru Oslobodilačkog fronta tokom Drugog svetskog rata. Dva najstarija pripadnika publike bila su dvojica dobrovoljaca iz Narodnog fronta u Španskom građanskom ratu. Emotivni uticaj ovog događaja je bio ogroman jer je prepuno mesto održavanja festivala (prisustvovalo je oko 300 ljudi) bukvalno bilo otelotvorenje istorijskog kontinuiteta antifašizma u vreme kada je dominantni diskurs radio sve u svojoj moći da ga ućutka. On je pokazao da samoorganizovani festivali kao što su Crvene zore i prostori kao Metelkova funkcionišu kao kontaktne zone za kontrajavnosti čije je učestvovanje na zvaničnoj javnoj sceni ograničeno ili – kada se to čak i dogodi – najčešće pogrešno protumačeno.

Zbog toga što antifeministički sentiment uglavnom napada simboličke manifestacije feminizma, učesnici protesta protiv revizionizma su često zahtevali redefinisanje značenja povezanih sa Osmim martom. Na primer, Anarho-feministička inicijativa je govorila o potrebi za suprotstavljanjem kapitalističkom prisvajanju Osmog marta i „vraćanju Osmog marta kao simbola borbe žena-radnika za jednaka prava" (Jebeš 8. marec!, 2009: 1). Crvene zore su 2009. takođe organizovale diskusiju o

4 Javna pisma u kojima se zahtevala hitna ostavka ministra Drobniča poslali su Mirovni institut, *ad hoc* protestna grupa žena koja se potpisala kao Besne, još jedna grupa koja se potpisala kao Zabrinute građanke, autonomna Feministička inicijativa, udruženje Vita Activa, Grupa za ravnopravnost Liberalno demokratske partije, Napredna stranka, akademsko-politička grupa Liberalna akademija, Institut roditeljstva i porodice, Savez nevladinih organizacija, Ženski forum i poslanički klub Socijaldemokrata, kao i 32 intelektualca koji su bili koautori i potpisnici *Javne inicijative za formiranje sveobuhvatne nacionalne strategije* (Vita Activa, 2006).

značaju Osmog marta u današnje vreme, a povodom stogodišnjice prvog Međunarodnog dana žena. Organizatori su istakli nekoliko problema koji ukazuju na potrebu da se politička ekonomija – kao i zahtevi za socijalnom pravdom – ponovo uvedu u savremeni feminizam: „politika sećanja (...), pogoršavanje uslova rada za žene (privremeni poslovi, nejednakost plata, izjednačavanje granice za penziju), (...) diskriminacija, prava na reprodukciju, nasilje, prostitucija i seksističko predstavljanje u medijima" (Crvene zore, 2009). Ukratko, one su formulisale potrebu kontinuiteta sa onim elementima prošlosti feminizma koji su primenljivi i na postsocijalistički kontekst.

INTERNI POGLED

Moj pregled feminističkih inicijativa usmerenih ka široj javnosti pokazuje kako su se feminističke ideje zaista „raširile širom društvenog tela". Ipak bi se moglo tvrditi da su mnoge od njih bile (gledano samo iz perspektive njihove eksterne funkcije) neefikasne zbog svog privremenog karaktera. Na sličan način postoje i savezi između akademskih, nevladinih i „grassroots" grupa ali su takvi savezi veoma osetljivi jer većinom nastaju kao reakcija na određene probleme i obično se raspadaju kada neposredna opasnost prođe – ili kada druge, specijalizovane grupe preuzmu slučaj. Dok je njihova defanzivna pozicija svakako jedan od razloga za navodnu nevidljivost feministkinja, interna analiza otkriva još dva povezana razloga: nedostatak sigurnih i slobodnih prostora gde bi feministkinje i lezbejke mogle da stvaraju sopstvene kontrajavnosti, kao i nedostatak komunikacije i povezivanja. Aktivistkinja Daša Tepina koja sarađuje sa mnogim anarhističkim i feminističkim grupama, uključujući i Anarho-feminističku inicijativu i festival Crvene zore, rekla je da na lokalnom nivou:

> nismo u mogućnosti da se organizujemo do nivoa na kom bi mogli da osmislimo svima razumljivu vidljivu praksu kojom se ne bismo ograničili samo na margine društva. (…) Prvo vam je potrebna jaka osnova koja može da podrži ljude i projekte. Mreža solidarnosti je veoma važna na međunarodnom nivou. Naravno da na lokalnom nivou možete očekivati solidarnost, ali ne možete očekivati da neko drugi radi umesto vas lokalno. U tome i jeste problem (….); prvo vam je neophodno nešto da učvrsti vaše veze. Mislim da je od presudnog značaja rad na izgradnji lokalne infrastrukture, bila ona teorijska ili praktična, kako bi bili spremni da reagujemo da razne vrste problema, da se pridružujemo inicijativama i da uopšteno postanemo prisutniji u društvu.

Po rečima sociološkinje Frančeske Polete (Francesca Polletta), infrastruktura kontrajavnosti sastoji se iz slobodnih prostora definisanih kao:

> okruženja malih razmera u okviru zajednice ili pokreta koja su van kontrole dominantnih grupa, u kojima se učestvuje volonterski i koja stvaraju kulturnu razmenu koja prethodi političkoj mobilizaciji ili je prati (Polletta, 1999: 1).

Prema njoj, postojanje preseka mreža (mesta gde se feministkinje mogu sretati, komunicirati, pregovarati i sarađivati) između različitih grupa je bitnije za stvaranje pokretačkih identiteta od već postojećih i jakih ličnih veza između ljudi u zajednici. Poleta tvrdi da se možemo potpunije politički razviti ako stupamo u dugotrajnije veze sa ljudima sa kojima ne komuniciramo redovno jer tako možemo zbaciti svoje stare uloge. Njen stav da su „slobodni prostori slobodni zato što se povezujemo *izvan* naših svakodnevnih života" (7) naizgled kompromituje osnovnu premisu drugog talasa feminizma koja glasi da „lično jeste političko". Međutim, Andrejka Čufer iz Ženskog savetovališta (Ženska svetovalnica) se slaže kako je osnovna funkcija ženskih prostora da stvaraju mogućnost „napuštanja uloga (...) koje nameće društvo" kako bi „pronašle svoj identitet kao žene" (Čufer, 1995: 34). Dok ona govori o grupama koje nude terapeutsku pomoć ženama koje nisu upoznate sa feminizmom, ja verujem da je interna funkcija samoorganizovanih feminističkih kontrajavnosti suštinski ista. Ako su njihovi prostori sigurni (tj. podržavaju njihov identitet i ubeđenja), one ih mogu koristiti da razgovaraju o osetljivim pitanjima i dobiju emotivnu podršku. Studija zasnovana na intervjuima koja se bavi feminističkim strategijama za savladavanje negativnih reakcija na njihove identitete i aktivizam, kao i propratnog stresa, pokazuje da „učestvovanje u događajima koje pokret organizuje nudi neophodnu emotivnu podršku i ventil za devijantne emocije" (Hercus, 1999: 34). Interna funkcija je za aktivistkinje isto toliko bitna kao i njihov problemski određen i javno vidljiv politički, umetnički i kritički angažman; potonje je zapravo nemoguće bez pređašnjeg.

Tokom protekle decenije, većina organizacionog posla koje su obavile feministkinje i lezbejke u Ljubljani bio je fokusiran na (ponovno) zauzimanje prostora koji bi im omogućili da se druže i stvaraju svest zajednice i solidarnosti. Na primer, organizatori festivala Crvene zore, sa kojima sam razgovarala u sklopu istraživanja za svoj master rad 2009. su se složili da je stvaranje feminističkih, lezbejskih i LGBT prostora izuzetno važno čak i ako je to samo prvi korak na dugom putu stvaranja one vrste mrežnih preseka, horizontalne solidarnosti i kontinuiteta potrebnog za formiranje sopstvenih kontrajavnosti. Oni bi opisali trenutno stanje stvari kao „lo-

kalnu scenu“ koja je ograničena na Ljubljanu. Spisateljica i lezbejska aktivistkinja, Suzana Tratnik, i dalje stoji iza toga da

> su zbog Crvenih zora ljudi ponovo počeli da pričaju o feminizmu, to jest – o feminizmima. Ovo nije bio slučaj već duže vreme, posebno nakon gašenja Ženskog centra (Metelkova ženski centar). (…) Zbog rasparčavanja i specijalizovanja feminističke scene osamdesetih – neke su se fokusirale na nasilje nad ženama, neke na ženske studije, itd. – nije bilo događaja, javnih prostora, okupljanja. I upravo je to nedostajalo.

Od kada je Autonomni kulturni centar Metelkova skvotiran 1993, većina feminističkih i lezbejskih inicijativa je smeštena tamo jer je to mesto ponudilo sidrište za razvoj kulturnih izazova koja je raznela postojeću strukturu javnih mesta. Festival Crvene zore se održava od 2000. godine na nekoliko mesta u Metelkovi, od kojih nijedno ne vode feministkinje. Pitala sam osobe sa kojima sam razgovarala na koje načine se njihova percepcija Metelkove promenila tokom festivala. Želela sam da vidim da li oni smatraju Crvene zore festivalom koji su organizovale same sebi, ili kao događaj koji ima potencijal da otvori Metelkovu za nove saradnje i stvori atmosferu otvorenu za žene, feministkinje, transrodne osobe, seksualne manjine i njihove saveznike. Većina njih se složila da im se Metelkova zaista „činila drugačijom“ tokom festivala. Jedna od organizatorki, Ana Erlemark (Anna Ehrlemark), rekla je da Crvene zore „definitivno izvrnu mesto naglavačke na par dana“. Ovo je pripisala činjenici da lezbejke više posećuju mesta koja obično ne bi, i tome što „glavni organizatori pružaju veliku podršku jedni drugima“. Teoretičarka Lidija Radojević, jedna od organizatorki festivala postavila je pitanje: „Ako je Metelkova zaista toliko liberalna i otvorena kao što mi tvrdimo da jeste, zašto onda na redovnim žurkama ne vidite (...), dve žene kako se ljube? Zašto to možete videti isključivo tokom festivala?“ Prema njenom mišljenju, festival je provokativan zato što ukazuje na to da su alternativna mesta kao što je Metelkova, upletena u dominantnu, seksističku i heteronormativnu kulturu. Iako je prisutno više žena, feministkinja i lezbejki, iako se raspravlja o feminističkim temama, „šovinizam i dalje ostaje isti – prisutan je u svim vicevima koje dolaze posle drugog piva“.

Kada je Monokel, u to vreme jedini lezbejski bar u Metelkovi i Ljubljani, privremeno zatvoren 2006. zbog novih propisa o udruženjima, teoretičarka i aktivistkinja Nataša Velikonja napisala je sledeće:

> Lezbejska kafana je svojevrsna institucija lezbejskog udruživanja (...): platforma za oblikovanje i održavanje modernih lezbejskih kultura, identiteta, životnih stilova, politika i diskursa otelotvorenja, seksualnosti,

> rodova, erotike, oblika socijalizacije i komunikacije. Istorijski gledano, lezbejska kafana predstavlja jedan od stabilnijih centara lezbejske opozicije i otpora heteronormativnom društvu i služi kao odbrana ili zaštita od homofobičnih napada (Velikonja, 2007: 6–7).

Monokel je ponovo otvoren 2009. ali je ovaj put udružio snage sa gej klubom Tifani. Počeli su da zajedno predstavljaju svoje aktivnosti pod imenom Kulturni centar Q. Godinu dana ranije otvoren je kafe Open (prvi lezbejski i gej kafe smešten izvan aktivističke tvrđave Metelkova) koji je ubrzo doživeo nekoliko homofobičnih napada. To – i iskustva organizatora festivala Crvene zore sa seksizmom unutar same alternativne scene – dokazuje da su lezbejske i feminističke grupe daleko od toga da postanu suvišne. Obe ove grupe su malobrojne i često mete napada zbog navodnog „separatizma". Čak i u okviru same alternativne scene, one su protiv svoje volje getoizirane uprkos činjenici da kontrajavnosti nisu „separatističke enklave po definiciji" (Fraser, 1990: 67). Zbog svoje opšte orijentacije ka široj javnosti, koncept kontrajavnosti takođe deluje protiv separatizma: bez obzira na to koliko su one ograničene u broju ili dosegu, članovi kontrajavnosti vide sebe kao deo potencijalno šire javnosti. Štaviše, javna orijentacija opozicionih sfera dozvoljava učestvovanje ljudi u više od jedne javnosti, čineći „razmenu iskustava između kultura kao i između javnosti mogućom" (70). Pa ipak, „otvorene" inicijative i grupe koje su odlučile da organizuju dešavanja namenjena samo ženama ili samo lezbejkama stalno moraju da se pravdaju za takve odluke. U trenutnoj političkoj klimi, ovo uopšte nije iznenađujuće.

Preovlađujućim medijskim diskursom o feminizmu dominiraju neznanje i prezir. Kratka anketa (Kavčič, 2008) pokazala je da „slovenačka inteligencija" – zapravo svi ispitanici su bili poznate ličnosti – izjednačava feminizam sa „femi-fašizmom" (Miša Molk) i „nečim poput klerikalizma" (Marko Crnkovič). Humorista Tone Forneci je javno napao feministkinje kao „nedojebane žene". Još jedna sagovornica, bivša manekenka i TV voditeljka Jerca Legan je rekla da su feministkinje izgubile podršku zbog toga što su želele da „ubede žene da napuste svoju ženstvenost". Obeshrabrujuće je videti da čak i te medijske ličnosti koje podržavaju feminističke napore, tvrde da „je sasvim sigurno da se ne smeju ponoviti dešavanja iz 1985. godine, kada je aktivistička feministička grupa Lilit (...) organizovala diskusiju o ženskoj seksualnosti i zabranila ulaz muškarcima" – navodno zbog toga što „danas nije popularno pričati o bilo kakvom isključivanju, pa makar se to odnosilo 'samo' na muškarce" (Čepin Čander, 2010: 5).

Ovaj relativizujući diskurs je uticao čak i na novonastale grupe kao što su Anarho-feministička inicijativa (osnovana 2009. i smeštena u Metelkovi). Iako njeni čla-

novi tvrde da su „autonomni ženski prostori neophodni za otvaranje mogućnosti stvaranja različitih praksi, nezavisnih od muške dominacije (Hijerarhija nema rod, 2010: 12)", one zaključuju (u istom članku!) da „anarhizam nema potrebe za separatizmom" jer „ženska emancipacija je automatski uključena u (...) ciljeve anarhizma" (12). Anarho-feministička inicijativa je paradoksalno porekla osnovni uslov svog postojanja reciklažom argumenata koje su koristile jugoslovenske državne feministkinje u protivljenju novom talasu feminističkih zahteva za autonomijom sedamdesetih godina prošlog veka. Kao i mnoge druge savremene feministkinje i lezbejke koje iz pragmatičnih razloga odbijaju da se javno identifikuju kao takve, a ipak nastavljaju da brane feministička i lezbejska gledišta, ova „nemoguća" pozicija Inicijative može se tumačiti kao odgovor na antifeminističko viđenje feminizma i homofobično viđenje lezbejki. Po rečima Vlaste Jalušič, ovo je razlog zbog kog mnogi intelektualci, aktivistkinje i umetnice radije koriste negativna samoodređenja koja im dopuštaju da govore protiv „onoga što feminizam navodno predstavlja" (Močnik, 2000: 65).

Lezbejsko-feministički univerzitet je jedina „grassroots" grupa koja otvoreno i uporno brani svoju odluku da organizuje događanja isključivo za lezbejke i feministkinje. Osnovana prošle godine i smeštena u Monokelu, grupa vodi blog i organizuje diskusije o feminističko-lezbejskoj umetnosti i teoriji. Jedan gej feminista kome nisu dozvolili da prisustvuje jednom od predavanja započeo je raspravu o „esencijalističkoj" politici ove grupe. Debata koja je iz ovoga proizišla, nastavila se na blogu kafea Open i bila je vrlo zanimljiva; ne samo zato što se vodila između različitih javnosti, već i zato što su argumenti obe strane zahtevali ponovno osmišljavanje osnova na kojima se temelji saradnja između sličnih a u isto vreme različitih kontrajavnosti.[5]

ZAKLJUČAK

Lokalne kontrajavnosti se u različitim postsocijalističkim zemljama suočavaju sa različitim problemima i stoga se takođe razlikuju po uslovima rada, interesovanjima, političkim pogledima, umetničkim vizijama i ciljnim grupama. Postoji međutim nekoliko razloga zašto se one mogu i trebaju porediti. Prvi je zato što postsocijalističke feminističke scene postoje na geopolitičkom prostoru čija je politička i kulturna zamišljena zajednica skoro sasvim uništena pre dvadeset godina. Drugi je zato što postoje mnogi napori pojedinih inicijativa da se otkrije što više o zaboravljenim lokalnim ženskim i feminističkim istorijama – kulturnim, političkim,

5 Ta debata još uvek traje i može se pročitati (na slovenačkom) na: http://open.si/?p=4625

socijalnim, intelektualnim, umetničkim – u pokušaju da se pronađu mogućnosti stvaranja feminističke, lezbejske, pa čak i kvir transgeneracijske geneologije. Treći razlog je da zbog uticaja diskursa „izgradnje nacionalnih država" koji su ohrabrivali istorijsku amneziju i podržavali negativne medijske slike feminizma nakon 1991, savremene samoorganizovane inicijative iz regiona definišu svoju politiku primarno u odnosu – i suprotstavljanju – savremenom lokalnom akademskom i „nevladinom" feminizmu, pre nego njihovim lokalnim aktivističkim (i često zaboravljenim) prethodnicama. Bilo bi vrlo interesantno proučiti razlike i sličnosti između scena u regionu kako bismo pronašli feminističke, lezbejske i LGBT planove i programe rada, koji sebe definišu kao oblike „novog", „trećetalasnog", ili prosto „samostalnog", savremenog feminizma. Moj esej je predstavio kratak pregled eksternih i internih funkcija feminističkih kontrajavnosti u Ljubljani, u nadi da će samoorganizovane grupe u drugim postsocijalističkim zemljama moći da uporede svoja iskustva sa našim – i vide gde će se naše neprekidne ali u isto vreme promenljive borbe jednog dana susresti.

LITERATURA

Anonymous (2009) Jebeš 8. marec! *Mesečna okrožnica [A] Infoshopa*, vol. 2, br. 6: 1

Anonymous (2010) Hierarchy is Without Gender, *Avtonomija*, vol.1, br. 2: 12

Bašin, Igor (2006) Separatistični feminizem? Ne, hvala, *Dnevnik*, 8. 3. 2006: 15

Čepin Čander, Maja (2010) „Aha, vi ste tista feministka!" Pravice žensk nekoč in danes, *Dnevnikov objektiv*, 23. 1. 2010: str. 4–6

Čufer, Andrejka (1996) Zakaj ženske hočemo svoj prostor? In: Bogovič, Lenca and Skušek, Zoja (ed.), *Spol:Ž*, Ljubljana: KUD France Prešeren / ISH

Felski, Rita (1989) *Beyond Feminist Aesthetics: Feminist Literature and Social Change,* Cambridge: Harvard University Press

Fraser, Nancy (1990) Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy, *Social Text*, br. 25–26: 56–80

Ehrlemark, Anna. 2008. Kaj je narobe z Rdečimi zorami? *Narobe* vol.1, br. 5: 25

Halberstam, Judith (2005) *A Queer Time & Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives,* New York: New York University

Hercus, Cheryl (1999) Identity, emotion, and feminist collective action, *Gender & Society*, vol. 13, br. 1: 34–55

Hvala, Tea (2009) Postsocialistični feminizmi med dvema ognjema, *Borec*, vol. 61, br. 657–661: 332–358.

Jalušič, Vlasta (ed.) (2002) *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*, Ljubljana: *cf.

Lesničar Pučko, Tanja (2007) Manj o tem, kaj, in bolj o tem, kako, *Borec*, vol. 59, br. 639–643: 81–85.

Močnik, Rastko (ed.) (2000) *Feminizem/mi za začetnice/ke,* Ljubljana: *cf./ Mesto žensk.

Mohanty, Chandra T. (1991) Cartographies of Struggle: Third World Women and the Politics of Feminism, u: Essed, Philomena (ed.), *Race. Critical Theories, Text and Context*, Oxford: Blackwell.

Mohanty, Chandra T. (2002) Under Wester Eyes Revisited, *Signs*, vol. 28, br. 2: 499–535

Plahuta Simčič, Valentina (2006) „Ne smemo se slepiti, patriarhat je povsod!" *Delo*, vol. 74, br. 48: 15.

Polletta, Francesca (1999) „Free Spaces" in Collective Action, *Theory and Society*, vol. 28, br. 1: 1–38.

Spivak, Gayatri Chakravorty (1988) Can the Subaltern Speak?, u: Nelson, Cary and Grossberg, Lawrence (ed.), *Marxism and the interpretation of Culture*, Chicago: University of Illinois Press.

Velikonja, Nataša (2007) Nikakor! *Reartikulacija*, vol. 1, br. 1: 6–7.

Zadnikar, Darij (2004) Kronika radostnega uporništva, In: Holloway, John. *Spreminjamo svet brez boja za oblast: pomen revolucije danes*, Ljubljana: Študentska založba.

IZVORI NA INTERNETU

Chidgey, Red (2009) Personal and collective acts of resistance: DIY Feminist Networks in Europe. *Transform!*, br. 5. Online at: http://www.transform-network.net/nc/en/home/journaltransformeurope/display-journal-transform/browse/3/article/79/DIY-Feminist-Networks-in-Europe-Personal-and-Collective-Acts-of-Resistance.html?cHash=149ddeb57c&sword_list[0]=chidgey (pristupljeno 16. 10. 2010).

Crimeth Inc. Ex-workers' Collective (2001) *Days of War, Night of Love: Crimethlnc. For Beginners.* Online at: http://www.crimethinc.com/texts/days/ (pristupljeno 15. 10. 2010).

Kavčič, Alenka (2008) Slovenske feministke, *Moja dežela*, nr. 14. Online at: http://www.vest.si/2008/09/01/moja-dezela-014/ (pristupljeno 15. 10. 2010).

Ozmec, Sebastijan (2001) Osmi marec: dan, ko se pretvarjamo, da je vse v redu. Online at: http://www.mladina.si/tednik/200111/clanek/m-osmi/ (pristupljeno 15. 10. 2010).

Red Dawns (2009) Long Live March 8th, International Women's Day! Online at: http://www.kudmreza.org/rdece/artistpages/danzena_eng.html (pristupljeno 15. 10. 2010).

Vita Activa (2006) Online at: http://www.drustvo-vitaactiva.si/208101/253501.html (pristupljeno 15. 10. 2010).

LIČNA ARHIVA

Anonymous (2005) Do you remember March 8th?. 8. 3. 2005.

Feminist Initiative in Support of Abortion Rights. 2006. Public Statement. 17. 11. 2006.

USMENI INTERVJUI

Ehrlemark, Anna. 6. 7. 2009, Ljubljana. 2 tonska zapisa (83m53s, 17m09s).

Jereb, Ana. 14. 7. 2009, Ljubljana. 2 tonska zapisa (54m34s, 14m19s).

Radojević, Lidija. 13. 7. 2009, Ljubljana. 3 tonska zapisa (43m29s, 16m58s, 17m25a).

Tepina, Daša. 13. 7. 2009, Ljubljana. 3 tonska zapisa (69m05s, 12m:39s, 07m19s).

Tratnik, Suzana. 27. 7. 2009, Ljubljana. 1 tonski zapis (20m36s).

4

SUNČICA VUČAJ

LEZBEJSKA EGZISTENCIJA – U TRANZICIJI?

„TIŠINA JE GLAS SAUČESNIŠTVA.“ REJČEL PERKINS

APSTRAKT:
Ove godine se navršava 15 godina od početka angažovanog lezbejskog pokreta u našoj zemlji. Sa dva neodržana Dana ponosa iza sebe i ovogodišnjim „uspelim“ koji je za nama, može se reći da se lezbejska vidljivost osvaja polako, ali je tek deo siromašne medijske agende i kao takva i dalje prilično udaljena od svoje „suštine“.
Na kontinuumu između ilegalnosti i javnog ponosa, ucrtana je živa društvena mapa na kojoj u značajnoj meri preovladava homo/lezbofobija kao prevashodno nerazumevanje Drugog, strukturna mizoginija, rodni tradicionalizam, kao i nasilje i diskriminacija.
Ravnopravni deo te mape, iako nezvanično, ali duboko u našim životima i srcima, čine i slojeviti (ozdravljujući kao i destruktivni) mehanizmi borbe protiv internalizovane lezbo/homofobije, konflikata i netolerancije, uključujući i one jedne prema drugima.
Zanimaju nas iznutra i podrobno sve te matrice. One nisu jedina, ali su za lezbejsku egzistenciju ključna mesta izlaska iz – društva tišine.
Ovaj članak je pokušaj pružanja odgovora na pitanje o tome šta je (još) potrebno kako bi lezbejska egzistencija u svoj svojoj raznovrsnosti – imala autentičniji iskaz u društvu.

KLJUČNE REČI:
lezbejska egzistencija, internalizovana lezbo/homofobija, rodna ravnopravnost

UMESTO UVODA

Osnovnu motivaciju da napišem nešto o ovoj temi dugujem „*lezbejskom kontinuumu*“ (Rich, 2002: 55) u pogledu posvećenosti lezbejskoj egzistenciji kao političkom diskursu na ovim našim prostorima, tačnije lezbejkama koje od osamdesetih čitaju, prevode,[1] razgovaraju/progovaraju i žive istu, ništa manje mojoj majci koja lezbejsku egzistenciju poistovećuje sa smrću i na kraju, svim lezbejkama sa kojima sam godinama vodila intervjue o našim životima, a od kojih sam zapravo najviše i naučila.

Volela bih da budem jasna od početka: lezbejsku egzistenciju[2] (Rich, 2002: 22) ne prepoznaje niti jedna institucija u našem društvu. „...mi nismo različite samo zbog našeg erotskog usmerenja, nego možemo biti različite u odnosu na sve, jer ljubav koja nas približava ženama podrazumeva nove zakone koji su u suprotnosti sa dosadašnjim zakonima u državama u kojima živimo. U odnosu na posao, porodicu, našu decu, naše građanske slobode. Tako lezbejska egzistencija negira pojmove imena i krvi (i tla) kao odrednice pripadnosti porodici, a prema tome i naciji.“ (Rich, 2002: 15) Kako onda lezbejke, žive, rade, vole? U razmatranju ovog pitanja neminovan je kontekst u kojoj lezbejska egzistencija „*živi*“ (dakako i umire).

Društveni kontekst koji ne podržava socijalizaciju (da se razumemo, ni heteroseksualnih) žena da budu saveznice jedna drugoj, primorava lezbejke da se skrivaju, prilagođavaju, usklađuju, povinuju... One koje ne skrivaju svoj identitet, suočavaju se sa različitim vidovima diskriminacije, a često i sa nasiljem u porodici ili na ulici. Tamo gde su pritisci naizgled slabiji, ili se ni ne naslućuju (poput feminističkih prostora, organizacija, pa i teorija) „povlačenje u istost“ (Rich, 2002: 23) je realnost za mnoge lezbejke. Lezbejsku egzistenciju otuda odlikuju *menjanja identiteta* u odnosu na sredinu i zajednicu, čime često zavisi od *konteksta i mogućnosti* (Baumann, 1996: 4) da bi preživela.

---

1 Tako smo nas dve (Tanja Đurđev i Lepa Mlađenović, prim. aut.) prevodile esej i puno pričale, a negde nakon 1991. smo ga koristile u Beogradu kao materijal za predavanja pod nazivom *Lezbejska egzistencija,* u Centru za ženske studije. Tadašnji kompjuteri nisu bili kompatibilni sa sadašnjim i rad je ostao neobjavljen za širu publiku. Skoro deset godina nakon toga smo ponovo, sada u Zagrebu, govorile o potrebi da se ovaj esej štampa: Rada Grubačić, Nela Pamuković, Suzana Kovačević. Dogovarale smo se tri godine na liniji Zagreb–Beograd. *Prisilna heteroseksualnost i lezbejska egzistencija* je tako prvo izlaženje u javnost ovog istorijskog eseja, nastao dogovorima aktivistkinja iz lezbejskih grupa *Kontre* iz Zagreba i *Labris* iz Beograda. Želele smo da ovo prvo naše istorijsko izdanje bude proizvod zajedničkih pregovaranja i uzajamne podrške. I to smo i uradile. Zahvaljujemo se svim prijateljicama koje su nas podržavale da nakon nacionalističkih politika dve nacije, u ratu i miru, lezbejke iz dve države ostvare još jedan zajednički projekat. Lepa Mlađenović, Beograd, april 2002.

2 *Existere*, lat. gl. – pokazati se, otkriti se.

Kako je poricanje postojanja najčešće nasuprot biću lezbejske egzistencije, samoorganizovanost i udruživanje sopstvenih snaga lezbejki predstavlja našu životnu snagu i kao takvo pretpostavljaju jedan kontekst i mogućnosti. Drugi, koji ću takođe razmatrati na ovom mestu, jeste društvena matrica održanja mehanizama lezbo/homofobije.

Na kraju ću pokušati da odgovorim na pitanje šta je (još) potrebno kako bi lezbejska egzistencija u svoj svojoj raznovrsnosti – imala autentičniji iskaz u društvu.

ISTORIJA LEZBEJSKOG POKRETA

ARKADIJA – gej lezbejski lobi je bio prva osnovana organizacija/pokret kojim se ispisuju početne stranice aktivizma i kao takva je bila svojevrsni *coming out*[3] (Fas, 2003: 410–411) u društvenim prilikama Srbije na samom početku devedesetih.

Lepa Mlađenović piše o tom vremenu: „*Sećam se, pismo je stiglo iz Ljubljane na moju kuću, oktobra 1990. godine. Poslato je bilo na desetak adresa u Beogradu, za nekoliko feministkinja i gejeva. Tada se otvarao Roza Klub u Ljubljani i oni su pitali hoćemo li i mi da otvorimo jedan sličan Roza Klub u Beogradu... Prvi susret je bio u poslastičarnici hotela Moskva... U grupi je bilo puno muškaraca i malo žena, samo nekoliko nas. Prvo smo se malo gledali, kako ko izgleda, da li nam se smeši. Većina nas se nikada pre nije videla na jednom mestu – toliko* ***nas*** *u našem gradu! Ah, kako je to bilo uzbudljivo, nismo jedine! Videla sam ih na slikama, u knjigama, u Njujorku, ali ne u Beogradu. Da to su važne kote u mapama naše žudnje! U istoriji grada! U udžbenicima o društvenim pokretima. Prvi put: četiri lezbejke se dogovaraju na javnom mestu... Arkadija je prve četiri godine šetala od jednog do drugog prostora, i na kraju se smestila u Centar za ženske studije. 1995. godine jedan deo lezbejki je poželeo da se razdvoji od gej muškaraca iz Arkadije... Tako je nastao Labris, tokom teških godina Miloševićevog totalitarnog režima.*“ (Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, 2005: 7)

Mirovni ženski pokret nastao kao odgovor na ratove na teritoriji bivše Jugoslavije oduvek je tretirao lezbejsku egzistenciju. Radionice u okviru godišnjih skupova Žena u crnom, a koja su okupljala i žene iz raznih krajeva sveta su otvarala (egzistencijalna) pitanja lezbejskog *coming out*-a. (Žene u crnom, 1998: 169; Žene u crnom, 1999: 84)

3 *Coming out* – razotkrivanje: sintagma koja potiče iz fraze *coming out of the closet*, već se ustaljeno upotrebljava u značenju javnog i otvorenog istupanja i afirmisanja vlastite (homo) seksualne orjentacije. Javlja se u dve ravni: kao samootkriće i kao manje ili više javna obznana. U aktivizmu ili *queer* teoriji, razotkrivanje zadobija dimenziju političkog čina opiranja i suprotstavljanja heteroseksizmu.

Time se stvaralo pogodno tlo ne samo za one (žene i muškarce) koje/i su imale/i potrebu da osvešćuju sopstvene rodne identitete, nego i da ulažu u feministički i pacifistički aktivizam. Poznata je činjenica da su lezbejke često u drugim sredinama (pa tako i kod nas) nositeljke mirovnih inicijativa i začetnice projekata/programa i organizacija koje se zalažu za pravednije društvo. Odgovornost da se sopstveni identiteti promišljaju i da se o tome otvoreno razgovara sastavni su deo mirovne politike, ali i dubokog ličnog promišljanja: „*Za feminističku lezbejku, rat je situacija koja rastavlja na delove*." (Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, 2001: 55)

Tako je i bilo u godinama rata, kada su mnoge lezbejke podržavale razne ženske grupe, organizovale se, učestvovale i bile solidarne sa ugroženima. Ali bilo je i lezbejki koje su postajale nacionalistkinje na heteroseksualan način. Pristupajući grupi/grupama koje su slavile naciju i teritoriju, „tlo i krv", kao i mržnju prema Drugom, one su nalazile u tome snažnu potporu za svoj identitet, najverovatnije i nažalost, u izostanku „*ličnog mesta*", uporišta svoje lezbejske egzistencije.

U godinama koje će nastupiti, pa do današnjih dana, Žene u crnom uključujući uglavnom i druge feminističke mirovne grupe i inicijative, uvek će pružati svoj snažan aktivistički doprinos borbi protiv homofobije i heteronormativnog društvenog konstrukta.

Kao što je pomenuto, dakle do 1995. godine, kada se u Arkadiji okupilo dovoljno politički zainteresovanih lezbejki, lezbejski deo organizacije je odlučio da se odvoji i oformio je lezbejsku grupu Labris (organizacija je zvanično registrovana kasnije, 2001. godine). No i do tog perioda grupa je imala redovna okupljanja, kao i radionice petkom. Jedan od ciljeva Labrisa je bio „Rad na prihvatanju sebe", jer su se grupi priključivale žene koje su u značajnoj meri interiorizovale mržnju, strah i negaciju i imale su poteškoće da prihvataju sopstvene želje i potrebe. Jedna od najznačajnijih tema na kojima se intenzivno radilo je bila *coming out*, a u cilju osnaživanja i podrške razvoju lezbejskog identiteta. Opet, aktivistkinje su svoje *coming out*-e pravile uglavnom u okviru grupe, najviše iz straha od diskriminacije i nasilja. Neke su, ipak, uspevale da javnost upoznaju sa radom organizacije. U periodu od 1995–1997. godine, objavljeno je čak četiri broja Labris Novina. Bila je to sjajna publikacija, u koju je bilo utkano tako puno predanog, promišljenog i hrabrog rada nekoliko lezbejki. (Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1998: 262)

Koliko je bilo važno osvešćivati i razotkrivati svoj lezbejski identitet kroz lični rad, da bi se stiglo do konkretnih političkih akcija govore i sledeće rečenice: „*A u međuvremenu smo radile na svojim životima kroz redovne radionice. Ko smo mi u homofobičnom svetu? Šta nas plaši, odakle naši strahovi i sramote? Šta želimo znati o*

sebi i drugim lezbejkama? Želje, snovi, erotika lezbejske žudnje... sve su to bile teme o kojima smo razmenjivale iskustva. Stavljati doživljaje u reči za mnoge je bilo jako teško, upravo zato što su lezbejke stigle iz sveta 'bez mapa i bez jezika', kako je davno rekla Adrijen Rič. Upravo zato nam je bilo tako jako važno da govorimo jedna drugoj, jer mnoge od rečenica koje smo izgovorile u Labrisu, nikada i nigde pre toga nismo se usudile reći." (Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, 2005: 8)

Lezbejska nedelja. Od samog početka rada Labrisa, uočljiva je tendencija u kojoj članice organizacije intenzivno rade na sebi, ali sa drugim lezbejkama koje se uključuju u rad organizacije. Politički aktivistički rad lezbejskih aktivistkinja nije moguć bez kontinuiranog rada na sopstvenoj homofobiji, bilo kroz susrete sa drugim aktivistkinjama, pokretanje novih programa ili kroz radionice.

Juna 1997. godine na Pohorju u Sloveniji, u organizaciji feministično lezbične skupine Kasandra iz Ljubljane i Labrisa iz Beograda organizovan je prvi skup lezbejki iz država bivše Jugoslavije, pod nazivom Lezbejska nedelja. „*Tokom ovih šest dana, slušale smo jedna drugu, čule smo različita iskustva o kompleksnosti lezbejske egzistencije u heteropatrijarhalnom društvu. Nije bilo lako, bilo nam je divno. Radile smo kroz radionice, što je mnogima od nas pomoglo da se ohrabrimo u svojim lezbejskim identitetima, kako bismo osnažile svoj privatni život i političke aktivnosti. Pokazalo se da smo prevazišle nacionalne i državne granice i susrele se kroz iskustva naših lezbejskih egzistencija. Potvrdilo se da je mržnja prema lezbejkama legitimizirana kroz društvene, državne i kulturne institucije, a isto tako i kao deo našeg ličnog života; i da je oslobođenje od homofobije proces u kome smo potrebne jedna drugoj.*"[4] (Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1998: 266)

Druga lezbejska nedelja – skup lezbejskih aktivistkinja sa teritorije bivše Jugoslavije pod nazivom „*Budi to što jesi*" organizovana je 2000. godine u Somboru. Učestvovalo je 64 lezbejki i to je jedna nova snaga koja govori o tome koliko lezbejke bivaju osnaženije svojim okupljanjima i međusobnom podrškom. Labris je nastavio sa daljim umrežavanjem i prevazilaženjem bolnih granica određenim ratom i homofobijom u svakodnevnim životima lezbejki.

Šest godina po formiranju autonomne grupe Labris kao i novih inicijativa i grupa lezbejki i gejeva u našoj zemlji, 30. juna 2001. godine (dakle nepunu godinu po padu režima u Srbiji) prvi put se javno organizuje beogradski Dan ponosa.[5]

4 Iz završnog dokumenta skupa lezbejki iz država bivše Jugoslavije – LEZBEJSKA PRAVA SU LJUDSKA PRAVA, 1997.

5 http://sh.wikipedia.org/wiki/Me%C4%91unarodni_dan_ponosa_LGBT_osoba

Treba napomenuti da su gejevi i lezbejke godinama pre toga obeležavali/e, slavili/e Međunarodni dan ponosa, ali je ovo bila prekretnica, jer su se za obeležavanje ovog istorijskog datuma lezbejke i gejevi ovoga puta opredelili za javni prostor – tamo gde slavljenje Ponosa i Ljubavi i pripada. Priprema tog događaja, koji je trebalo da bude proslava različitosti na ulicama glavnog grada, predstavljala je sintezu dugogodišnjeg rada aktivistkinja i aktivista za lezbejska i gej prava u našoj zemlji. Očekivan sa nestrpljenjem i dubokim uzbuđenjem, počeo je veličanstvenom povorkom lezbejskih aktivistkinja koje su nosile balone duginih boja od Slavije (tačnije iz tadašnjeg prostora Labrisa gde su se odvijale glavne pripreme) prema Trgu Republike. Ti veličanstveni baloni i aktivistkinje sa hrabrim srcem su u tom trenutku bile sinonim *coming out*-a u društvu opterećenom teškim bremenom homofobije i mržnje prema Drugom. Javni lezbejski politički čin, skup koji praktično nije ni počeo, završio se bolom i našim povređenim telima.

Od daljeg ustrajavanja na ličnom radu i aktivističkom angažmanu se nije odustajalo ni posle toga. U narednim godinama, počinje otvaranje novih lezbejskih i GLBTIQ grupa i inicijativa čiji je osnovni cilj bio aktivno i vidljivo istupanje u javnosti, odnosno artikulaciju javne prisutnosti homoseksualnosti u društvu.

Parada ponosa u Beogradu je ostavila svoj neizbrisivi trag i dok i dalje odzvanja eho otpora ostajanju u mraku, strahu i ćutnji „*...odbijam da poštujem taj 'izbor tamnice', dakle dopustiću sebi slobodu da otvoreno 'pljujem' po aktu zauzimanja ovakvog, zatočeničkog položaja, ne ograđujući se – u skladu sa toliko prisutnom dušebrižničkom retorikom političke korektnosti – od napada na subjekta privatnog* birdcage*-a. Naprotiv, ja ga osuđujem i izričem mu smrtnu presudu. Naravno, sve je upućeno takvom 'izolovanom' subjektu, ne konkretnoj individui, adresirano je laži, i istini te laži prikrivenosti, odnosi se na identitet utvare, ne na presveto meso. To znači da pozivam na ličnu revoluciju, na* coming out*, na javno ispoljavanje svojih identiteta, na orkestriranu dreku onoga što mislimo da jesmo, na rušenje dominantnog poretka legalizma, koje je ozakonio koncept privatnosti kao neprikosnoveno dobro, kao metafizičko 'vjeruju' svog veoma fizičkog impresionizma. 'Sve odvratne stvari cvetaju u mraku', uči nas Vajld, a lično je, naglašavaju feministkinje, veoma političko: prebijanje na gay paradi, kao ispoljavanje tog ličnog, javno je bilo drakonski sankcionisano mikrogenocidom 'očišćenja' prakse genitalnih iskliznuća prema pravoslavnim kanonima ispravnog i 'prirodnog'. Jedna privatnost nije dobila* carte blanche *svoje manifestacije, već crveni, krvavi karton isključenja. Zbog toga je uključenje u tu scenu, pojavljivanje u javnoj sferi dejstva, ili, ako vam je aktivistički termin* visibility *draži, upravo subverzivni čin koji vodi slobodi, slobodi da se svoj/a dragi/a poljubi na ulici, da se vodi upravo 'normalan' život, nasuprot onom drugom normal-*

nom, heteroseksualnom, lažnom, prinudnom. Nije li stara dilema laž ili istina sada na sceni?..." (gAYTEN lGBT, 2002: 28) već 2004. godine se osvežava ideja o organizovanju druge Parade ponosa za juli mesec. Ona biva otkazana od strane organizatora aktivistkinja i aktivista. Jedan od tri osnovna razloga koji su se navodili je bio teškoća sa *coming out*-om aktivista i aktivistkinja okupljenih oko organizacije. Naime, u to vreme je i dalje bilo teško osigurati veću grupu lezbejki i gejeva koji bi organizovali ovaj javni skup, jer je bilo potrebno i važno da te osobe budu javne u svom identitetu. Podrška tadašnje demokratske javnosti je takođe ozbiljno izostala. (Mirovni institut, 2007: 19)

Uprkos upornoj lezbo/homofobiji u društvu, nastavlja se intenzivan rad na razvijanju pozitivnog lezbejskog identiteta i tako je iste godine (između ostalog) održan seminar „*Važno je ne biti sama*", namenjenom mladim lezbejskim aktivistkinjama iz država bivše Jugoslavije u organizaciji Kuće Seka iz Hrvatske i Labrisa iz Beograda. Osnovni cilj seminara je bio da se ohrabre i motivišu aktivistkinje iz gradova u kojima nema LGBT organizacija za dalji i kontinuirani rad na razvijanju lezbejskih mreža. (Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, 2005: 32)

U jesen iste godine, osniva se prva lezbejska organizacija u Vojvodini – Novosadska lezbejska organizacija (NLO)[6] sa idejom da radi na širenju lezbejske kulture i unapređivanju položaja LGBTQ populacije.

Naredne godine je ponosno proslavljena petnaestogodišnjica lezbejskog i gej aktivizma. Puno je urađeno, još mnogo osnaživanja je tek potrebno.

Tokom višegodišnjeg rada savetovališta za lezbejke, pojavljuje se nekoliko tema koje su značajne. Razotkrivanje sopstvenog identiteta pokazalo se kao jedna od osnovnih prepreka u daljem razvoju lezbejskog i gej aktivizma u društvu, uključujući i onu koliko nedostatak pozitivnih *role* modela utiče na *coming out* lezbejki u našem društvu. Lezbejkama su, zbog specifičnosti lezbejske egzistencije koje između ostalog, karakteriše kontinuirano traganje za ličnim i društvenim uporištima, potrebne osobe sa kojima bi se mogle identifikovati. Tačnije, da su im potrebne osobe sa LICEM, IMENOM i PREZIMENOM. (Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, 2006: 63) Taj proces je neizvestan i težak, budući da u to vreme i dalje postoji mali broj aktivistkinja koje su javne u svom političkom lezbejskom radu. Društvena uporišta jesu gej i lezbejske organizacije koje rade, ali je jasno da je potrebno dodatno raditi na osnaživanju unutar samih organizacija, čime bi se stvorili bolji uslovi da i one koje nisu aktivne politički (mnoge lezbejke to ni žele, ali zna-

6 www.n-l-o.org

mo da su informacije uvek važne) budu otvorenije u vezi sa svojim lezbejskim identitetom. Za mnoge lezbejke postojanje organizacija je značio nadu.

U narednim godinama koje dolaze dva su programa koja su važna u okviru lezbejskog političkog rada. To su Lezbejsko feministička akcija (LFA) i program „*Na slovo, na slovo... L*“. Naime, poslednja Lezbejska nedelja je organizovana 2000. godine i kao takva je okupljala izvestan broj lezbejki sa teritorije bivše Jugoslavije koje su uglavnom bile angažovane u aktivizmu. Među njima nisu bile samo lezbejske aktivistkinje, već i lezbejke kojima je bila važnija lična socijalizacija, a u nešto manjoj meri upoznavanje sa događanjima na aktivističkoj LGBT sceni. Zbog toga, ali i potrebom za artikulisanijim političkim stavovima, posle nekoliko godina dakle, lezbejke feministkinje pokreću inicijativu na sastanku u Zagrebu o tome šta za nas znači feminističko lezbejski aktivizam, o potrebi da se razgovara o lezbejskom separatizmu, kao prostoru za lični rast i samoosnaživanje, ali i o razlici između lezbejskog separatizma pre 30 godina i sada, o lezbejkama u mejnstrim LGBT politici, o Paradama ponosa u Istočnoj Evropi, o lezbejskoj seksualnosti unutar kompulzivno heteroseksualnog erotskog kodeksa. Poslednji, odnosno drugi po redu LFA skup je održan krajem 2007. godine u Novom Sadu i organizovala ga je Novosadska lezbejska organizacija – NLO. Skup je svakako bio važna politička prilika za susret i razmenu, ali je otvorio i napetost u odnosu na stavove i osećanja koja imamo prema različitim temama (sve se čine podjednako „egzistencijalnim“ bilo da govorimo o seksualnosti ili o Danu ponosa). Umesto da (nas) osnaži u svojim lezbejskim političkim težnjama, priča o lezbejskom separatizmu, a koja počiva bazično na lezbejskom feminizmu (iako ne u potpunosti), iznela je na površinu, osim dobrih diskusija, i situacije nametanja rigidnih uloga, kao situacija u kojima rodna različitost lezbejki nije uvek dobrodošla. Lezbejska zajednica je tada već dovoljno trpela zbog činjenice da moramo da se budemo iste ili kako su drugi zamislili da mi treba da budemo, ili da svaka eventualna razlika među nama mora da bude opravdana moralno i politički, da bismo to i same sebi priređivale. Takve i druge situacije su osiromašivale naše kapacitete koje smo tako brižljivo i godinama gradile, uključujući i naše razumevanje svega onoga što čini lezbejsku egzistenciju, lišavajući je tako izvanredne mogućnosti da bude još otvorenija. Događalo se da upravo zbog insistiranja na svojoj političnosti, lezbejski feminizam nameće rigidna ograničenja i gotovo neprobojne granice, koje su opravdavane ideološkim postavkama. Politika jeste važna, ali ne, i ako zarad nje (odnosno njenog jednostranog tumačenja), lezbejke ne prevazilaze svoju ranjivu socijalizaciju. Sa druge strane, bilo je značajno da se potvrdi kako lezbejski feminizam gradi svoju politiku na ovim prostorima.

Queer (o)pozicija, opet svojom postavkom o otvorenoj (rodnoj) politici daje „rešenja" iz kojih lezbejski feminizam može da (na)uči, pre svega u vezi „naših" kategorija koje su važne, ali ipak privremene i nesavršene. Ali isto tako, u svojoj otvorenosti i propustljivosti u definicijama, *queer* politika, na našoj sceni, biva ponekad bezrazložno p(r)opustljiva za nasilje, opravdavajući ga na različite načine.

Ne pokazuju sve feminističke organizacije kod nas otvorenost za lezbejke u svojim redovima. To je prilično osujećujuće za lezbejke koje žive u manjim mestima, pa im je rad i politika lokalne feminističke grupe često (ali ne uvek i ne nužno) bliska. Bilo bi razumljivo da to bude prostor u kome bi se lezbejke mogle autovati ili biti podržane da ne budu same u tom procesu, ali to često nije slučaj. Postoje lezbejke koje su angažovane u feminističkim grupama i ne mogu da govore o svom lezbejskom identitetu. To nije samo slučaj sa manjim gradovima kod nas. Feministkinje se često „spolja" percipiraju kao lezbejke, odnosno rasprostranjeno je mišljenje da su sve feministkinje lezbejke i to nekada ume da ometa rad grupe, naročito ako ona deluje u manjoj sredini. Mi znamo da je to mehanizam kojim se ženama odriče kontrola i njihova nezavisnost u oblastima „društvenog rada". Tako dobijamo situacije u kojima se bilo kakva rasprava o „rodu", feminizmu ili „seksualnim pravima" jedne feminističke organizacije/grupe preusmerava na govor o „izopačenim" seksualnostima, ili da se uzima kao govor koji promoviše „seksualnost". (Cynthia Rothschild, 2007: 32) Tome se odupiremo i ponekad smo uspešne.

Ovim se na neki način vraćamo na davne početke rada Labrisa kada je prepoznato da su feminističke grupe „naklonjenije" lezbejkama, nego što je to slučaj sa gej organizacijama, ali i to da ni sa jednima, niti sa drugima nije došlo do „potpunog razumevanja". (Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1998: 262)

No, ako se osvrnemo i na *queer* tendencije koje prilično često održavaju lezbejsko gotovo nevidljivim, činilo se (a i sada je tako) potrebnim i važnim da se podsećamo da se nastavimo baviti tim pitanjem, ali otvorenije nego do sada.

Ključ, dakle, verovatno leži u boljoj komunikaciji i ulaganju napora svih nas da još bolje nego do sada (i pre svega, između sebe) razumemo različitost kao dar i da u "anomalijama" vidimo dragocenost i tretiramo sve osnovne principe sa prilično dozom skepticizma", (Feminističke sveske 3–4, 1995: 180) kao osnov za građenje čvršćih zajedničkih koalicija u borbi protiv homofobije, ili kako je to rekla Džoan Nestle – "*dopustiti hiljadama cvetova da cvetaju*." (Nestle, 1992: 466)

Dalje, na planu šireg osnaživanja lezbejske zajednice kod nas izdvaja se seminar „*Na slovo, na slovo... L*" o lezbejskim ljudskim pravima koji Labris sprovodi od

2007. godine i danas. Osnovni ciljevi ovog seminara su osnaživanje i informisanje lezbejki i biseksualnih žena o važnim temama koje se tiču lezbejske egzistencije kroz različite edukativne sadržaje koji su proistekli iz sada već dugogodišnjeg iskustva u radu sa pojedinkama, grupama i institucijama. Kroz ovaj socijalnoedukativni seminar do sada je prošao veliki broj lezbejki u Srbiji (i regionu). Međusobno sastajanje lezbejki, razmena i učenje postaje prepoznato kao izuzetno važno u životu pojedinki, ali i razvijanju lezbejske zajednice.

„*U sredini u kojoj živimo, stvaramo i družimo se... teško je sakriti ko smo. A samim tim što smo mi žene koje ne želimo da krijemo ko smo i koje želimo da naše postojanje bude vidljivo, a ne maskirano normama iza kojih moramo da se krijemo, mi to javno pokazujemo, mi se zalažemo da naše postojanje bude vidljivo i prihvaćeno. Mnogo je učinjeno od stvaranja feminističkog i lezbejskog pokreta na ovim prostorima, žene su preživele toliko ratova, razaranja i nasilja, ali nisu odustajale, stalno su jačale, učile, osnaživale se, solidarisale se i sada je na nama da nastavimo ono što su one počele, ali i da započnemo nove stvari. Ponosna sam što sam feministkinja, ponosna sam što sam lezbejka, ponosna sam što sam deo pokreta koji menja svet.*“[7] (Žene u crnom, Centar za ženske studije i istraživanje roda, Rekonstrukcija Ženski fond, 2007: 189)

Suštinsko prepoznavanje činjenice da se zapravo samo ujedinjenim snagama možemo boriti protiv diskriminacije i nasilja rezultiralo je razgovorima o mogućim pripremama za organizovanje novog Dana ponosa u Beogradu. Jedinstvenost u ovom stavu, a pre svega rešenost da se istraje u naporima da se insistira na borbi protiv homofobije u društvu okupila je lezbejke i gejeve 2008. godine oko plana da se Parada ponosa zbilja i desi. Uprkos prevazilaženju (neminovnih) razlika u pristupima različitih LGBT organizacija koje su isprva bile uključene u proces, grupa koja je činila organizacioni odbor Povorke ponosa 2009. (u kome su u najvećem broju bile upravo lezbejke, izuzetno hrabre), doživela je sramotan prijem dokumenta od strane države kojim se ista zabranjuje 24 časa pre njenog planiranog početka. Drugi pokušaj da se Dan ponosa organizuje posle „Masakr Parade“[8] 2001. godine ponovo – nije uspeo. Konačno, 10. oktobra 2010. godine se događa beogradski Dan ponosa, devet godina posle – u javnom prostoru, ali bez javnosti. To je istorijski dan za lezbejsku i gej zajednicu. On je takođe svima nama pružio i surovu sliku društva koje (još uvek) nije raskinulo sa ratnom politikom Miloševićevog vremena, i dalje rastrzanog u svom identitetu čije se uporište klati negde između utemeljenog

7 Napisala Mima Rašić.

8 Ovaj termin je preuzet iz intervjua objavljenog na: http://www.h-alter.org/vijesti/ljudska-prava/repovi-fasizma-u-srbiji

tradicionalizma i ništa manje brutalnog neoliberalizma, uvezane sa opštom bedom i ozbiljnom naviknutošću na javne događaje u vidu kojekakvih molebana kojima se isključivo slavi nasilje i mržnja, pljačka i smrt.

MEHANIZMI LEZBO/HOMOFOBIJE

U složenoj mreži društvenih mehanizama lezbofobije lezbejkama nije lako, a često ni dozvoljeno da govore o svojoj egzistenciji. Upravo jedan od tih mehanizama jeste odbijanje komunikacije ili odbijanje da se čuje.[9] U porodici, npr. roditelji često ne žele da govore sa svojim ćerkama lezbejkama ili ne žele da govore sa njima o homoseksualnosti, njihovoj partnerki, itd. „*Ja sam izgubila priču sa mamom. Kad sam kod kuće, desi se da me uopšte ne pogleda. Desi se da ne pričamo uopšte. Samo me pozove da jedem i to je sve.*“ (Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, 2006: 89)

„*Ne osećam se dobro kada znam da niko ne zna za nas (našu vezu, prim. aut.) i da je ovo preraslo u zatvor – zlatan zatvor. Shvatam da bi to trebalo da podelim sa nekim. Možda će biti još osoba koje će moći da prihvate. Moji roditelji i brat neće nikada, to znam.*“ (Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, 2008: 44)

Suočene sa izbegavanjem da budu čute i priznate, lezbejke često i ne govore o sebi, ne čuju sebe. Ćute. „*Za nas zna samo jedna naša drugarica. Nikom drugom nisam rekla.*“ (Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, 2008: 44)

Ali kako se onda uči govor sopstvenim glasom?

U tome uspevaju one koje „iskoračuju“ iz okvira koji im diktiraju, određuju i u kome posreduju autoriteti stvarajući neku vrstu ličnog prostora i samodefinicija. Važna stvar u tom procesu je svesno odvajanje vremena u kome se promišlja kontekst koji nas sputava i određuje. Žene koje govore sopstvenim glasom su objedinile „znanje za koje intuitivno znaju da im je lično važno sa znanjem koje su naučile od drugih.“ (McVicker, Goldberger, Tarule, Matuck, 1998: 142)

Neke žene se „udaljuju od datosti“, psihološki (a nekada i geografski) od svega što su do tada znale i prolazeći kroz intenzivnu samorefleksiju, počinju da se vraćaju sebi. Feministkinje su, sada već davno, sloganom „Lično je političko“, skrenule pažnju na značaj (ženskog) ličnog iskustva i imenovanjem istog u akciju, politički čin. „Unutarnje puštate van, a vanjsko unutra“. (McVicker, Goldberger, Tarule, Matuck, 1998 :142)

9 Mlađenović, Lepa. Društveni mehanizmi homofobije, interni tekst dostupan autorki.

Davanjem reči i aktivnim imenovanjem onoga što im se događa, što osećaju, rade, jeste put ka – sopstvenom glasu. Mapiranje emocija je sastavni deo tog procesa: razgovor o njima, njihovo pronalaženje u različitim pričama iz naše prošlosti i sadašnjosti je deo procesa našeg rasta i pravljenja novih emocionalnih granica.[10] To je zapravo, pronalaženje novog, starog ili „drugog" glasa. To je jednako porivu da se čitav život žene uzme u obzir i – „unutrašnji" i „spoljašnji", u svoj njegovoj složenosti, a da se ima glas kojim će se i sebi i drugima saopštiti čitava složenost sopstvene egzistencije. (McVicker, Goldberger, Tarule, Matuck, 1998:145)

Vređanje i omalovažavanje u svakodnevnom govoru, komunikaciji, takođe su moćan instrument homofobije. Reč lezbejka se često koristi kao reč osude, a zapravo ima pozitivnu konotaciju. „*Ovde svako svakog zna. U bivšem komšiluku, u tom mom stanu dok sam živela sama, stvaralo mi je pritisak to što su oni kontrolisali ko je kod mene. I počele su glasine. Prolazila sam jedan dan pored komšije koji je sedeo sam na klupi i rekao glasno: Lezbejka. To mi je bilo zastrašujuće, ali ne zato što me je brinulo šta komšije misle, nego zato što sam strahovala da bi informacija mogla lako da stigne i do moje majke. Čitava ta atmosfera mi je bila stresna.*" (Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, 2008: 61)

Posledice vređanja i potcenjivačkog odnosa prema lezbejkama su višestruke. Etiketiranje je čest čin homofobije i čini da se produbljuje stigmatizacija svega što čini celokupan život lezbejki. Udružene sa posledicama drugih mehanizama homofobije donose čitav niz poteškoća. Pre svega, lezbejke često imaju problem sa vrednovanjem samih sebe, i imaju visoke osećaje inferiornosti, pregršt unutrašnjih konflikata. Lezbejke često godinama ni same ne mogu da izgovore reč lezbejka, iako su svesne svoga identiteta i hrabro ga grade. Zato je važno da svi i svuda koristimo termine lezbejke i gejevi afirmativno i odupiremo se njihovoj svakodnevnoj upotrebi u jeziku u degradirajućem kontekstu.

Koliko god se možda činilo neverovatnim u današnjim uslovima, izolacija spada u jedan od čestih mehanizama društvenog kažnjavanja lezbejki. Uskraćivanje informacija, sprečavanje komunikacije, držanje u prostoru u kome je razmena i komunikacija svedena na minimum, uključujući i fizičku izolaciju. „*…Posle izvesnog vremena, meni je opala sva kosa. Nisam imala kosu šest meseci. Tih pola godine nisam izašla iz kuće. Bilo mi je zabranjeno da izlazim. Dozvoljeno mi je bilo samo ako me pozove neko muško.*" (Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava, 2006: 57)

10 Mlađenović, Lepa. Feministička etika brige za duševno zdravlje braniteljki ljudskih prava (tekst je objavljen u *Resource Book on Women Human Rights Defenders*, 2006, pogledati na: www.defendingwomendefendingrights.org)

Lezbejke često žive u izolaciji i nikome ili vrlo retkim osobama u svom životu govore o svojoj egzistenciji, pa se čini kao da su izolaciju same odabrale. Mnoge trpe bolnu izolaciju od svoje porodice koja ne može da prihvati njihov identitet. Toj izolaciji često prethodi jednako bolan proces odbacivanja od strane društva. Veoma često se na taj proces nadovezuje suočavanje sa sopstvenom internalizovanom homofobijom (kada lezbejke imaju neprijateljski stav prema samima sebi i misle i osećaju da je njihov identitet odraz patologije ili inferiornosti) što sve utiče na psihološko prilagođavanje i komunikaciju sa drugima. Mnoge lezbejke u svojim srednjim godinama nisu spremne na *coming out* pred komšilukom plašeći se osude, nerazumevanja, odbacivanja ili nasilja. Opet, mnoge lezbejke u zrelim godinama ne žele ili ne mogu da komuniciraju sa tradicionalnim ženskim saveznicama, kao što su to npr. žene iz komšiluka ili rođake. Lezbejska životna iskustva i sećanja su često suštinski različita od priča njihovih heteroseksualnih vršnjakinja. Potcenjivačko i odbacujuće ponašanje, pa i izolacija nisu čest tretman samo prema mlađim lezbejkama koje streme svojoj autonomiji, već je to slučaj i sa starijim lezbejkama. Nekada se okolina brutalno ponaša prema „luđakinjama" i „čudakinjama" odnosno starijim ženama koje svojim ponašanjem, izgledom i stilom života odudaraju od stereotipnog i opšteprihvaćenog stila „bake sa unučićima". (Mršević, 2004: 521) Institucija heteroseksualnosti prisiljava lezbejke da se pretvaraju, da budu etiketirane kao perverzne, kriminalke, kao bolesne ili opasne žene. (Rich, 1997: 187)

Zato je važno da lezbejke komuniciraju, kao i da drugi budu otvoreni da čuju i razgovaraju sa nama i o našim životima.

„...Ustala sam i usprotivila se. Neko od tih muškaraca me je udario u glavu, nakon čega sam videla veći broj njih koji ustaju sa sedišta i kreću prema meni. To je sve počelo negde kod Skupštine Srbije dok je autobus bio u pokretu. Počeli su da me udaraju po glavi, da me šutiraju, udaraju u stomak i po leđima.

Još neko vreme sam bila na nogama nakon čega sam pala, a udarci su nastavljeni. Ne znam koliko je to trajalo, samo se sećam udaraca, urlanja i bola. Tražila sam pogledom S.M. i videla je kod vrata, kako je neka dvojica zadržavaju. Htela sam da ustanem da je zaštitim, ali nisam mogla.

Sledeći svestan trenutak je onaj kada je autobus stajao na stanici kod Ade Ciganlije i kada su u njega ušla dva policajca koji su me izvukli iz autobusa, jer sam prethodno bila na podu. Govorila sam im da su me tukli i molila da me zaštite, na šta me je jedan od njih odgurao od autobusa i tražio ličnu kartu. Ja sam pokazivala da su me tukli u zadnjem delu autobusa, ali policija nije htela da uđe u autobus sa navijačima.

Takođe, govorila sam da izađe S.M., na šta me je policajac upitao: 'Ko je to?' Odgovorila sam: 'Moja devojka', a on mi je rekao sa podsmehom: 'Kakva, bre, devojka? Misliš prijateljica?' Nisu je pozvali da siđe i pravili su opaske na račun toga što sam lezbejka.

Dok je autobus stajao neki momak je dobacivao sa vrata razne uvrede pa su njega izveli iz autobusa. On je nastavio da provocira i vređa u prisustvu policije: 'Narkomanko! Majku ti narkomansku jebem!' i drugo, a zatim me je udario pesnicom u lice. U revoltu sam krenula da mu uzvratim. Policija nas je razdvojila, dovezli su patrolna kola i mene stavili u njih. Dok sam sedela u kolima od tog momka su uzimali izjavu. Tada sam počela da dozivam policajca koji je otvorio vrata i pitao šta hoću. Ja sam mu rekla da mene privode, ništa me ne pitavši, a da njemu ne traže ni ličnu kartu. Na to je policajac tom licu tražio dokumente.

Tada je došla marica, pa su i mene i njega sproveli u stanicu policije na Banovom brdu, gde su njemu uzeli izjavu, a mene su u lošem stanju spremili u ćeliju. Bolela me je glava, povraćala sam i imala nesvesticu i u tom stanju su mi doneli da potpišem neki papir na kome je pisala izjava tog momka koja je bila totalna izmišljotina i nisam htela da potpišem taj papir."[11] (Izveštaj o stanju ljudskih prava GLBT osoba u Srbiji, 2009: 24)

Lezbejke su svakodnevno izložene nasilju, jer je ono uobičajena društvena praksa. Diskriminacija nasiljem u ovom slučaju nije samo forma pojedinačne direktne viktimizacije, već predstavlja sistemsku izloženost lezbejki istom. Heteroseksualnost tako postaje *politička institucija* (Rich, 2002: 34) koja ohrabruje, normalizuje (ponekada insistira), toleriše i omogućava nasilje nad lezbejkama.

PUTEVI LIČNE AUTONOMIJE

Ako su zalaganje za poštovanje prava, ali rad na sebi neophodni (jedini?) načini da lezbejke rade, vole i žive u ovom društvu, neminovno nam se nameću pitanja kada je u pitanju sfera rada.

Oblast rodne ravnopravnosti u Srbiji karakteriše diskriminacija strukturalnog oblika ili – *treća diskriminacija*.[12] Ona podrazumeva da su različite predrasude koje postoje prema ženama duboko uslovljene predstavama koje društvo ima o ulogama polova, odnosno „prirodnoj" zadatosti tih uloga. Nejednakosti imaju posebno negativan uticaj na živote žena (ali i muškaraca) i utiču na društvo koje tako

11 Izjava N.A., Interna dokumentacija GSA, 17. avgust 2009. godine

12 Pogledati više: http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr_YU/izvestaji/godisnji-izvestaji/793--2009-

funkcioniše sa manje žena koje su aktivne u javnoj sferi, odnosno sa veoma slabim stepenom učešća muškaraca u porodičnom životu. Rodno diskriminatorni obrasci nisu samo utkani u porodične odnose, već su itekako sastavni deo mehanizama rada institucija, čineći na taj način pojedine situacije diskriminacije teško popravljivim i to često kada su u pitanju pojedinačni životi žena. Inače, loš socioekonomski položaj žena i kontinuirano prisustvo rodno zasnovanog nasilja predstavljaju dve osnovne karakteristike kršenja ljudskih prava žena u našoj zemlji.[13]

Iako lezbejke nužno ne podležu (ili bar ne u značajnoj meri) osujećujućim posledicama tekovina (ženskih) rodnih uloga kao što je to slučaj sa heteroseksualnim ženama, poznato je da se seksualna orijentacija krije na radnom mestu usled straha zbog diskriminacije, te tako lezbejke (kao žene) nisu privilegovane na radnom mestu. Nije novost da u kapitalizmu ženama pripadaju strukturalno najgora radna mesta. Činjenica da muški poslodavci obično ne zapošljavaju kvalifikovane žene, čak i kada ih mogu platiti manje nego muškarce, sugeriše da nije samo reč o profitu kao motivu. (Rich, 2002: 42) Seksualizacija radne sfere tako pogađa žene i većina žena trpi seksualno uznemiravanje kako bi zadržale posao. One koje se odupru, često su „sumnjive", prezrene kao aseksualne ili se smatraju – lezbejkama. U takvom ambijentu, lezbejke osim što kriju svoju seksualnu orijentaciju u smislu da ne mogu otvoreno govoriti o svom privatnom ili porodičnom životu (neke ga donekle izmisle, jer im je tako lakše da opstanu), one moraju, da bi zadržale posao da se pretvaraju ne samo da su heteroseksualne, već i da su heteroseksualne žene, jer je upravo *to* ono što se od njih očekuje. (Rich, 2002: 43) Drugo, diskriminacija na radnom mestu inače nije u dovoljnoj meri društveno regulisana oblast u kojoj (za sada) nema zvaničnih podataka o diskriminaciji po osnovu seksualne orijentacije.[14] (GSA, 2010: 45)

Ali ono što znamo i što jeste povezano sa sferom rada jeste činjenica da se lezbejke suočene sa visokom stopom nasilja u primarnim porodicama, ali i homofobijom u društvu, često rano osamostaljuju u potrazi sa sopstvenom autonomijom. To može dodatno da optereti njihovu ranjivost zbog diskriminacije. Za one koje žive u malim mestima u kojima im je veoma teško da razviju socijalne mreže podrške za svoju egzistenciju, rešenje predstavlja odlazak u veće gradove. Lezbejsku autonomiju sve više obezbeđuje Internet, koji za neke predstavlja jedinu sferu gde se može biti „ono što jesi", pa mnoge lezbejke kada govore o svojoj egzistenciji, upravo navode

13 Ibid.

14 Iako svi tvrde da nije bilo ovakvih slučajeva, situacije u kojima bi se pojavila diskriminacija nose rizik od toga da se ne bi znalo kako da se reaguje ili da bi reakcije bile pogrešne i više u skladu sa ličnim osećajem i odnosom prema pojavi i GLBT osobama, nego prema nekim propisanim procedurama.

nabavku računara i umrežavanje kao svoj „novi život“. Zbog ranog zapošljavanja mnoge lezbejke odustaju od daljeg obrazovanja, mnoge su u internoj ekonomskoj migraciji (obično put ide ka većim gradovima), a nije retkost da sve više lezbejskih parova planira svoju budućnost planiranjem emigracije u zemlje Zapada.

U našoj zemlji se pitanje *pink industrije*[15] (Mršević, 2007: 59) počelo tek nedavno da pominje i to u kontekstu beogradske Parade ponosa 2010. odnosno njenih troškova. Osim toga poznato je da kod nas odavno postoje okupljališta samo za gejeve i lezbejke (uglavnom su to kafići i barovi), gde su cene pića, ulaznica i sl. neretko veće nego na sličnim mestima, kako bi se na taj način plaćali troškovi reketa kriminalcima, odnosno policiji koji mogu ta mesta da zatvore ukoliko taj novac izostane. Za razliku od Zapada gde se pink industrija veoma razvila, pre svega zahvaljujući inkrimisanjem položaja lezbejki i gejeva, odnosno unapređenjem sistema ljudskih prava i dr., kod nas to još uvek (zvanično) nije slučaj.

U SUSRET KONTINUITETU OBELEŽAVANJA DANA PONOSA

Na našoj lezbejskoj/gej i feminističkoj sceni je evidentna posvećenost, predanost i kontinuitet u izgradnji prostora – uključujući i onaj lični – kako bi se dekonstruisao patrijarhalno heteronormativni kôd.

Postojanje tog kapaciteta daje nadu da će se politike i prakse proistekle iz tih težnji i napora, oplemeniti novim, nadajmo se uspešnijim načinima da ostanemo posvećene borbi protiv lezbo/homofobije tako što ćemo nastaviti otvarati sebe nežno – iznutra da bismo bile hrabre, aktivne – izvan. Kao što smo imali prilike da vidimo ove godine, bez aktivnog učešća države takvi napori su samo delimični.

Utisak je takođe, da nam nedostaje više međusobnog udruživanja, razumevanja i usaglašavanja na tom putu, pa je moguće da će rad na organizovanju drugog (trećeg, četvrtog?) javnog okupljanja povodom Dana ponosa, tog kolektivnog *coming out*-a, doneti tu vrstu potrebne nam bliskije veze, da bismo pokazale i objasnile značaj tog suštinskog događaja za lezbejsku egzistenciju, a čiju potrebu ne razumeju sasvim ni oni koji su najdobronamerniji[16] (Izveštaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba, 2008: 5) a kojih je na žalost, u našem društvu još uvek najmanje.

15 Pink industriju čine tržište roba i usluga namenjenim homoseksualcima. Pink evro (ili dolar) je pojam koji označava zaradu ostvarenu na tom tržištu od strane gejeva i lezbejki.

16 8% ispitanika u Srbiji smatra da su „Parade ponosa“ legitiman način traženja prava LGBT osoba.

LITERATURA

Baumann, Gerd (1996) *Contesting Culture. Discourses of Identity in Multi-Ethnic London,* Cambridge: Cambridge University Press.

Bogdanović, Mirjana; Milićević, Boris; Sarić, Nenad (2010) *Istraživanje Predrasude na videlo. Homofobija u Srbiji 2010.*, Beograd: Gej Strejt Alijansa (uz pomoć CeSID).

Fas, Dajan (2003) *Unutra/Izvan, gej i lezbejska hrestomatija*, Beograd: Centar za ženske studije.

Labrys, Jelena (1998) Istorija lezbijskog pokreta u Srbiji, u: Blagojević, Marina (ur.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji. Ženski pokret u Beogradu 90-tih*., Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju.

Maljković, Dušan (2002) Dvostruka scena prikrivanja, *gaY (tO) 2, mAGAZIN zA qUEER tEORIJU i kULTURU.* 2002: 27–32.

Markunova, Štefa (1999) Druge među nama – lezbejke, u: Zajović, Staša (ur.), *Žene za mir*, Beograd: Žene u crnom.

McVicker, Goldberger; Tarule, Matuck (1998) *Ženski načini spoznavanja. Razvoj sebstva, svojeg glasa i svojeg duha*, Zagreb: Ženska infoteka (Druga).

Milićević, Boris; Sarić, Nenad; Pavlović, Lazar (2008) *Ovo je zemlja za nas. Izveštaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u 2008. godini*, Beograd: Gej Strejt Alijansa i CeSID.

Milićević, Boris; Sarić, Nenad; Pavlović, Lazar (2009) *NEMA povlačenja, NEMA predaje, Izveštaj o stanju ljudskih prava GLBT osoba u Srbiji 2009*, Beograd: Gej Strejt Alijansa.

Mršević, Zorica (1998) Imamo li kostur u ormanu?, u: Zajović, Staša (ur.), *Žene za mir,*, Beograd: Žene u crnom.

Mršević, Zorica (2004) Lezbejska usamljenost, u: Blagojević, Marina (ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskursi i prakse II tom*, Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu.

Mršević, Zorica (2007) *Ka demokratskom društvu - Sloboda javnog okupljanja, pravo svih,* Beograd: Institut društvenih nauka.

Nestle, Joan (1992) *The persistent desire, a femme-butch reader*, Boston: Alyson Publication.

Popadić, Dušica (2006) Koliko nedostatak pozitivnih role modela utiče na coming out lezbejki?, u: Živković, Ljiljana (ur.), *Pravo na lezbejsku egzistenciju u Srbiji*, Beograd: Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava.

Mlađenović, Lepa (2005) Kako je počelo organizovanje lezbejki i homoseksualaca u Beogradu, u: Živković, Ljiljana (ur.), *Prvo je stiglo jedno pismo. Petnaest godina lezbejskog i gej aktivizma u Srbiji i Crnoj Gori,* 1990 - 2005, Beograd: Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava.

Rašić, Mima (2007) Lezbejska egzistencija, lezbejska vidljivost, u: Zaharijević, Adriana (ur.), *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka,* Beograd: Žene u crnom, Centar za ženske studije i istraživanje roda, Rekonstrukcija Ženski fond.

Rich, Adrienne (2002) *Prisilna heteroseksualnost i lezbejska egzistencija*, Zagreb: Kontra.

Rothschild, Cynthia (2007) *IZBRISANO IZ TEKSTA: Kako se seksualnost koristi da bi se napalo organizovanje žena,* Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond.

Velzel, van Liselotte (2007) Down and out in Belgrade: An Ethnographic Account on the Everyday Life Experiences of Gays and Lesbians in 2004, u: R. Kuhar, J. Takács (ur.), *Beyond the*

pink curtain – everyday life of LGBT people in Eastern Europe, Ljubljana: Mirovni Institut.

Vučaj, Sunčica (2006) *Šta ti srce kaže. Lične priče lezbejki o coming out-u,* Beograd: Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava.

Vučaj, Sunčica (2009) *Treći glas - coming out i lezbejke u Srbiji*, Beograd: Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava.

Živković, Ljiljana (2008) *Ljubav, u stvari… Lične priče o lezbejskim partnerskim odnosima*, Beograd: Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava.

5.
IDEOLOŠKA REPRODUKCIJA STVARNOSTI

183 - Jelena Veljić i Aranđel Bojanović:
Transformacija sistema visokog obrazovanja u Srbiji 2003–2010: jedna perspektiva

208 - Dare Pejić:
„KONCEPT VIKENDA VIŠE NE POSTOJI!"
Kreativne industrije u kognitivnom kapitalizmu i preduzetnički duh zaposlenih u kulturi

JELENA VELJIĆ I ARANĐEL BOJANOVIĆ

TRANSFORMACIJA SISTEMA VISOKOG OBRAZOVANJA U SRBIJI 2003–2010

JEDNA PERSPEKTIVA

APSTRAKT:

Proces transformacije socijalističke društvene formacije u kapitalističku, poznat kao „tranzicija" još uvek je u toku u Srbiji. U konkretnom slučaju, tranzicija podrazumeva harmonizaciju legislative, ekonomije, tržišta i društvenog poretka sa standardima Evropske unije. U ovom radu fokusiramo se na proces reforme sistema visokog obrazovanja – Bolonjski proces – započet sa idejom stvaranja jedinstvenog obrazovnog prostora koji bi bio u funkciji jedinstvenog evropskog tržišta rada.

Oslanjajući se pre svega na sopstvena iskustva stečena u sferi studentskog organizovanja a) opisaćemo instrumente/vrednosti koje su sadržane u samom tekstu Bolonjske deklaracije i pratećih dokumenata (mobilnost studenata i nastavnog osoblja, Evropski sistem prenosa bodova, sistem uporedivih diploma i trociklusni sistem studija), b) opisaćemo izmene zakonske regulative iz oblasti visokog obrazovanja čiji je cilj bio implementacija instrumenata i vrednosti Bolonjskog procesa, i, c) analiziraćemo primenu zakonskih rešenja i bolonjskih principa u kontekstu Srbije. Sve vreme nastojimo da razlikujemo ove dimenzije kako bismo delimično rasvetlili ulogu koju je svaki od takozvanih stakeholder-a (država, univerziteti, studenti) odigrao u procesu reformi, ali i da bismo ukazali na mogući budući razvoj ovih reformskih kretanja. S tim u vezi, ocenićemo značaj novouvedenih studentskih predstavničkih struktura, ali i raznorodnih studentskih inicijativa, te studentskih protesta koji se ponavljaju iz godine u godinu ukazujući na ozbiljne manjkavosti sistema visokog obrazovanja u Srbiji.

Zaključujemo stavom da nije u izgledu da će se glavna pitanja sistema visokog obrazovanja iz perspektive studenata – visoke školarine, pravo na kvalitetno obrazovanje, autonomija univerziteta, akademske slobode, itd. – rešiti kroz institucije sistema. U tom smislu, afirmišemo stav da su vaninstitucionalni oblici delovanja studenata jedino sredstvo za rešavanje supstancijalnih problema sistema visokog obrazovanja, s tim što oni danas sve više iziskuju ne samo usmeravanje prema visokoškolskim i državnim vlastima, već i prema nadnacionalnim institucijama Evropske unije. Da je potonje već prepoznata neophodnost svedoče brojna okupljanja studenata iz evropskih zemalja sa ciljem izražavanja zajedničkog protesta protiv reformskih procesa tokom 2009. i 2010. godine.

KLJUČNE REČI:

Bolonjski proces, Zakon o visokom obrazovanju, sistem visokog obrazovanja, finansiranje visokog obrazovanja, komercijalizacija visokog obrazovanja, studentsko organizovanje, studentski parlament, plenum

I UVOD U BOLONJSKI PROCES

U literaturi se smatra da je ideja o formiranju jedinstvenog prostora visokog obrazovanja na tlu Evrope ozvaničena na sastanku ministara zaduženih za visoko obrazovanje četiri evropske zemlje – Francuske, Nemačke, Velike Britanije i Italije – održanom na univerzitetu Sorbona 1998. godine.

Godinu dana pre toga, predstavnice i predstavnici 47 zemalja članica Saveta Evrope usvojili su u Lisabonu Konvenciju o prepoznavanju kvalifikacija u vezi sa visokim obrazovanjem u evropskoj regiji, poznatiju kao Lisabonska konvencija. Ova Konvencija nalaže istovetno prepoznavanje nivoa kvalifikacija stečenih u okviru brojnih visokoobrazovnih institucija i osmišljavanje fer procedura koje bi omogućile ostvarivanje ovog cilja u svim zemljama potpisnicama (Konvencija, 1997).

Potpisivanjem Bolonjske deklaracije 1999. godine, proces je i zvanično otpočeo. Ovaj dokument predvideo je sledeće instrumente za uspostavljanje evropskog prostora visokog obrazovanja:

1. *Uspostavljanje sistema čitljivih i uporedivih diploma* trebalo bi da, putem određenih standardizovanih dokumenata, omogući akademskoj javnosti i tržištu rada da određenu diplomu rastumači nezavisno od toga iz koje zemlje je njen nosilac/nositeljka, odnosno, u kojoj visokoškolskoj instituciji ju je stekao/la.
2. *Uspostavljanje sistema studija baziranog na dva glavna ciklusa* – dodiplomskom (osnovne studije) i diplomskom (specijalističke, master, doktorske).
3. *Uspostavljanje Evropskog sistema prenosa (i akumulacije) bodova (ESPB)* garantuje da radno opterećenje studentkinja i studenata ne prelazi 40 sati rada nedeljno. To znači da se sve aktivnosti koje neko preduzima zarad studija (prisustvo na nastavi, izrada seminarskih radova, priprema za predavanja i vežbe, polaganje ispita...) moraju moći ostvariti u okviru osmočasovnog radnog vremena na dnevnom nivou. Drugim rečima i nešto konkretnije, 1 ESPB bod vredi od 25 do 30 radnih sati.
4. *Promocija mobilnosti studenata/kinja, nastavnog osoblja i istraživača/ica* podrazumeva i stvaranje uslova da se periodi studija/istraživanja na nematičnoj instituciji formalno priznaju na matičnoj instituciji.
5. *Promocija evropske saradnje na polju osiguranja kvaliteta* ima za cilj stvaranja uporedivih kriterijuma i metodologije, uz formiranje adekvatnih i nezavisnih nacionalnih i nadnacionalnih tela koja bi proveravala i garantovala ispunjenost standarda na institucijama visokog obrazovanja.

6. *Promocija evropskih dimenzija u visokom obrazovanju*, posebno u vezi sa razvojem kurikuluma, interinstitucionalne saradnje, šema mobilnosti i integrisanih programa studija, treninga i istraživanja (Deklaracija, 1999).

Procesu usklađivanja različitih nacionalnih sistema visokog obrazovanja, to jest, Bolonjskom procesu, od 1999. godine priključilo se 47 zemalja (The official Bologna Process website July 2007–June 2010), a sam tok procesa dodatno je definisan putem izveštaja o napretku[1] i zaključaka (kominikea) sastanaka ministarki i ministara zaduženih za visoko obrazovanje svake od zemalja potpisnica. Dinamika kojom se odvijao taj proces može se videti u sledećoj tabeli:

Dokument	*Godina donošenja*	*Zemlje potpisnice*
Sorbonska deklaracija	1998.	Velika Britanija, Italija, Nemačka, Francuska
Bolonjska deklaracija	1999.	+ Austrija, Belgija, Bugarska, Grčka, Danska, Estonija, Irska, Island, Letonija, Litvanija, Luksemburg, Mađarska, Malta, Norveška, Poljska, Portugal, Rumunija, Slovačka, Slovenija, Finska, Holandija, Češka, Švajcarska, Švedska, Španija
Praški kominike	2001.	+ Kipar, Lihtenštajn, Turska, Hrvatska
Berlinski kominike	2003.	+ Albanija, Andora, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Rusija, Vatikan, Srbija i Crna Gora[2]
Bergenski kominike	2005.	+ Azerbejdžan, Gruzija, Jermenija, Moldavija, Ukrajina
Londonski kominike	2007.	+ Crna Gora[3]
Leven	2009.	
Beč/Budimpešta	2010.	Kazahstan

1 Iako se na ovom mestu nećemo detaljnije baviti nacionalnim izveštajima, važno je napomenuti da je jedan od globalnih problema implementacije taj što države često dostavljaju „ulepšane" izveštaje o napretku na polju implementacije Bolonjske reforme. Tako je i Srbija na poslednjem Ministarskom sastanku dobila ocenu 3,8 (od 5), i to uz podršku lokalne kancelarije Saveta Evrope.

2 Potpisano u vreme kada je postojala državna zajednica Srbija i Crna Gora.

3 Sada i kao samostalna država.

II BOLONJSKI PROCES U SRBIJI

Republika Srbija – u to vreme Srbija i Crna Gora – potpisala je Bolonjsku deklaraciju 2003. godine i time i zvanično pristupila Bolonjskom procesu. Prvi zakon o visokom obrazovanju koji je trebalo da uspostavi sistem baziran na Bolonjskim ciljevima donet je 2005. godine. Neke od novina relevantne za našu temu koje je ovaj zakon doneo biće opisane u nastavku teksta.

NOVINA 1: Drugačija struktura studija

Zakon iz 2005. godine obuhvatio je celokupan sistem visokog i višeg obrazovanja – i fakultete i više škole, koji su do tada bili regulisani nezavisno Zakonom o univer-

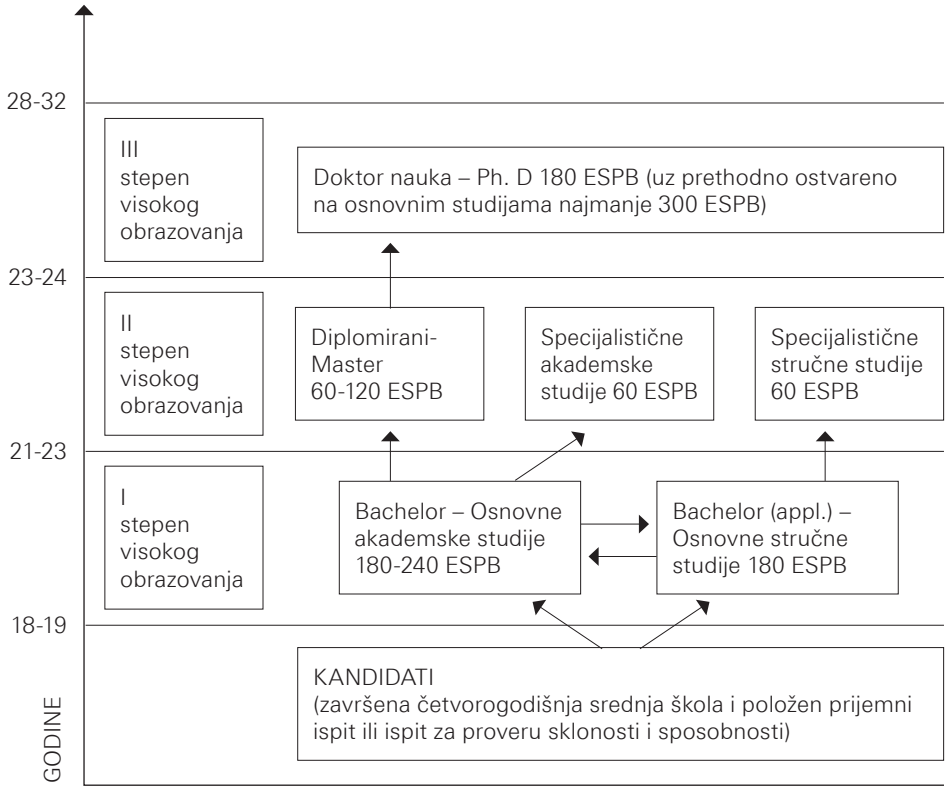

Slika 1. (Ministarstvo prosvete, 2010)

zitetu i Zakonom o višim školama. Napravljena je, naime, podela studija na strukovne (na kojima se izvodi strukovni studijski program, koji osposobljava studente za primenu znanja i veština potrebnih za uključivanje u radni proces) i akademske (na kojima se izvodi akademski studijski program, koji osposobljava studente za razvoj i primenu naučnih, stručnih i umetničkih dostignuća). Za sprovođenje programa strukovnih studija zadužene su visoke škole strukovnih studija, odnosno akademije strukovnih studija (nekadašnje više škole), dok su za sprovođenje akademskih studija zaduženi fakulteti (koji po zakonu mogu sprovoditi i strukovne studije), visoke škole, odnosno univerziteti.

Umesto dosadašnje strukture osnovne – magistarske – doktorske studije, nova podela izvršena je na sledeći način: studije prvog stepena su osnovne akademske studije i osnovne strukovne studije, dok su studije drugog stepena diplomske akademske studije – master, specijalističke strukovne studije i specijalističke akademske studije, a studije trećeg stepena – doktorske akademske studije.

Raniji sistem je takođe podrazumevao postojanje apsolventskog staža, koji je formalno značio da studenti mogu, nakon što su odslušali predavanja u završnoj godini studija, narednu školsku godinu koristiti za polaganje preostalih ispita, odnosno izradu i odbranu diplomskog rada. Fakulteti su pored toga često studentima omogućavali da izvrše i obnovu apsolventskog staža ili upis postapsolventskog. Zakon iz 2005. godine nije predvideo postojanje apsolventskog staža, već podrazumeva da studenti nakon odslušanih predavanja iz završne godine polože preostale ispite i, ukoliko je tako predviđeno programom, odbrane diplomski rad do kraja tekuće školske godine.

NOVINA 2: Primena Evropskog sistema prenosa bodova

Jedna školska godina sastoji se od 30 radnih nedelja posvećenih nastavi i još određeni broj nedelja za pripremu ispita. U slučaju Univerziteta u Beogradu, ukupno 42 radne nedelje (Statut, 2006) iznosile su 1680 radnih sati, što znači da 1 ESPB bod na ovom univerzitetu vredi 28 radnih sati. Praktično, sve aktivnosti koje neko preduzima zarad studija (prisustvo na nastavi, izrada seminarskih radova, spremanje ispita...) moraju se moći ostvariti u okviru osmočasovnog radnog vremena na dnevnom nivou. Mera opterećenja svakog pojedinačnog predmeta koji studenti pohađaju tokom studija, po novom zakonu, morala je biti izražena u ESPB bodovima. Konkretno, to izgleda na sledeći način: ako jedan predmet vredi 5 ESPB bodova, to znači da je prosečnom studentu potrebno 140 sati rada u jednoj školskoj godini (ili semestru, ako je predmet jednosemestralan) kako bi regulisao sve obaveze koje prema programu tog predmeta ima, to jest, kako bi savladao celokupno gradivo i položio ispit.

Uputstva za bodovanje predmeta mogu se naći u formi priručnika[4] i vrlo su detaljna. Na primer, izračunato je da prosečan student prve godine za jedan sat može da sa razumevanjem pročita 4–5 strana određenog teksta. Prateći ovu logiku, ESPB metodologija teži da makar približno opiše i boduje celokupni studentski angažman. Ona omogućava lakšu samerljivost studijskih programa u pogledu njihove zahtevnosti, čime olakšava mobilnost studenata u okviru evropskog obrazovnog prostora.

NOVINA 3: Status studenata u pogledu finansiranja

Sistem visokog obrazovanja do 2005. godine podrazumevao je postojanje dve kategorije studenata:

1) student finansiran iz budžeta – čija je obaveza je da položi ispite koji su neophodni za upis naredne godine studija kako bi zadržao budžetski status; ukoliko bi izvršio treću obnovu godine ili ukoliko bi dva puta obnovio istu godinu, student bi prešao u status samofinansirajućeg studenta, bez prava povratka u pređašnji status.
2) samofinansirajući student – onaj koji se prilikom upisa visokoškolske ustanove ne rangira u okviru ukupnog broja budžetskih studenata ili u toku školske godine ne ostvari uslov za upis naredne godine u statusu budžetskog studenta (Zakon, 2002). Ukoliko bi ova osoba postigla uslov za upis naredne godine stekla bi po automatizmu pravo da se finansira iz budžeta. Praktično, svi studenti koji su upisali prvu godinu u samofinansirajućem statusu mogli su već u narednoj godini studija imati budžetski status.

Zakonom iz 2005. godine zamišljeno je da student na početku školske godine bira predmete koje će slušati i to:

a) student koji se finansira iz budžeta bira predmete u vrednosti od 60 ESPB bodova,
b) samofinansirajući student bira predmete u vrednosti od najmanje 37 ESPB bodova,
c) pod određenim uslovima, student može i ubrzano studirati birajući predmete u vrednosti od najviše 90 ESPB bodova.

U tom smislu, budžetski student može biti samo onaj koji do kraja školske godine položi ispite u vrednosti od 60 ESPB bodova, odnosno sve ispite predviđene programom za tu studijsku godinu. Samofinansirajući student,

4 Pogledati, na primer, R. Marković-Nedučin i P. Lazetić, 2002, *Evropski sistem prenosa bodova u visokom školstvu: vodič kroz ECTS*, Alternativna akademska obrazovna mreža, Beograd, poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://www.cep.edu.rs/sites/default/files/izdanja/Vodic_kroz_ECTS.pdf

sa druge strane sluša i polaže predmete, to jest, ispite, u vrednosti od najmanje 37 ESPB bodova. Zakonom je takođe bilo propisano da student koji se sam finansira plaća deo školarine obračunat prema predmetima za koje se opredelio.

Pored navedenog, Zakon iz 2005. godine uveo je i postojanje takozvane budžetske kvote. Ona je podrazumevala da ne mogu svi studenti koji su ostvarili određen uslov za upis naredne godine – položili određen broj ispita – dobiti status budžetskog studenta. Ovaj status može imati najviše 20% više studenata u odnosu na prethodnu godinu.

NOVINA 4: Uvođenje koncepta akreditacije, propisivanje standarda i formiranje Komisije za akreditaciju i proveru kvaliteta

Zakon je predvideo postojanje Nacionalnog saveta za visoko obrazovanje, čija je osnovna funkcija obezbeđivanje razvoja i unapređenje kvaliteta visokog obrazovanja (Zakon, 2005). Savet, između ostalog, po pribavljenom mišljenju Konferencije univerziteta i Konferencije akademija strukovnih studija predlaže Vladi normative i standarde rada visokoškolskih ustanova, kao i materijalna sredstva za njihovo ostvarivanje, ali i utvrđuje standarde za samovrednovanje i ocenjivanje kvaliteta visokoškolskih ustanova i izdavanje dozvole za rad, te standarde i postupak za spoljašnju proveru kvaliteta visokoškolskih ustanova, odnosno akreditaciju visokoškolskih ustanova i studijskih programa. Sprovođenje postupka akreditacije povereno je radnom telu Saveta – Komisiji za akreditaciju i proveru kvaliteta. Takođe, same visokoškolske ustanove obavezne su da osmisle i sprovode postupak samovrednovanja i to u intervalima od najviše tri godine. Tom prilikom u obavezi su da uzmu u obzir i mišljenje studenata.

NOVINA 5: Studentska evaluacija nastave, odnosno pedagoškog rada nastavnika

Iako su i raniji propisi ostavljali mogućnost studentima da daju mišljenje o pedagoškom radu nastavnika (Zakon, 2002), visokoškolske institucije su tek od 2005. godine sistemski uvele koncept studentske evaluacije. Važno je napomenuti i da je Bolonjski proces promovisao promenu u pristupu obrazovanju gde u fokusu obrazovnog procesa više nije nastavnik/ca ili neki drugi akter/ka već student/kinja. U tom smislu, bilo je važno osmisliti na koji način se mišljenje studenta o nastavnom procesu može uzeti u obzir prilikom donošenja odluka o kurikulumu, načinu izvođenja nastave itd. Na univerzitetima u Srbiji mišljenje studenata uglavnom se dobija putem ankete o pedagoškom radu nastavnika.

NOVINA 6: Studenti kao predavači

Još jedna od novina koje je Zakon iz 2005. godine doneo odnosi se na uključivanje studenata u nastavni proces putem dodeljivanja saradničkih zvanja. Naime, nastavno osoblje, odnosno lica koja ostvaruju nastavni, naučni, istraživački i umetnički rad čine nastavnici, istraživači i saradnici. *Zvanja nastavnika* visokoškolske ustanove jesu: predavač, profesor strukovnih studija, docent, vanredni profesor i redovni profesor, dok su *zvanja saradnika*: saradnik u nastavi i asistent. U zvanja saradnika u nastavi i asistenta biraju se studenti na sledeći način:

- u zvanje saradnik u nastavi na studijama prvog stepena visokoškolska ustanova bira studenta diplomskih akademskih ili specijalističkih studija, koji je studije prvog stepena završio sa ukupnom prosečnom ocenom najmanje osam (8);
- u zvanje asistenta visokoškolska ustanova bira studenta doktorskih studija koji je prethodne nivoe studija završio sa ukupnom prosečnom ocenom najmanje osam (8) i koji pokazuje smisao za nastavni rad (Zakon 2005).

NOVINA 7: Studentska predstavnička tela

Zakon o univerzitetu propisivao je postojanje studentskog parlamenta, ali nije precizirao njegovu svrhu, prava, obaveze, strukturu ili način izbora njegovih članova. Godine 2005. studentski parlamenti definisani su kao organ visokoškolske ustanove (Zakon, 2005). Istim zakonom predviđeno je i formiranje dve studentske konferencije – univerziteta i akademija strukovnih studija, koje su zamišljene kao predstavnička tela na nacionalnom nivou. Parlamenti su bili zaduženi i za delegiranje predstavnika studenata u druga tela i organe u kojima su studenti dobili pravo učešća do 20% od ukupnog broja članova, dok su studentske konferencije zadužene za imenovanje predstavnika u telima formiranim na nacionalnom nivou. Na taj način, studentima je formalno garantovano učešće u procesu donošenja odluka na svim nivoima.

IIIA PROBLEMI IMPLEMENTACIJE REFORMSKIH NORMATIVA

U prethodnom delu teksta predstavili smo neke od novina koje je doneo Zakon o visokom obrazovanju iz 2005. godine, na osnovu kojih ćemo steći predstavu o dinamici odnosa između studenata i profesora. U nastavku, pogledaćemo kako je izgledala njihova praktična primena.

PROBLEM 1a: Ekvivalencija starih i novih zvanja

Kada je 2005. godine donet reformski Zakon o visokom obrazovanju, prvi problem koji se javio ticao se upravo sistema čitljivih i uporedivih diploma. Naime, uspostavljanjem sistema studija baziranog na 3 stepena – osnovne, master i doktorske studije – nametalo se pitanje – na koji način bi trebalo izvršiti ekvivalenciju između programa koji su postojali zaključno sa 2005. godinom i onih po kojima će se studirati od 2005. nadalje? Podsećanja radi, takozvani „stari sistem studiranja" podrazumevao je 3 nivoa – osnovne (zvanje diplomirani, npr. diplomirani psiholog), magistarske (zvanje magistar – magistar psihologije) i doktorske studije (zvanje doktor – doktor psihologije). Novi je propisivao takođe tri nivoa – osnovne (zvanje struke, npr. psiholog), master (zvanje diplomirani-master, npr. diplomirani psiholog-master) i doktorske studije (zvanje doktor – doktor psihologije).

Na prvi pogled situacija je izgledala jasno: osnovne studije postoje i u starom i u novom programu, dakle, nekadašnji „diplomirani" jednaki su novom, kolokvijalno nazvanom „bečeloru", i dalje, nekadašnji magistar izjednačen je sa novim maste-

Jukstapozicija starog i novog sistema studija

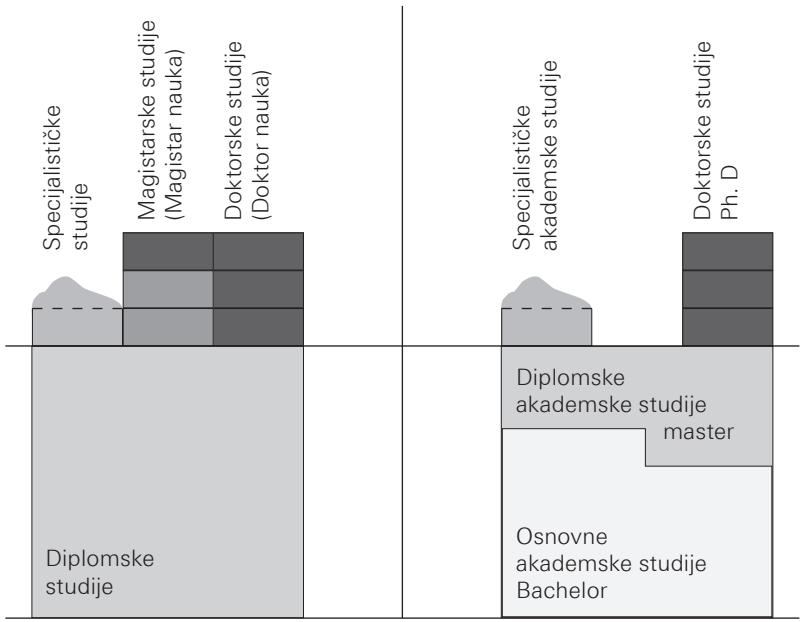

Slika 2. (Bojanović, 2008)

rom. Konačno, nekadašnji doktor ima isto zvanje i ista prava kao i novi doktor. Ovakvu, pojednostavljenu i, ispostaviće se netačnu sliku, oberučke je prihvatila i kasnije vrlo angažovano promovisala profesorska zajednica.

Razlog za veliku angažovanost profesorske zajednice na polju ubeđivanja javnosti da su magistar i master jednaki po pravima i zvanju, leži u želji za sticanjem što većeg profita. Naime, ubeđujući javnost da su nekadašnji „diplomci" jednaki novouvedenim „bečelorima", profesori i uprave fakulteta istovremeno su i sve diplomce pozivali na doškolovavanje na master studijama, obmanjujući javnost da inače neće moći da ostvaruju svoja prava koja su do sada imali na tržištu rada. Tako su se mogle čuti glasine i u medijima da će ubuduće samo pravnici/ce sa završenim master studijama moći da polažu pravosudni ispit, a pravni fakultet je pozivao sve diplomce koji to još uvek nisu učinili da se doškoluju. S druge strane, i u suprotnosti sa ovim, paralelno su studentkinje i studenti neetički pozivani da završe za samo godinu dana magistarske (a zapravo master) studije i steknu zvanje jednako onom za koje je prethodnim generacijama bilo potrebno nekoliko godina. Studentska strana zagovarala je da ekvivalenciju treba izvršiti između diplomiranih i mastera, odnosno da diplomirani i masteri treba da imaju ista prava i u akademskom kontekstu (npr. direktnu prohodnost na doktorske studije pod istim uslovima ili izbor u određeno zvanje) i na tržištu rada. Glavni razlog za ovakav stav ležao je u činjenici da su studentkinje i studenti koji su studirali po starim programima i po starom zakonu imali na raspolaganju dva puta do sticanja titule doktora: pod jedan, upis na magistarske studije i izrada magistarskog rada, nakon čega se prijavljuje tema doktorskog rada, i pod dva, upis na doktorske studije nakon čega se pristupa izradi doktorske disertacije (Zakon, 2002). Fakulteti su se tokom godina u većini slučajeva opredeljivali za prvu opciju, pa se u javnosti pojavio stav da se do doktorata dolazi isključivo preko magistarskih studija iako je zakonski postojala i druga mogućnost koja se nije primenjivala.

Masovni studentski protesti i blokade fakulteta koje su po tom pitanju izbile, kao i pregovori i prezentacija argumenata u Skupštini Srbije, dovele su do priznavanja ekvivalencije između diplomiranih i mastera, ali je akademska zajednica to učinila tek nakon što je Skupština usvojila autentično tumačenje člana 127. Zakona o visokom obrazovanju, koji je ovu problematiku isprva rešavao, ispostaviće se, na dvosmislen način. Neki fakulteti i danas – 4 godine kasnije – koriste različite manipulacije kako bi onemogućili diplomirane da upišu direktno doktorske studije ili da učestvuju na konkursu za izbor asistenta – dakle, bez dodatno završenih master studija – na šta takođe imaju pravo jednom kada su postali studentkinje i studenti doktorskih studija.

Dodatnu komplikaciju načiniće i aktuelne izmene Zakona (2010) kojim se ponovo uvodi naziv „diplomirani“ za studentkinje i studenti koji završavaju osnovne akademske studije po novim programima. Naime, prva generacija „bolonjskih studentkinja i studenata“ koja sada završava osnovne studije nema adekvatno mesto na tržištu rada, s obzirom na to da Nacionalni savet za visoko obrazovanje još uvek nije propisao novi i adekvatan Nacionalni okvir kvalifikacija koji bi trebalo da definiše, između ostalog, stručnu spremu, ili bar nešto slično tome, posednika diploma visokoškolskih institucija. Poslodavci su skeptični prema „bečelorima“ jer ne znaju kakve su njihove kvalifikacije, a situaciju dodatno komplikuje činjenica da su svršeni studentkinje i studenti nekadašnjih osnovnih studija – „diplomirani“ – izjednačeni u pravima sa novim „masterima“. Posmatrano iz tog ugla, „bečelori“ izgledaju kao nedovoljno stručni za obavljanje poslova koje su do sada obavljali diplomci. Sa druge strane, upisne kvote za master studije su višestruko manje od onih utvrđenih za osnovne, tako da „bečelori“ ne mogu da se nadaju ni sigurnom nastavku studija, a posebno ne nastavku studija u statusu budžetskog studenta.[5] U želji da reši nastali problem, ili da ga makar zamaskira, akademska zajednica se odlučuje za jedno neetičko rešenje – ponovno uvođenje naziva „diplomirani“, sa idejom slanja poruke tržištu rada da su nekadašnji diplomci („diplomirani“) i novi diplomci („bečelori“) zapravo ista stvar. Izjave u medijima koje daje predsednik Nacionalnog saveta, prof. Srđan Stanković stvaraju dodatnu konfuziju: „Ne može se automatski rešiti koji je sada odnos diplomiranog pravnika koji je upravo završio studije i onog starog diplomiranog. To mora da reši svaka škola onako kako misli da treba“ (Gucijan i Čalija, 2010).

PROBLEM 1b: Propustljivost između strukovnih i akademskih studija

Iako Slika 1. sugeriše da postoji propustljivost između strukovnih i akademskih studija, odnosno da neko ko upiše jedne u bilo kom trenutku može nastaviti studije na drugima, u stvarnosti to nije slučaj. U praksi, veoma mali broj fakulteta dozvoljava studentima/kinjama strukovnih studija da svoje školovanje u toku studija ili posle njih nastave na fakultetima. Oni koji dozvoljavaju, po pravilu uvode vrlo rigorozne prijemne ili diferencijalne ispite koje studentima/kinjama strukovnih studija praktično onemogućavaju prebacivanje na akademski kolosek. Na taj način,

5 Valja imati na umu da od aktiviranja doktorskih studija u skladu sa Zakonom o visokom obrazovanju nije bilo obezbeđeno njihovo finansiranje od strane države. Cene školarina kretale su se od 1000 do 3000 evra. Kada je reč o master studijama, koje su u pogledu statusa i zakonski izjednačene sa diplomskim studijama regulisanim prethodnom regulativom, budžetsko finansiranje ili nije postojalo ili je obuhvatalo neznatan procenat od ukupnog broja onih koji su studirali na osnovnim (bečelor) studijama. Školarine na master studijama su manje-više jednake školarinama na doktorskim studijama. Na sve to treba dodati i podatak da se na mnogim fakultetima nastava na master i na doktorskim studijama uopšte i ne održava.

osobe koje se odluče za studiranje strukovnih studija, nakon završetka prvog nivoa imaju praktično mogućnost da upišu specijalističke strukovne studije, ali ne i akademske nivoe studija.

PROBLEM 1c: Ukidanje apsolventskog staža

Iako je reformskim zakonom zamišljeno da studenti/kinje polože sve ispite i/ili odbrane završni rad tokom završne školske godine, okolnosti do kojih je dovela (pogrešna) primena ESPB sistema dovele su ovu ideju u pitanje. Više reči o tome biće u nastavku teksta.

PROBLEM 2: ESPB u interpretaciji univerziteta u Srbiji

Iako je osnovna zamisao ESPB sistema iskazivanje studentskog opterećenja, ovaj sistem usko je povezan sa idejom učenja koje je fokusirano na studenta. O čemu se tu zapravo radi? Stari sistem studija profesora/ku je stavljao u poziciju neprikosnovenog autoriteta, čije se znanje i umeće prenošenja tog znanja nikada ne dovode u pitanje, ponajmanje od strane studenata/kinja. U javnosti su poznate i priče o studentkinjama i studentima koji godinama pokušavaju da polože jedan ispit i profesorkama i profesorima kod kojih tek 1% studenata/kinja po ispitnom roku uspe da dobije prelaznu ocenu. Takođe, profesorke i profesori su mogli da biraju da li će tokom školske godine obrađivati literaturu koju su kao relevantnu za svoj predmet naveli u silabusu ili će naprosto ostaviti studentkinjama i studentima da se sa njom izbore po završetku predavanja. Studenti/kinje su, naime, tu da uče i bezrezervno prikupljaju znanje koje im profesor/ka-autoritet isporučuje koristeći se *ex catedra* metodama. U ovakvom sistemu, najbolji studenti i studentkinje su po pravilu oni koji imaju kapacitet da savladaju silabus čiji sadržaj i obim određuje sam profesor, te da psihološki podnesu neizvesnost samog ispita koja se između ostalog ogledala u mogućnosti da profesor prilikom ispitivanja postavi ona pitanja koja se ne nalaze u spisku ispitnih pitanja, ako ga uopšte ima. Da li su takvi studenti zaista vredni hvale ili zapravo poseduju veći kapacitet da se potčinjavaju svim zahtevima profesora ne ulazeći u njihovu opravdanost, što bi bilo u suprotnosti sa nekim slobodarskim vrednostima, ostavljamo vama na procenu, tek, reći ćemo to da je u duhu Bolonje i zvanična studentska organizacija Evropska studentska unija donela jedan programski dokument u kome proglašava kao jedan od svojih ciljeva upravo borbu protiv goreopisanog pojma dobrog, izuzetnog studenta (European Students' Union, 2008). Sa Bolonjskom reformom, odgovornost za konačni obrazovni proizvod pomera se sa studenta na profesora. ESPB bodovi, koje student dobija tek po položenom ispitu, podrazumevaju da profesor tokom predavanja pokrije celokupnu literaturu i to na taj način da većina studenata bude u stanju da taj ispit i polo-

ži. Takođe, profesori su od 2005. godine u obavezi da kontinuirano prate i vrednuju rad studenata putem kolokvijuma, seminarskih radova itd, za razliku od ranije prakse kada bi se znanje koje su studenti stekli proveravalo tek na završnom ispitu. Imajući to na umu, može se reći i da je ovakva kontinuirana provera znanja ujedno i provera delotvornosti nastavnih metoda profesora. Kroz ovaj opis videli smo vezu između ESPB sistema, učenja fokusiranog na studenta i kontinuiranog ocenjivanja. Ako bismo u ovaj model uveli i pitanje prostornih i tehničkih kapaciteta visokoškolske ustanove, videli bismo zašto je Bolonjska reforma obuhvatila i ideju o međunarodnoj saradnji na polju osiguranja kvaliteta. Opšte je mesto da su na beogradskom Pravnom i Ekonomskom fakultetu u prvoj godini studenti morali da porane kako bi zauzeli mesto u amfiteatrima koji imaju preko 300 mesta, u suprotnom zbog gužve ne bi mogli da uđu u salu. Jasno je da odgovornost u tim situacijama leži na upravama fakulteta koje često prekobrojno upisuju studente iako za to ne postoje uslovi ili, u slučaju Filozofskog fakulteta u Beogradu, neracionalno izdaju stotine kvadrata prostora koji bi trebalo da se koristi za nastavu komercijalnim subjektima kako bi povećali sopstvene prihode. O tome na koji način se ovi prihodi upotrebljavaju kasnije će biti više reči. Važno je reći da međunarodni i domaći standardi za akreditaciju visokoškolskih ustanova propisuju da broj upisanih studenata mora da bude u vezi sa prostornim kapacitetima ustanove. Da li je ovakva promena obrazovne politike dobra ili ne i po koga, podložno je raspravi. U svakom slučaju, hajde da vidimo kako je izgledala primena „bolonjskog zakona" kada je reč o ESPB sistemu.

Prva generacija „bolonjskih" studenata upisana je na studije u školskoj 2006/07. godini. Prolaznost na ispitima tokom januarskog ispitnog roka na Univerzitetu u Beogradu za ove studente iznosila je svega 16% (J. S, 2007). Iako su pojedini studentski predstavnici konstantno opominjali univerzitetsku javnost da nešto sa ESPB sistemom nije u redu i iako je Univerzitet ove podatke obelodanio već u januaru 2007. godine, zvaničnici su odlučili da ovaj problem ignorišu sve dok u septembru 2007. godine nisu izbili prvi studentski protesti. Zahtevalo se da se omogući svim studentima koji su ostvarili 37 bodova da dobiju status budžetskih studenata, kao i da Univerzitet u Beogradu formira komisiju koju će činiti i profesori i studenti i čiji će zadatak biti provera opterećenja studenata. Intervencijom Vlade, prvi zahtev je ispunjen. Međutim, Univerzitet, umesto da na drugi zahtev odgovori adekvatno, predlaže Skupštini zakonsko uspostavljanje „klizeće skale" za upis naredne godine. Ova izmena je podrazumevala da se broj bodova neophodnih za upis naredne godine u statusu budžetskog studenta iz godine u godinu povećava. Tako je u školskoj godini 2008/09. neophodno ostvariti 48 bodova, u 2009/10. potrebno je 54, da bismo tek 2010/11. došli do zakonskog standarda, odnosno do 60 bodova. Najno-

vije izmene Zakona (2010) omogućile su studentima da i u naredne dve školske godine prelaze u status budžetskog studenta sa osvojenih 48 bodova. Komisija za proveru opterećenja više nikada nije bila pomenuta.

Tokom procesa izmena zakona, pojedinci koji su istupali u ime profesorske zajednice sve vreme su obmanjivali javnost informacijama o uzroku problema. Celokupna odgovornost za neuspeh prilikom polaganja ispita stavljena je na leđa studenata, čime su se potpuno oslobodili odgovornosti a) fakulteti koji su morali da reformišu programe, a to nisu učinili, b) univerziteti, pod čijom kapom je reforma trebalo da se odigra, a koji proces nisu kontrolisali i, konačno, c) Ministarstvo prosvete, koje se, iako ima zakonska ovlašćenja da vrši upravni nadzor nad fakultetima i univerzitetima, nikada istinski nije angažovalo na sprovođenju reforme.

Kada vidimo da ni ESPB bodovi nisu ESPB bodovi već ono protiv čega su oni i uvedeni, onda nam je jasno dokle se došlo kada je reč o reformi visokog obrazovanja u Srbiji. Ako pri tom imamo na umu da su ESPB bodovi funkcionalni deo te celine – Bolonjskog procesa – i kada se on ovako grubo ne primenjuje, onda je očekivano to da je i sama reforma u dubiozi.

Na ovom mestu, valjalo bi da se još jednom osvrnemo na problem ukidanja apsolventskog staža. Kako je već na početku uspostavljanja reformisanog sistema ustanovljeno da ESPB nisu adekvatno obračunati, u isto vreme se postavilo i pitanje da li će studenti koji studiraju po novim planovima i programima uspeti da „očiste“ završnu godinu studija, odnosno da polože sve ispite i/ili odbrane završni rad do kraja školske godine. Nakon studentskih protesta 2007. godine, Izmenama Zakona donetim u jesen 2008. godine apsolventski staž je ponovo uspostavljen. Na taj način, studenti upisani u prvu godinu studija školske 2006/2007, odnosno 2007/08. godine mogu zadržati status studenta koji se finansira iz budžeta (ukoliko se rangiraju u okviru budžetske kvote) godinu dana po isteku redovnog trajanja studija, dok studenti koji su upisani školske 2008/2009, odnosno 2009/2010. godine imaju pravo na ovaj *ad hoc* uvedeni apsolventski staž u trajanju do šest meseci (Zakon, 2008).

PROBLEM 3a: Ko je budžetski, a ko samofinansirajući student?

Ranije smo napomenuli da je Zakonom iz 2005. godine bilo propisano da studentkinje i studenti biraju predmete koje će studirati. Međutim, ovaj koncept u Srbiji nikada nije bio adekvatno primenjen. Naime, univerziteti su, ne razumevajući koncept „samostalnog krojenja studijskog programa“ zapravo nove propise samo interpretirali u duhu prethodne tradicije. Na taj način, samofinansirajući studenti i studentkinje nikada nisu mogli da biraju predmete u ukupnoj vrednosti od 37 bodova, čime bi im i školarina bila gotovo upola manja, već su indirektno bili pri-

moravani da, kao i budžetski studenti/kinje, slušaju sve predmete tokom školske godine. Tek na kraju školske godine, studentkinje i studenti koji bi položili predmete u vrednosti od 37 bodova, stekli bi pravo da upišu sledeću godinu studija i to u statusu samofinansirajućih studenata. Tada bi ponovo morali da plate celokupnu školarinu i pohađaju nastavu iz svih predmeta u odnosnoj godini iako to nije njihova zakonska obaveza.

PROBLEM 3b: Budžetska kvota

Ranije u tekstu je napomenuto da je reformski zakon predvideo postojanje budžetske kvote, kojom je ukinuto pravo studenata da nakon ispunjavanja uslova za upis u narednu godinu, koji se ogledao u polaganju određenog broja ispita, postanu budžetski studenti. U praksi, ukoliko na fakultetu postoji 100 budžetskih studenata, u narednoj godini može ih biti najviše 120 (Zakon, 2005). Nakon serije studentskih protesta 2008. godine, pred poslanike/ce Skupštine Republike Srbije stigao je predlog za izmenu Zakona koji je predlagao ukidanje budžetske kvote i spuštanje bodovne granice za upis naredne godine sa 60 ESPB bodova na 48 bodova za tu školsku godinu, s obzirom na nepriznatu činjenicu da ESPB bodovi nisu adekvatno obračunati. Nakon intervencije (Dragić, 2008) narodne poslanice Jagode Jorge (Demokratska stranka), do ostalih poslanika/ca je stigla verzija izmena koja je sadržala samo zahtev za spuštanje bodovne granice.

Nakon 2008. godine, studenti i studentkinje su putem protesta uspeli da izdejstvuju da Vlada svake godine plati školarinu za studente/kinje koji su, iako su ispunili uslov za upis naredne godine, ostali rangirani van budžetske kvote zbog nedovoljnog broja mesta. Svake godine, studentske proteste pratila je i antikampanja koju su neretko predvodili zvaničnici univerziteta, iznoseći pred javnost da se zapravo radi o „lenjim studentima“ koje njihove škole, država, a ponajmanje poreski obveznici ne treba da tolerišu.

Nakon velikih studentskih protesta 2009. godine, Ministarstvo je najavilo izmene Zakona i pozvalo studente/kinje da u njima učestvuju kako bi se ubuduće izbeglo donošenje *ad hoc* rešenja svake godine. Uprkos nastavku studentskih protesta tokom proleća 2010. godine, prilikom kojih su studenti/kinje i srednjoškolci/ke, često podržani od strane još jedne tranzicijom obespravljene društvene grupe – radnika i radnica, tražili ukidanje postojeće budžetske kvote, izmene Zakona iz 2010. godine očuvale su *status quo*. Radoznali čitalac ili čitateljka zamislili bi se nad ovom situacijom. Naime, Ministarstvo je u radnu grupu za izradu predloga izmena ovog Zakona uključilo i predstavnike studenata. O problemu studentskih predstavničkih tela biće više reči kasnije. Na ovom mestu, reći ćemo samo to da studentski predstavnici koji su učestvovali u formulisanju izmena Zakona na nacionalnom

nivou nisu zahtevali ukidanje koncepta rangiranja, već njegovo preciziranje. Između 2005. i 2010. godine, različite ustanove različito su tumačile ovu odredbu: na nekim fakultetima, po završetku školske godine, svi studenti (i budžetski i samofinansirajući) bili bi ponovo rangirani shodno bodovima koje su sakupili i proseku ocena koji su ostvarili, dok su na nekim drugim fakultetima samo samofinansirajući bili rangirani kako bi se, u okvirima kvote, dodali već postojećim budžetskim studentima. Na taj način, neki od studenata imali su zagarantovano budžetsko mesto uprkos činjenici da su njihove kolege i koleginice u statusu samofinansirajućih studenata možda ostvarile veći uspeh u smislu proseka ocena. Imajući to u vidu, jasnije je za šta su se zalagali studentski predstavnici u proceduri izmene Zakona – da se rešenje koje je opisano u prvom primeru primeni na svim visokoškolskim ustanovama. Umesto da zastupaju interese studenata, u ovom slučaju izražene kroz zahtev za potpunim ukidanjem budžetske kvote, „predstavnici" su zastupali navodne ili pretpostavljene interese države koja, izgovarajući se bilo nedostatkom sredstava, bilo argumentom o „lenjim studentima", nije želela da izađe u susret ovom zahtevu. Sami zvaničnici univerziteta i države kasnije su zloupotrebljavali ovo razmimoilaženje u željama studenata i njihovih predstavnika izjavljujući da su „studenti sami tražili rangiranje".

PROBLEM 4: Da li je akreditacija akreditacija kada sami sebe akreditujemo?

Po Zakonu, Komisiju za akreditaciju čini 15 članova, koje preko javnog poziva Konferencije univerziteta Srbije bira Nacionalni savet, i to „iz reda istaknutih redovnih profesora, naučnika, umetnika i stručnjaka" (Zakon, 2005). Da podsetimo, Konferenciju univerziteta čine rektori svih univerziteta i po jedan delegat univerziteta na svakih 1.000 nastavnika i saradnika i na svakih 5.000 studenata koje odnosni univerzitet ima (Zakon, 2005). Da situacija bude zanimljivija, Nacionalni savet se sastoji od ukupno 16 članova, i to 1) deset članova iz reda redovnih profesora, vrhunskih naučnika, odnosno umetnika sa međunarodno priznatim radovima ili osvedočenim doprinosom nacionalnoj kulturi, vodeći računa o zastupljenosti obrazovno-naučnih, odnosno obrazovno-umetničkih polja, (na predlog Konferencije univerziteta), 2) dva člana iz reda profesora strukovnih studija, (na predlog Konferencije akademija strukovnih studija), 3) četiri člana iz reda istaknutih ličnosti iz oblasti nauke, kulture, prosvete, umetnosti, odnosno privrede (Zakon, 2005). Izmenama Zakona iz 2010. ovaj broj je povećan, pa sada predstavnici univerziteta imaju 12 članova, a Vlada 7 (Zakon, 2010). Kako god se menjalo brojčano stanje, jedna stvar je jasna – Komisiju za akreditaciju čine profesori koje biraju profesori, na predlog profesora. Međutim, normative i standarde rada Vladi predlaže Nacionalni savet, po pribavljenom mišljenju Konferencije univerziteta i na predlog

Komisije za akreditaciju! Sada predložena šema može izgledati na sledeći način: komisija za akreditaciju, koju čine profesori koje biraju profesori, na predlog profesora, ocenjuje ispunjenost standarda koje su usvojili profesori na predlog profesora, po pribavljenom mišljenju profesora. Kada se ovo uzme u obzir, ne čudi zašto Komisija nije postala članica Evropske mreže za osiguranje kvaliteta (ENQA), s obzirom na to da ova institucija za njene članice propisuje potpunu nezavisnost od akademske zajednice, političkih stranaka i drugih centara moći.

PROBLEM 5: Tajna evaluacija

Kada je reč o samovrednovanju, ni tu situacija nije ništa bolja. Visokoškolske ustanove uglavnom su rezultate evaluacije načinile tajnim i na taj način onemogućile zainteresovanu javnost, a pre svega studente, da ostvare uvid u rangiranje profesora. Na taj način, kada rezultate evaluacije znaju samo sam profesor i dekan/direktor, bespredmetno je i govoriti o eventualnom uzimanju u obzir studentskog mišljenja prilikom, recimo, nastavničkog izbora u više zvanje.

Pored navedenog, često postavljeno pitanje je i pitanje anonimnosti. Iako je proces evaluacije nominalno anoniman – sprovodi se putem ankete – profesori relativno lako mogu, posebno u manjim grupama, utvrditi kako je koji student ocenio njihov pedagoški rad. Na primer, Pravilnik o vrednovanju pedagoškog rada nastavnika na Univerzitetu u Beogradu sadrži i pitanja o polu, godini studija, statusu i prosečnoj oceni studenta koji popunjava upitnik (Pravilnik, 2006).

Naravno, ne treba izgubiti iz vida da studenti naprosto nemaju neke osvešćene kriterijume kada je reč o vrednovanju pedagoškog rada nastavnika. S obzirom na neinformisanost studenata o sistemu visokog obrazovanja i, uopšte, reformskim procesima, ne čudi da svoju evaluaciju rukovode simpatijama prema nastavnicima.

PROBLEM 6: Studenti kao jeftina radna snaga

Ni ovu zakonsku odredbu nije zaobišla kreativna interpretacija profesorske zajednice. Iako bi trebalo da budu birani u zvanje asistenta, studenti/kinje doktorskih studija često su, po principu „ko može više, može i manje", birani u zvanje saradnika u nastavi. Na mnogim fakultetima u zemlji kreativnost u tumačenju zakonskih propisa je otišla toliko daleko da je čak statutima određeno da u zvanje saradnika u nastavi može biti izabrano i lice koje je upisalo doktorske studije u odgovarajućoj oblasti. Na taj način, studenti/kinje master studija kojima zakonski pripada pravo da postanu saradnici u nastavi, pod pritiskom jake konkurencije u vidu studenata/kinja doktorskih studija, ovo pravo praktično teško mogu da ostvare. Da situacija bude gora, profesori/ke ih često angažuju kao „demonstratore", što je kategorija koja ne postoji u zakonskim propisima.

Za rad u nastavi, studenti/kinje često ne dobijaju adekvatnu naknadu, već se oslobađaju (dela) školarine za školsku godinu u kojoj su angažovani, iako na većini fakulteta saradnička plata na godišnjem nivou premašuje iznos neophodan za školarinu. Dodatno, studenti/kinje u saradničkim zvanjima često nisu zaposleni sa punim radnim vremenom, već sa polovinom ili čak trećinom radnog vremena. Na taj način, fakulteti zadržavaju (veći) deo novca namenjenog saradničkim platama (ukoliko ih saradnici uopšte dobijaju), nominalno ih zapošljavajući sa trećinom radnog vremena, dok oni zapravo rade puno radno vreme.

PROBLEM 7: Koga predstavljaju studentski predstavnici?

Ideja o jednom zajedničkom studentskom predstavničkom telu postojala je još tokom studentskih protesta 1992. i 1996. godine (Tomić, 2009). Zakon o visokom obrazovanju propisuje da se na svakom fakultetu/akademiji strukovnih studija moraju održati izbori za studentske parlamente svake godine u aprilu, da se na svakoj od ovih ustanova moraju odigrati i izbori za predstavnike date visokoškolske jedinice u visokoškolskoj ustanovi – univerzitetu, a da ovi univerzitetski parlamenti dalje biraju ljude za predstavnike u Studentskoj konferenciji univerziteta Srbije, odnosno da parlamenti akademija strukovnih studija biraju predstavnike u Studentskoj konferenciji akademija strukovnih studija (Zakon, 2005). Studentski parlamenti takođe su zaduženi za izbor svih predstavnika studenata u telima i organima fakulteta/akademije strukovnih studija i univerziteta, kao i članova upravnih odbora institucija u kojima studenti imaju svoje predstavnike (npr. studentski kulturni centri, domovi kulture itd.). Studentske konferencije, sa druge strane, delegiraju predstavnike u relevantna tela koja se formiraju na nacionalnom nivou.

Ne možemo, a da ne primetimo da je Zakon prilično šturo regulisao rad ovih studentskih predstavničkih tela. Uzrok leži u sledećem. Tokom izrade Zakona o visokom obrazovanju, postojala je i radna grupa sastavljena od predstavnika/ca određenih studentskih organizacija za koje se smatralo da su na neki način reprezentativne, a čiji je zadatak bio izrada Zakona o studentskom organizovanju. Ovaj zakon trebalo je da dodatno uredi ne samo rad gorepomenutih tela, već i rad drugih studentskih organizacija, te da reguliše njihove međusobne odnose. Da li je to za studentsku populaciju bilo dobro ili ne – nije moguće reći – tek, zbog neslaganja unutar radne grupe, ovaj zakon nikada nije donet.

Bilo kako bilo – došla je 2006. godina i parlamenti su morali da se konstituišu. Lokalni parlamenti izradili su svoja izborna pravila i procedure i već početkom 2007. godine pristupilo se konstituisanju univerzitetskih parlamenata.

Studentski predstavnici koji su učestvovali u osmišljavanju studentskog parlamenta, promovisali su ga kroz ideju partnerskog odnosa *stakeholder*-a u akademskoj zajednici, gde se pre svega misli na studente/kinje i profesore/ke. Parlament je tako trebalo da bude počašćen statusom organa fakulteta, odnosno prepoznat kao jedna od strana u tom partnerskom odnosu. Ako to nije bilo vidljivo i iz pozicija studentskih predstavnika/ca koji su predlagali uvođenje studentskih parlamenata, već u prvim danima njihovog funkcionisanja pojavila su se dva ozbiljna problema.

Prvi problem bio je strukturne prirode. Naime, ispostavilo se da su studentski predstavnici koje parlament delegira u druga tela i organe naprosto preglasani, usled toga što su manjinski zastupljeni, od strane profesora i predstavnika Vlade kada predlažu rešenja za određene studentske probleme. Ovakav način funkcionisanja postao je praksa na svim nivoima – od fakulteta/akademije strukovnih studija, preko univerziteta do Nacionalnog saveta. Na taj način, koncept studentskog parlamentarnog organizovanja ozbiljno je doveden u pitanje već u prvoj godini njegovog postojanja.

Drugi veliki problem u vezi sa ovim telima ticao se upliva drugih interesnih grupa, ponajviše (podmladaka) političkih partija. Studenti koji su istovremeno i članovi ili funkcioneri stranaka, odnosno njihovih omladina, dolazili bi do pozicija zvaničnih studentskih predstavnika koristeći se različitim sredstvima – od izrade i distribucije obimnog marketinškog materijala (koji „običan" student zainteresovan da se uključi u rad parlamenta nije u poziciji da sebi priušti), postavljanja štandova, zakupljivanja bilborda u blizini fakulteta, pravljenja predizbornih žurki, do pokušaja podmićivanja glasača funkcijama, uslugama, novcem. Možda najdrastičniji primer predstavlja nuđenje zdravstvenih usluga (koje bi se obezbedile posredstvom uticaja stranke) osobama sa hroničnim zdravstvenim problemima, a koje bi zauzvrat glasale za nekog stranački podobnog kandidata za određenu funkciju u Parlamentu.

Koristeći se ovakvim sredstvima, prevlast u Studentskom parlamentu Univerziteta u Beogradu najpre su imali omladinci Demokratske stranke Srbije, a u narednim sazivima omladinci i/ili funkcioneri Demokratske stranke.

Kakve posledice to ima po ostvarivanje sindikalnih studentskih interesa vidi se iz sledećeg primera. U novembru 2009. godine, studenti Univerziteta umetnosti i Univerziteta u Beogradu organizovali su masovne proteste tražeći, između ostalog, ukidanje koncepta rangiranja koji propisuje da ne mogu svi studenti koji polože određeni broj ispita da budu finansirani iz budžeta, već samo određen broj njih. Blokirane su glavne ulice u Beogradu, kao i Brankov most i Gazela. Pregovarački tim sastojao se od 6 članova, od kojih su dvojica bili Milan Popović, student pro-

rektor i Jovan Ličina, predsednik Studentskog parlamenta Univerziteta u Beogradu, ujedno i funkcioner opštinskog odbora DS-a na opštini Palilula. Pre najavljenog početka pregovora, predsednik Parlamenta Univerziteta neovlašćeno je održao sastanak sa predstavnicima Vlade i prihvatio vrlo neodređene zaključke kojim predstavnici vlasti uopšte nisu rešili probleme studenata koji su im se obraćali. Nakon toga, student-prorektor podržao je ovaj potez svog kolege obmanjujući javnost o navodnom rešenju problema i obeležavanjem studenata koji su ostali u protestu kao „šačice anarhista i komunista", iako je u tom trenutku u protestu učestvovalo nekoliko hiljada studenata. Usput budi rečeno, označavanje studenata u protestu kao anarhista i/ili komunista predstavlja uobičajenu tehniku diskvalifikacije većine vaninstitucionalnih studentskih protesta, koju ne primenjuju samo stranački funkcioneri u ulozi studentskih predstavnika, već i uprave visokoškolskih ustanova, te neki državni zvaničnici. Ovakvo ponašanje zvaničnih studentskih predstavnika, u sprezi sa njihovim medijskim delovanjem koje je, pretpostavlja se, bilo omogućeno korišćenjem stranačkog uticaja, potpuno je blokiralo dalji studentski bunt i stavilo tačku na zahtev za ukidanje koncepta rangiranja.

Još jedan živopisan primer predstavljaju i događaji koji su se desili tokom 2010. godine, kada su na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu omladinci/funkcioneri Demokratske stranke i Srpske napredne stranke zajedničkim snagama pokušali da osvoje većinu u parlamentu koristeći se gorepomenutim sredstvima, a kada im to nije pošlo za rukom, jednostavno su bez kvoruma držali sednice i donosili niz odluka kojima su sebi nelegalno obezbedili vrlo visoka mesta u ovom zvaničnom studentskom predstavničkom telu i iz drugog puta uspeli u održavanju nelegalnih izbora za novi saziv Studentskog parlamenta. Ono što je celokupnu situaciju načinilo još drastičnijom, jeste i svesrdna, do sada u svojoj ogoljenosti neviđena podrška Uprave Filozofskog fakulteta ovim političkim funkcionerima koja do danas nije izostala uprkos apelima ostalih članova Parlamenta, studenata fakulteta, čak i javnosti[6].

IIIB ŠKOLARINE

Paralelno sa svim navedenim dešavanjima, školarine su na državnim visokoškolskim ustanovama rasle iz godine u godinu. Rukovodioci ovih institucija pravdali su se na različite načine – od iznošenja u javnost dugovanja države prema fakultetima do prostog isticanja atraktivnosti studijskog programa koji nude. Država nije

6 Više informacija o ovim događajima može se naći na internet prezentaciji grupe „Odbrani Filozofski", dostupnoj na sledećoj adresi: www.odbranifilozofski.org

izdvajala za obrazovanje ni ona sredstva koja je bila zakonom obavezana da obezbedi, a finansije univerziteta/škola strukovnih studija nikada nisu bile dovoljno transparentne da bi se ustanovilo na šta se ionako oskudna sredstva troše.

Zakon iz 2005. godine je, kao uostalom i onaj pre njega, propisivao da visokoškolska ustanova stiče sredstva za obavljanje svoje delatnosti na dva načina:

a) iz budžeta Republike, odnosno od osnivača, i to za: materijalne troškove, tekuće i investiciono održavanje, plate zaposlenih, opremu, bibliotečki fond, obavljanje naučnoistraživačkog/umetničkog rada koji je u funkciji podizanja kvaliteta nastave, naučno i stručno usavršavanje zaposlenih, podsticanje razvoja nastavno-naučnog i nastavno-umetničkog podmlatka, rad sa darovitim studentima, međunarodnu saradnju, izvore informacija i informacione sisteme, izdavačku delatnost, rad studentskog parlamenta i vannastavnu delatnost studenata, finansiranje opreme i uslova za studiranje studenata sa hendikepom i druge namene, u skladu sa zakonom.
b) iz sopstvenih prihoda – putem školarina, donacija, poklona i zaveštanja, sredstava za finansiranje naučnoistraživačkog, umetničkog i stručnog rada, projekata i ugovora u vezi sa realizacijom nastave, istraživanja i konsultantskih usluga, naknada za komercijalne i druge usluge, osnivačkih prava i iz ugovora sa trećim licima i drugih izvora, u skladu sa zakonom (Zakon, 2005).

Iako bi sredstva za svoje plate profesori/ke trebalo da dobijaju od osnivača, omogućeno im je da svoje plate povećaju na račun sredstava iz sopstvenih prihoda. Kada u obzir uzmemo i to da školarine čine znatan deo sopstvenih prihoda, postaje jasno zbog čega profesorska zajednica ako se aktivno ne protivi smanjenu školarina, onda ovaj problem naprosto ignoriše. Sa druge strane, upravo su profesori i profesorke ti koji formiraju apsolutnu većinu u svim predstavničkim telima visokoobrazovnih institucija u kojima se i donose odluke o visini školarine. Rečit primer ove prakse je Predlog merila za utvrđivanje školarine za studente koji plaćaju školarinu koji je usvojio Savet Univerziteta u Beogradu 2007. u kome se, uz konstataciju ogromnih dugova države prema univerzitetu, kao jedan od *principa* za utvrđivanje školarine navodi da su „minimalne školarine postojeće školarine", korigovane za stopu inflacije, i „uvećane za 10% za potrebe razvoja fakulteta" (Predlog, 2007)! Jasno je da nije postojala ni namera da se ozbiljno analiziraju astronomske školarine koje su u tom trenutku na nekim fakultetima iznosile i 240 000 dinara. Takođe, malo je verovatno da će studentske zahteve podržati značajan broj profesora/ki dok god su njihove, u ovom trenutku i ne tako male plate na ovaj način povezane sa školarinama.

IV STUDENTSKI OTPOR: OD STUDENTSKIH PLENUMA KA REŠENJU PROBLEMA

U poslednjih nekoliko godina javio se jedan zanimljiv fenomen koji bi mogao da pomogne studentkinjama i studentima da izađu iz hroničnih problema u koje su uvučeni tokom Bolonjskog procesa u Srbiji. Reč je o direktno demokratskim studentskim plenumima. Ovaj radikalni koncept studentskog organizovanja dobio je značajniju pažnju tokom blokada fakulteta u Beogradu 2006. godine sa zahtevom za izjednačavanje mastera i diplomiranih i početkom artikulacije zahteva za besplatno obrazovanje. Plenumi su predstavljali sastanke svih zainteresovanih studenata/kinja i funkcionisali su po nehijerarhijskom i nepredstavničkom principu. Studenti/kinje bi diskutovali o problemima koje su imali tokom studija i deliberacijom dolazili do zaključaka o eventualnim rešenjima istih, kao i načinima delovanja. Kako su se zvanična studentska predstavnička tela pokazala kao podložna različitim vrstama manipulacija od strane uprava fakulteta i/ili države, i sama po sebi neefektivna, postaje jasno da se samo putem alternativnih oblika studentskog organizovanja može istrajati u borbi za sindikalne studentske interese. Plenumska praksa išla je za tim da u proces donošenja odluka uključi sve zainteresovane studente/kinje, odnosno sve one kojih se te odluke tiču i na taj način nametala se kao oponent akademskim i državnim vlastima. Konkretni pojedinci i pojedinke koji bi učestvovali u eventualnim pregovorima birani su na plenumima i imali imperativni mandat koji podrazumeva da nisu ovlašćeni da u ime kolektiva donose bilo kakve odluke na sastancima sa trećim stranama, kao i to da su u svakom trenutku smenjivi. Na taj način su se takođe delegati/kinje plenuma štitili od moći profesora/ki, koju ovi imaju na osnovu toga što studenti/kinje od njih zavise i u nastavi i u eventualnoj budućoj karijeri. To i jeste slabost parlamenata koji, kao što smo gore rekli, ne samo da može da bude preglasan, već i prinuđen na slaganje.

Studentsko samoorganizovanje je kao koncept takođe primenjeno i u drugim zemljama, a 2010. godine je u Beču održano i prvo međunarodno okupljanje studenata i studentkinja na kome su primenjeni plenumski principi (BolognaBurns, 2010). Naime, u Beču je u martu 2010. godine povodom obeležavanja desetogodišnjice Bolonjskog procesa upriličeno okupljanje evropskih ministara zaduženih za visoko obrazovanje. Paralelno, studenti su organizovali Alternativni samit *Bologna Burns* kao protest protiv Bolonjskih reformi. Najmanje 15 hiljada studenata i studentkinja iz svih krajeva Evrope okupilo se u Beču i održalo demonstracije protiv komercijalizacije visokog obrazovanja, odnosno za besplatno i svima dostupno visoko obrazovanje. Tokom demonstracija, trajala je i blokada Bečkog univerziteta, a za to vreme održavale su se i mnogobrojne diskusije na temu aktuelnih problema podstaknutih Bolonjskom reformom.

Plenumi, ispostaviće se, nisu samo vrlo pragmatično sredstvo za rešavanje ključnih studentskih pitanja, i otuda već na nivou koncepta superiorniji od parlamenta, već isto tako imaju i vrednost po sebi koja se ogleda u tome što studentima/kinjama omogućava da kroz diskusiju i participaciju razvijaju svoj kritički stav prema određenim društvenim pitanjima. Bolonjski sistem, pak, stvara jednu novu kategoriju studenata/kinja – „studente/kinje-korisnike/ce" – koji u visokoškolske ustanove dolaze kako bi bili snabdeveni isključivo onim informacijama koje su po nečijoj najčešće slobodnoj proceni relevantne za neko pretpostavljeno tržište rada. Uz uvođenje kompeticije kroz koncept rangiranja u okvirima budžetske kvote na godišnjem nivou, ovaj proces vodi otuđivanju studenata/kinja jednih od drugih i potpunoj marginalizaciji ideje univerziteta shvaćenog kao mesta socijalizacije u cilju razvijanja sposobnosti za suočavanje sa brojnim opštedruštvenim problemima. Na taj način se društveni karakter obrazovanja sve više zanemaruje.

V ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Na kraju, dozvolićemo sebi da kažemo nešto sumarno o problemima sistema visokog obrazovanja u Srbiji. Naime, oni su strukturnog karaktera. Univerziteti i država sarađuju već godinama na temelju jednog prećutnog „društvenog" ugovora prema kojem država izdvaja izvesna sredstva za visoko obrazovanje, jasno nedovoljna, ali zauzvrat ostavlja prostora fakultetima da iz sopstvenih prihoda, koje uglavnom čine visoke školarine i takse na razne vrste usluga koje obrazovne institucije pružaju (prijava ispita, upućivanje molbi, žalbi, izdavanje uverenja o studiranju...), uvećavaju plate svojih zaposlenih, pre svega nastavnog kadra.[7] Otuda ne čudi što su školarine svake godine sve veće i čak u apsolutnim vrednostima nadmašuju školarine koje se plaćaju u mnogim kapitalističkim zapadnim zemljama, niti to što profesori nisu nikada u štrajku, niti zajedno u protestu sa studentima. Podsetimo još jednom da se studenti koji proteklih godina blokiraju fakultete u Hrvatskoj, Austriji, Nemačkoj i drugim zemljama bore za besplatno obrazovanje iako su te zemlje bogatije od naše i uz sve to imaju podršku izvesnog broja svojih profesora. Tržišna ideologija je, međutim, kod mnogih univerzitetskih i fakultetskih uprava u Srbiji naišla na zdušni prijem iako se skoro apsolutna većina svih akademskih radnika svojedobno školovala na račun države, i ne samo to, već su kasnije mnogi od njih, kao nastavnici, propovedali ideju besplatnog obrazovanja. Štaviše, univerziteti, odnosno fakulteti i visoke škole strukovnih studija, danas samoupravljaju državnim kapitalom, investicijom koju nisu oni sami načinili, odnosno rizikom koji

7 Nenastavno osoblje na mnogim fakultetima ne može da računa na deo sredstava koje ove ustanove stiču iz sopstvenih prihoda, a kojima se, pre svega, povećavaju plate nastavnog kadra, te su im dohoci često veoma niski, čak minimalni.

nisu preuzeli, na tržišnom principu. Ne treba zaboraviti da u slučaju mnogih naučnih disciplina poseduju monopol. Visoke školarine u našoj zemlji, kao i postojanje privatnih univerziteta, nužno doprinose društvenom raslojavanju gde je sve manji broj bogatih i sve veći broj siromašnih građana i deo su jedne šire slike nepravedne redistribucije bogatstva koja je otpočela sa procesom privatizacije. Na strani studenata generalno postoji problem neinformisanosti i slabog poznavanja, a samim tim i razumevanja reformskih kretanja. Doduše, to je nešto što, ispostavlja se i na osnovu hroničnih problema o kojima govorimo, važi i za profesorsku zajednicu.

Dodatni problem u studentskom organizovanju je i to što stranački funkcioneri postaju i studentski predstavnici. Po sredi jeste konflikt interesa, što se i pokazalo kroz mnogobrojne primere ignorisanja ili, gore, sabotaže studentskih inicijativa i protesta od strane zvaničnih studentskih predstavnika. Nesumnjivo, kada se takmiče partijski i studentski interes mi ne možemo pouzdano očekivati da će sindikalne studentske potrebe doći do izražaja, posebno u situaciji u kojoj je sama unutrašnja organizacija stranaka u Srbiji autokratska.

U tom smislu, u današnjoj situaciji u Srbiji visoko obrazovanje kao institucija ne radi u cilju povećanja jednakosti u društvu, a o studentskom organizovanju koje bi trebalo da doprinese ostvarenju ovog ideala, ugroženom ne jedino od strane samih studentskih predstavnika/ca – neretko funkcionera/ki partija, već i od profesorske zajednice što je, podsetimo se još jednom, uzrokovano činjenicom da se ova dobrim delom izdržava na osnovu školarina čiju visinu sama utvrđuje, tržišno poslujući državnim kapitalom – u ovakvoj situaciji nema govora.

Ono što se u ovom trenutku nameće kao moguće, čak poželjno, sredstvo borbe za studentske interese, a kao što vidimo, prihvaćeno je i u drugim zemljama, jesu studentski plenumi. U situaciji u kojoj su postojeće zakonski definisane institucije nefunkcionalne po sebi, jasno je da studentima i studentkinjama na raspolaganju ostaju isključivo vaninstitucionalni oblici delovanja. Kako Bolonjska reforma nije samo pitanje reforme visokog obrazovanja u Srbiji, već se mnogi problemi na koje se nailazi u lokalnom kontekstu pojavljuju i u mnogim drugim državama koje se pristupile ovom procesu, studentsko samoorganizovanje moralo bi biti usmereno i ka stvaranju nadnacionalnog pokreta. Neki pomaci već su učinjeni u tom pravcu – samoorganizovani studenti i studentkinje Srbije, Hrvatske, Makedonije i Bosne i Hercegovine uveliko sarađuju i razmenjuju iskustva, a Alternativni samit održan u Beču 2010. deo je globalnog studentskog umrežavanja u koje su uključeni i studenti i studentkinje iz Azije, Severne i Južne Amerike, Kanade, Afrike i Australije.

LITERATURA

Bojanović Aranđel (2008) „Kampanja za izjednačavanje diplomiranih i mastera“, PowerPoint prezentacija predstavljena na „Edukativnom seminaru za studentske predstavnike“, Beograd, 19–21. decembar 2008. godine.

BolognaBurns (2010) poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://bolognaburns.org/about.

Bolonjska deklaracija (1999) poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://www.bologna-bergen2005.no/Docs/00-Main_doc/990719BOLOGNA_DECLARATION.PDF.

European Students' Union (2008) *Excellence*, poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://www.esib.org/index.php/documents/policy-papers/333-policy-paper-qexcellenceq.

J. S. (2007) „Katastrofalna prolaznost na ispitima“, *Politika*, 25. april, poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/t26370.lt.html.

Lisabonska konvencija (1997) poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=165&CM=8&DF=10/17/2007&CL=ENG.

Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2010) poslednji pristup; 01. 12. 2010. http://www.mp.gov.rs/page.php?page=78.

Narodna skupština Republike Srbije (2005) Zakon o visokom obrazovanju, poslednji pristup; 01. 12. 2010. http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/zakoni.asp.

Narodna skupština Republike Srbije (2010) Zakon o izmenama i dopunama Zakona o visokom obrazovanju, poslednji pristup; 01. 12. 2010. http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/zakoni.asp.

Narodna skupština Republike Srbije (2008) Zakon o izmeni i dopuni Zakona o visokom obrazovanju, poslednji pristup; 01. 12. 2010. http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/zakoni.asp.

Narodna skupština Republike Srbije (2002) Zakon o univerzitetu, poslednji pristup; 01. 12. 2010. http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/zakoni.asp.

Pravilnik o studentskom vrednovanju pedagoškog rada nastavnika, 04. 10. 2006, u: *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, godina XLIV, broj 132, Univerzitet u Beogradu, poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://www.bg.ac.rs/csrp/univerzitet/glasnik_zakoni/pdf/132GlasnikUni.pdf.

Predlog merila za utvrđivanje školarine za studente koji plaćaju školarinu, 03. 04. 2007. u: *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, godina XLV, broj 134, Univerzitet u Beogradu, poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://www.bg.ac.rs/csrp/univerzitet/glasnik_zakoni/pdf/134GlasnikUni.pdf.

S. Gucijan i J. Čalija (2010) „Diplomirani (ni)je isto što i master“, *Politika*, 23. oktobar, poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/153478.sr.html.

Statut Univerziteta u Beogradu, 05. i 14. 09. 2006, u: *Glasnik Univerziteta u Beogradu*, godina XLIV, broj 131, Univerzitet u Beogradu, poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://www.bg.ac.rs/csrp/univerzitet/glasnik_zakoni/pdf/131GlasnikUni.pdf.

The official Bologna Process website July 2007 – June 2010, poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/.

Tomić, Đorđe (2009) Ulične studije – odsek Protest! Studentski protesti tokom „ere Milošević“, u: Tomić, Đorđe i Atanacković, Petar (ur.), *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Novi Sad: Cenzura.

Verica Dragić (2008) „Studenti završili protest zbog kvota i bodova za upis“, *Blic*, 17. oktobar, poslednji pristup: 01. 12. 2010. http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/61225/Studenti-zavrsili-protest-zbog-kvota-i-bodova-za-upis.

5

DARE PEJIĆ

„KONCEPT VIKENDA VIŠE NE POSTOJI!"[1]

KREATIVNE INDUSTRIJE U KOGNITIVNOM KAPITALIZMU I PREDUZETNIČKI DUH ZAPOSLENIH U KULTURI

APSTRAKT:

Tekst problematizuje načine kojima se kulturu i umetnost predstavlja kao oazu, nezavisnu od aktuelnih društvenih i ekonomskih antagonizama. U eri kognitivnog kapitalizma polje kulture postaje instrumentalizovano za profitnu i asocijalnu logiku neoliberalne ekonomije i pri tome korporativizam i menadžerska logika nisu nimalo slučajna pojava. Tom trendu odgovara proces stvaranja kreativnih industrija na Zapadu, naročito nakon šezdeset osme kad su atipični oblici radnih odnosa još smatrani kao retke pojave. Zaposleni u kulturi predstavljaju prototip današnjih uslovno rečeno atipičnih radnih odnosa koji sve više postaju standardni u različitim profesijama. Upravo tu pojavu prate nemilosrdni zahtevi i borbe za eksploataciju intelektualnog vlasništva na uštrb sve veće proletarizacije kognitivnih radnika. Tekst se uz osvrt na specifičnost slovenačkog položaja radnika samozaposlenih u kulturi bavi ideologijama savremenih gurua kreativne klase koji u novodobnim radnim odnosima u sferi umetnosti, arhitekture, medija, nauke itd., vide emancipaciju bez eksploatacije.

KLJUČNE REČI:

kreativna industrija, kognitarijat, kulturni sektor, ekonomija kulture, intelektualno vlasništvo

1 Hipertrofirano obrazloženje nove prirode radnih odnosa prema direktoru korporacije Vericor, gospodinu Culversu, prilikom obiteljske večere u filmu *True Stories* (David Byrne, 1986): *„They don't work for money anymore… they are working and inventing because they like it! Economics has become a spiritual thing – I must admit it, it frightens me a little bit. They don't seem to see the difference between working and not working. It's all become a part of one's life. Linda! Larry! There's no concept of weekends anymore!"*

UVOD

Sfera kulture i umetnosti u društvenim znanostima poseduje karakterističan raspon njenih društvenih funkcija. Generalno gledano, iluzornu recepciju kulture i umetnosti uobičajeno prate pridevi kao što su lepo, bezvremensko, istinito, nepokvareno. Takvoj romantičnoj predodžbi danas ne bi poverovali ni umetnici sami, takođe za same činovnike kulturne politike sfera kulture postala je pre svega generator radnih mesta i faktor u rastu BDP. Istorijski gledano, sfera kulture postala je *autonomna društvena sfera* kada se kao takva sa Francuskom revolucijom zapisala u pravni društveni poredak (Breznik, 2008: 143). Položaj autora kao nosioca stvaralačkog i intelektualnog vlasništva – sa pripadajućim moralnim te srodnim pravima – kodifikovan je pravnim redom kada se umetnička profesija priznaje kao društveno priznata profesija od posebnog interesovanja. Francuska revolucija je poništila institut cehova koji su svojedobno uključivali stvaraoce i umetnicima podelila nov društveni status. Od tada pa nadalje status stvaraoca predmet je različitih predodžbi o umetniku kao geniju, boemu ili pojedincu otuđenom od društvenih normi. Predodžbe o boemu proizlaze ponajviše iz mašte srednje, građanske klase dok joj tip „nemoralnog" umetnika predstavlja bezazlenu pretnju za postojeći društveni poredak.

Prema profesoru planiranja kulture i kulturne politike, Francu Bianchiniju, za političare polje kreativne industrije u većim gradovima Zapada, od kraja sedamdesetih pa do početka osamdesetih, postalo je rešenje za gubitak radnih mesta u tradicionalno industrijskom sektoru: „Novu pažnju usmerili su ka širenju ekonomskog sektora u sferi slobodnog vremena, turizmu, medijima, i ostalim kreativnim industrijama kao što su moda i dizajn /.../" (Bianchini, 1994: 2). Novi oblici zapošljavanja u sferi kreativne industrije uslovi su za usvajanje postfordističke paradigme kasnog kapitalizma. Iz perspektive postsocijalističkog društva, nove se reforme javnog sektora na području kulturnih politika usvajaju sporadično – da bismo usvojili nove paradigme tržišne ekonomije, bez prethodnog predumišljaja odbacujemo stare socioekonomske modele u kojima je kultura imala ideološku, društvenu i političku funkciju. Više se ne radi samo na odbacivanju simboličkog radničkog elementa nego se u sklopu neoliberalne dokse slobodnog tržišta uslovi rada nadovezuju na odumiranje društvene funkcije kulture i umetnosti kao takve. Zloglasna izjava Margaret Thatcher, „*There is no such thing as society – merely individuals and their families*",[2] najavila je propast moderne *Gesellschaft* koristeći diktum neoliberalne mantre o preživljavanju najsposobnijih pojedinaca. Ako možemo zamisliti pojedince bez društva, možemo li zamisliti kulturu bez društva?

2 Izjava izrečena u intervjuu sa Margaret Thatcher, u: *Woman's Own*, 31. oktobar 1987: http://www.margaretthatcher.org/speeches/displaydocument.asp?docid=106689

POLJE KULTURE U ERI KOGNITIVNOG KAPITALIZMA

Prema istraživanjima ugovora i sporazuma 153 države članice sa Svetskom trgovinskom organizacijom (WTO), od deklaracije osnivanja iz Marakeša (potpisane 1994. godine) i Opšteg sporazuma o trgovini i uslugama dalje, istaknuti su zakoni slobodne razmene i trgovine, liberalizacija tržišta i usluga koja takođe obuhvataju pristup do temeljnih prava kao što su pristup do kulture i obrazovanja (Bourdieu, 2000: 232). Samim činom otvaranja slobodne razmene i trgovine kulturna produkcija pretvorena je u robu, a obrazovanje u sektor usluga. Time javne institucije gube na značenju sa agendom društvene odgovornosti i pojam javnih službenika u sektoru obrazovanja i kulture. Iz sadašnje perspektive zatečeno stanje na području kulture i kulturne produkcije možemo smatrati kao neautonomnu društvenu sferu, između državne regulacije i zakona tržišta.

Kada je u pitanju kultura, klasični rad Pierra Bourdieuja na dilemu države i tržišta odgovora sa pojmom posebnog polja kulture, za koje važe posebni zakoni, nikad u potpunosti nezavisni od ekonomije i politike (Bourdieu, 1986: 162). Umetnički rad sam po sebi ne poseduje nikakve intrističke vrednosti, umetnik je posmatran kao nosilac simboličke ekonomije u polju različitih društvenih antagonizama. Na području kulturne produkcije borba za nametanje legitimnih načina kulturne produkcije prema Bourdieu-u neodvojiva je od borbe unutar dominantnih klasa (opozicija između *umetnika* i *buržuja*), uzimajući u obzir sam princip dominantnosti. Vrednosti u toj simbolnoj ekonomiji između različitih principa legitimiteta kako pokazuje Bourdieu večita su borba unutar socijalnih konvencija. Umetnički genij kao takav prema njemu ne postoji, stvoren je pomoću socijalnih autoriteta i socijalnih konvencija. Sa otkrivanjem principa legitimisanja vrednosti kulturne produkcije dolazimo do zaključka da je o sferi kulture potrebno progovoriti kao o antagonističkoj društvenoj sferi. Ista se razotkriva kao sfera steknutih habitusa, internalizovanih parametara pojedinaca u društvu. To ambivalentno značenje habitusa Bourdieu opisuje sa setom dispozicija sa kojima pojedinac operiše i prevodi određeni kulturni i simbolički kapital u postojećim koordinatama ideologije ili klase (Bourdieu, 2002: 90).

Danas se Bourdieujeva shema hijerarhije kulturnog legitimiteta (Bourdieu, 1965: 177) u eri novih distribucionih kanala (nove komunikacijske tehnologije) više ne može smatrati merodavnim prikazom podjednakih društvenih i kulturnih autoriteta. Sfera legitimizovanog (fotografija, džez, šanson), shematski prikazana između sfere legitimiteta pod autoritetom univerziteta (muzika, slikarstvo, kiparstvo, literatura, pozorište) i sfere arbitrarnosti (kuvarska umetnost, kozmetika, moda...) pod autoritetom marketinga, dizajnera i modne industrije zanemaruje karakteri-

stike savremenog kognitivnog kapitalizma. George Dafermas (2005) današnje stanje označio je kao „informacioni kognitivni kapitalizam“, u kojem se klasični ekspanzionizam iscrpio i prešao oblike prvobitne akumulacije – mit nezaustavljivog ekonomskog rasta i spektakularnog materijalnog izobilja sve više odstupa mesto nematerijalnim vrednostima (Pivec, 2010: 41).

U radu sociologinje kulture Maje Breznik, *Kultura danajskih darov – Od mecenstva do avtorstva*, autorica navodi istorijske promene koje tezu o izobilju današnje kulturne produkcije stavlja u drugačiju perspektivu. Nakon što je u dugom istorijskom kapitalskom ciklusu u zapadnim ekonomijama prinos kapitala bio u padanju, političke i ekonomske elite, kako navodi Breznik (2009, 124), videle su nadu u ostalim društvenim sektorima:

> „Iseljavanje glavnih industrija u Aziju i Južnu Ameriku prisililo je zapadne države da se preusmere ka nečemu šta nazivaju intelektualna intenzivna ekonomija koja uključuje usluge, informacijske industrije, kulturne industrije i slično. /.../ Čini se da su cene intelektualnih produkata navrh svega veštački naduvane: upravo kultura sa monopolima i rentama koje kulturnim industrijama omogućava pravna zaštita, zaslužna je za rekordni porast cena vrednosti intenzivnog (’intelektualnog’) rada.“

Pojam vrednosti u obliku profita, rente i monopola proučava posebna disciplina unutar ekonomije koja se bavi upravo relacijama između tržišne ekonomije i državnog regulisanja kulturnog sektora.

EKONOMIKA KULTURE

U skladu sa osvajanjem terena kreativnih industrija, ekonomska disciplina krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih razvila je granu ekonomike kulture koja se bavi pitanjem vrednosti potražnje i ponude u umetnosti i kulturi (Frey, 2001: 26). Ekonomist Bruno Frey razlikuje sociologiju koja se većinom bavi potražnjom (faktor obrazovanosti, prihoda ipd.) i uobičajeno zanemaruje faktore troškova od ekonomskog pristupa. Ekonomiku kulture zanimaju obe strane, prvenstveno interakcije između potraživanja i ponude svih vrsta umetnosti (Frey: 26). Počeci ekonomike kulture datiraju u 1968. kada je ekonomist William J. Baumol izdao rad „Performativna umetnost – Ekonomska dilema“. Za najrazvijenija područja proučavanja ekonomike kulture danas se smatraju univerziteti u SAD-u, Australiji, Japanu i zemljama Zapadne Evrope.

Ekonomiku kulture prvenstveno zanimaju potraživanje, prihodi i potrošačke navike, prema njihovim individualnim ponašanjima ekonometrički izračuni pokazuju afinitet do određenog tipa umetnosti i stvaranju novih vrednosti. Ekonometrija u umetnosti ne može da obuhvati individualno ekonomsko ponašanje potrošača ili korisnika, prema Kathryn Graddy koja se bavi finansijskim aspektom aukcija, finansijske krize obično su dobar indikator rasta tržišta umetnina kada je novac jeftin pa se ulaže u proverene radove umetnika, primerice radove impresionističkih umetnika koji drže cenu na dugi rok.[3] Umetnici performeri tu su vezani na jedinstvenost i neponovljivost svog rada, u tom slučaju gledano sa ekonomske perspektive visoka vrednost rada Marine Abramović više je iznimka nego pravilo.

Na uobičajeno pitanje u ekonomiki kulture: „Da li su umetnici siromašni?", Bruno Frey eruditski odgovara sa popisom prihoda najvećih umetnika: od Shakespeara, Goethea, Schillera, Manna, Picassa, sve do Chagalla, koji upućuju na suprotno. Prema njemu ne treba generalizovati pitanje visokih prihoda pojedinih umetnika jer to ne upućuje na ekonomski položaj ostalih umetnika. Ekonomski gledano, zanimanje umetnika u principu je riskantno. Možda nisu svi umetnici siromašni, ali na postavljeno pitanje ne možemo odgovoriti afirmativno – nije ni na ekonomistima da se srozavaju na moralna vrednovanja podele prihoda, zanima ih jedino da li su plaćani prihodi viši ili niži za obezebeđen umetnički nastup (Frey, 1989: 142). Cena, kako navodi Frey (1989: 156), umetničkog rada formira se u skladu sa zahtevima na tržištu, brojem umetnika i njihovoj ulozi pregovarača:

> „Prihodi umetnika jako zavise od pokreta na tržištu, ali na tržne rezultate moguće je uticati na brojne načine. Pored toga, prihode stvorene umetničkim stvaralaštvom može se uvećati neposrednom podrškom države."

Čini se da ekonomi kulture i umetnosti često kapitalizam smatraju kao prirodno stanje društva, u tom pogledu tamo gde je tržište umetnina nerazvijeno ili praktički ne postoji (npr. Slovenija) aplikativni model ekonometrije susreće se sa poprilično rigidnim strukturama javne kulturne politike u kojem zjapi ogromna podela između javnih službenika i slobodnih, nevladinih radnika u kulturi i umetnosti. Tržišne sposobnosti tako zamenjuju oblici neformalnih kvalifikacija, „meritokratske" vrednosti i slično.

Specifičan položaj radnika u kulturi i umetnosti na području postsocijalističkih zemalja nije samo nasleđen, umetnici, novinari, kulturni administratori i slični, imali

3 Kathryn Graddy o umetničkim aukcijama na konferenciji „International symposium on cultural economics in Central and Eastern Europe", Ljubljana – *Economics of the visual arts* / Ekonomika likovne umetnosti (17–18. 09. 2010, EF Ljubljana)

su društveno-politički status; retki među njima imali su status „slobodnjaka“, a nova tehnička dostignuća smatrala su se kao društveno vlasništvo proizvodnih sredstava. Na to podseća pravnik Stojan Pretnar[4] u tekstu o znanstveno-tehničkoj revoluciji u kojem napominje da zakoni o zaštiti intelektualnog vlasništva umesto socijalizacije intelektualnog rada uvode tržišnu ekonomiju: u kapitalističkim zemljama tehnologija je u rukama privatnog vlasništva a ne države (Pretnar, 1984: 164).

Na pitanje „Zašto su umetnici siromašni?“ u svome radu odgovara sociolog, ekonomist i umetnik Hans Abbing (*Why Are Artists Poor? The Exceptional Economy of the Arts*, 2002). Očiglednu kontradikciju u vezi položaja umetnika (vrednost umetnosti je visoka i zato su prihodi umetnika niski) preokreće u novu sintagmu: prihodi umetnika su niski jer je simbolična cena umetnosti visoka. Njegova istraživanja svih specifičnosti umetničke profesije – većinom obavljena u Holandiji – pokazuju da su prihodi vizuelnih umetnika najniži. Većina umetnika, kako pokazuje Abbing, može da preživi samo ako usporedno obavlja i drugi, donosniji posao („second job“) ili pak sa finansijskom podrškom sa strane neformalne mreže (porodice, partnera itd.). U tom smislu, umetnici prema Abbingu društvena su zajednica koja si može „priuštiti siromaštvo“. Abbingova prognoza za budućnost okreće se ka novom ciklusu vrednosti: zbog deregulacije pristupa ka umjetničkom zanimanju za deset do dvadeset godina simbolička vrednost umetnosti mogla bi pasti, a prihodi umetnika mogli bi porasti na razinu ostalih profesija.

Čini se da je pad simboličke vrednosti umetničke produkcije neizbežna posledica razvitka novih mogućnosti i uslova napretka u tehnologiji i razvitku kognitivne produkcije. Pitanje estetske vrednosti pri tome nije neposredno povezano sa zaštitom intelektualnog vlasništva i autorskog prava – njezinu vrednost ne može se upoređivati sa samim uslovima umetničkog stvaranja. Materijalni uslovi kulturne i umetničke produkcije ukazuju na promene koje u našem primeru nisu samo terminološke.

OD RADNIKA DO PREDUZETNIKA

U vezi pitanja radnika u kulturi ne proizlazimo iz parcijalnog odnosno cehovskog stajališta prema uslovima rada u kulturi i umetnosti. Refleksiju položaja prekarnih radnika želimo potražiti u društvenim i ekonomskim pitanjima za koje bi u ovo

4 U razdoblju „tranzicijskog“ zaborava na Stojana Pretnara i njegovu marksističku interepretaciju pravnih odnosa podsetila je Maja Breznik (Okrugli sto: „Knjiga in digitalizacija – Prihodnost intelektualne lastnine“, Peter Klepec Kršić i Paul Matthias, Klub Cankarjevega doma, Ljubljana, 4. 10. 2010), cf. Stojan Pretnar. Znanstveno-tehnična revolucija in dežele v razvoju. *Teorija in praksa*, god. 11, br. 1-2, str. 153-164; Stojan Pretnar. Inovacijska kriza Jugoslavije. *Teorija in praksa*, god. XXI, br. 3, str. 209-226.

doba tranzicije uslovno mogli reći da su novi. Ono što bi mogli definisati kao novo jest trend porasta nesigurnih oblika zapošljavanja u svim sektorima, naročito u kulturi, polju umetnosti, medijskoj industriji, nauci ili ukratko, modernim vokabularom rečeno, kreativnoj industriji. Šta dakle u postfordizmu znači biti radnik „preduzetnik"?

Materijalni položaj u kulturnom sektoru u zemljama „tranzicije" sve se više suočava sa izazovima neoliberalne ekonomije i ovaj doprinos smatra se više kao prezentacija trenda u zapošljavanju koji iz negdašnjeg atipičnog, privremenog oblika prelazi u tipične, standardizovano nesigurne oblike zapošljavanja. Od radnika u kulturnoj industriji sve se više očekuje da funkcionira kao poduzetnik. Samim time uspeh poduzetnika sve više zavisi od njegovih ličnih osobina (nastup, retorika, snalažljivost...), a sve manje od nekih formalnih podređenja (steknuto obrazovanje, političko opredelenje i sl.). Poznati diktum neoliberalizma, „od pojedinca zavisi kako će preživeti na tržištu rada", u funkciji je individualizacije radnog procesa koji u radne odnose unosi korporativnu logiku konkurencije ekonomskih subjekata. Štaviše, u skladu sa postepenim rušenjem javnog angažmana države kao većinskog poslodavca u skladu sa neoliberalnom logikom promenio se i sam termin kod najosetljivije grupe zaposlenih u kulturi. Analiza društva Asociacija (Miklavčič, et al.) navodi istorijat statusa radnika: status *samostalnog radnika u kulturi* (Zakon o samostalnim kulturnim radnicima, 1982) preimenovao prvo u *samostalnog stvaraoca u kulturi* (1994) i najzad u *samozaposlenog u kulturi* (Zakon o uresničevanju javnega interesa v kulturi, 2004). Proces poduzetništva nije samo terminološka promena, samozaposleni u kulturi od zaposlenih u kulturi razlikuju se ne samo po tome što moraju da zarađuju profit u većinom neprofitnom sektoru nego im zakonom opredeljen status onemogućava steći prava iz rada – samozaposleni *de facto* postaje pravni subjekt pod jurisdikcijom civilnog prava bez radnih prava čije jamstvo nudi Zakon o radnim odnosima (Zakon o delovnih razmerjih).

Ukoliko nas iskustva iz prakse ne varaju, za tren zanemarimo sistemsko nepoštivanje radnih prava. Sistem civilnog prava apstrahira odnose u procesu rada kognitarijata. Očigledni pravni paradoks postfordističke ekonomije Močnik (2010: 192) navezuje na određenu istorijsku funkciju prava:

> „Međutim, kad je pravo u principu univerzalno i njegova pravila važe bez obzira na konkretnu situaciju, u kojoj su bila uzakonjena (građanska prava, uzakonjena u revolucionarnoj situaciji važe i kad nema revolucije), ta prava iz rada važe samo za određene situacije, samo u situacijama *realnog podređenja rada kapitalu* – u situacijama klasičnog industrijskog kapitalizma."

U eri kognitivnog kapitalizma pravo reguliše produkcijske odnose eksploatacije tako da od njih apstrahira. Civilni ugovori između kognitivnih radnika i poslodavaca lišeni su dimenzije kontrole: ugovori se sklapaju sa onima koji kontrolišu društvene uslove produkcijskog procesa (Močnik: 192).

Iz perspektive talijanskog teoretika postfordizma Paola Virna, u radu *Gramatika mnoštva,* radnik u kulturi služi kao prototip ostalim zanatima iz oblasti ekonomskog pa i neekonomskog sektora. Virno se pita kakvu ulogu je odigrala kulturna industrija kod prevazilaženja fordizma i taylorizma. Prema njemu kulturna je industrija pripremila paradigmu postfordističke proizvodnje u celini. U kulturnoj industriji, čak onoj arhaičkoj o kojoj su pisali Benjamin i Adorno, Virno pronalazi anticipaciju proizvodnje koja je u postfordizmu postala opšti kanon (Virno, 2003: 43). Tako Virno pominje situaciju u drugoj polovini 70. godina u Italiji kad su mladi radnici tražili *part-time* zaposlenje i za kratak period sa mobilnijim tipom zapošljavanja uspeli da dejstvuju u političkom smislu. Taj eksodus u samoodlučivanje te njihov zahtev, prema Virnu, na kraju krajeva ojačava poziciju kapitala i redefinira odnose eksploatacije i izvan fordistički organizovanog radnog vremena.

Ekonomski uslovi rada u postfordizmu ukazuju na trend prekarizacije kod zapošljavanja, međutim sindikalna organizovanost i klasna savest nimalo ne odražava stanja koja bi se mogla usporediti sa fordističkim radnicima. Za prikaz raskoraka između društvenih predstava o fordističkom i postfordističkom tipu radnika ilustrativan je poznat primer radnice iz tekstilne radione iz propale fabrike i honorarne novinarke: sa radnicom sa oko 300 EUR neto plate ispred propale hale tekstilne fabrike intervju radi mlada diplomirana novinarka, koja sa dotičnim prilogom ostvaruje 20 EUR neto prihoda.

Klasne promene u kasnom kapitalističkom društvu sa sve bržom fleksibilizacijom radnih uslova sa sobom nose drugačiju definiciju proizvodnje, profita, rada, kapitala i kreativnosti. To se događa u prelazu iz fordističkog tipa proizvodnje u postfordistički tip. Zaposleni u kulturi, naročito samozaposleni u kulturi, predstavljaju tip radnika kojeg i sami često nazivaju „freelancer". Uz slobodnije biranje radnog vremena i veće individualne slobode, radnik u kulturi i umetnosti predstavlja prototip kognitivnog radnika u postfordizmu koji je *free* i slobodan samo u tome da si sam veže okove.

O DEFINICIJI KREATIVNE INDUSTRIJE

U kreativnim industrijama profit se pronalazi u nematerijalnom radu; Hartley (2005: 11) objašnjava nastanak koncepta kreativnih industrija u kontekstualnom i praktičnom spajanju kreativnih umetnosti sa kulturnim industrijama:

> „Koncept 'kreativnih industrija' je sam po sebi proizvod ne industrije već istorije, i neposredne, one dalje. Ako posmatramo duži istorijski period, koncept kreativnih industrija evoluirao je iz prethodnih konceptualizacija 'kreativnih umetnosti' i 'kulturnih industrija' koje potiču još iz 18. veka, te je samim tim obuhvatio neke dugoročne promene u shvatanju pojma 'potrošač' i 'građanin'."

Ta istorijska promena prema Hartleyu dovodi do izmene značenja *kreativne* umetnosti i kulturne *industrije*: dovodi umetnost ili kulturu u neposredan kontakt sa industrijama velikih razmena kao što su zabavni mediji ili tržište (Hartley, 2005: 13). Kultura je ugrožena, kako navodi Bourdieu (2002: 229), zbog logike profita u zemljama gdje su ekonomske i društvene prilike akumilirale priličan kapital u kulturi, postoje samo pojedinačni autonomni mikrokozmosi u kojima se ostvaruju minimalne vrednosti.

Definisanje šta znači kreativna klasa i ko su njeni predstavnici ukazuje na problematiku koja prevazilazi puka neslaganja o sferi kulture i umetnosti kao bezinteresnoj ili autonomnoj društvenoj sferi. Najpoznatiji novodobni guru tzv. kreativne klase je Richard Florida. U svom popularnom štivu „*Uspon kreativne klase*" (2005: 35) u kategorijama kao što su buržoazija, proletarijat, kapitalisti i radnici ne vidi više „analitičke koristi". Smatra da većina pripadnika kreativne klase nisu vlasnici i ne kontrolišu značajno vlasništvo. Njihovo vlasništvo, kako upućuje Florida, proizlazi iz njihovih kreativnih sposobnosti koje su „nedodirljive" i nalaze se u njihovim glavama. Florida je društvo podelio na radničku klasu, klasu službenika i poljoprivredu. Kreativnu klasu sastavljaju kreativni profesionalci i super kreativna jezgra. Najkreativnija klasa su zanimanja sa područja arhitekture pa sve do područja umetnosti, zabave, sporta i medija. Definicija klase oslanja se na način kako se ljudi sami organizuju u društvene grupe, zajednički identiteti se u principu prema Floridi temelje na svojoj ekonomskoj funkciji (Florida, 2005: 91).

Za razliku od negdašnjih *blue* i *white collar* radnika, kreativci se smatraju za nekonvencionalne predstavnike današnje ere. Kreativnu sredinu za uspon i emancipaciju kreativne klase Florida prepoznaje u 3T parametrima: tehnologija, talenat i tolerancija. Poslednji parametar utemeljio je na svojim afirmativnim predrasudama prema politici identiteta.

To što u novoj eri kreativnosti Florida naziva „novim ugovorom o zapošljavanju" odnosi se na nove potrebe i želje kreativnih pojedinaca. Novi ugovor prema Floridi odražava fleksibilnost za kojom žude kreativci, jer to sami žele. To znači „da prodaju sigurnost za autonomiju i komfor, za slobodu da sele sa jednog posla na drugi" (Florida, 2005: 157). Florida socioekonomske odnose maskira u životne stilove i lične preferencije, a emancipaciju kulturne industrije vidi u kreativnom radu za kog se pretpostavlja da ne živi od rente nego isključivo od kreativnih talenata, tehnološkog napretka i liberalne sredine. Zanemaruje činjenicu da su termini kao što je proletarijat aktuelni samo ako ih smestimo u nove oblike eksploatacije.

U literaturi pojavljuje se termin kognitarijat kao sinonim za proletarizaciju pripadnika nove srednje klase zaposlene u kulturnom, umetničkom, naučnom i ostalim sektorima. Ekspanziju tržišta i progresivnu kolonizaciju opšteg intelekta Carlo Vercellone u svome radu o kognitivnom kapitalizmu vidi u omogućavanju profita sa neekonomskim sredstvima – profit je pobegao u rentu (Vercellone, 2006). Sa tim nasljeđem predkapitalističke ere, profit se danas ostvaruje privatizacijom opšteg intelekta, ekvivalent Marxovom konceptu „opšteg razuma", spomenutog u *Grundrisse*. Ne samo u rušenju javnog školstva, zdravstva i socijalne skrbi nego sa pravnim, odnosno neekonomskim sredstvima, privatizuje se opšte intelektualno vlasništvo.

Sledeći primer zaštite autorskih prava simptom je instrumentalizacije prava za čisto ekonomske ciljeve i na čemu baziraju kreativne industrije. Zbog navodno negativnog uticaja piratstva na broj zaposlenih u kreativnoj industriji najviše se protiv legalizacije piratstva zalažu branioci privilegija koji proizlaze iz neekonomskog i netržišnog, restriktivnog sistema zaštite intelektualnog vlasništva. Zadnje istraživanje takve vrste o perspektivama digitalne ekonomije objavili su u studiji „Building a Digital Economy" (Tera Consultants, 2010). U studiji brinu se o značajnosti očuvanja radnih mesta u europskoj kreativnoj industriji. Istraživanje koje je naručila međunarodna trgovinska komora i inicijativa protiv piratstva i krivotvorenja (BASCAP) prognozira crni scenarij za kreativnu industriju. Zbog piratstva do 2015. godine predviđa se gubitak od 1.200.000 radnih mesta i sa tim argumentima odbacuje se bilo kakvo legalizovanje piratske razmene kulturnih dobara. Jedan od predloga istraživanja je povećati ulogu agencija i institucija za zaštitu intelektualnog vlasništva na nacionalnim tržištima. Samim time se implicitno priznaje veća moć vanekonomskoj prisili na bazi nacionalnih država nego na razini Evropske unije. Represivni aparat tu je u rukama nacionalnih država dok je zakon kapitalističkog tržišta nadnacionalan.

Upravo na instituciji autorskog prava Maja Breznik pokazuje kako sfera kulture deluje kao destruktivno polje u društvu. Teza za koju se zalaže jest da interesi javnosti do dostupa autorskih radova kao što su knjige, filmovi, glazba i tako dalje, nisu suprotni interesu autora kao što nas u to isključivo uveravaju protivnici legalizacije piratstva. Kognitivni radnik danas u dobu digitalne tehnologije vrlo jednostavno stupa na tržište, dovoljan mu je laptop i internet. Ali većinu monopola nad socijalizacijom produkta kognitivnih radnika u vlasti je izdavača i diskografskih kuća kojima u krajnjoj liniji restriktivno autorsko pravo najviše i koristi. Zašto je dakle pojedinac u radnim odnosima prvo preduzetnik, autor, umetnik, kreativac, a ne radnik? Opštu tezu da sfera kulture na društvo utječe destruktivno možemo dopuniti ne samo sa paleomarksističkom kontratezom o eksploataciji agenata kapitala i agenata radne snage nego i sa argumentacijom da sfera kulture tek otvara polje za klasne borbe i samim time ne isključuje sebe kao autonomnu društvenu sferu.

POLOŽAJ ZAPOSLENIH U KULTURI U SLOVENIJI

Prethodni status slobodnjaka u kulturi na prostorima bivše Jugoslavije bio je u socijalističkom sistemu više iznimka nego pravilo. Prelaz u tržišnu ekonomiju u ranom razdoblju u Sloveniji bio je u usporedbi sa postsocjialističkim i postkomunističim zemljama atipičan: u devedesetima stabilizovao se sistem 'ne-tržišne' regulacije (Stanojević, 2008: 23). Regulacije u većoj su meri bazirali na stabilnosti, promene su se dešavale u duhu gradualizma. Nakon devedesetih promene u novom stoljeću pokazuju drugu stranu tranzicijske ekonomije.

Danas u Sloveniji prema istraživanjima Alda Milohnića sa Mirovnog instituta, u kulturi još uvek prevladavaju redovni oblici zapošljavanja ali se trend kreće u pravcu sve veće fleksibilizacije i prekarizacije radnih odnosa. Trend porasta delimično zaposlenih i samozaposlenih pokazuje na prilagođavanje na model *flexicurity* – dakle veća sigurnost i fleksibilizacija, mobilnost uz brzo otpuštanje radnika.

Prema podacima za Sloveniju na razini celokupnog broja zaposlenih, 15% radnika bilo je 2004. zaposleno na određeno radno vreme. To je te godine bilo iznad proseka EU koji je iznosio 12%. Prema podacima Eurostata (Press Release, 2007) za 2005. godinu u članicama EU zaposlenih u kulturnom sektoru bilo je oko pet miliona. 2005. udio zaposlenih za određeno vreme narastao je na 27%, pri tome je prosek na razini članica EU te iste godine pao na 15%. Te godine najveći udio zaposlenih za određeni period bio u Španiji (30%) i u Sloveniji (27%). Najmanji udio bio je u Bugarskoj, Irskoj i Rumunjskoj (3%).

Podatke prikupljene u Eurostatu radi metodologije potrebno je razmatrati sa rezervom. U obuhvatu celokupnih profesija u kulturi njihova metodologija poprilično je liberalna. Za Sloveniju diapazon je širok: za godinu 2005. došli su naime do preko 22.000 zaposlenih u kulturi, međutim za 2002. godinu prema Statističkom uredu RS u kulturnom sektoru bilo je zaposlenih oko 10.500 radnika (Milohnić, 2005: 54).

Radi tog disproporca Milhonić zato za proučavanje statistike zaposlenih u kulturi uvodi razliku između *obrazovanja* i *profesije* iz metodoloških i konceptualnih razloga. Obrazovanje koje smo stekli kroz školovanje ne poklapa se nužno sa zanimanjem kojega obavljamo. Iz te diskrepancije između obrazovanja i zanimanja Milohnić želi obuhvatiti čitav niz oblika zapošljavanja, koje kao što znamo, u kulturi predstavljaju veliki problem za statistički izračun.

Ono šta je sigurno je da broj honorarnih radnika i broj samozaposlenih u kulturi i samostalnih novinara raste. Broj samozaposlenih u kulturi u maju 2010. iznosio je 2.391, broj samostalnih novinara iznosio je 360 (Ministarstvo za kulturu RS, maj 2010). U poređenju sa 2002. godinom broj samozaposlenih u kulturi porastao je za 11%. Pri tome nisu uključeni svi oni koji rade u tim oblastima preko studentskih uputnica, koji su specifično slovenačka okolnost, tako da je ukupan broj sigurno još veći. Na osnovu tih podataka mogli bi se reći, da je slovenačka kulturna politika u fleksibilizaciji zapošljavanja u kulturi bila ispred svog vremena. Trenutačna kulturna politika predviđa još više samozapošljavanja. Jedna od tih mera su subvencije za stimulaciju samozapošljavanja nezaposlenih, u svim oblastima pa i kulturi.

Nezaposleni dobivaju mogućnost sticanja finansijske subvencije na birou rada za zapošljavanje kao budući samozaposleni radnici u kulturi. Samo sticanje statusa vezano je za obavezu plaćanja socijalnih davanja i time se stimulacija samozapošljavanja pretvara u državnu subvenciju kao investiciju sa kratkim rokom trajanja: smanjivanje nominalne nezaposlenosti i stimulaciju za ulaz u nesigurne radne odnose.

Tu gestu pomoći iz državnog proračuna koji mnogi smatraju kao dobronameran doprinos, moramo u strukturnom smislu shvatiti kao administrativnu meru rešavanja problema na potpuno drugom kraju. Sergio Bologna (2010: 138), talijanski teoretičar operaizma i postfordizma, u prilogu „*Novi oblici rada i srednje klase u postfordističkom društvu*“ naziva preimenovanje „autonomnog radnika“ u „samostalnog preduzetnika“ apsurdno i besmisleno. Bologna navodi da je uvođenje i brzo širenje informatičkih tehnologija omogućilo nastanak brojnih „novih profesija“, a pre svega neposredniji ulazak na tržište i sa time realizaciju autonomnog i poluautonomnog rada. Dovoljno je da se setimo raznih podizvođača koji o relativno

niskom sopstvenom materijalnom trošku kao što je PC kompjuter obavljaju rad za različite poslodavce. Bologna te radnike za koje je karakterističan kognitivni, kreativni rad, naziva „autonomni radnici druge generacije".

Kako drugačije shvatiti činjenicu da je radnik postao „preduzeće" i samim time počeo da obavlja sve društvene funkcije koje preduzeće ima? Sergio Bologna (2010: 138) navodi: da bi dakle ugovor o zapošljavanju u postfordizmu postao radni odnos, radniku je potrebno reći „preduzeće":

> „Odnos između radnika i poslodavca u okviru je radničkog prava, koji još uvek važi u svim državama ali sve manje odgovara stvarnosti, uvek shvatanu kao odnos nejednakopravnosti. /.../ U postfordističkom načinu rada taj odnos shvatan je kao poslovni odnos *[rapporto commerciale]* između dva entiteta definisana kao 'poduzeća' i kao takva na razini odnosa moći jednaka."

Za autonomne radnike druge generacije prema Bologni ne pripadaju prava iz oblasti rada jer se promenila sama priroda radnog odnosa. Radnik kao pojedinac brine za sve tri društvene uloge, koje je u fordizmu obavljalo preduzeće: kapital (sam ulaže kapital u svoju delatnost), menadžment (upravlja tehničkim, finansijskim i ljudskim izvorima) i radna snaga. Za reprodukciju te radne snage radnik-preduzetnik mora se postarati sam.

Spomenutu administrativnu meru slovenačkog biroa za zapošljavanje mogli bi u metaforičkom smislu shvatiti kao poziv na plovbu brodom koji tone. U tom smislu potrebno je ukinuti okolnosti u kojima nastaje prekarizacija i nestaju temeljne zaštite radnika i građana. Radnici koji žive od nestalnog rada, većinom to su visoko obrazovani pojedinci, u sociologiji rada smatraju se kao *the working poor* (Leskošek, et al.) i ruše sociološki uobičajene pretpostavke o korelaciji između prihoda, stepena obrazovanja i sloja. Tu grupu zaposlenih karakterizuje radno mesto bez prava koja proizlaze iz tog radnog odnosa. Monopolizacija i umetno stimulisani rentni odnosi stvaraju uslove za padanje cene rada. Nije samo simbolička vrednost umetnosti koja prema Abbingu gubi vrednost, nego je razvidan i pad njene realne vrednosti. O tome svedoče istraživanja Mirovnog instituta u kojem istraživači u intervjuima sa više autora i izvođača dolaze do zaključka da su se u razdoblju od dvadeset godina obzirom na kupnu moć realno smanjili iznosi honorara za pisce i prevodioce.[5]

5 *cf.* M. Breznik, S. Novljan, J. Jug, A. Milohnič. Knjižna kultura, Ljubljana: UMco, 2005.

ZAKLJUČAK

Gledano sa savremene perspektive, slavna rečenica Josepha Beuysa *Svako je umetnik* („*Everyone is an artist*“) danas zvuči zloslutno. Originalno značenje o mogućoj demokratizaciji umetnosti gubi potencijalni emancipatorični naboj. Umetnik kao prototip postfordističkog radnika ukazuje na proletarizaciju autora intelektualnog vlasništva, otuđenog društvu. U ekonomiji gde pomoću interneta i tehnološke reprodukcije nema više retkih dobara u klasičnom smislu, simbolička vrednost umetnosti pada, realna vrednost produkcije međutim u rukama je neekonomskih prisila koja se određuju prema monopolnim prohtevima. Najviše tome doprinose rigorozni oblici instituta autorskoga prava koji u biti štete autorima samima. Samim padom simboličke vrednosti umetnosti, društveno prepoznate razlike između visoke i niske umetnosti i kulture ne predstavljaju analitičke koncepte sa kojima bi mogli opisati klasne promene u kognitivnom kapitalizmu. Same predodžbe o kulturnoj produkciji između ostalog promenile su tehnološke revolucije. Koncepti osnivani na hagiografskom značenju autorstva ne predstavljaju dovoljan domet za analizu sistemskih socioekonomskih uslova. Paradoksalno ni same vanekonomske mere ne odgovaraju ideji neoliberalnog *slobodnog tržišta* u potpunosti.

Pitanja za buduća istraživanja globalnih ekonomskih i političkih sistema postavljaju se sama po sebi: koliko dugo će Zapad držati monopol na *knowledge based* ekonomiji i u kojim se uslovima kao radna sila može emancipirati savremeni kognitarijat. Kognitivni radnici odvojeni su od stvaranja socijalnih uslova produkcijskog procesa. Po tome pitanju, Rastko Močnik (2010: 199) smatra da politički sastav kognitarijata paradoksalno zavisi od toga da li će svoje intelektualne sposobnosti sa razine *znanja*, gde služi interesu kapitala i njegovoj akumulaciji, uzdignuti na razinu *teorije*. Ta prema njemu znači prvi uslov za političku konstituciju i njen stalni, permanentni rezultat. Kako pokazuju alternativne *copyright* prakse (*Creative Commons*, *Copyleft* ...), za početak bile bi neophodne borbe za autorsko pravo koje odgovara interesu celokupnog društva, a ne isključivim borbama za autorske rente.

LITERATURA

Abbing, Hans (2002) *Why Are Artists Poor? The Exceptional Economy of the Arts*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Breznik, Maja; Silva, Novljan; Janez, Jug; Aldo, Milohnič (2005) *Knjižna kultura*, Ljubljana: Umco.

Breznik, Maja (2009) *Kultura danajskih darov: Od mecenstva do avtorstva,* Ljubljana: Založba Sophia.

Breznik, Maja (2008) Spreminjanje pogojev v samostojnih poklicih v znanosti in umetnosti, u: Goran, Lukič; Rastko, Močnik (ur.), *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*, Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije.

Bourdie, Pierre; Wacquant, Loïc (2006) *Načela za refleksivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnij dominacij* (ur.), Taja Kramberger, Drago B. Rotar, Koper: Založba Annales.

Bourdieu, Pierre (1999) The Social Definition of Photography (1965), u: Jessica Evans; Stuart Hall (ur.), *Visual Culture: The Reader*, London: Thouand Oaks.

Bianchini, Franco; Michael, Parkinson (1994) *Cultural policy and urban regeneration: the West European experience*, Manchester: Manchester University Press.

Florida, Richard (2005) *Vzpon ustvarjalnega razreda*., Velenje: IPAK.

Frey, Bruno; Pommerehne, W. Werner (2001) *Muze na trgu. Odkrivanje ekonomike umetnosti*, Ljubljana: PAC - Pomurski akademski center; Ustanova za podjetništvo.

Hartli, Džon (ur.) (2007) *Kreativne industrije*, Beograd: Clio.

Kirn, Gal (ur.) (2010) *Postfordizem. Razprave o sodobne kapitalizmu*, Ljubljana: Mirovni inštitut.

Milohnić, Aldo (et al.) (2005) *Kultura d.o.o. Materialni pogoji kulturne produkcije*, Ljubljana: Mirovni inštitut.

Pivec, Franci (2010) Pirati pred vrati, *Dialogi – Revija za kulturo in družbo*, god. 46, br. 5-6:. 41 -53.

Pretnar, Stojan (1974) Znanstveno-tehnična revolucija in dežele v razvoju, *Teorija in praksa* , god. 11, br. 1-2: 153-164.

Stanojević, Miroslav (2008) Slovenski postfordizem v kontekstu evropeizacije: konkurenčno (samo)izčrpavanje dela, u: Goran, Lukič; Rastko, Močnik (ur.), *Sindikalno gibanje odpira nove poglede,* Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije.

Virno, Paolo (2003) *Slovnica množtva: k analizi sodobnega življenja*, Ljubljana: Krtina.

IZVORI NA INTERNETU:

Alenka Pirman: *Evro inženiring* (pregledano 30.08. 2010) http://www.evrokultura.org/komentar.php?st=8.

»*Building a Digital Economy: The Importance of Saving Jobs in the EU's Creative Industries*«, March 2010. Tera Consulants. Dostopno na: http://www.iccwbo.org/uploadedFiles/BASCAP/Pages/Building%20a%20Digital%20Economy%20-%20TERA(1).pdf (pregledano: 28. 6. 2010).

Denis Miklavčič, Irena Pivka, Aldo Milohnić, Vesna Bukovec: *Ocena stroškov dela za samozaposlene v kulturi. Strokovna analiza*, Društvo Asociacija, str. 5, 2010. www.asociacija.si (pregledano: 30. 9. 2010).

Ministrstvo za kulturo RS – Razvid samozaposlenih v kulturi, Razvid samostojnih novinarjev (maj 2010), www.mk.gov.si.

Press Release Eurostat 29. oktobar 2007, podaci za 2005 : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-29102007-AP/EN/3-29102007-AP-EN.PDF (pregledano 27. junij 2010).

Vercellone Carlo. *The new articulation of wages, rent and profit in cognitive capitalism*. Dostupno na: http://www.generation-online.org/c/fc_rent2.htm (pregledano: 30. 08. 2010).

6.
PROIZVODNJA SEĆANJA I NOVI MITOVI

227 - Vladimir Simović:
Ideologija i ideologizacija sećanja: od socijalizma do kapitalizma i nazad

238 - Boris Stamenić:
Od nacionalne klase do prvoklasne nacije: Ambivalentnost promjene politike (pod)sjećanja u Istočnoj Europi nakon 1989. godine

258 - Milan Radanović:
Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. Primeri manifestovanja sprege između akademskog istorijskog revizionizma i državne revizije prošlosti

304 - Dušan Maljković:
Mit o vladavini Zorana Đinđića kao „zlatnog doba" formiranja građanskog društva u Srbiji

VLADIMIR SIMOVIĆ

IDEOLOGIJA I IDEOLOGIZACIJA SEĆANJA

OD SOCIJALIZMA DO KAPITALIZMA I NAZAD

APSTRAKT:
Krajem XX veka došlo je do svojevrsnog prevrata. U socijalističkim istočnoevropskim zemljama došlo je do restauracije kapitalizma, a novonastala buržoaska klasa preuzela je ekonomsku kontrolu nad društvom. Smena ekonomskog poretka praćena je smenom ideološkog, a ideologizacija sadašnjosti i budućnosti u velikoj meri počiva na interpretaciji prošlosti.
Prvi deo teksta bavi se povezivanjem klasnog društva, države i ideologije, a predstavlja teorijski okvir iz kojeg se u drugom delu analizira uticaj ideologije na kolektivno sećanje u periodu prelaska iz socijalizma u kapitalizam.

KLJUČNE REČI:
ideologija, ideologizacija sećanja, društveni zaborav, istorijski revizionizam

I

1. Danas kada se govori o tranziciji isključivo se misli na svojevrsnu transformaciju socijalističkih društava u kapitalistička. Ova transformacija prožima i ekonomske i političke i ideološke odnose.

Kapitalizam je, pre svega, *klasno društvo*. Društvene klase su uglavnom, mada ne isključivo, određene mestom koje zauzimaju u ekonomiji, odnosno, preciznije, u procesu proizvodnje. U svim klasnim društvima dominantna klasa je klasa koja poseduje i/ili kontroliše sredstva za proizvodnju što joj omogućava ekonomsku kontrolu nad društvom. Odnos prema sredstvima za proizvodnju temelj je *klasne dominacije/subordinacije*. Posedujuća i neposedujuća klasa[1] čine jednu celinu, društvo duboko obeleženo, u krajnjoj instanci i određeno, njihovim antagonističkim odnosom.

Ipak, strukturalna pozicija klase nije određena samo ekonomijom. Društvenu klasu zapravo definiše „njeno *mesto* u ukupnosti društvene prakse, tj. njeno mesto u ukupnosti *društvene podele rada*, što podrazumeva političke i ideološke odnose" (Pulancas, 1978: 12). Drugim rečima, društvena klasa određena je kako ekonomskim tako i političkim i ideološkim odnosima.[2]

2. Odnosi klasne dominacije/subordinacije su zasnovani na nasilju. Legitimni monopol na vršenje nasilja poseduje *država*, „organizacija za sistematsko *nasilje* jedne klase nad drugom" (Lenjin, 1983: 69).[3]

Država nasilje sprovodi putem *državnih aparata*, represivnih i ideoloških. Ipak, delovanje države ne može se redukovati samo na fizičko i ideološko nasilje. U principu represivni i ideološki državni aparati mogu biti potpuno razgraničeni jedino analitički. U praksi njihove funkcije se, u zavisnosti od situacije do situacije, mogu manje ili više preklapati,[4] a cilj je reprodukcija postojećeg sistema, postojećih proizvodnih odnosa, što u krajnjoj instanci znači i reprodukciju postojećih klasnih podela.

1 U kapitalističkom društvu: oni koji prisvajaju (kapitalisti) i oni koji stvaraju profit (radništvo). Eksploatacija u samom procesu proizvodnje predstavlja fundamentalnu društvenu protivrečnost.

2 Kontradiktornosti koje postoje u svakom od ovih odnosa produkuju odgovarajuće prakse. Ovde je važno naglasiti da su prakse proistekle iz političkih i ideoloških odnosa u najvećoj meri pod uticajem bazične kontradiktornosti sadržane u okviru ekonomskih odnosa.

3 Dominantna klasa nasilje nad dominiranom/im klasom/ama ne vrši uvek direktno; nasilje organizuje i vrši država: država kao institucija za primarni cilj ima održavanje i reprodukciju postojećeg *ustavnog poretka* koji legalizuje i normalizuje klasnu eksploataciju, pritom se koristeći svim raspoloživim sredstvima.

4 Ne postoje državni ideološki aparati koji se bar u nekoj meri ne koriste fizičkim nasiljem. I obrnuto, ne postoje državni represivni aparati koji se ne služe i ideološkim nasiljem.

3. Upravo iz ovih razloga državni aparati (ideološki,[5] pre svega) predstavljaju i bitno poprište klasne borbe.

Dominantna klasa putem ideoloških aparata države sprovodi i specifičan vid *simboličkog nasilja*, zahvaljujući kojem je društveni sistem u mogućnosti da uspešno reprodukuje društvene podele. Pojam simboličkog nasilja pre svega podrazumeva „moć da se nametnu određena značenja i vrednosti kao zvanična i legitimna, dok se istovremeno prikrivaju objektivni odnosi snaga koji su u osnovi te moći" (Pajević, 1999: 247). Ovo ne mora nužno značiti i to da se prikriva sama moć, iako se najčešće prikriva činjenica da moć stoji iza određenih značenja i vrednosti koje se nameću kao dominantne i bivaju predstavljene kao vanvremenske i nadasve „normalne".

Simboličko nasilje zasnovano je na *simboličkom kapitalu* koji zapravo predstavlja spoznat i priznat ekonomski i/ili kulturni kapital. Samo posedovanje ekonomskog ili kulturnog kapitala ne garantuje i istovremeno posedovanje simboličkog kapitala. Ipak, „objektivni odnosi moći teže da se reprodukuju u odnosima *simboličke moći*" (Burdije, 1998: 154).[6]

Oni koji poseduju simbolički kapital u mogućnosti su da nametnu hijerarhiju vrednosti koja je najpogodnija za njih i njihove proizvode. Oni su, dakle, u mogućnosti da nametnu sopstvenu perspektivu kao apsolutnu, univerzalnu vrednost. Dominantne klase se tako na specifičan način i samolegitimišu kao dominantne, a njihova tačka gledišta se uspostavlja kao legitimna tačka gledišta koju svi treba da priznaju.[7] Marksovim rečima „vladajuće ideje nekog vremena bile su uvek samo ideje vladajuće klase" (Marks i Engels, 1948: 35).

Simbolička moć jeste i moć kreiranja grupa, moć pomoću koje je moguće uspešno manipulisanje društvenom strukturom, specifična moć stvaranja društvenog sveta. Preciznije, radi se o potvrđivanju stvari koje u društvu već postoje. Simbolička moć predstavlja moć nametanja određenog viđenja društvene podele: učiniti

5 Obrazovne, pravne i religijske institucije, porodica, mediji itd. Više o ideološkim državnim aparatima u Althusser, Louis. 1979. „Ideologija i ideološki državni aparati", u: *Marksizam u svetu*, br. 7-8, NIRO „Komunist", str. 77-119.

6 Simbolički kapital je pretpostavka simboličke moći koja omogućava vršenje simboličkog nasilja.

7 Jedna od ideoloških floskula koja se perpetuira u kapitalističkim društvima je ona po kojoj su oni koji poseduju ekonomsku moć tu moć „zaradili", odnosno zaslužili svojim „vrednim radom"; oni koji su ekonomski deprivirani uglavnom su prepoznati kao „lenji", a kada bi se „potrudili" i oni bi dospeli do viših slojeva društvene stratifikacije.

vidljivim jedno, nevidljivim drugo.[8] „Borba oko klasifikacija je osnovna dimenzija klasne borbe“ (Burdije, 1998: 157).[9]

Simboličko nasilje se najčešće vrši uz saučesništvo onih koji ga trpe. Ipak, sa druge strane, i oni koji ga vrše su (manje ili više) nesvesni svog učestvovanja u ovoj svojevrsnoj igri, odnosno, (manje ili više) nesvesni toga da čine simboličko nasilje. Ideje koje se ovako plasiraju nisu laži koje dominantna klasa, svesna te činjenice, plasira kako bi prevarila potčinjenu/e klasu/e. Upravo su ideološki interpelirani i pripadnici dominantne klase; oni ne stoje van ideologije već su u ideologiji koju plasiraju, oni veruju u nju, veruju u njenu ispravnost, na šta u najvećoj meri ukazuje i njihova praksa.

4. Ideologija nije samo (ili jednostavno) sistem ideja. Ideologija poseduje i materijalnu egzistenciju. Ona naime postoji kroz ideološke aparate, koji pak upravljaju ili utiču na niz materijalnih praksi društvenih aktera, odnosno subjekata. Svaka praksa je moguća jedino putem ideologije, dok je svaka ideologija moguća samo putem subjekata i za subjekte ideologije. „Za praktikante (među koje ubrajamo kako aktivne *agente* tako i pasivne *pacijente* dela) praksa ima uvek neki smisao, a taj smisao je ideološki – ili šire ali i učenije, on je ideološki posredovan“ (Močnik, 2003: 9).

U ovom smislu i ideja o ideološkoj neutralnosti u velikoj meri predstavlja jednu ideološku floskulu. Činjenica je, zapravo, da se ono što se na prvi pogled odigrava izvan ideologije upravo odigrava u njoj. Takođe, oni koji su u ideologiji ne vide sebe kao efekat ideološkog prepoznavanja i veruju da su izvan nje.

Možda i centralno stanovište na kojem je zasnovana liberalna ideologija jeste upravo ideja o „slobodnom“ subjektu. Međutim, ovo stanovište prenebregava činjenicu da je subjekat uvek konstituisan i to kao efekat materijalnih ideoloških mehanizama. „Dominantno obeležje građanske ideologije sastoji se u doživljavanju ove determinacije kao ’slobode’“ (Kammler, 1979: 161): slobodni su oni subjekti koji igraju po pravilima liberalne ideologije.

II

Krajem XX veka evropski socijalizam je doživeo slom. U zemljama nekadašnjeg socijalističkog bloka Istočne Evrope došlo je do restauracije kapitalizma. Novonastala buržoaska klasa, u dobroj meri popunjena nekadašnjim socijalističkim biro-

8 Npr. učiniti zanemarljivom podelu na radnike i kapitaliste. Sa druge strane, dok se prikrivaju klasne podele, potencirati neke druge poput etničkih ili rasnih (npr. podele na domaće radnike i radnike imigrante).

9 Kao što smo već napomenuli, kreiranje društvenih podela nije kreiranje *ex nihilo*, već se radi o potvrđivanju nečega što već postoji u okvirima društvene stvarnosti. Ipak, koja podela će biti nametnuta u velikoj meri zavisi i od klasne borbe (u ideologiji).

kratama, sistematski je, putem privatizacije, prisvajala ekonomsku kontrolu nad društvom. Sistemska promena u materijalnim odnosima dobija i sopstvenu ideološku eksplikaciju i legitimizaciju: smena ekonomskog poretka praćena je smenom ideološke interpretacije. U ideološke okvire postavlja se sadašnjost i trasira put ka (predvidljivoj i poprilično statičnoj) budućnosti; *tranzicijom* do „stabilnih" društvenih odnosa, do kapitalizma.

Pojam tranzicije je tokom XX veka korišćen na različite načine. Pod njim se danas gotovo isključivo podrazumeva proces prelaska iz socijalističkog poretka u kapitalistički, proces koji je nakon 1989. postepeno zahvatio sve zemlje nekadašnjeg istočnog bloka. Ekonomija je iz državnih (ili društvenih) prešla u privatne ruke nove buržoazije. U tom smislu tranzicija predstavlja i svojevrsnu normalizaciju novostvorenih klasnih antagonizama, gde kapitalizam biva ustoličen kao univerzalna norma razvitka čovečanstva.

Na tranzicionom putu ishodište je dakle jasno, dilema je eventualno ova: „da li je moguć postepen, evolutivni povratak sa ćorsokaka na normalni put, ili bi ova 'vožnja u rikverc' samo unela dodatnu pometnju u društveni saobraćaj, pa se stoga preporučuje traženje prečice, po kojoj je vožnja rizična i nekomforna, ali obećava znatno brže uključivanje u regularne civilizacijske tokove"[10] (Đinđić, 1991). Normativne odrednice „normalan put" ili „regularni civilizacijski tokovi" ekspliciraju određenu dozu (kultur)rasističkih (nekada latentnih, nekada manifestnih) pozicija koje u velikoj meri prožimaju ideološku matricu tranzicije.[11] One uglavnom referišu na relaciju socijalizam–kapitalizam, interpretirajući taj odnos ideološkim floskulama. Aparati države (pre svega mediji, a zatim i obrazovne, religijske i druge institucije) inkorporiraju i perpetuiraju ove ideološke pozicije i lepe niz etiketa čija osnovna funkcija jeste legitimizacija novonastalog društvenog poretka.

U tom ključu bi se mogli potražiti neki od odgovora na pitanje zašto u trenutku raspada socijalizma nije bilo prostora za uspostavljanje bitnije ideološke alternative kapitalizmu. Naime, svaka reakcija na aktuelnu situaciju sa kraja osamdesetih godina XX veka, a koja je dovodila u pitanje uveliko zahuktalu promenu ekonomskih odnosa, bila je unapred osuđena na propast: pravo na istinu monopolizovano je od strane eksponenata kapitala. U SFRJ, konkretno, nijedna od relevantnijih politič-

10 Bitno je napomenuti da se tranziciona ideologija koristi normativnom pojmovnom aparaturom u kojoj je socijalizam najčešće markiran kao „zatvoreno" društvo zasnovano na „tradicionalnim" kolektivističkim vrednostima, dok je kapitalizam preduslov „otvorenog", „modernog" društva.

11 Više na ovu temu u Marković, Vladimir. 2001. „Od Ljotića dva putića: 'Novi društveni pokret' u Srbiji krajem devedesetih i slika njegove ideologije", u: *Prelom, časopis škole za istoriju teoriju umetnost*, br.1, CSUb, Beograd, str. 27-41.

kih opcija, konstituisana uvođenjem višepartijskog sistema, nije dovodila u pitanje uspostavljanje tržišne ekonomije ili jačanje privatnog preduzetništva. Štaviše, političke partije otvorile su dodatni prostor za prodor kapitalističkih vrednosti u sve društvene sfere.

A ideologizovana nije samo interpretacija sadašnjosti i budućnosti već i prošlosti.[12] Štaviše, ideologizacija sadašnjosti u najvećoj meri i počiva na kritici prošlosti.[13] Na ovaj način ideološka matrica zahvata i poredak sećanja. „Interesi uvek uređuju odnos javnog pamćenja i zaborava kao i način korišćenja zapamćenih sadržaja, a, ideologije (što su marksisti najoštrije uočili), prikazujući posebno kao opšte, predstavljaju selektivno pamćenje kao autentično i neiskrivljeno" (Kuljić, 2006: 9). Diskreditacija socijalističkih ideja bila je bitan konstitutivni element ponovo uvedenog kapitalističkog poretka. Stvaranje političke saglasnosti zahtevalo je uspostavljanje novog viđenja društvene podele, novih klasifikacija koje su išle uz nove društvene odnose i po njih nisu bile opasne: klasna politika zamenjena je politikom nacionalnog jedinstva, odnosno Klasa je zamenjena Nacijom.

Sećanje se pre svega odnosi na upamćene sadržaje, ali podrazumeva da postoje i oni zaboravljeni, pa ga tako možemo definisati kao „*selektivno* viđenje prošlosti" (Kuljić, 2002: 13). Ono je pogled iz današnje perspektive na nešto što je nekada bilo i kao takvo sećanje je pod snažnim uticajem trenutnih društvenih okolnosti. Državni aparati produkuju i reprodukuju *službeni poredak sećanja*: polazeći od postojećih materijalnih odnosa, kojih su i sami produkt, oni određuju šta je to što će se pamtiti ili zaboraviti i daju određeno značenje i kontekst idejama i prošlim događajima. Službeni poredak sećanja nije jedini koji postoji u društvu.[14] Ipak, radi se o dominantnom, institucionalizovanom poretku sećanja, koji aktivno učestvuje u legitimizaciji dominantnog društvenog poretka. Sa druge strane, sećanje pripadnika dominirane/ih klase/a (koje je u krajnjoj instanci proizvod dijalektičkog odnosa klasne pozicije koju zauzimaju i dominantne ideološke interpretacije) je vrlo često nekonzistentno, a neretko i sadržinski kontradiktorno.

Sećanje je dakle uvek ideološki posredovano, a izdvajaju se, pre svega, dva mehanizma ideologizacije. Prvi mehanizam je *istorijski revizionizam* i odnosi se na

12 Jedna dimenzija je sve ono u šta se veruje da jeste i da će biti (sve to skupa deluje poprilično statično, ne očekuju se neke drastičnije promene). Druga dimenzija je ono što je bilo, kako se to što je bilo ideološki interpretira, šta se pamti a šta zaboravlja itd.

13 Naravno, ni sama prošlost nije bila ideološki neutralna. Ipak, uvek je neophodno analizu dominantnih ideja neke epohe dovesti u vezu sa materijalnim odnosima koji ih, u krajnjoj instanci, i uslovljavaju.

14 Ovde je bitno napomenuti da u društvu opstaju različite interpretacije prošlosti: sećanja su konstruisana pod stegom društvene strukture u kojoj klasne pozicije igraju bitnu ulogu. Stoga je gotovo nemoguće govoriti o nekakvom objektivnom sećanju.

ideološku *preradu* istorije. Drugi mehanizam, *društveni zaborav*, pojavljuje se kao direktna posledica kapitalističkog načina proizvodnje i odnosi se na *zaboravljanje* društvene prošlosti. Naravno, ova dva mehanizma razdvajamo na čisto analitičkom nivou, u praksi oni su teško razdvojivi, prepliću se i međusobno podupiru.

a. Istorijski revizionizam

Ako se na bilo koji način bavimo proučavanjem istorije, preispitivanje prošlosti, usled npr. novih otkrića, jasna je potreba. Ovo preispitivanje se međutim razlikuje od istorijskog revizionizma, „prerade prošlosti koja je nošena namerama pravdanja ideoloških ciljeva" (Kuljić, 2002: 441).

Ideološki aparati države, pre svega obrazovne, ali i pravne i druge institucije, kreiraju službeni poredak sećanja. Promena odnosa moći u okviru društva, odnosno temeljna promena društvenog poretka, povlači za sobom i promenu kursa državnih aparata. Revizija zvanične istorije, koju možemo svrstati pod određenu vrstu simboličkog nasilja, posredovana je jasnim ili prikrivenim namerama pružanja legitimnosti određenim ideološkim ciljevima. Istorijski revizionizam podrazumeva ne samo promenu u načinu interpretacije prošlosti već i falsifikovanje činjenica, selektivno prikazivanje ili tendenciozno akcentovanje prošlih događaja, te uspostavljanje ideologizovanih periodizacija i klasifikacija istorijskih dešavanja.

U zemljama bivše SFRJ krajem XX i početkom XXI veka najvidljivija je anti-antifašistička prerada prošlosti u kojoj su partizanski pokret i njegova Narodnooslobodilačka borba (NOB) u velikoj meri osporavani. Sa druge strane, domaći kvislinzi, kolaboracionisti, ratni zločinci i fašisti iz prošlosti doživljavaju izvesnu ideološku, neki čak i pravnu, rehabilitaciju.[15] U ključu nove ideološke matrice o njima se danas govori kao o patriotama, a često i kao borcima protiv totalitarizma. Patriotizam i antitotalitarizam važni su legitimizacijski okviri tranzicije ponajviše zbog toga što su usmereni ka diskreditaciji socijalizma: klasnoj politici suprotstavljena je nacionalistička.

Partizanski pokret, koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), nije se mogao devedesetih godina XX veka (pa ni dan danas) uglaviti u ideološke okvire tranzicije koji su i izgrađeni pre svega na kritici socijalističkog društva. Sa druge

15 Tako su npr. ulice u gradovima u Hrvatskoj neretko dobijale naziv po istaknutom ideologu fašističkog ustaškog pokreta, Miletu Budaku. U Srbiji je 21. septembra 2010. u Novoj Varoši otkriven spomenik osvedočenom ratnom zločincu, četniku Vuku Kalaitoviću. Ovaj gest nimalo ne odudara od stalnih težnji srpske države da rehabilituje čitav četnički pokret. Možda i još skandalozniji je pokušaj amnestiranja srpskog kvislinga, Milana Nedića. Njegova fotografija bila je u periodu od 2006. do 2008. izložena u republičkoj skupštini, a fotografija Dragog Jovanovića, upravnika logora Banjica, u Skupštini grada Beograda.

strane, nacionalistički ustaški i četnički pokreti lako su se uklopili u nove nacionalne kapitalističke države. Štaviše, ustaše i četnici su u velikoj meri bili i bitna legitimizacijska osnova novog poretka nekada socijalističkih republika Jugoslavije. Na jednom nivou njihov nacionalizam korišćen je u svrhu promocije nacionalizma političkih elita Hrvatske i Srbije. Na drugom pak ustaše i četnici bivaju iskorišćeni u svrhu kompromitacije partizana. Događaji poput suđenja Draži Mihailoviću, četničkom vođi, ili dešavanja u Blajburgu iz maja 1945, potencirani su kao greh i mrlja NOB-a i tako instrumentalizovani primarno u svrhu delegitimisanja moralnog nasleđa komunističkog pokreta.

Na ovoj liniji novi režimi u postsocijalističkim zemljama grade novi poredak. Kritika partizana je istovremeno kritika KPJ, kritika revolucije, kritika socijalističkog poretka. Aktuelna smena antifašizma antitotalitarizmom, u kojoj se otvara prostor i za izjednačavanje fašizma i socijalizma, samo je preventiva današnje dominantne klase. Ako se socijalizam uspešno ideološki denuncira i divlja privatizacija i svakodnevna otpuštanja radnika i radnica postaju legitimne i normalizovane pojave novog ekonomskog sistema. Opet, moguće je zamisliti i situaciju u kojoj je partizanski pokret inkorporiran u dominantne obrasce. To će pre svega biti moguće u trenutku kada se apstrahuju njegov revolucionarni, antikapitalistički karakter, i on bude prezentovan kao čisto oslobodilačka, patriotska snaga.

b. Društveni zaborav

Jasno je da se legitimizacija dominantne ideologije u velikoj meri zasniva na osporavanju idejnih alternativa. Efikasnost ideološkog nasilja, njegov uticaj na savremeno društvo Slavoj Žižek slikovito ilustruje kada kaže da „danas, pak, nitko više ozbiljno ne razmišlja o mogućim alternativama kapitalizmu“ (Žižek, 2001: 123). Kapitalistički sistem je, zapravo, uspostavljen kao realnost koja nema alternative, pa je „lakše zamisliti smak sveta nego daleko skromniju promenu u načinu proizvodnje“ (Žižek, 2001: 123). Tako se reči kao što je eksploatacija, pa čak i kapitalizam, danas u javnom govoru gotovo i ne sreću. Reklo bi se da je stvoren pogodan ambijent za reprodukciju postojećeg poretka; aparati države uspešno nameću jednu perspektivu, jednu hijerarhiju vrednosti kao apsolutnu i neupitnu. Ipak, moguća je i određena vrsta diskreditacije idejne alternative koja nije direktna posledica državnih aparata.

U kapitalizmu težnja za profitom povlači za sobom stalno menjanje proizvodnje i proizvoda. Potreba za konstantnim inovacijama imperativ je kapitalističke ekonomije. Ali ova karakteristika se, iako je proizvod ekonomske sfere, transponuje na čitavo kapitalističko društvo i tada govorimo o *postvarenju*. To je iluzija koja se

objektivno proizvodi u društvu i „usmerena je na očuvanje *status quo*-a tako što ljudske i društvene odnose predstavlja kao prirodne – i nepromenljive – odnose među stvarima“ (Džekobi, 1979: 71).

Društveni zaborav samo je jedan od oblika postvarenja. Reč je o „pamćenju prognanom iz svesti društvenim i ekonomskim dinamizmom ovog društva“ (Džekobi, 1979: 71). Radi se o svojevrsnom potiskivanju iz sećanja prošlosti samog društva i vrlo ga je lako dovesti u vezu sa dinamikom kapitalističke ekonomije, koju, kako je već navedeno, karakteriše jedna vrsta planiranog zastarevanja: „društveni zaborav je psihička roba društva zasnovanog na robnoj proizvodnji“ (Džekobi, 1979: 71). Dok se istorijski revizionizam pojavljuje kao proizvod ideoloških aparata države, društveni zaborav inherentan je kapitalizmu i javlja se kao direktna posledica kapitalističke logike. I sam produkt ovog društva, društveni zaborav predstavlja jedan od važnijih oblika legitimizacije dominantne ideologije: iz sećanja se potiskuje sve ono što nije trenutno, odnosno sve što nije uklopivo u aktuelno društvo.

Tako su npr. teorijski koncepti koji dovode u pitanje postojeći društveno-ekonomski poredak i njegove ideološke derivate danas u najboljem slučaju označeni kao „pošteni“ ali ipak nemoćni (ili neostvarivi). Uglavnom bez dubljeg razmatranja teorije poput marksizma etiketirane su kao anahrone i zaobilaze se u širokom luku: naprosto, to je misao čije je vreme prošlo jer je deo prošlosti, ona se više gotovo ni ne promišlja.

Klasna teorija zamenjena je teorijom elita, a ako se i koristi u društvenoj nauci pojam klase je u najvećoj meri pacifikovan.[16] Takođe, tu i tamo se još poneko zapita, ali samo toliko, gde se dede treći klasik sociologije – Karl Marks.[17] Sa druge strane, dolazi do svojevrsne teorijske hiperprodukcije koja se vrlo često svodi na prežvakavanje ideja koje je sa lakoćom moguće inkorporirati u postojeći poredak.[18]

Najbitnije, zaboravljena je sama istorija društva obeležena stalnim napetostima koje su pokretale njen točak. Pragmatizam i empiricizam postali su ključni uputi, pozivanje na realnost ključni argument, a politika biva kulturalizovana čime je otupljena oštrica kritike postojećeg društveno-istorijskog poretka.

16 Moglo bi se reći da je reč i o posledici klasne borbe u teoriji, a ne samo društvenog zaborava.

17 Mimica, Aljoša. 1998. „Gde se dede treći klasik?: Analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i Dirkemovih radova u časopisu Sociologija 1959-1996“, u: *Sociologija, časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, God. 40, br. 1, Jugoslovensko udruženje za sociologiju, Beograd, str. 71-94.

18 Aktuelna ekonomska kriza dovela je do ponovnog interesovanja za Marksa i njegove teorijske postavke širom planete. Paradoksalno, ovaj talas još uvek nije zahvatio bivše socijalističke države. Ipak, pitanje je koliko je povratak Marksu danas opasan po kapitalistički sistem, odnosno u kojoj meri se Marksov rad koristi u svrhu pokretanja novih revolucionarnih praksi, a u kojoj kao jedan eksplanatorni okvir iz kojeg su apstrahovani delovi koji mogu ugroziti dominantni poredak.

NA KRAJU...

Ideje možda imaju posledice, ali one su ujedno i proizvod. One su, pre svega, proizvod aktuelnog društvenog trenutka, aktuelnog poretka, aktuelnih klasnih odnosa. Kao takve one gotovo nikada ne mogu biti neutralne. Zato je važno ustanoviti na koje se načine kreiraju i plasiraju, a zatim i kakve efekte ostvaruju.

Smena socijalizma kapitalizmom značila je ujedno i smenu jednog oblika klasne vladavine drugim. Ideologizacija sećanja u tranzicionim zemljama kao primarni zadatak ima upravo pravdanje novouvedenih klasnih suprotnosti. Angažman na denunciranju prethodnog društveno-ekonomskog sistema, zapravo je jedna vrsta preventive. Divlja privatizacija nije mogla za simbol imati partizanski pokret i NOB koji su već predstavljali legitimizacijsku osnovu socijalističke revolucije.

Tako su u Srbiji izmenom i dopunom Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica iz decembra 2004. i zvanično izjednačeni partizanski i četnički pokret. Kako državni aparati ne mogu u potpunosti negirati oslobodilački karakter NOB-a, njega je bilo neophodno relativizovati, a zatim, pod prividom ideološke neutralnosti, imenovati i neke druge „borce za slobodu", a sve u cilju lišavanja socijalističke revolucije njenog simboličkog kapitala.[19]

Upravo dekonstruisanjem dominantnog ideološkog obrasca i praksi koje su iz njega proizašle možemo postaviti temelj za uspostavljanje jasne alternative postojećoj društvenoj stvarnosti. Za to je, pre svega, neophodno setiti se ko su oni koji dominiraju a ko dominirani, ko eksploatiše a ko je eksploatisan. Ne smeju se zaboraviti ni političke bitke koje su nekada artikulisale alternativni potencijal jer „nije prošlost obično oružje" (Kuljić, 2008).

19 I sama ideja *slobode* ima drugačije ideološke eksplikacije u socijalizmu, gde su bile potencirane internacionalističke vrednosti i klasni sukob, pa je i sloboda pre svega sloboda za radničku klasu, i u kapitalizmu, koji je zasnovan na nacionalnim državama i neupitnoj dominaciji buržoazije, te je i sloboda samo sloboda za kapital. Otuda je i jasno zašto nacionalistički i fašistički pokreti nisu mogli, u vreme socijalizma, biti percipirani kao oslobodilački pokreti. Odnosno, zašto je danas, u kontekstu privatizacije, masovnog otpuštanja radnika i radnica i opšte socijalne nesigurnosti, partizanski pokret najmanje osporavan po pitanju borbe protiv okupatora tokom Drugog svetskog rata.

LITERATURA

Althusser, Louis (1979) Ideologija i ideološki državni aparati, *Marksizam u svetu*, br. 7-8: 77-119.

Burdije, Pjer (1999) *Nacrt za jednu teoriju prakse*, Beograd: ZUNS.

Burdije, Pjer (1998) Društveni prostor i simbolička moć, u: Spasić, Ivana (ur.), *Interpretativna sociologija*, Beograd: ZUNS.

Džekobi, Rasel (1979) Društveni zaborav i nove ideologije, *Kultura*, br. 47: 68-84.

Đinđić, Zoran (1991) Komunizam van zakona, http://www.pescanik.net/content/view/1071/139/, poslednji put pristupljeno 08.06.2010.

Kammler, Christiane (1979) Filozofija ideologije ili teorija ideološke klasne borbe, *Marksizam u svetu*, br. 7-8:120-160.

Kuljić, Todor (2002) *Prevladavanje prošlosti*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Kuljić, Todor (2006) *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja štampa.

Kuljić, Todor (2008) „Upotreba kvislinga“, http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Upotreba-kvislinga.lt.html , poslednji put pristupljeno 08.06.2010.

Lenjin, Vladimir Iljič (1983) *Država i revolucija*, Beograd: Prosveta.

Marks, Karl i Engels, Fridrih (1948) *Manifest komunističke partije*, Zagreb: Kultura.

Marković, Vladimir (2001) Od Ljotića dva putića: 'Novi društveni pokret' u Srbiji krajem devedesetih i slika njegove ideologije, *Prelom*, *časopis škole za istoriju teoriju umetnost*, br.1: 27-41.

Mimica, Aljoša (1998) Gde se dede treći klasik?: Analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i Dirkemovih radova u časopisu Sociologija 1959-1996, *Sociologija, časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, God. 40, br. 1: 71-94.

Močnik, Rastko (2003) *3 teorije*, Beograd: CSUb.

Pajević, Milica (1999) Pogovor, u: Burdije, Pjer, *Nacrt za jednu teoriju prakse,* Beograd: ZUNS.

Pulancas, Nikos (1978) *Klase u savremenom kapitalizmu*, Beograd: Nolit

Poulantzas. Nicos (1979) Ideološki aparati: država, represija + ideologija?, *Marksizam u svetu*, br. 7-8: 186-208.

Žižek, Slavoj (2001) Prema politici istine: povratak Lenjina, u: *Prelom*, *časopis škole za istoriju teoriju umetnost.* br.1: 123-126.

6

BORIS STAMENIĆ

OD NACIONALNE KLASE DO PRVOKLASNE NACIJE

AMBIVALENTNOST PROMJENE POLITIKE (POD)SJEĆANJA U ISTOČNOJ EUROPI NAKON 1989. GODINE

APSTRAKT:
Članak propituje politiku i kulturu (pod)sjećanja u Istočnoj Europi u transformacijskom kontekstu kao i uopćene predstave o politici sjećanja u Istočnoj Europi nakon Drugog svjetskog rata. Kroz različite primjere naglašava se ambivalentnost podjele na marksistički i nacionalistički referentni okvir u istočnoeuropskoj politici sjećanja prije i nakon 1989. godine. Pojedini aspekti kulture i politike (pod)sjećanja razmotreni su na konkretnim primjerima. U pokušaju skiciranja odnosa prema prošlosti na razini čitave Istočne Europe kao referentni okvir korištena je kategorizacija njemačkog historičara Stefana Troebsta. Naglasak pri makroanalizi stavljen je na razlučivanje najvažnijih širokoprisutnih trendova u odnosu na specifičnosti karakteristične za manji broj država, te na predstavljanje različitih medija politike sjećanja u rasponu od spomenika do školskih udžbenika.

KLJUČNE REČI:
politika povijesti, kultura (pod)sjećanja, nacionalizam, 1989., Istočna Europa

Zamislimo za početak sljedeću situaciju: Autor priloga za neku buduću enciklopediju tranzicije dobio je zadatak prikazati kulturu i politiku (pod)sjećanja u Istočnoj Europi nakon 1989. u samo tri fotografije. Nakon kraćeg razmišljanja odlučuje se za fotografiju demontaže spomenika iz vremena socijalizma, te fotografiju jednog novosagrađenog spomenika s nacionalnim karakterom. No što odabrati kao motiv za treću ilustraciju? U kolažu mogućih rješenja smjenjuju se spomenici suvremenih predsjednika i religijskih veličina, antičkih carstava i nestalih gradova, ali u svoj toj raznolikosti ostaje nejasno koji motiv bi zaista predstavljao najsmisleniju dogradnju prve dvije fotografije.

Ideja ovog članka je ukazati na raznolikost upotrebe prošlosti u zemljama Istočne Europe nakon Drugog svjetskog rata, te naznačiti moguće razloge za to. Pri tome naravno neće biti moguće ponuditi sveobuhvatnu analizu ove goleme tematske cjeline, već prije svega ukazati na primjere koji ne opravdavaju u javnosti uvriježenu i bez sumnje donekle točnu predstavu o „1989." kao godini velikog prevrata kada je nacionalizam istisnuo historijski materijalizam kao osnovu tumačenja prošlosti.

Jedan od problema u znanstvenoj analizi upotrebe prošlosti proizlazi iz činjenice da se istim područjem bave znanstvenici iz nekoliko različitih disciplina. Iz toga proizlazi prilično neujednačen kategorijalni aparat i navođenje različitih termina za suštinski iste pojave što je prema Astrid Erll (2005) rezultat *memory booma* u posljednjih dvadesetak godina (21).[1] Politika povijesti je u tom smislu isto što i politika sjećanja ili podsjećanja (*Erinnerungspolitik*). Prema Evi Kovacs i Gerhardu Sewannu radi se o „dvije strane iste medalje" (Troebst 2005, 8).

Politika povijesti tj. Politika istorije kao direktan iako možda ne i najspretniji prijevod njemačkog pojma *Geschichtspolitik* može se u najširem smislu definirati kao politički motivirana interpretacija prošlosti. Za bolje razumijevanje termina važno je obratiti pažnju na sljedeće aspekte.

Za početak valja razlikovati između prošlosti i povijesti, između činjeničnog izvještaja o onome što se dogodilo i tumačenja kroz interpretativne filtere pisanja povijesti (Ritter 2008, 11). Kroz selektivno navođenje informacija o prošlosti određeni događaji se prešućuju, dok se drugi naglašavaju. Pri tome su, kako navodi Helmuth König (2008), podsjećanje (*Erinnerung*) i zaborav (*Vergessen*) dva ravnopravna i jednako važna postupka (27).

1 Ponajbolji pregled teoretskih pristupa kulturi sjećanja na području bivše Jugoslavije nudi knjiga Todora Kuljića „Kultura sećanja" (2006).

Politika povijesti ne cilja prvenstveno na sliku prošlosti kao takvu, već na tumačenje prošlosti s ciljem tumačenja sadašnjosti, što Wolgang Höpken (2006) naziva „po-sadašnjivanje" ili „sadašnjizacija" (*Vergegenwärtigung*) istorije. Peter Steinbach (2003) s druge strane naglašava ulogu politike povijesti kao mehanizma možebitnog utjecanja na neke buduće događaje, dok Todor Kuljić (2006) ukazuje na isprepletanje prošlosti, sadašnjosti i očekivane budućnosti u tumačenju svake od njih. Sukladno tome, politika povijesti nije i ne može biti stabilna i nepromjenjiva slika prošlosti. Ona je prije svega jedan složen, dinamičan i gotovo nepregledan proces. Kako kazuje jedan aforizam iz Sovjetskog Saveza: Teško je predvidjeti budućnost, a povijest još teže (Rouvinski 2007, 235).

Kao širi pojam od politike sjećanja ili politike povijesti, kultura sjećanja (*Erinnerungskultur*) označava, prema definiciji Hansa Günthera Hockertsa i Christopha Corneliusa koju preuzima i Stefan Troebst (2005), „zajednički termin za sveukupno upotrebu istorije u javnosti". Pri tome se pojam kultura sjećanja navodi kao „alternativa ponešto patetično konotiranom pojmu prevladavanja prošlosti" (Troebst 2005, 8). Prema Stefanu Troebstu je javna kultura sjećanja u Istočnoj Europi do danas prvenstveno rezultat državne politike upotrebe simbola i time direktan nastavak politike povijesti komunističkih partija u smislu mehanizama njenog formiranja i kontrole. No ako i nema značajne razlike u mehanizmima nastajanja politike povijesti, empirijske analize odnosa prema prošlosti u različitim postsocijalističkim društvima ukazuju na suštinske razlike u sadržaju.

Raznolikost politika sjećanja u suvremenoj Istočnoj Europi ipak nije pretjerano iznenađujuća imajući u vidu ne samo specifičnosti transformacije u pojedinim zemljama, već i razlike u politikama sjećanja istočnoeuropskih režima prije 1989. godine. Postupnim odstupanjem od historijskog materijalizma, odnosno fuzionirajući ga s nacionalizmom, autori politika sjećanja u pojedinim socijalističkim državama su do konca osamdesetih godina dvadesetog stoljeća izgradili posve specifična tumačenja koja su tek deklarativno imala veze sa socijalizmom. Uvriježenu predodžbu o „padu socijalističkih režima" kao točki „velike promjene" (*die Wende*) treba stoga prihvatiti s određenom rezervom, a prije svega predodžbu o suvremenom nacionalizmu kao isključivo tranzicijskom fenomenu. Samoj 1989. godini ne može se naravno odreći prvorazredni značaj u kronici druge polovice dvadesetog stoljeća, no isto tako je važno naglasiti njen često tek formalni i simbolični karakter. Današnja raznolikost politika sjećanja u Istočnoj Europi ne može se promatrati potpuno nezavisno od svojih ranijih oblika u socijalističkom sistemu. Stoga će u nastavku biti dotaknuti neki primjeri politike povijesti socijalističkih istočnoeuropskih režima.

POLITIKA (POD)SJEĆANJA U SOCIJALISTIČKIM DRŽAVAMA

Pokušaj podcrtavanja pojedinih aspekata politike i kulture sjećanja određenim primjerima iz vremena prije pada Berlinskog zida možda je najbolje započeti od FNR Jugoslavije i Zagreba, točnije rečeno od postavljanja spomenika Tomislavu Trpimiroviću ispred željezničkog kolodvora u glavnom gradu NR Hrvatske sredinom 1947. godine. Već na prvi pogled doima se neobično da jedan antimonarhistički i rigidno staljinistički režim (Barnett 2006) kakav je tada vladao Jugoslavijom podiže spomenik jednom monarhu čiji je legitimacijski potencijal štoviše svojevremeno prepoznala i blagodarila kraljevska dinastija Karađorđević (Matijević 2005).[2] Još manje shvatljivim čini se podizanje spomenika „utemeljitelju hrvatske srednjovjekovne državnosti" – kako se u hrvatskoj historiografiji uobičajeno, iako možda pogrešno titulira Tomislava (Goldstein 2003) – tek dvije godine nakon sloma takozvane Nezavisne Države Hrvatske koja je vlastiti legitimitet djelomično pokušavala graditi na istom.[3] No kip kralja Tomislava, iako izliven u bronci još 1933. godine, postavljen nije niti za kraljevine Jugoslavije, niti za NDH, već unatoč svemu navedenom tek za Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

Postavljanje spomenika kralju Tomislavu u Zagrebu ljeta 1947. godine upućuje na važan problem u razmatranju kulture i politike sjećanja s vremenskim (ili prostornim) odmakom. U ovakvim situacijama pojavljuje se hermeneutički problem tumačenja jednog davnog događaja iz današnje perspektive. Može se sa sigurnošću pretpostaviti da spomenik kralju Tomislavu nije postavljen da bi legitimirao FNRJ u skladu s gorenavedenom interpretacijom. No svođenje značenja tog spomenika samo na njegovu estetsku i dekorativnu funkciju ili želju da se postavljanjem jednog već izlivenog spomenika (1933.) na već izgrađeno postolje (1940.) pridonese prividu obnove i izgradnje bilo bi možda prihvatljivo u kontekstu 1747, ali ne i 1947. godine. S druge pak strane valja naglasiti da je kultura sjećanja u smislu konzistentnog i složenog sustava tumačenja kakav danas podrazumijevamo pod tim pojmom uvelike rezultat razvoja u kasnijim desetljećima. Što je zapravo narodnoj vlasti bilo na pameti tek dvije godine po oslobođenju možda donekle objašnjava sljedeći primjer.

2 Za Karađorđeviće je navodno Tomislavovo savezništvo sa srpskim knezom Zaharijem Pribisavljevićem u desetom vijeku bila zgodna legitimacijska paralela s vlastitom „osloboditeljskom" ulogom među Južnim Slavenima hiljadu godina kasnije zbog čega su 1925. i financijski podržali veliki jubilej te planove za gradnju spomenika (Matijević, 2005).

3 Važnost Tomislava za politiku sjećanja u NDH vidljiva je i iz činjenice da se talijanski plemić Aimone di Savoia-Aosta prilikom krunidbe za kralja Hrvatske proljeća 1941. godine u dogovoru s ustaškim vlastima dao okititi imenom Tomislav II.

Tog istog ljeta 1947. godine sa središnjeg zagrebačkog trga uklonjen je spomenik banu Josipu Jelačiću gdje je vraćen (doduše okrenut prema jugu, a ne više prema sjeveru) tek koncem 1990. godine. Razlog uklanjanja Jelačićevog spomenika bila je njegova uloga u razbijanju revolucije u Habsburškoj monarhiji 1848. i kao kontrarevolucionar o kojem su opširno pisali Marx i Engels morao je naprosto biti uklonjen (Jakovina, 2003).[4] S hermeneutičkog aspekta važno je naglasiti da je Jelačić 1947. uklonjen kao „reakcionar" zbog svoje uloge u „klasnoj borbi", a 1990. vraćen kao „hrvatski domoljub" zbog svoje uloge u „nacionalnoj borbi".[5]

Postavljanje Tomislavovog spomenika je pak prema povjesničaru Ivanu Periću (2006) imalo za cilj umiriti javnost nakon uklanjanja Jelačićevog spomenika pod krinkom noći i bez ikakvog objašnjenja.[6] Slijedom toga bi se iz gore navedenih primjera moglo zaključiti da je za „narodnu vlast" u Jugoslaviji 1947. godine (baš kao i u drugim socijalističkim državama u prva dva desetljeća nakon Drugog svjetskog rata) pitanje klasne borbe imalo vrijednosni primat ne samo nad nacionalnim temama, već i nad potrebom diskontinuiteta politike sjećanja u odnosu na prethodne režime.

No prije donošenja nekog zaključka o tome, valja razmotriti pitanje (dis)kontinuiteta politike sjećanja na primjeru naziva jednog zagrebačkog trga koji je uoči početka Drugog svjetskog rata nosio ime po Kralju Petru I „Velikom Osloboditelju", a za rata (od 1942). po Kulinu Banu.[7] Po završetku rata, trg je 1946. godine preimenovan u Trg žrtava fašizma.[8]

---

4 Nejasno je doduše da li bi spomenik bio uklonjen i bez inzistiranja KP Mađarske da se on ukloni. Povjesničar Tvrtko Jakovina (2003) špekulira da spomenik možda i ne bi bio uklonjen da je Tito mogao pretpostaviti kako će ga mađarski komunisti niti godinu dana kasnije (nakon rezolucije Informbiroa) u svojim žestokim kritikama uspoređivati s Jelačićem.

5 Obje interpretacije su naravno parcijalne, no kao što je i naglašeno u uvodnom dijelu, politika sjećanja u pravilu selektivno tumači prošlost i proizvoljno se služi „činjenicama", a u nekim slučajevima ih i izmišlja. Zanimljivo je pri tome spomenuti da je nakon 1990. godine u hrvatskoj javnosti kao i kod nekih autora prevladalo mišljenje da je „Jelačić" 1947. uklonjen kao „Hrvat", a ne kao „reakcionar". (Vidi npr. Dabo 2005, Perić, 2006)

6 O tome pak da li bi Tomislavov spomenik bio postavljen da nije došlo do protesta zbog uklanjanja Jelačićevog spomenika može se samo nagađati. Ipak, ukoliko je Perićeva interpretacija točna, onda primjer s Tomislavovim spomenikom podcrtava još jedan važan aspekt politike (sjećanja) – pragmatizam vladajućih. O protestima povodom uklanjanja spomenika vidi u: Perić, 2006.

7 Kulin-Ban, bosanski srednjovjekovni velikaš (12-13. stoljeće) trebao je poslužiti legitimaciji ustaške vlasti nad Bosnom. U istu svrhu je zgrada Doma likovnih umjetnika kralja Petra I Velikog Osloboditelja koja se nalazi u središtu trga prenamijenjena za drugog svjetskog rata u džamiju. Prilikom adaptacije zgrade (1941-44) sagrađena su tri minareta okolo doma umjetnika/džamije, te fontana na strani koja gleda na obližnje tornjeve zagrebačke katedrale. 1949. godine su srušeni minareti sa džamije/umjetničkog paviljona, a zgrada postaje Muzej narodnog oslobođenja (od 1955. Muzej narodne revolucije). Detaljniju kronologiju zgrade, te fotografije vidi pod http://www.hdlu.hr/mestrovicev-paviljon/povijest-zgrade/. (Posljednji pristup 27.09.2010.)

8 O promjenama naziva današnjeg Trga žrtava fašizma, okolnih ulica i funkcije građevine na ovom trgu vidi: Hrgović, 2006.

Pitanje koje se ovdje nameće je pitanje interpretacije Kulin-Bana u odnosu na kralja Tomislava, odnosno kako objasniti da se s razmakom od godinu dana jednom srednjovjekovnom monarhu oduzima trg, a drugom podiže (doduše već ranije izliveni) spomenik? U smislu vrednovanja historijske uloge, komunistička je vlast – posebno u kontekstu tadašnjih odnosa s katoličkom crkvom u Hrvatskoj – svakako trebala imati više razumijevanja za Kulin-Bana kojeg se iz Rima svojevremeno prozivalo za bogumilstvo i herezu, nego za rimskog saveznika Tomislava. U smislu idejnog kontinuiteta i Kulin-Ban i kralj Tomislav su imali istaknute uloge u ustaškoj politici povijesti, no ono što ih možda suštinski međusobno razlikuje je činjenica da je Kulin-Banu u Zagrebu dodijeljeno mjesto u javnosti od strane ustaša, dok Tomislavu (barem u ovdje navedenom slučaju) nije.

Za razliku od Tomislava, ostalim „hrvatskim srednjovjekovnim velikanima“ za socijalističke Jugoslavije nisu se podizali spomenici.[9] Ulice i trgovi s njihovim imenima u mnogim su slučajevima poslije Drugog svjetskog rata preimenovani u duhu klasne i narodnooslobodilačke borbe, no mnogi su i „zadržali“ ulice.[10]

Dijalektički materijalizam kao osnova politike povijesti, te kulture i politike sjećanja etabliran je u Sovjetskom Savezu nakon Oktobarske revolucije. Prizori radnika i seljaka, odnosno velikih mislioca socijalističke ideje (Marxa, Engelsa, Lenjina, kasnije i Staljina) potpuno dominiraju pejzažom sovjetske kulture sjećanja do Drugog svjetskog rata. No „nacionalna” interpretacija prošlosti ipak nije mogla biti u potpunosti zaobiđena.

Iako je referiranja na nacionalnu prošlost bilo i ranije, napad Trećeg Reicha sa saveznicima na Sovjetski Savez u lipnju 1941. godine označio je veliki povratak predrevolucionarne prošlosti u sovjetsku politiku sjećanja. Čak i u svojem obraćanju javnosti 7. studenog 1941. povodom 23. obljetnice Oktobarske revolucije, Staljin pored podsjećanja na pobjedu nad intervencionističkim trupama početkom dvadesetih godina „ne zaboravlja” spomenuti i velike ratne junake ruske predrevolucio-

9 Možda ne jedinu, ali svakako interesantnu iznimku predstavlja Meštrovićev spomenik ninskom biskupu Grguru iz desetog stoljeća. Golemi spomenik zagovorniku staroslavenskog jezika u liturgiji izvorno je postavljen 1929. na splitskom Peristilu. Za talijanske okupacije Dalmacije spomenik je 1942. rastavljen i uklonjen. Nakon oslobođenja, spomenik Grguru kao „simbolu pro(jugo)slavenskog hrvatstva“ (Perica, 2009, 25) komunistička vlast smješta na novu lokaciju pokraj rimskih zidina, poznatu kao Zlatna Vrata. (Vidi u: Perica, 2009).

10 Pri tome ostaje prilično nejasno po kojem kriteriju su primjerice kneževi Branimir i Domagoj u Zagrebu „zadržali ulice”, dok su ih knez Mislav ili kralj Zvonimir „izgubili”. Mislavova ulica je pritom preimenovana u spomen na komunistu Božidara Adžiju ubijenog 1941. od ustaša, a Zvonimirova prvotno u Ulicu crvene armije, a kasnije, nakon rezolucije Informbiroa, u Ulicu socijalističke revolucije.

narne politike povijesti od Aleksandra Nevskog do Mihaela Kutuzova.[11] Za potrebe dizanja morala vojske i stanovništva u situaciji kada je Sovjetskom Savezu prijetila potpuna katastrofa, Staljin je javnosti ponudio alternativni legitimacijski četverolist. Do tada neprikosnoveni „kontinuitet" „Marx-Engels-Lenjin-Staljin" dobio je konkurenciju u povijesnom konstruktu „Nevski-Kutuzov-Lenjin-Staljin". Bez obzira što je nakon Drugog svjetskog rata predrevolucionarna prošlost ponovo gurnuta u drugi plan, ambivalentan i dinamičan odnos između marksističke i nacionalne/nacionalističke interpretacije igrat će važnu ulogu u formiranju politike sjećanja istočnoeuropskih poslijeratnih režima. Popuštanjem ideološke kontrole ili pak na inicijativu samog režima u pojedinim zemljama dolazi do postupne rehabilitacije određenih ideja, tumačenja, pa i samih pojedinaca usko vezanih uz nacionalističke (djelomično čak i fašističke) ideje i pokrete uz istovremeno zadržavanje socijalističkog referentnog okvira. Najpoznatiji primjer takve hibridne prakse predstavlja Causescuova Rumunjska.

Rumunjski protokronizam (*protocronismul*) predstavlja svjetonazor naslonjen na takozvanu dačansko-romansku teoriju kontinuiteta o porijeklu Rumunja koja datira iz 19. stoljeća, a politički je korištena između ostalog i kao važan legitimacijski element od strane fašističke „Željezne garde" (*Garde de fier*) osnovane u međuratnom razdoblju (Verdery, 1991). Ideja o autohtonosti Rumunja-Dačana na teritoriju današnje Rumunjske izbačena je iz rumunjske politike povijesti nakon Drugog svjetskog rata kada prevladava tumačenje o slavenskom porijeklu Rumunja, posebno rumunjskog jezika (Boia, 2003). Dolaskom Ceausescua na vlast 1965. godine, Rumunjska sve više pokušava graditi nezavisnu poziciju unutar Istočnog bloka. Dačansko-rumunjska teorija kontinuiteta rehabilitirana je 1974. godine u tekstu rumunjskog pisca Edgara Papue objavljenog u bukureštanskom časopisu *Secolul XX* (XX vijek) i ubrzo postaje osnova nove državne ideologije. S vremenom je ideja o porijeklu proširena čitavim mnoštvom „dokaza" o primatu „rumunjskih" kulturnih i civilizacijskih dostignuća u europskim i svjetskim okvirima u smislu vremenskog, odnosno kvalitativnog primata rumunjskih autora u odnosu na neke svjetski priznate veličine.

Protokronizam ipak nije podrazumijevao potpuno odustajanje od postulata historijskog materijalizma. Primjer predstavlja istaknuto mjesto srednjovjekovnih seljačkih ustanaka na području današnje Rumunjske koje se interpretiralo kao preteče francuske ili socijalističke revolucije. Slično tumačenje prisutno je i u SFRJ

11 U svom govoru Staljin poimence nabraja Aleksandra Nevskog, Dimitrija Donskog, Kuzmu Minina, Dimitrija Požarskog, Aleksandra Suvorova i Mihaela Kutuzova. http://www.youtube.com/watch?v=8IGbjPqFFvA&feature=related. (Posljednji pristup 20.09.2010.)

gdje se seljačkim ustancima (tako i onome pod vodstvom Matije Gubca, 1573. u području rijeke Sutle) pripisuje dvostruki karakter borbe: protiv feudalizma ili čak protiv začetaka kapitalističke eksploatacije, te protiv strane vlasti. Gupčevoj buni se uz to pripisuje i zajedničko stremljenje južnoslavenskih seljaka (Hrvata i Slovenaca) uspostavljanju seljačke države (vidi npr. Prošlost u slikama, 1989). Slični primjeri mogli su se naći i u ostalim socijalističkim državama. Pri tome su i same historijske okolnosti igrale određenu ulogu, jer je valjalo s jedne strane legitimitet graditi na narativima koji po mogućnosti nisu u direktnoj suprotnosti sa socijalnim pamćenjem stanovništva ili istraživanjima zapadnih historičara, a s druge strane obratiti pažnju na geopolitički aspekt tumačenja prošlosti.

Protokronizam kao državna ideologija s oduševljenjem je preuzet i u Albaniji, gdje režim Envera Hoxhe nalazi u njemu dobru legitimacijsku osnovu svog izolacionizma nakon razlaza s Pekingom početkom sedamdesetih godina. Predstava o autohtonosti Albanaca na Balkanu kao potomaka Ilira bila je ujedno i odgovor na grčka nacionalistička tumačenja, kao i homogenizacijska platforma albanskog nacionalnog identiteta ugroženog regionalnim, konfesionalnim, kao i jezičnim razlikama među albanskim stanovništvom (Duda, 1991).

Politika podsjećanja u Poljskoj također u drugoj polovici sedamdesetih pomalo počinje pridavati veću pažnju predkomunističkoj prošlosti, uključujući i poljsku državu između dva svjetska rata (Haslinger, 2007). Proslava sedamdesetgodišnjice uspostave poljske države, kao i 140. godišnjice mađarske revolucije 1988. godine u Varšavi odnosno Budimpešti bili su već jasni pokazatelji promjena kursa (Dalos, 2009).

Zanimljiv primjer predstavlja i socijalistička Bugarska gdje je osloboditeljska uloga Rusije/SSSR-a 1878. odnosno 1944. ostavljala sasvim dovoljno prostora za neometano jačanje nacionalističkog narativa u drugom pravcu, tj. u odnosu prema Osmanskom carstvu i Turskoj. Povodom obilježavanja 1300. godišnjice osnivanja bugarske države 1981. godine podignut je golem spomenik osnivačima bugarske države iznad grada Šumena na istoku zemlje vidljiv s 30 kilometara udaljenosti. Režim Todora Živkova pokazuje u svojoj kasnoj fazi i veliki interes za tračansku kulturu na prostoru današnje Bugarske. Vrhunac nacionalizma ipak predstavlja kampanja „bugarizacije" Turaka kroz nasilnu promjenu imena i običaja koja svoj vrhunac dosiže u drugoj polovici osamdesetih godina dvadesetog stoljeća (Dalos, 2009, 143-171). Zanimljivo je da bugarski režim u tim godinama kroz „tursko pitanje" ostvaruje izvrsnu suradnju s PASOK-ovom vladom u Ateni iako se dvije države tada nalaze u suprotstavljenim vojnim blokovima (Clogg, 2007, 166-200).

Fenomen „selektivnog" ili „ciljanog" nacionalizma igrao je posebno važnu ulogu u artikulaciji politika sjećanja u multinacionalnim federacijama. Jugoslavenska politika (pod)sjećanja predstavlja klasičan primjer takvog projiciranja neprijatelja. Njen vjerojatno najkraći i najbolji opis sažet je u nekoć popularnom aforizmu: „S kim graniči Jugoslavija?", gdje odgovor glasi „s B.R.I.G.A.M.A.!!!"

Projekcija udružene borbe „naših naroda" protiv neprijatelja, jedan od temeljnih mitova politike (pod)sjećanja kako u Jugoslaviji, tako i u Sovjetskom Savezu bila je izuzetno važna kohezivna društvena i politička osnova tih zemalja. Središnje mjesto u sovjetskoj politici prošlosti nakon 1945. zauzima podsjećanje na herojski podvig pobjede nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu i bez sumnje golemu zaslugu Sovjetskog Saveza u njoj, kao i više od dvadeset milijuna žrtava Drugog svjetskog rata na sovjetskoj strani. Od sredine šezdesetih niču od Volgograda do Hatyna golemi memorijalni parkovi i spomenici sovjetskim osloboditeljima ili pak žrtvama nacističkog terora. Slični spomenici sovjetskim oslobodiocima nastaju i u gotovo svim zemljama istočne Europe s izuzetkom Jugoslavije i Albanije koje njeguju sjećanje na autohtone komunističke pokrete otpora.

Valja pritom naglasiti da sovjetski identitet u osnovi nije podrazumijevao zatiranje etničkih i nacionalnih identiteta, osim u jednoj fazi Staljinove vladavine obilježene monstruoznim mjerama „riješenja nacionalnog pitanja".[12] Posebni izazov pri tome je predstavljalo definiranje partikularnih interpretacija prošlosti pojedine etničke grupe unutar jednog zajedničkog sovjetskog identiteta. Potreba harmoniziranja odnosa uglavnom je išla na štetu partikularnih interpretacija zbog čega su mnogi događaji desetljećima bili ignorirani ili vrlo tendenciozno interpretirani. Temeljni postulat – ništa kontra Rusije – imao je baš kao i u državama socijalističkog lagera, posve različite implikacije u samom Sovjetskom Savezu. Pri tome su nacionalistički narativi u Armeniji i Gruziji imali puno veću slobodu afirmirati se antiturskim diskursom nego primjerice narativi u baltičkim državama gdje je reflektiranje na predsovjetsku državnost bilo nepoželjno, a spominjanje pakta Hitlera i Staljina zabranjeno.

Politika *glasnosti* lansirana sredinom osamdesetih od strane novoustoličenog Generalnog sekretara Komunističke partije Sovjetskog Saveza Mihaela Sergejeviča Gorbačova proizvela je efekt „snježne lavine". Prešutna dozvola publiciranja o

12 Tako su primjerice sovjetska okupacija baltičkih država 1940. godine na osnovi sporazuma Njemačke i SSSR-a od 23.08.1939. kao i oslobođenje od nacista 1944. (u baltičkim državama se to naziva treća okupacija) bili praćeni masovnim likvidacijama i deportacijama u Sibir prije svega obrazovanijih slojeva stanovništva u sve tri države, naravno s iznimkom onih koji su podržavali sovjetski režim. (Kuodyte i Tracevskis 2008).

donedavno zabranjenim temama u sovjetskoj historiografiji, takozvanim „bijelim flekama" polučila je nevjerojatan političko-mobilizacijski učinak stanovništva. Protestni pokreti, takozvani Narodni frontovi u sovjetskim republikama koji su se u svojim počecima 1986. godine uglavnom legitimirali brigom za zaštitu okoliša, u sljedećim godinama potenciraju teme iz prošlosti „kao oružje protiv komunističkog sistema" (Ritter 2008, 10).

Simbolični datum kapitulacije sovjetske politike povijesti je 22. august 1989, dan kada je Sovjetski Savez nakon dugih desetljeća poricanja službeno priznao postojanje tajnog protokola o podjeli Istočne Europe kao dodatka paktu o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Trećeg Reicha potpisanog 23. 08. 1939. Učinak tog priznanja samo dan uoči pedesete obljetnice pakta bio je dramatičan. Prosvjednici na šesto kilometara dugom potezu od Vilniusa u Litvi do Talina u Estoniji spojili su ruke u takozvani „živi lanac". Baltičke republike našle su se na korak od nezavisnosti, a Sovjetski Savez na dva koraka od raspada. Nad sovjetskim simbolima kulture sjećanja u mnogim se državama nadvila tamna sjena kranova za demontažu.

POLITIKA (POD)SJEĆANJA U ISTOČNOJ EUROPI NAKON 1989.

Posljednjih godina objavljene su mnoge publikacije koje su pokušale ponuditi sveobuhvatni ili barem regionalno diferencirani prikaz kulture sjećanja u (Istočnoj) Europi.[13] No većina tih publikacija svodi se uglavnom na zbornike koji ujedinjuju različite studije slučaja i unatoč neospornoj vrijednosti takvih publikacija one u pravilu ne nude pokušaje sistematizacije u odnosu na službenu praksu država.[14] Pokušaje sistematizacije metodologije istraživanja ove tematike ponudili su (između ostalih) Peter Haslinger (2007), te Heinrich Horst i Alfred Kohlstruck (2008). Oprez istraživača i zapravo nevoljkost da se pristupi pokušaju ozbiljnije sistematizacije dijelom je razumljiva jer svaki pokušaj obuhvaćanja tako goleme tematske cjeline nužno vodi do zanemarivanja mnogih detalja i grubih poopćavanja.

Kategorizacija njemačkog historičara Stefana Troebsta (2005) jedan je od rijetkih pokušaja stvaranja sveobuhvatne slike kulture sjećanja u Istočnoj Europi nakon 1989. godine. Bez obzira što ova kategorizacija zasigurno ima određenih nedostataka, ona predstavlja hvalevrijedan pokušaj analize na makrorazini. Troebst razlikuje četiri različite skupine država prvenstveno po pitanju odnosa državne politike

13 Knjiga Monike Flacke (2004) „Mitovi nacija. 1945 – Arena sjećanja" predstavlja jedan od najambicioznijih projekata te vrste u njemačkom govornom području.

14 Vidi npr. publikacije znanstvenog časopisa *Osteuropa* u izdanjima 06/2008 i 07-08/2009.

sjećanja tj. politike povijesti prema socijalističkom periodu: 1) konsenzualni antikomunizam s etničkom komponentom; 2) kritička rasprava o socijalizmu; 3) šutnja i pasivitet; 4) neosovjetska politika povijesti.

Glavni prigovor gore navedenoj kategorizaciji je nemogućnost određivanja jasnih granica među grupama, posebno u odnosu na izrazito dinamične promjene u politici i kulturi (pod)sjećanja koje nisu samo rezultat unutrašnjih društvenih procesa, već vrlo često i vanjskih utjecaja. No, ako promijenimo perspektivu i donekle revidiramo Troebstovu kategorizaciju, može se reći da ona određuje dvije polarizacijske linije koje zasigurno imaju veliku važnost u analiziranim društvima: „komunizam – antikomunizam", te „kritična rasprava – pasivnost".

Polarizacijska os „komunizam – antikomunizam" odnosi se pritom na sadržaj politike sjećanja i načine njenog reprezentiranja u javnosti u formi kulture sjećanja. Relevantnost joj leži u njenom neospornom mobilizacijskom potencijalu najšire javnosti za najradikalnije moguće ciljeve. Polarizacijska os „kritična rasprava – šutnja i pasivnost" odnosi se s druge strane na sam mehanizam nastajanja politike sjećanja i zapravo predstavlja odraz općedruštvenog odnosa demokracije i autoritarizma u pojedinom društvu.

KOMUNIZAM VS. ANTIKOMUNIZAM

Prema originalnoj Troebstovoj kategorizaciji prva skupina – konsenzualni antikomunizam s etničkom komponentom – obuhvaća države i društva u kojima se socijalističko razdoblje nerijetko proglašava okupacijom, odnosno gdje postoji sustavno ocrnjivanje socijalističkog perioda kao jednog od temeljnih postulata politike sjećanja. Jednako tako u tim državama se snažno ističe kolektivna tragedija dominantne etničke grupe, odnosno titularne nacije u vrijeme socijalizma kojem se nerijetko pripisuje namjerno i sustavno provođenje genocidne politike. Troebst u ovu skupinu ubraja Litvu, Latviju, Estoniju, Hrvatsku, Kosovo, te Poljsku kao granični slučaj prema skupini država u kojima postoji kritička rasprava o socijalizmu. Gruziju kao i ostale kavkaske republike koje Troebst u svojoj kategorizaciji ne obuhvaća također valja smjestiti u ovu skupinu. Poseban slučaj predstavlja Ukrajina koja promjenom politike sjećanja nakon takozvane „Narančaste revolucije" 2004. godine sve snažnije naginje ovoj grupi država, prvenstveno isticanjem „Golodomora" – odnosno smrti više milijuna Ukrajinaca od gladi koncem dvadesetih godina prošlog stoljeća kao genocidnog poteza Kremlja s ciljem uništenja ukrajinskog naroda. Golodomor kao važan element politike sjećanja javlja se posljednjih godina i u Kazahstanu.

Suštu suprotnost ovakvom narativu predstavljaju države u kojima politika sjećanja nastavlja sovjetsku politiku sjećanja i u kojima pobjeda Sovjetskog Saveza u Drugom svjetskom ratu i dalje ima izuzetno važno mjesto. U ovu skupinu pripadaju prije svega Rusija, Bjelorusija i secesionistička oblast Transdnjestar tj. Transdnistria u Moldaviji. Pitanje je doduše u kojoj mjeri se može govoriti o jasnom kontinuitetu politike sjećanja u ovim državama. Unatoč nominalnom kontinuitetu, od države ponešto zanemareno sjećanje na Drugi svjetski rat u Rusiji, dolaskom Putina na vlast prije deset godina ponovo dobiva na važnosti. Politika sjećanja u Bjelorusiji s druge strane slijedila je u prvoj polovici devedesetih opći istočnoeuropski trend izgradnje identiteta baziranog na stvarnim ili izmišljenim predsovjetskim tradicijama. No dolaskom Aleksandra Lukašenka na vlast 1995. godine, politika sjećanja u Bjelorusiji vraća se na sovjetsku interpretaciju, uključujući i povratak na republičke simbole iz sovjetskog vremena, uključujući i crvenu petokraku na grbu. Transdnistria, od milja zvana „sovjetski Disneyland", posebna je priča u kojoj politika sjećanja prepliće Drugi svjetski rat sa sjećanjem na građanski rat početkom devedesetih.

Dijametralno suprotstavljena tumačenja zajedničke sovjetske prošlosti može se najbolje predstaviti konkretnim primjerima iz postosovjetskih školskih udžbenika povijesti. Udžbenik *Povijest Estonije* (*История Эстонии*) iz 2000. godine koji će ovdje biti ukratko predstavljen zorno ilustrira antisovjetski i antiruski diskurs, bez obzira što je namijenjen za nastavu u ruskim školama.[15] U udžbeniku se kompletno sovjetsko razdoblje proglašava okupacijom (226), a sovjetska prošlost se prvenstveno tumači kroz nacionalistički diskurs oštećenosti nacije. Snažan razvoj industrije u šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća tumači se kao „parazitska pojava pri kojoj estonski teritorij, priroda i okoliš nisu korišteni u interesu domaćeg stanovništva, već stranaca" (233). U kontekstu imigracije u Estoniju sedamdesetih stoji da su „stanove prvenstveno dobivale pridošlice, dok Estonci istovremeno nisu mogli iseliti iz podruma i drvenih koliba u predgrađu" (238). Za pročitati je također da su od 1950. do druge polovice 1980-ih etnički Rusi činili vrhušku komunističke partije Estonije (231), te da je izgradnja kolhoza bila „prijetnja estonstvu" (228). Nacionalistička interpretacija se pri tome naravno ne odnosi samo na sovjetsku epohu u Estoniji. Već je u poglavlju o željeznom dobu i počecima obrade zemlje za pročitati da je Estonac „predan svom domu i domovini", te da „Estonci

15 Udžbenik predstavlja prijevod originala objavljenog na estonskom jeziku (Adamson, Valma 1999). Bez obzira što je udžbenik propisan od ministarstva obrazovanja, pitanje je u kojoj mjeri se on zaista koristi u nastavi u ruskim školama u Estoniji, a u kojoj mjeri učenici upoznaju prošlost kroz udžbenike napisane u Rusiji, odnosno kroz alternativne nastavne metode. S obzirom na izrazito negativnu predodžbu Rusije i Rusa u udžbeniku, teško je očekivati da je pretjerano popularan u ruskim školama u Estoniji.

ne vole narode 'bez korijena'" (13). Kasnija poglavlja impliciraju duga stoljeća borbe za nacionalnu nezavisnost, te što je posebno interesantno, direktno prevođenje klasnog ugnjetavanja u nacionalno: „Nacionalne i klasne granice u Estoniji su se u osnovi preklapale. Estonac se mogao izdići iz svog seljačkog statusa samo ako bi se odrekao svog naroda" (49). U kontekstu srednjovjekovne i rane novovjekovne povijesti stoji da je „tada biti Estoncem značilo biti kmetom" (74), te da su „vrata najuglednijih cehova i gildi za Estonce bila zatvorena" (53).

Čitanje udžbenika kao cjeline ostavlja neujednačen pa čak i šizofren dojam. Određene nenacionalističke izjave i trezvena tumačenja prošlosti smjenjuju se s emotivnim izljevima nacionalnog romantizma koja nerijetko zalaze u vokabular i pseudoteorije biologističkog ili socijal-darvinističkog karaktera. Učenike se informira da su Estonci u 12. i 13. stoljeću s prosječnom visinom od 172 cm bili među najvišim narodima u Europi, dok je u regijama na jugu i istoku gdje su se Estonci miješali s drugim narodima, prosječna visina bila pet centimetara niža (20). Dolaskom stranaca u 14. stoljeću „ljudi postaju niži i slabiji, više obolijevaju i ranije umiru, što se donekle može objasniti i pogoršanjem klimatskih uvjeta, odnosno lošijom prehranom" (43).

Pored neujednačenosti u pristupu u udžbeniku je primjetna i svojevrsna kategorizacija „vanjskog neprijatelja". Pri tome su strelice nacionalizma prije svega usmjerene prema Rusiji i Rusima, odnosno Sovjetskom Savezu. Slijedeći na listi neprijatelja su Nijemci, zatim slijede Danci, Švođani, pa Litvanci. Naravno, ne može se isključiti da takva interpretacija donekle odgovara povijesnim činjenicama, no minucioznost ispletanja antiruskog diskursa od prve do posljednje stranice udžbenika ostavlja dojam pažljivo smišljenog spina.

Povijest Bjelorusije (*История Беларуси*) iz 2009. godine pruža svakako jedan drugačiji pogled na prošlost u kojem tematske cjeline uglavnom prate modernizaciju i razvoj društva i privrede. Suvremena nezavisnost Bjelorusije ne tumači se pritom kao rezultat stoljetne borbe za slobodu kao u estonskom slučaju, već kao (neželjena) posljedica „domino efekta", pri čemu se postsovjetske države uspoređuju s „krhotinama razbijene čaše" (3). Autori bjeloruskog udžbenika delegitimiraju bjelorusku nacionalnu ideju u prošlosti tvrdeći da ona „nikada nije imala uporišta među stanovništvom" (26). Prema njima, nastanak Bjelorusije je rezultat „geopolitičkih igara velikih sila" (26), a navodno je i Njemačka tokom Drugog svjetskog rata odustala od instaliranja kvislinškog režima pod vodstvom bjeloruskih nacional-demokrata uvidjevši koliko im je slaba socijalna baza (22).

Zanimljiv primjer pruža poglavlje „Zapadna Bjelorusija pod vlašću Poljske" (104-111) u kojem se obrađuje razdoblje od 1918. do 1939. godine u tadašnjoj istočnoj

Poljskoj. Tema nacionalnog oslobođenja Bjelorusa u Poljskoj objašnjava se klasnom borbom. Napominje se da je Zapadna Bjelorusija bila „samo agrarni dodatak industrijskim dijelovima Poljske, tržište za distribuciju proizvoda, te izvor jeftinijih sirovina i jeftine radne snage" (106). Time se argumentira da je socijalna eksploatacija stanovništva koje su većinom činili etnički Bjelorusi dovela do artikulacije želje za pripojenjem sovjetskoj Bjelorusiji gdje je industrijska proizvodnja (po stanovniku) bila devet puta viša nego u Zapadnoj Bjelorusiji (106).

Za razliku od estonskog udžbenika u kojem se Sovjetski Savez niti jedan jedini put ne spominje u pozitivnom kontekstu, u bjeloruskom pak gotovo da nema niti jednog negativnog detalja vezanog uz Sovjetski Savez. Možda jedina iznimka pri tome je spominjanje čistki u sovjetskim obrazovnim ustanovama dvadesetih godina (88). Pri tome se navodi da su žrtve progona uglavnom činili Židovi iz građanskog i obrtničkog miljea. Događaji poput velikih čistki u drugoj polovici tridesetih i masovnih deportacija u gulag se ne spominju, dok se savezništvo Hitlera i Staljina tek indirektno spominje u kontekstu pripojenja „Zapadne Bjelorusije" matici (109). Oružani otpor sovjetskoj vlasti nakon Drugog svjetskog rata u zapadnim provincijama – istim onim koje je Sovjetski Savez prigrabio u podjeli Europe s nacističkom Njemačkom 1939. – spominje se također tek usput i to kao „sprega bandi kriminalaca s razbijenim fašističkim slugama i lokalnim nacionalistima koji su terorizirali stanovništvo, ubijali predstavnike sovjetske vlasti kao i njihove obitelji, te ometali ponovnu izgradnju mira" (138).

Sam Drugi svjetski rat višekratno se definira kao „borba protiv fašizma" ili „borba protiv fašističke Njemačke", a tek jednom kao „borba protiv Nijemaca". U poglavlju o Drugom svjetskom ratu se više ističu zvjerstva bjeloruskih kolaboracionista nego njemačkih trupa. Knjiga podsjeća da su u partizanskom ratu u Bjelorusiji „osim samih Bjelorusa koji su bili u većini, sudjelovali i pripadnici svih naroda Sovjetskog Saveza, mnogih drugih naroda kao i njemački prebjezi koji su odbacili fašizam" (126).

Bjeloruski udžbenik povijesti ne cilja na legitimaciju suvremenog bjeloruskog poretka kroz delegitimaciju druge nacije. Protivnik je jasno definiran u podjeli na sovjetsku i nacionalnu predodžbu pri čemu se nominalno objema predbacuje određena mistifikacija i pojednostavljivanje političkih procesa u zemlji (20). Zbog toga obje treba „revidirati, što nikako ne znači da ih treba izjednačiti (...) Narodi Rusije, pa tako i bjeloruski narod, sovjetsku su vlast smatrali za svoju vlastitu" (20). Delegitimacija nacionalnog i nacionalističkog svjetonazora obavlja se prvenstveno kroz kontinuirano izjednačavanje tzv. nacional-demokrata s tzv. nacional-radikalima. Na taj način se implicitno svim pobornicima samostalnosti na teret stavlja sva nesreća Bjelorusije; od kolaboracionizma do genocida nad Židovima, Romima

i samim Bjelorusima u Drugom svjetskom ratu. Prošlost Bjelorusije u razdoblju od 1990. do 1994. se preskače ili se interpretira kao pogreška. Kuriozitet u suvremenim istočnoeuropskim okvirima je da udžbenik u kojem se našlo mjesta i za fotografiju dvojice bjeloruskih kozmonauta nigdje ne prikazuje neki protest, slavlje, zastavu, grb ili bilo kakav drugi simbol iz faze neposrednog stjecanja državne nezavisnosti 1991. godine. No taj podatak toliko i ne čudi ako se zna da je bjeloruska bijelo-crveno-bijela trobojnica u međuvremenu postala glavni simbol antirežimskog pokreta u zemlji.

Primjeri suvremene politike (pod)sjećanja u Estoniji i Bjelorusiji sugeriraju preklapanje nacionalističkog i antikomunističkog diskursa. Ali nacionalizacija politike (pod)sjećanja ne isključuje zadržavanje određenih simboličkih mjesta iz komunističke prošlosti što pokazuje i primjer politike sjećanja u Hrvatskoj nakon 1989. godine. Suvremena politika (pod)sjećanja u Hrvatskoj artikulirana je uglavnom od strane Hrvatske Demokratske Zajednice – stranke koja dominira tamošnjom političkom scenom još od prvih višestranačkih izbora u proljeće 1990.

Prema Mirjani Kasapović se politika povijesti HDZ-a, početkom 1990-ih temeljila na tri ključne tzv. „državotvorne političke tradicije" (1996, 163). Taj, kako ga Kasapović naziva „ideološki amalgam" selektivno preuzima i ujedinjuje dijelove tradicija „hrvatskog pravaškog nacionalizma 19. stoljeća, međuratnu seljačku ideologiju i dio hrvatske lijeve tradicije u ratnom i poratnom razdoblju" (163). Nema sumnje da ovom popisu treba pribrojiti vrijednosnu rehabilitaciju „Nezavisne Države Hrvatske" ili barem nekih njenih elemenata pogotovo u prvom desetljeću po osamostaljenju, kao i institucionalizaciju „Domovinskog rata" kao središnjeg i daleko najznačajnijeg mjesta politike (pod)sjećanja u suvremenoj Hrvatskoj.

Određeni elementi „lijeve tradicije" zaista jesu inkorporirani u državnu politiku (pod)sjećanja u Hrvatskoj nakon 1989. godine, no pri tome je važno napomenuti dvije stvari. Kao prvo, selektivno su preuzeti samo oni elementi koji su se mogli uklopiti u dominantni nacionalistički diskurs. Izdavanjem poštanske marke povodom pedesetgodišnjice smrti Ivana Gorana Kovačića 1993. godine javnost u Hrvatskoj se podsjetilo ne samo na smrt jednog pjesnika, već i na smrt jednog partizana. No za razliku od tolikih drugih žrtava fašizma čije stradanje nije našlo mjesta u ediciji Hrvatske pošte ili nekim drugim vidovima državne politike sjećanja, za Ivana Gorana Kovačića se našlo, što zbog njegovih pjesničkih ostvarenja, a što zbog činjenice da je bio Hrvat kojeg su 1943. u blizini Foče ubili četnici.

U prethodnom poglavlju spomenuta su razmimoilaženja u interpretaciji uklanjanja Jelačićevog spomenika 1947. godine. Tumačenje hapšenja i okolnosti smrti Andrije

Hebranga koncem četrdesetih godina dvadesetog stoljeća izaziva slične kontroverze u hrvatskoj javnosti. Andrija Hebrang je 1992. politički rehabilitiran i proglašen žrtvom komunističkog režima uz objašnjenja da je stradao kao Hrvat koji se opirao centralizaciji i ekonomskoj eksploataciji od strane Beograda, dok su detalji vezani oko njegove podrške Informbirou gurnuti u drugi plan ili se tumače kao izmišljotine kojima se lažno denunciralo Hebranga.

Druga točka koju je u ovom kontekstu važno napomenuti dotiče se Josipa Broza Tita, jedinog istinskog simbola ljevice u suvremenoj Hrvatskoj kojeg se država bar deklarativno nikada nije odrekla niti mu je pokušavala radikalno reinterpretirati ulogu u smislu da se tvrdilo da je hrvatski domoljub. Status Tita u hrvatskoj politici sjećanja prije i nakon 1989. se naravno ne može usporediti. Nekada obožavani „najveći sin" prošao je do danas mnoge napade i osporavanja i optužbe desnice da je „zločinac i krvnik hrvatskog naroda", ali Tito je unatoč svemu ostao važna ličnost u politici povijesti hrvatske države. Štoviše, može se reći da je upravo Tito kao simbolično mjesto sjećanja možda najvažnije ishodište pluralizma barem što se tiče artikulacije različitih politika sjećanja u suvremenoj Hrvatskoj. U prvim godinama nakon osamostaljenja Hrvatske, kada su pozicije vrednovanja uglavnom već bile čvrsto proskribirane, a njihovo propitivanje još uvijek ličilo na herezu, Josip Broz Tito nametnuo se kao tema za vježbanje demokratskog pluralizma, lik i djelo koje se i u najmračnija vremena suvremene hrvatske zbilje smjelo i kuditi i braniti, štoviše ukazati na ambivalentnost njegove uloge za ocjenu „odličan".

KRITIČKA RASPRAVA VS. ŠUTNJA I PASIVNOST

Važna, možda i središnja uloga Tita u razvoju pluralizma politike sjećanja u Hrvatskoj nakon 1989. godine leži u dvije činjenice. Kao prvo, ocjena uloge državnika koji je u dugim desetljećima vladanja ostavio veliki trag i na svjetskoj pozornici ne može biti jednoznačna. Kao drugo i možda još važnije, u Titovu obranu pred napadima desničara je u najkritičnijim trenucima stao i prvi hrvatski predsjednik Franjo Tuđman. Valja pritom naglasiti u Istočnoj Europi tako čestu razliku između prakse i diskursa na koju upozorava i rumunjski antropolog Vintila Mihailescu (2002, 208). Titovi spomenici, kao i spomenici Narodnooslobodilačkoj borbi, potpuno u skladu sa različitim tumačenjima koja se Titu i NOB-u pripisuju, u jednim su dijelovima Hrvatske praktički potpuno iščeznuli, dok u drugima, prvenstveno u Istri i na Kvarneru, krase glavni trg gotovo svakog grada. Razloge tome moglo bi se pripisati socijalnom pamćenju stanovništva, samim događajima iz Drugog svjetskog rata ili čak promjeni simboličkog značenja crvene petokrake u ratovima s početka devedesetih, no to pitanje u ovom tekstu neće biti dalje razmatrano.

U kontekstu dihotomije „kritička rasprava – šutnja i pasivnost" Stefan Troebst razlikuje s jedne strane države, odnosno bolje rečeno društva u kojima se do 2005. godine artikulirala kritička rasprava o komunističkoj prošlosti te je takva višeznačna interpretacija nametnuta i državi. U tu skupini država u kojima su u pravilu već otvorene arhive iz prošlog režima i donesen zakon o lustraciji nekadašnjih vodećih funkcionera, Troebst ubraja Češku, Mađarsku, DDR, te Poljsku kao granični slučaj. Zajednička karakteristika ovih država je postojanje artikuliranog i snažnog antirežimskog pokreta koncem osamdesetih koji se nije temeljio na etničkoj legitimaciji ili želji za secesijom, već na zahtjevima za demokratizacijom države i društva.

Posebno interesantan primjer ovdje predstavlja nekadašnja Istočna Njemačka. Za razliku od ostalih zemalja gdje je proces suočavanja s prošlošću i pluralizacije društva ovisio prije svega o unutrašnjoj dinamici društva, proces tranzicije u nekadašnjem DDR-u je od samih početaka uvelike bio uvjetovan specifičnostima postojanja dvije Njemačke, njihovom uzajamnom interferencijom, približavanjem i konačnim ujedinjenjem 1990. godine, koje je u mnogim aspektima više nalikovalo priključenju Istočne Njemačke Zapadnoj.

Određenje socijalističke prošlosti DDR-a postalo je neposredno nakon probijanja Berlinskog zida važno društveno i političko pitanje u Njemačkoj, a ništa manje aktualno nije ni danas. Pri tome se javlja snažna i u široj javnosti prihvaćena tendencija interpretacije istočnonjemačke prošlosti kao „razdoblja SED diktature".[16] No važno je napomenuti da desničarski krugovi pritom pokušavaju etablirati diskurs o „dvije njemačke diktature" u dvadesetom stoljeću i time makar implicitno izjednačiti nacizam i (istočnonjemački) socijalizam. Njemačka ljevica s druge strane, pri čemu važnu ulogu ima i zaklada Rosa Luxemburg, ukazuje na neodrživost takvih paralela i naglasak stavlja na istraživanje povijesti svakodnevice u Istočnoj Njemačkoj. Bez obzira na osobne stavove i tumačenja, treba naglasiti da se njemački sustav političkih zaklada bliskih strankama pokazuje kao dobar model pluralizacije mišljenja u društvu, iako još jednom valja naglasiti da on nije rezultat unutrašnje dinamike istočnonjemačkog društva nakon 1989. godine, već je preuzet iz Zapadne Njemačke.

Kao primjer država u kojima prevladavaju šutnja i pasivan odnos države prema komunističkoj prošlosti, Stefan Troebst ubraja Albaniju, Bugarsku, Rumunjsku i Srbiju. U tim državama u pravilu nisu otvoreni arhivi tajnih službi iz socijalističkog vremena, niti je proveden zakon o lustraciji što ne čudi s obzirom na kontinuitet

16 Prema nekadašnjoj *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – Socijalističkoj Partiji Jedinstva Njemačke.

političkih elita nakon 1989. godine u tim zemljama. Kao što je u velikom broju novouspostavljenih država u Istočnoj Europi demokracija bila prvenstveno promatrana kao sredstvo stjecanja državne nezavisnosti, a ne i cilj, tako bi se za ovu skupinu zemalja moglo utvrditi da im se demokracija jednostavno dogodila kao domino posljedica vanjskih događaja, a ne kao rezultat snažnih, proturežimskih, građanskih pokreta s demokratskom idejom kao vizijom.

Šutnju i pasivnost nekog društva ne treba naravno promatrati samo u njegovom odnosu prema socijalističkoj prošlosti, već kao slobodu postavljanja neugodnih pitanja. Uz nekoliko iznimaka, u Istočnoj Europi i danas postoje i „bijele fleke" i „neupitne svetinje" samo su uglavnom nekog drugog predznaka u odnosu na one prije dvadeset godina. Pri tome nema suštinske razlike da li nekoga zbog neugodnih pitanja privodi policija ili ga presreću neformalni pretorijanci. Kao što rumunjski antropolog Vintila Mihailescu (2002) u jednom od svojih eseja ironično primjećuje: Od znanstvenika se ovdje ne očekuje da postavlja neugodna pitanja.

LITERATURA

Adamson, Andres; Valdma, Sulev (2000) *История Эстонии*, Tallinn: Koolibri.

Barnett, Niel (2006) *Tito*, London: Haus Publishing Limited.

Boia, Lucian (2003) *Geschichte und Mythos. Über die Gegenwart des Vergangenen in der rumänischen Gesellschaft*, Köln/Weimar/Wien: Böhlau.

Clogg, Richard (2007) *A Concise History of Greece*, Cambridge: Cambridge University Press.

Dabo, Mihovil (2005) Uklanjanje spomenika banu Jelačiću 1947. godine, *Epulon 3/2005.*

Dalos, György (2009) *Der Vorhang geht auf: Das Ende der Diktaturen in Osteuropa*, Bonn: Bundeszentrale für politische Buildung.

Duda, Helge (1991) *Nationalismus – Nationalität – Nation: Der Fall Albanien*, München: Junge Wissenschaft.

Erll, Astrid (2005) *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*, Stuttgart/Weimar: J. B. Metzler.

Hansen, Inke (2008) Die politische Planung der Erinnerung. Geschichtskonstruktionen in Belarus zwischen Konflikt und Konsens, *Osteuropa 6/2008*: 187-196.

Heinrich, Horst; Alfred, Kohlstruck (2008) Zur theoriegeleiteten Analyse von Geschichtspolitik, In: Heinrich, Horst; Alfred Kohlstruck (ed.), *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Thoerie*, Stuttgart: Steiner.

Haslinger, Peter (2007) Erinnerungskultur in der historischen Forschung zum östlichen Europa, *Zeitenblicke 06/2007.*

Höpken, Wolfgang (2006) Jasenovac, Bleiburg, Kočevski rog: Erinnerungsorte als Identitätssymbole in (Post-)Jugoslawien, In: Richter, Angela, Beyer, Barbara (ed.), *Geschichte Gebrauchen. Literatur und Geschichtskultur im Staatssozialismus: Jugoslavien und Bulgarien*, Berlin: Frank & Timme GmbH.

Hrgović, Josip (2006) Orte der Erinnerung und das Problem der Gegenerinnerung, Der „Platz des Faschismus" in Zagreb, In: Jaworski, Rudolf; Stachel, Peter (ed.), *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich,* Berlin: Frank & Timme 2007.

Jakovina, Tvrtko (2003) *Američki komunistički saveznik*, Zagreb: Profil International.

Kasapović, Mirjana (1996) *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Zagreb: Politička misao.

Kivimäe, Sirje; Jüri, Kivimäe (2002) Geschichtsschreibung und Geschichtsforschung in Estland 1988-2001, In Ivanišević, Alojz; Kappler, Andreas; Lukan, Walter; Suppan, Arnold (ed.), *Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus,* Frankfurt am Main: Peter Lang.

König, Helmut (2008) Erinnern und Vergessen. Von Nutzen und Nachteil für die Politik, *Osteuropa 6/2008*: 27-40.

Matijević, Zlatko (2005) Kralj Tomislav – prvoborac jugoslavenstva, *Hrvatska Revija 3/2005.*

Mihailescu, Vintila (2002) *Svakodnevica više nije ono što je bila*, Beograd: XX Vek.

Mocanescu, Alice (2002) *National Art as Legitimate Art: `National` between Tradition and Ideology in Causescu´s Romania*, Oxford: European Studies Centre, St. Anthony's College.

Perica, Vjekoslav (2009) *Sveti Petar i Sveti Sava*, Beograd: XX Vek.

Perić, Ivo (2006) *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*, Zagreb: MGZ.

Ritter, Rüdiger (2008) Das Erbe der Republik beider Nationen. Geschichte eines Gründungsmythos in Ostmitteleuropa, In Krasnodebski, Zdzisław; Garsztecki, Stefan; Ritter, Rüdiger (ed.), *Last der Geschichte? Kollektive Identität und Geschichte in Ostmitteleuropa. Belarus, Polen, Litauen und Ukraine,* Hamburg: Dr. Kovač.

Rouvinovski, Vladimir (2007) „History Speaks Our Language!" A Comparative Study of Historical Narratives in Soviet and Post-Soviet School Textbooks in the Caucasus, *Internationale Schulbuchforschung 3/2007*: 235-258.

Treshchenok, J. I.; Vorobev, A.A.; Zheleznjak, M. N. (2009) *История Беларуси*, Minsk: Narodnaja asveta.

Temper, Elena (2008) Konflikte um Kurapaty. Geteilte Erinnerung im postsowjetischen Belarus, *Osteuropa 6/2008*: 253-266.

Troebst, Stefan (2005) *Postkommunistische Erinnerungskulturen im östlichen Europa. Bestandsaufnahme, Kategorisierung, Periodisierung*, Wroclaw: Willy Brandt Zentrum.

Žeželj, Mirko (1989) *Prošlost u slikama*, Zagreb: Školska knjiga.

6

MILAN RADANOVIĆ

ISTORIJSKA POLITIKA U SRBIJI NAKON 2000.

PRIMERI MANIFESTOVANJA SPREGE IZMEĐU AKADEMSKOG ISTORIJSKOG REVIZIONIZMA I DRŽAVNE REVIZIJE PROŠLOSTI

APSTRAKT:
U radu smo pokušali predstaviti i analizirati oficijelne napore ka definisanju državne istorijske politike u Srbiji nakon 2000. Naročita pažnja poklonjena je učešću predstavnika revizionističke istoriografije u ovom svojevrsnom državnom projektu, i zakonodavnoj delatnosti državnih vlasti, u cilju rasterećivanja domaćeg kvislinštva negativnog istorijskog nasleđa. U radu smo pokušali ukazati na dvojake motive revizionističkih subjekata: ideološke (antikomunizam) i političke (sticanje političkog kapitala ispravljanjem navodnih istorijskih nepravdi).

KLJUČNE REČI:
istorijski revizionizam, istorijska politika, Zakon o rehabilitaciji, Vlada Republike Srbije, ravnogorski četnički pokret, Dragoljub Mihailović

UVOD

Prema definiciji koju koristi prof. Todor Kuljić, *istorijski revizionizam* predstavlja „preradu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva". Prema tipologiji nemačkog istoričara Ulriha Šnajdera (Ulrich Schneider), Kuljić navodi nekoliko različitih savremenih revizionističkih subjekata: 1) neofašistički istorijski revizionizam 2) akademski revizionizam i 3) državna revizija istorije, koja se naziva istorijskom politikom tj. institucionalizovanom selektivnom politikom sećanja.[1]

Prema definiciji koju koristi Todor Kuljić, pozivajući se na nemačkog teoretičara Mihaela Mertesa (Michael Mertes), *istorijska politika* predstavlja „institucionalizovani i simboličko protokolarni oblik negovanja kolektivnih uspomena, od spomenika do nacionalnih praznika, tj. javno pozivanje na prošlost koje utiče na sadašnjicu, tako što 'legitimiše, mobiliše, politizuje, skandalizuje i optužuje'".[2]

U okviru savremenog akademskog i državnog istorijskog revizionizma u svim evropskim zemljama koje su u poslednje dve decenije prolazile kroz političku transformaciju nekadašnjeg socijalističkog sistema u novi, kapitalistički sistem, uočava se nastojanje izmene percepcije „neslavne fašističke prošlosti" rasterećivanjem kvislinških pokreta sramnog balasta iz perioda Drugog svetskog rata. Ovu tendenciju odlikuje normalizovanje kolaboracijske upletenosti domicilne građanske klase s fašističkim okupatorom.[3]

U nastojanjima prerade prošlosti prisutna je očigledna ideološka i politička motivacija, zasnovana napose na nacionalizmu i antikomunističkom resantimanu domaćih nosilaca ovih nastojanja, kao i na strateškoj potrebi sticanja političkog kapitala ispravljanjem „istorijskih nepravdi" putem rehabilitacije stvarnih ili navodnih žrtava. Na taj način istorijsko pravdanje novog poretka dobija moralno-političku dimenziju. „Preko antikomunizma se rasterećuju domaće kvislinške i fašističke

1 Todor Kuljić, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima", *Balkanski rašomon. Istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd, 2002, str. 9.

2 Todor Kuljić, „Prevladavanje prošlosti – idejna strana", *Godišnjak za društvenu istoriju*, VII, 2–3/2000, Beograd, 2000, str. 252.

3 Srpsko kvislinštvo izraz je srpske građanske klase, jer su vrhovne strukture kvislinških formacija u okupiranoj Srbiji pripadale buržoaziji. Ovo se odnosi i na vrhovne strukture ravnogorskog četničkog pokreta, iako su najbrojniji pripadnici ovog pokreta poticali iz redova seljaštva (ipak, programske i strategijske smernice ravnogorskog pokreta definisali su pripadnici građanske klase). Kolaboracija viših slojeva društva sa fašističkim okupatorom odlika je svih okupiranih evropskih zemalja tokom Drugog svetskog rata; vid. Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka, 1914–1991*, Beograd, 2002, str. 128–130.

struje iz prošlosti i predstavljaju se kao patriotske i antitotalitarne. Ako je evropski jednopartijski socijalizam stvar prošlosti, antikomunizam je neobično živ."[4]

Demonumentalizacija prošlosti jugoslovenskog revolucionarnog i oslobodilačkog pokreta i jugoslovenske socijalističke zajednice, opravdava se navodno racionalnim prevladavanjem prošlosti, čemu se pridaje značaj nužnosti.

Pored reafirmacije najznačajnijih protagonista i istorijskog nasleđa kvislinških pokreta, važan element revizionističkih tendencija u evropskim postsocijalističkim društvima predstavlja „čišćenje nacionalne istorije od uljeza", tj. komunista. „Nacionalisti u komunizmu vide pre svega belosvetski internacionalizam koji uništava nacionalni osećaj, meša naciju sa drugima, čini je neosetljivom na nacionalni interes i lišava je odbrambene moći. Komunisti uništavaju veru bez koje je nacionalizam hladan mehanizam, jer vera spušta u dubinu nacionalni osećaj, učvršćuje i homogenizuje naciju."[5]

Istorijski revizionizam u Srbiji karakterišu ignorisanje naučnog doprinosa posleratne jugoslovenske istoriografije, demonizacija socijalizma, relativizovanje i ignorisanje doprinosa jugoslovenskog antifašističkog pokreta (s prećutnom težnjom ka anuliranju istorijskog kontinuiteta s ovim pokretom tokom 1990-ih i jasnom težnjom ka brisanju istorijskog kontinuiteta s partizanskim pokretom tokom ove decenije), relativizovanje i normalizovanje kvislinštva i, kao najradikalnija manifestacija prerade prošlosti, apologiziranje kvislinštva i neretko viktimiziranje istaknutih kolaboracionista koji su izgubili život u borbi s komunistima, ili im je suđeno na posleratnim sudovima socijalističke Jugoslavije.

Slične ili gotovo identične, neretko naglašenije odlike, pokazuje istorijski revizionizam u Hrvatskoj, naročito tokom poslednje decenije prošlog veka,[6] dok je oficijelna revizija politike sećanja manje izražena u ostalim bivšim jugoslovenskim republi-

4 Todor Kuljić, *n.d.*, str. 11.

5 Todor Kuljić, „Poslesocijalistički antikomunizam", *Teme*. Časopis za društvene nauke, XXXII, 2/2008, Niš, april–jun 2008, str. 416.

6 Ivo Goldstein, Goran Hutinec, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – motivi, metode i odjeci", *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Zbornik radova, (ur. Vera Katz), Sarajevo, 2007, str. 187–211. Znatno radikalnija kritika politike sećanja na tlu Hrvatske u poslednje dve decenije, s okosnicom na kritičkom sagledavanju nove postavke Spomen-područja Jasenovac, prisutna je na stranicama publicističkog dela Salamona Jazbeca, *Magnissimum crimen. Pola stoljeća revizionizma u Hrvata*, Zagreb, 2008. Dekonstrukciju hrvatske etnomartirološke revizionističke paradigme (Blajburg i Križni put) priložili su učesnici istoimenog naučnog skupa, *Bleiburg i Križni put 1945,* Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Zagreb 12. travnja 2006, (ur. Juraj Hrženjak i dr.), Zagreb, 2007.

kama.[7] U postsocijalističkoj Hrvatskoj, u određenoj meri u Sloveniji, kasnije u dobroj meri u Srbiji, prerada prošlosti zadobila je uporište, svojevrsnu pokroviteljsku nišu, u državnim institucijama. U određenim aspektima prerade prošlosti u Srbiji, nakon 2000, možemo govoriti o pokušaju konstituisanja svojevrsne desno ideologizovane lože unutar institucija i ozvaničenju državne istorijske politike. Državne institucije postaju promoteri novog pogleda na nedavnu prošlost.

Tokom poslednjih 25 godina, na području Srbije, doprinos istorijske publicistike, štampanih i elektronskih medija radikalnoj preradi prošlosti, virulentniji je od doprinosa revizionističke akademske istoriografije. Ipak, doprinos revizionističke akademske istoriografije selektivnoj kulturi sećanja je dalekosežniji, naročito kada su revizionistički napori potpomognuti od strane državnih institucija i ohrabrivani od strane vladajućih političkih partija. Na taj način teze akademskog istorijskog revizionizma integrišu se u okvir državne istorijske politike.

T. Kuljić zaključuje da su „selektivno sećanje i organizovani zaborav bili važni agensi građanskog rata u Jugoslaviji, dok je revizionistička istoriografija bila u službi pravdanja novih nacionalnih ciljeva".[8] Ovaj zaključak dodatno potvrđuje naučno stanovište po kome je svaka organizovana prerada istorije „pokušaj pravdanja nečeg savremenog i izvor legitimnosti novih društvenih snaga".[9] „Važna osnova novog identiteta i objašnjenja krize istovremeno, bilo je svaljivanje tereta na prošlost. Što je kriza bila žešća (od nezaposlenosti do rata) bila je potrebna radikalnija prerada prošlosti."[10]

Reduciranje sećanja na razdoblje zajedničke države, relativizovanje ili minimiziranje pozitivnih aspekata jugoslovenske multietničke zajednice, naročito ignorisanje i nipodaštavanje zajedničke borbe jugoslovenskih naroda protiv fašističkog okupatora i kvislinštva tokom Narodnooslobodilačkog rata, imaju za cilj normalizovanje brojnih negativnih aspekata novih nacionalnih država. U srbijanskom slučaju paradigma-

7 Husnija Kamberović, „Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini", *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata. Kako se sjećati 1945. godine,* Zbornik radova, (ur. H. Kamberović), Sarajevo, 2006, str. 25–37; Marjan Dimitrijevski, „Historijske refleksije antifašističkog rata u Makedoniji u makedonskoj historiografiji 1991–2005.", *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata. Kako se sjećati 1945. godine,* Zbornik radova, (ur. Husnija Kamberović), Sarajevo, 2006, str. 55–63; Tchavdar Marinov, „Anticommunist, but Macedonian. Politics of Memory in Post-Yugoslav Macedonia", *Tokovi istorije*. Časopis instituta za noviju istoriju Srbije, 1–2/2009, Beograd, 2009, str. 65–83.

8 Todor Kuljić, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima", *Balkanski rašomon. Istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd, 2002, str. 7–8.

9 Todor Kuljić, „Prevladavanje prošlosti – idejna strana", *Godišnjak za društvenu istoriju*, VII, 2–3/2000, Beograd, 2000, str. 251–252.

10 *Isto*, str. 263.

tično je negativno tumačenje sintagme „bratstvo i jedinstvo“ u udžbenicima istorije za osnovnu i srednju školu: „parola 'bratstvo i jedinstvo' ograničavala je nacionalne i državne interese srpskog naroda“.[11] Ovakav pristup ima za cilj opravdavanje nacionalne homogenizacije koja prethodi etničkoj konfrontaciji početkom 1990-ih. Nacionalna homogenizacija razumeva se kao temelj ideološke platforme koja, negirajući internacionalističko nasleđe socijalističke Jugoslavije, insistira na stabilnom konsenzusu do koga se dolazi putem tzv. „nacionalnog pomirenja“ - koje je neostvarivo bez političke rehabilitacije domaćih kvislinških snaga iz perioda Drugog svetskog rata. „Nacionalno pomirenje“ nemoguće je bez radikalne revizije prošlosti.

Okosnicu revizije prošlosti u Srbiji, pored apsolutizovanja „komunističkih zločina“, tj. partizanske ratne retorzije i posleratne državne represije nad antikomunistima, predstavlja napor ka normalizovanju ravnogorskog četničkog pokreta, kao dominantnog i najmasovnijeg srpskog kvislinškog pokreta, uz zahtev za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića, kao najistaknutijeg predstavnika ovog pokreta. Osnovnu karakteristiku ovih sve glasnijih zahteva i sve usrdnijih napora, koji dobijaju otvorenu podršku državnih struktura, predstavlja neprihvatljivo zanemarivanje i prikrivanje zločinačke prakse ravnogorskog četničkog pokreta i Mihailovićeve komandne i političke odgovornosti. Slika naše nedavne prošlosti, kada je reč o normalizovanju četništva, opterećena je debelim impastom krvi.

Mnogo je lakše predstaviti ravnogorski četnički pokret i njegovog vođu kao nacionalne stradalnike i jedine spasioce nacije nego rasteretiti fašističkog bagaža kvislinške pokrete pod vođstvom Milana Nedića i Dimitrija Ljotića Stoga ukupni napori ka normalizovanju kvislinštva u novom poretku sećanja, podrazumevaju pre svega normalizaciju četništva.

Iako vlasti u Srbiji nakon 2000. izbegavaju nedvosmisleno poistovećivanje sa ideološkim i istorijskim nasleđem ravnogorskog četničkog pokreta, kao što su to u prvoj polovini prošle decenije otvoreno činile vlasti Republike Srpske, čitav niz političkih i pravnih poteza vlasti u Srbiji, u ovoj deceniji, svedoči o težnji ka uspostavljanju istorijskog kontinuiteta sa nasleđem ovog pokreta. Antikomunistički egzorcizam predstavlja ključni element modifikovane ravnogorske četničke ideologije kao paradržavne ideologije u Republici Srpskoj, početkom i sredinom 1990-ih, i institucionalizovane selektivne politike sećanja u Srbiji, tokom prve decenije novog veka.[12]

11 Miroljub Vasić, „Narodnooslobodilački rat 1941–1945. u udžbenicima istorije u Srbiji danas“, *Istinom protiv revizije Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941–1945*, Zbornik radova, (ur. Mladenko Colić i dr.), Beograd, 2009, str. 257.

12 Uklanjanje spomenika Blagoja Parovića (septembra 2009), koji je pola veka stajao na centralnom trgu u Nevesinju i predstavljao prepoznatljiv simbol ovog hercegovačkog gradića, petnaestak godina nakon pri-

Zakasnelo prevladavanje prošlosti u postsocijalističkoj Srbiji (pri čemu Miloševićev režim smatramo nominalno socijalističkim) posledica je ambivalentnog odnosa Miloševićevog režima prema definisanju istorijske politike. Kao ilustraciju Miloševićevog odnosa prema komemorativnom nasleđu socijalističke Jugoslavije i jugoslovenskog revolucionarnog pokreta dovoljno je navesti da je Milošević 1997. kao privatni korisnik uzurpirao pet muzejskih objekata Memorijalnog centra Josip Broz Tito. „Akt Miloševićevog useljenja u muzej pratilo je ukidanje Memorijalnog centra i spajanje ostataka centra sa Muzejom revolucije, čime je stvorena nova ustanova nazvana Muzej istorije Jugoslavije. Uprava novog muzeja ukinula je stalnu postavku nekadašnjeg Muzeja revolucije. Muzej 25. maj takođe je ispražnjen."[13]

„Miloševićev režim pripremio je današnji istorijskopolitički preokret. Društveno-politička situacija 1990-ih normalizovala je različite verzije istoriografskog ekstremizma."[14] Društveno-političke okolnosti nakon smene Miloševićevog režima, kao odraz ideološke platforme nekadašnjih opozicionih, a nakon 2000. vladajućih političkih partija, dodatno su ohrabrile revizionističke subjekte u potrazi za državnim pokroviteljstvom.

AKADEMSKI UVOD U POTONJI DRŽAVNI REVIZIONIZAM

Akademska istoriografija imala je „aktivnu ulogu posredujući novi željeni istorijski identitet" u procesu redefinisanja prošlosti u interesu političkih subjekata nakon raspada Jugoslavije. T. Kuljić navodi tri osnovna aspekta usmerenosti akademskog istorijskog revizionizma: 1) kontekstualizovanje domaćih napora ka „prevladavanju totalitarne prošlosti" na široj epohalnoj razini, 2) konstrukcija novih junaka, žrtava i dželata, 3) usmerenost novih istoriografskih istraživačkih prioriteta.[15]

Kao paradigmatične primere akademskog uvoda u definisanje državne istorijske politike u Srbiji nakon 2000, navešćemo tri istoriografska rada i jedan udžbenik,

---

vidnog jenjavanja nacionalističke i antikomunističke plime u Republici Srpskoj, treba posmatrati kao odjek revizionističkih napora u matici. Blagoje Parović: sindikalni i komunistički aktivista, član CK KPJ, politički komesar 13. internacionalne brigade Španske republikanske armije; rođen 1904. u Nevesinju, poginuo 6. jula 1937. na frontu kod Viljanueva de la Kadanja, u Španiji.

13 Ljiljana Cetinić, „Memorijalni centar Josip Broz Tito posle 1991–2008. godine", *Istinom protiv revizije Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941–1945*, Zbornik radova, (ur. Mladenko Colić i dr.), Beograd, 2009, str. 353.

14 Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002, str. 473–474.

15 *Isto*, str. 471–472.

nekolicine autora: Veselina Đuretića (1933), Koste Nikolića (1963), Bojana Dimitrijevića (1968), Srđana Cvetkovića (1972). Upravo u ovim istoriografskim radovima moguće je uočiti najkarakterističnije stereotipe koji su vremenom integrisani u svojevrsni revizionistički argumentarijum. Trojica od četvorice navedenih autora, tokom ove decenije pružili su neposredan doprinos državnoj reviziji prošlosti, učešćem u radu državnih institucija, državnih komisija ili kao pisci udžbenika istorije.

Dvotomna studija Veselina Đuretića, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* (Beograd, 1985), pojavila se u izdanju Balkanološkog instituta SANU, ustanove u kojoj je Đuretić bio zaposlen. U momentu objavljivanja studije Đuretić je bio naučni saradnik Balkanološkog instituta, član Saveza komunista Jugoslavije, autor četiri monografske studije i više desetina radova iz oblasti Narodnooslobodilačkog rata, istorije međunarodnih odnosa i međunarodnog radničkog pokreta.

Đuretićeva studija po prvi put implicira nekoliko teza koje do tad nisu egzistirale u jugoslovenskoj istoriografskoj literaturi i koje će tokom naredne decenije biti dodatno razrađivane, akcentovane i radikalizovane u nekolikim „ravnogorskim istorijama".

Autor je upotrebio literarnu konstrukciju četničke emigracije o presudnoj ulozi savezničkog faktora na jugoslovenska ratna zbivanja, naročito na ishod ratnih sukoba, dodeljujući saveznicima ulogu presudnih arbitara. Kao što je primetio Nikola Pejnović, ratni komesar 6. ličke divizije i rukovodilac Centra za strategijska istraživanja Generalštaba JNA, u kritičkom prikazu Đuretićeve studije, ovakav pristup predstavlja „pokušaj da se četnici ne samo politički i moralno rehabilituju već i da se dokaže da njih nisu pobedili unutrašnji protivnici – pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta, već su, navodno, žrtve međunarodne zavere", čime su devalvirani ukupni borbeni napori NOP-a.[16]

Autor istupa sa tezom o „dva antifašistička centra", odn. sa tezom o „četničkom antifašizmu". Pokušavajući da obrazloži ovu tezu, Đuretić iznosi kontradiktorno stanovište: „Četnički antifašizam, u prilagođavanju datoj okupacionoj situaciji, dozvoljavao je razne oblike ponašanja – od borbenog (sporadičnog i ograničenog), preko samoodbrambenog na teritorijalnoj osnovi, do kolaboracionističkog, na antikomunističkoj osnovi, koji je katkada negirao samu prirodu antiokupatorskog opredjeljenja naroda."[17] Isto tako, autor koncizno pojašnjava „motive privremenih

16 Nikola Pejnović, „'Saveznici i jugoslovenska ratna drama' Veselina Đuretića", *Istinom protiv revizije Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941–1945*, Zbornik radova, (ur. Mladenko Colić i dr.), Beograd, 2009, str. 261. (prikaz izvorno objavljen u časopisu *Vojno delo*, 1/1986)

17 Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Beograd, 1985, str. II/192–193.

antikomunističkih kompromisa" ravnogorskog četničkog pokreta sa okupatorom, tezom o „zaštiti srpskog naroda od represalija"[18], koja se tada po prvi put, u ovom slučaju – stidljivo, pojavljuje u domaćoj istoriografskoj literaturi, da bi u naredne dve decenije bila podrazumevana kao navodna istorijska datost. Kako ističe pisac kritičkog prikaza Đuretićeve studije, pukovnik Pejnović, „autor preuzima angažman moralnog i političkog opravdavanja četničke kolaboracije, jer je za njega dovoljan antikomunistički motiv za pravdanje nacionalne izdaje; na osnovu toga stvara se vratolomna pojmovna i politička logika prema kojoj se istovremeno može biti fašistički saradnik i antifašista".[19] Isto tako, „autor nije na visini naučne objektivnosti ni kada objašnjava razloge za represalije nad narodom u Srbiji kao primarni, pa čak i jedini motiv četničkog opredeljivanja i ponašanja za vreme rata."[20] Treba napomenuti da autor ignoriše činjenicu da su upravo četnici u ruralnim delovima Srbije najaktivnije učestvovali u represalijama nad lokalnim stanovništvom, neretko prevazilazeći represalije okupatora i kvislinškog aparata, što je suštinski doprinosilo gušenju oslobodilačkog pokreta i otežavanju pružanja otpora okupatoru na tlu Srbije.

Đuretić pokušava da stidljivo formuliše tezu o vođenju nacionalne politike i borbe za nacionalno oslobođenje srpskog naroda kao isključivoj odlici ravnogorskog četničkog pokreta, dok nacional-oslobodilačku borbu vođenu od strane partizanskog pokreta eufemistički signira kao „revolucionarni internacionalizam", odričući nacional-oslobodilački atribut pokretu predvođenom od strane Komunističke partije Jugoslavije.

Autor prenebregava činjenicu da ustavna i statusna problematika budućeg državnog uređenja, uključujući federalnu strukturu nove države i rešeno nacionalno pitanje, nisu rezultat stranog upliva, napose rezultat podražavanja sovjetskog ustavnog i državnog uređenja, već rezultat izborenog prava na ravnopravnost jugoslovenskih naroda tokom zajedničke borbe protiv fašizma.

Nemački izvori o četničkim antiokupatorskim akcijama, korišćeni u emigrantskoj istoriografiji, a u celini u knjizi Ivana Avakumovića, *Mihailović prema nemačkim dokumentima* (London, 1969), nisu sporni, niti su, kako je apostrofirao prof. Branko Petranović, u kontekstu kritičkog razmatranja Đuretićeve studije, „sporne či-

18 *Isto*, str. I/176. (u prvom izdanju studije umesto termina „represalija" stajao je termin „neprijatelja"; uvođenje drugog termina autor se prividno rastereću je kritičkih opaski, kao što prividno dodatno racionalizuje strategiju ravnogorskog četničkog pokreta)

19 Nikola Pejnović, *n.d.*, str. 265.

20 *Isto*, str. 266–267.

njenice o progonima četnika, racijama protiv njihovih simpatizera, ekspedicijama da se otkriju i unište njihovi štabovi u Srbiji 1943, ili o incidentima koje su četnici imali s Nemcima posle 1941." Međutim, Petranović iz više razloga ne daje bitno značenje ovim pojavnostima: „Radi se o sporadičnim akcijama, bez većeg i trajnijeg intenziteta: neke su iznuđene u nužnoj odbrani ili isprovocirane od zapadnih saveznika, odnosno njihovih oficira u misijama pri Mihailovićevom štabu; izvesne akcije su izvedene u vreme krize pokreta, kada je deo oficira hteo da izbegne sudbinu Mihailovića ili u času kada su se snage NOVJ nalazile pred susretom sa jedinicama Crvene armije."[21]

Nakon prvog izdanja Đuretićeve knjige koju je publikovao Balkanološki institut SANU, kao svojevrsni ideološki azil, iste 1985. usledilo je i drugo izdanje, ovog puta u suizdavaštvu Balkanološkog instituta i Narodne knjige. Treće, autorsko, izdanje knjige, iz naredne godine, zabranjeno je sudski putem (uskoro je Vrhovni sud Srbije opovrgao zabranu koju je izrekao Okružni sud u Beogradu), dok je Đuretić prethodno, novembra 1985, isključen iz članstva SKJ, „formalno zbog nacionalne netrpeljivosti i šovinizma".[22]

Tokom 1990-ih, Đuretić će postati jedan od rubnih protagonista srpske nacionalističke ideokratije, dok njegov naučni rad doživljava primetnu oseku. Đuretić je 1993. izabran za „počasnog senatora Republike Srpske", a krajem decenije angažovao se u radu „Odbora za istinu o Radovanu Karadžiću". Iako je jedan od utemeljivača istorijskog revizionizma u srpskoj istorijskoj nauci, Đuretić nije, za razliku od nekih mlađih kolega, uzeo učešća u projektu definisanja državne istorijske politike (naime, blizak je opozicionoj Srpskoj radikalnoj stranci). Zajednički sadržilac gotovo svih Đuretićevih napisa i javnih izjava u poslednjih dvadesetak godina, predstavlja radikalan otklon prema komunističkom internacionalizmu.

Knjiga dvojice naučnih saradnika Instituta za savremenu istoriju, Bojana Dimitrijevića i Koste Nikolića, *Đeneral Mihailović. Biografija* (Beograd, 2000), zamišljena je kao „kruna napora" odn. „završetak jednog dugoročnog projekta" vezanog za rad na „ravnogorskoj istoriji". Biografija generala Mihailovića objavljena je u izdanju izdavačke kuće jedne političke stranke. „Iako je *Srpska reč* izdavačka kuća iz orbite Srpskog pokreta obnove, ni ova ni prethodne naše knjige ne predstavljaju rad u okviru partijske delatnosti. Puka je, recimo, slučajnost da su se završni radovi za izdavanje ove knjige poklopili sa izbornom kampanjom u kojoj je kao pred-

21 Branko Petranović, „Fama o antifašizmu četnika", *Politika*, LXXXIII, 25959, Beograd, 12.1.1986, str. 10.

22 Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961–1991*, Beograd, 2003, str. 237–238, 241.

sednički kandidat nastupio đeneralov unuk Vojislav Mihailović (avgust-septembar 2000). (...) Ravnogorstvo i đenerala Dražu ne baštini samo jedna stranka, već oni pripadaju tradiciji celog srpstva. Vreme i događaji iz protekle decenije to su samo potvrdili."[23]

Kako bismo prikazali tendenciozan pristup biografa generala Mihailovića u oceni njegove ličnosti i istorijske figure, ograničićemo se na neke zaključke njihovog dela. Kazujući o slomu ravnogorskog četništva, autori ističu da je „tragedija Mihailovića i njegovih vojnika" u tome što pred kraj rata nisu uspeli održati „jednu široku slobodnu zonu", da bi potom izneli teleološki zaključak: „ali njihova žrtva nije bila besmislena, ponajmanje uzaludna"[24], iako iz čitavog prethodnog poglavlja nije teško zaključiti koliko je bosanska anabaza ostataka četničkih formacija, poslednjih meseci rata, predstavljala besmisleno i zaludno manevrisanje. Ističući Mihailovićeve „strateške greške", autori navode kako je Mihailović pogrešio jer u jesen 1941. težište svog delovanja nije izmestio van Srbije, konkretno na područje Bosne i Hercegovine, jer „moguće da bi na ovoj teritoriji bio prihvaćen kao svenarodni vođa", pri čemu autori zaboravljaju da istaknu kako je Mihailović bio u prilici da se nakon 20. septembra 1944, nakon prelaska u Bosnu, nametne tamošnjem stanovništvu kao „svenarodni vođa", što se okončalo katastrofom njegovog pokreta. Kao „drugu veliku stratešku grešku" generala Mihailovića, njegovi biografi ističu „sklapanje neprirodnog saveza sa partizanima, septembra 1941."[25] Iako je očigledno koliko je prvobitno savezništvo između partizanskog i ravnogorskog četničkog pokreta bilo uslovljeno nadasve događajima nad kojima Mihailović nije imao kontrolu, niti ih je mogao usmeravati, autori su predimenzionirali Mihailovićevu realnu ulogu u spontanom partizansko-četničkom savezništvu početkom ustanka, zapostavivši njegovu ključnu ulogu u otpočinjanju sukoba dva pokreta. Umesto da su analizirali značaj i razvoj NOP-a kao revolucionarnog subjekta, autori fatalističkim tumačenjima „komunista i njihovog moćnog i nemilosrdnog aparata", nisu pravilno rastumačili potencijal i gubitničku poziciju Mihailovićevog pokreta.[26]

U hronologiji, na kraju knjige, autori jasno ispoljavaju vlastiti aistorični negacionizam: „20. oktobra 1944. 'oslobođen' Beograd. Počinje komunističko ropstvo srpskog naroda."[27]

23 Bojan Dimitrijević, Kosta Nikolić, *Đeneral Mihailović. Biografija*, Beograd, 2000, str. 498.

24 *Isto*, str. 427.

25 *Isto*, str. 471–472.

26 *Isto*, str. 473.

27 *Isto*, str. 484.

Sublimirajući ličnost generala Mihailovića, autori navode emfatične reči Slobodana Jovanovića, predsednika emigrantske vlade, kao „najtačniju istorijsku ocenu o đeneralu Mihailoviću": „Za života on je bio gonjen, klevetan, *mučen* i najzad umoren. Njegovo *telo je razneto na komade* i on nema groba. Ali on i dalje živi u duši srpskog naroda i tu će živeti zauvek, dokle srpsko ime bude trajalo" (kurziv: M.R). Autori nisu pojasnili na osnovu čega poklanjaju pažnju opsenarskim tvrdnjama S. Jovanovića, koje poetizuju ličnost generala Mihailovića, nazivajući ih „najtačnijom istorijskom ocenom". Neutemeljene su Jovanovićeve tvrdnje kako je general Mihailović bio *mučen* nakon hapšenja i kako je njegovo telo *razneto na komade*, nakon izvršenja smrtne presude.

Bojan Dimitrijević, viši naučni savetnik pri Institutu za savremenu istoriju, kao član Demokratske stranke, tokom ove decenije obavljao je više savetničkih i stručnih delatnosti u okviru državnih institucija: savetnik za reforme ministra odbrane Borisa Tadića u Vladi Državne zajednice SCG, rukovodilac tima koji je izradio Strategiju odbrane SCG, savetnik predsednika Republike Srbije Borisa Tadića za vojna pitanja (od 2006), pomoćnik ministra odbrane Dragana Šutanovca za ljudske resurse u Vladi Republike Srbije, autor nacrta Strategije nacionalne bezbednosti (maj 2006).

O ideološkoj signaturi B. Dimitrijevića kazuju njegovi pokušaji relativizovanja kvislinške uloge D. Ljotića i, naročito, M. Nedića, u izjavama medijima. „Izvesno je sledeće: ni Ljotić ni Milan Nedić nisu bili petokolonaši, a za diskusiju je može li se njihova uloga - naročito Nedićeva - kvalifikovati i kao kvislinška. Generalno uzev, među Srbima i Slovencima nije bilo organizovane pete kolone. Ako uopšte zbog toga na neku političku grupu treba ukazati prstom, to najpre mogu biti komunisti zbog poznatog blagonaklonog stava koji je imao Sovjetski Savez prema invaziji sila osovine na Jugoslaviju."[28] Dimitrijević ignoriše istorijsku realnost vezanu za neposrednu saradnju administrativnog i represivnog aparata i oružanih formacija pod kontrolom ove dvojice političkih figura, sa nemačkim okupatorom, jednako kao što ignoriše činjenicu da je KPJ, kao jedina politička snaga u porobljenoj Jugoslaviji, još tokom Aprilskog rata (15. aprila 1941), prvim ratnim saopštenjem pozvala narode Jugoslavije na nepristajanje razbijanja zemlje i nastavak pružanja oružanog otpora okupatoru. Dimitrijević je 19. septembra 2010. na Televiziji B92 iskazao nadanje da će nakon rehabilitacije Dragoljuba Mihailovića uslediti i rehabilitacija Milana Nedića.

Kosta Nikolić je jedan od autora udžbenika iz istorije za završne razrede gimnazije (*Istorija 3/4*, prvo izdanje: Beograd, 2002). U ovom udžbeniku upadljivo je nega-

28 Srboljub Bogdanović, „Dimitrije Ljotić: desna epopeja", *NIN*, 2709, Beograd, 28.11.2002, str. 27.

tivno tumačenje istorije jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, napose data je negativna slika razvoja KPJ i neafirmativna predstava Narodnooslobodilačkog pokreta, što korespondira sa zaključcima nekih ranijih Nikolićevih istoriografskih radova sa prepoznatljivom asimetričnom istorijskom perspektivom.[29]

Prema autorima udžbenika, KPJ je od samog svog osnivanja remetilački faktor unutar Kraljevine Jugoslavije, zbog zagovaranja „direktne revolucije i dolaska na vlast nasilnim putem", što se tobože potkrepljuje tvrdnjom: „jedna od bitnih karakteristika tog opredeljenja biće i terorizam".[30] Autori koriste antikomunistički stereotip o navodnoj pripremi komunističkog prevrata početkom dvadesetih. U ovom razdoblju KPJ predstavlja masovnu legalnu partiju i nije u organizacionom smislu partija lenjinističkog tipa (kadrovska ilegalna partija), kakva će konačno postati početkom tridesetih; prema tome, KPJ početkom dvadesetih nije bila sposobna za revolucionarni prevrat. Sem toga, partijsko rukovodstvo je osuđivalo akte individualnog terora koji je imao određeni broj pristalica među mlađim članstvom. Ignorišući ove činjenice, autori zanemaruju čitav korpus naučnih radova jugoslovenske istoriografije koja je podrobno analizirala ovo pitanje. U daljem razmatranju političke istorije Kraljevine Jugoslavije, autori nijednom ne pominju KPJ, njen politički razvoj i izloženost brutalnim progonima. Takođe, autori nisu pojasnili na koji način je jedna *nevidljiva* politička partija, koja po njima nije bila prisutna u političkom životu nakon 1921, uspeva da nakon dvadeset godina hibernacije, organizuje masovan ustanak protiv okupatora u svim delovima zemlje. Navedene nenaučne teze o ulozi KPJ tokom 1920-ih prisutne su u magistarskoj tezi Koste Nikolića publikovanoj pod nazivom *Boljševizacija Komunističke partije Jugoslavije, 1919-1929.* (Beograd, 1993). Iako su ove Nikolićeve teze naučno osporene[31], njemu je omogućeno da ih kolportira kao jedan od autora udžbenika istorije.

Sumirajući ukupnost antikomunističke stereotipije u delu udžbenika koji se odnosi na Narodnooslobodilački rat, istoričar Miroljub Vasić navodi da autori daju isključivo svoje privatno tumačenje ovog istorijskog fenomena, „što je, kada su udžbe-

29 Upor.: Kosta Nikolić, *Istorija Ravnogorskog pokreta*, 1–3, Beograd, 1999; Kosta Nikolić, *Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd, 2000; Bojan Dimitrijević, Kosta Nikolić, *Đeneral Mihailović. Biografija*, Beograd, 2000.

30 Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović, Zorica Špadijer, *Istorija 3/4 za III razred gimnazije prirodno matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Beograd, 2005, str. 114–115.

31 Toma Milenković, „Nedoslednosti u primeni istorijske metodologije", *Istorija 20. veka*. Časopis Instituta za savremenu istoriju, XI, 1/1994, Beograd, 1994, str. 201–222; Toma Milenković, „Još jednom o nedoslednosti u primeni istorijske metodologije", *Istorija 20. veka*. Časopis Instituta za savremenu istoriju, XII, 1/1995, Beograd, 1995, str. 169–182.

nici, kao opšte dobro u pitanju, nedopustivo". Vasić navodi sledeće karakteristične teze domaće revizionističke istoriografije koje su uvršćene u sadržinu teksta udžbenika: 1) „KPJ je glavni krivac za građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945, a narodno-oslobodilačkog i antifašističkog rata faktički i nema", 2) „četnički pokret Draže Mihailovića je antifašistički, nacionalni, rodoljubivi pokret, a njegova dogmatična strategija i politika (kao i kvislinštvo Milana Nedića) bila je u interesu srpskog naroda", 3) „pobeda NOP-a, NOVJ i stvaranje nove Jugoslavije nisu rezultat njihove oslobodilačke, antifašističke borbe i doprinosa silama antihitlerovske koalicije, već izdaje četničkog pokreta od strane zapadnih saveznika".[32]

Nije preterano reći da ovaj udžbenik predstavlja vrlo karakterističan primer izmene sadržaja slike istorije i nametanja nove matrice kulture sećanja u postsocijalističkoj Srbiji.

Kako bismo prikazali tendenciozan pristup autora udžbenika u opisivanju i tumačenju zbivanja Drugog svetskog rata na tlu Srbije i Jugoslavije, ograničićemo se na tumačenje „pokreta otpora srpskog naroda", „okupacionog sistema i ustanka" i „sloma ustanka i građanskog rata u Srbiji".

Iako je nesporno da je ravnogorski četnički pokret, kako navode autori „samonikli pokret nastao od ostataka jugoslovenske vojske", u udžbeniku nije naglašeno da su prve oružane akcije ravnogoraca usledile mesec dana nakon prvih partizanskih akcija, i da je prvo pismeno naređenje Dragoljuba Mihailovića za formiranje odreda i naredba o njegovim zadacima usledila tek sredinom avgusta 1941.[33] Štaviše, autori nemušto dovode u pitanje posleratno tumačenje hronologije ustanka i partizanskog prvenstva u otpočinjanju ustaničkih akcija, odn. posleratno komemorisanje 7. jula, rečenicom: „Na taj način trebalo je pokazati da su komunisti prvi krenuli u oslobodilačku borbu."[34]

Autori tendenciozno prikazuju razloge i hronologiju partizansko-četničkih sukoba 1941. u Srbiji („insistiranje NOP-a na socijalnoj revoluciji"),[35] prećutkujući snažan četnički doprinos razbijanju jedinstvenog ustaničkog fronta, kao i činjenicu da su četnici otpočeli napad na partizane unutar same slobodne teritorije, u momentu kada Nemci vrše snažan oružani pritisak na glavninu partizanskih jedinica na

32 Miroljub Vasić, „Narodnooslobodilački rat 1941–1945. u udžbenicima istorije u Srbiji danas", *Istinom protiv revizije Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941–1945*, Zbornik radova, (ur. Mladenko Colić i dr.), Beograd, 2009, str. 255.

33 Venceslav Glišić, *Užička republika*, Beograd, 1986, str. 183.

34 K. Nikolić, N. Žutić, M. Pavlović, Z. Špadijer, *n.d.*, str. 142.

35 *Isto*, str. 152.

obodima Užičke republike. Napore partizanskog pokreta ka širenju slobodne teritorije u Bosni, počev od decembra 1941, prelaskom glavnine partizanskih snaga iz Srbije i Crne Gore u Bosnu, autori karakterišu kao „širenje građanskog rata",[36] zanemarujući činjenicu da partizanske jedinice na ovom području u pretežnoj većini oružanih sukoba nastupaju protiv oružanih snaga NDH, nemačkog i italijanskog okupatora, dok četničke formacije na ovom području, upravo na osnovu instrukcija Mihailovića, vrše napade na partizanske formacije, da bi potom uzeli učešća u otvorenoj kolaboraciji.

Autori naglašavaju da „naizgled protivurečne odnose pokreta otpora sa okupacionim snagama" treba posmatrati u kontekstu „ideoloških podela", što je opet posledica „krvavog građanskog rata u kome je sve bilo dozvoljeno". Kada opširno prepričavaju sadržaj sastanka Dragoljuba Mihailovića sa predstavnicima nemačke okupacione komande oko obustavljanja neprijateljstava, autori ne naglašavaju Mihailovićevu spremnost da obustavi neprijateljstva, njegovo nastojanje da se distancira od učešća pojedinih vojno-četničkih odreda u napadima na nemačke garnizone, septembra 1941, kao što ne pominju Mihailovićeve reči zabeležene u zapisniku sa ovog sastanka: „Zahtevam da mi se omogući da nastavim borbu protiv komunizma koja je počela 31. oktobra. Neophodno je imati municiju. Računajući s tim došao sam ovamo. (...) Borba protiv okupatora bila je nužno zlo kako narodne mase ne bi prešle na stranu komunista. (...) Molim da mi se još noćas, u interesu srpskog naroda i u nemačkom interesu, ako je moguće, isporuči municija. U tom slučaju ne bi više došlo do prepada na nemačke trupe."[37] Kako bi pojasnili očiglednu kontradikciju vezanu za Mihailovićevo insistiranje na potraživanju naoružanja i municije, autori nemušto ističu: „Mihailović je tražio naoružanje od Nemaca kako bi potukao partizane u građanskom ratu", imajući potrebu da ovu tvrdnju dodatno obrazlože sledećom konstatacijom: „Tražio je oružje i municiju (jednu ograničenu količinu) kako bi se suprotstavio partizanima, koji su imali fabriku oružja u Užicu, ali nije Nemcima ponudio zajedničku borbu".[38] Na osnovu prethodnog poglavlja u kome su priloženi navodni uzroci za otpočinjanje „građanskog rata" i navodno partizansko prvenstvo u odgovornosti za izbijanje sukoba, korisnicima udžbenika se sugeriše kako nije ni potrebno pojasniti kontroverzu vezanu za Mihailovićevu platformu u pregovorima s okupatorom. U autorskoj interpretaciji ovog istorijskog događaja insistira se na Mihailovićevom odbijanju bezuslovne predaje, što su izričito zahtevali predstavnici okupatora, dok se tendenciozno tumače

36 *Isto*, str. 161.

37 *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941–1944*, (pr. Jovan Marjanović), Beograd, 1976, str. 19–21.

38 K. Nikolić, N. Žutić, M. Pavlović, Z. Špadijer, *n.d.*, str. 165–166.

Mihailovićeve reči koje na najbolji način odslikavaju stvarne uzroke otpočinjanja partizansko-četničkih sukoba („neću da dozvolim da Srbija postane komunistička“). Relativizovanje Mihailovićeve spremnosti da otvoreno iskaže oružana neprijateljstva protiv partizana, uz zahteve za nemačkim naoružanjem, ima za cilj da prikriju stvarni angažman Mihailovićevog pokreta u kritičkim danima nemačke ofanzive na slobodnu ustaničku teritoriju: obustaviti neprijateljstva prema nemačkom agresoru i napasti partizane u momentu nemačke ofanzive, značilo je svrstavanje na stranu okupatora.

Kratka biografija Milana Nedića, priložena u udžbeniku, nedopustivo je afirmativna, jer ignoriše brojne negativne aspekte Nedića kao političke i istorijske figure. Kada govore o formiranju Srpske državne straže, koju je Nedić oformio „za borbu protiv ustanika“, autori neutemeljeno ističu da se SDS „podjednako borila protiv partizana i četnika“,[39] prećutkujući da je većina vojno-četničkih odreda početkom 1942. bila legalizovana od strane Nedićeve vlade i privremeno integrisana u njenu oružanu silu, kao i činjenicu da su ravnogorski četnici sadejstvovali protiv partizana zajedno sa pripadnicima nedićevskih kvislinških formacija, naročito tokom 1944, jednako kao što je prećutana činjenica o određenim oblicima saradnje ravnogorskog pokreta i kvislinških struktura u toku prve ratne godine.[40] Isto tako, autori prećutkuju da su odredi Nedićeve SDS učestvovali u likvidacijama civila, koji ni na koji način nisu bili uzeli učešća u ustaničkoj borbi: npr. pripadnici Nedićevih oružanih snaga streljali su 310 leskovačkih Roma, 14. decembra 1941.[41] Takođe, autori prećutkuju da su pripadnici Nedićevog represivnog aparata (Specijalna policija) učestvovali u hapšenjima Jevreja koji su uspeli da izbegnu prvi talas nacističkog pogroma.[42] Neobjašnjivo je odsustvo pominjanja logora u okupiranoj Srbiji, napose logora Banjica, i ulozi represivnog aparata Nedićeve vlade u zločinima nad logorašima. Isto tako, autori ne pominju Nedićev susret sa Adolfom Hitlerom (Rastenburg u Istočnoj Pruskoj, 18. septembar 1943).

Obimno delo *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953.* (Beograd, 2006), beogradskog istoričara Srđana Cvetkovića (istraživača-saradnika Instituta za savremenu istoriju i saradnika Istraživačko-izdavačkog centra Demokratske stranke)

39 *Isto*, str. 147.

40 Žarko S. Jovanović, „Kolaboracija Draže Mihailovića sa kvislinzima u Srbiji 1941.“, *Vojno-istorijski glasnik*, XLII, 1–2/1998, Beograd, 1998, str. 74–85.

41 Hranislav Rakić, „Masovna streljanja 14. decembra 1941. u Leskovcu“, *Leskovački zbornik*, 21, Leskovac, 1981, str. 65–70.

42 Branislav Božović, „Specijalna policija i stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941–1944“, *Jevrejski istorijski muzej – Zbornik*, 8, Beograd, 2003, str. 77–172.

na temu državne represije u posleratnoj Srbiji (Jugoslaviji), koja je u domaćoj istoriografiji predugo zapostavljana, pored prividne sveobuhvatnosti, predstavlja samo obol verifikaciji srpskog nacionalističkog mita o *komunističkoj vladavini kao najtežem periodu u modernoj istoriji nacije*. Ovaj nacionalistički mit korespondira sa literarnom konstrukcijom srpskih neokonzervativnih intelektualaca prema kojoj je „srpski narod izgubio Drugi svetski rat" (Dušan T. Bataković). Autor insistira na viktimizaciji građanske klase (reprezent nacionalne martirije) kao „najveće žrtve posleratnog komunističkog režima", prema peripatetičkom shvatanju tragičnosti po kome junaci antičkih tragedija moraju da budu visokog roda (prema autorovoj interpretaciji to je tzv. „nacionalna elita").

U autorovom karakterisanju političke ličnosti predsednika kvislinške vlade, Milana Nedića, primetno je relativizovanje odgovornosti ovog ratnog zločinca i kolaboracioniste, koga nacionalistička ideokratija afirmiše kao *nacionalno odgovornog državnika*. „Pored proglasa i apela zabludelima, Nedićev režim je ispoljio brigu za izbegle od ustaškog terora, ali je i ublažio nemačke odmazde u Srbiji (njemu se pripisuje sprečavanje masovne odmazde u Užicu posle sloma Užičke republike). Komunistička propaganda ga je poredila sa Antom Pavelićem, koji je bio najveći krvolok srpskog naroda, dok je Nedić u okviru realpolitike pokušavao da olakša njegovu nesreću".[43]

Nedićevi *proglasi i apeli zabludelima* predstavljaju opravdavanje nemačkog okupatora i pozive na istrebljenje učesnika oslobodilačkog pokreta. U *proglasima i apelima zabludelima* Nedić neposredno poziva na istrebljenje sunarodnika koji su uzeli učešća u oslobodilačkom pokretu: „Rat besni Evropom. Smrtni njen neprijatelj komunizam, strašna azijatska bolest još je pred njenim vratima. Dve godine pokušava on da izvrši ovaj svoj satanski posao. Što Evropa još živi, hvala budi Velikom Nemačkom Rajhu koji na Istoku brani evropsku civilizaciju. Tome komunizmu je mati crvena aždaja – boljševizam. To je pogana misao, koja je iznikla u satanskom jevrejskom mozgu." Ili: „Junaci, branioci otadžbine. Naročito morate zatirati komuniste i boljševike, koji hoće da unište sve što je srpsko. Satirite ih i ubijajte. Trebite taj kukolj iz srpske narodne njive." Ili: „Najveći neprijatelj Srpstva je komunizam. Njega treba trebiti iz srpske narodne njive bez milosti, do kraja. Svuda organizovati srpske oružane jedinice protivu komunista uz pomoć nemačku i sa njima lojalno sarađivati svuda."[44] Autor koristi revizionističku konstrukciju prema kojoj se angažman M. Nedića tokom nacističke okupacije prikazuje kao „očuvanje

43 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd, 2006, str. 142–143.

44 Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2006, str. 314–315, 369, 374–375, 386.

biološke supstance srpskog naroda".[45] Autor zanemaruje da su pripadnici Nedićeve Srpske državne straže učestvovali u masovnim streljanjima u srpskim gradovima, kao i da su tokom okupacije hapsili i internirali u logore na hiljade pripadnika, simpatizera i članova porodica oslobodilačkog pokreta, što se neposredno kosi sa tezom o „očuvanju biološke supstance srpskog naroda".

U kratkom odeljku „Žrtve rata i represije u Srbiji 1941-1944", autor ponajmanje govori o iskustvu, strukturi i broju žrtava Drugog svetskog rata u Srbiji, kao i o kolaboracionističkim formacijama koje su vršile zločine u Srbiji, ali još jednom iskazuje privrženost literarnim konstrukcijama antikomunističke stereotipije: „Cilj [kolektivističkih ideologija] bio je i biološko uništenje pojedinih rasnih i etničkih grupa ili socijalnih slojeva, a ne samo vojni poraz neprijatelja",[46] insinuirajući kako je cilj revolucionarnih pokreta predvođenih partijama boljševičkog tipa, bio uništenje pojedinih društvenih klasa, parafrazirajući nenaučne kvalifikacije tzv. totalitarističkih teorija: „*klasni genocid*" i „*rasni i klasni totalitarizam*".

U delu knjige koji se neposredno odnosi na naslovnu temu, autor u nekoliko navrata insistira na tezi da je nova, posleratna vlast „pod vidom kažnjavanja saradnika okupatora i ratnih zločinaca", zapravo osmislila „zatiranje građanskog društva", „parlamentarne demokratije, tržišne ekonomije i privatno-svojinskih odnosa u privredi". Represija nad građanskom klasom, prema Cvetkoviću, sprovođena je „sve do poslednje decenije XX veka".[47]

„Pobedom revolucionarnih snaga nad fašizmom, kolaboracijom i snagama legalizma u Srbiji, s jeseni 1944, otvorena je mogućnost KPJ da krene u brz, radikalan i sveopšti društveni preobražaj imajući kao uzor sovjetski model"[48]. Ova rečenica korespondira sa poznatim stereotipom o *komunističkom preuzimanju vlasti*. Poput ruskih boljševika, nakon 1917, jugoslovenski komunisti, nakon 1944, suočavaju se sa činjenicom da „niko ne drži nikakvu vlast koja bi mogla da mu se oduzme; boljševici ne samo što nikome nisu oduzeli vlast, oni su morali tu vlast iznova da stvore" (Moše Levin). Paradržavni aparat M. Nedića, nije imao nikakvu realnu vlast u Srbiji; izbeglička vlada u Londonu nije uživala relevantnu podršku jugoslovenskog stanovništva, pre svega zbog favorizovanja četničkog pokreta D. Mihailovića (niti je preovlađujuće siromašno stanovništvo priželjkivalo povratak predratnog društveno-ekonomskog *statusa quo*, kao što većina stanovnika nije osudila detronizaci-

45 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 142.

46 *Isto*, str. 151.

47 *Isto*, str. 160, 169.

48 *Isto*, str. 160.

ju dinastije Karađorđević). Najznačajniju tekovinu antifašističke borbe predvođene komunistima, predstavlja očuvanje zajedničke jugoslovenske države. Ova tekovina, u jugoslovenskom kontekstu, jednako je značajna „postignuću ruske revolucije, koji ne poriču čak ni njeni neprijatelji: to da Rusija nakon Prvog svetskog rata nije razbijena u paramparčad" (Erik Hobsbaum). Ono što je bilo presudno u oba slučaja (ruskom i jugoslovenskom) jeste „centralizovana lenjinistička struktura boljševičke partije, institucija izgrađena radi disciplinovane akcije i, prema tome, *de facto* radi izgradnje države."[49] Jugoslavija je posle rata bila moguća jedino kao federalna socijalistička država, i zbog toga je Narodnooslobodilački pokret, kao „novi subjekat unutrašnjeg suvereniteta" (Đorđe Stanković), državotvoran pokret.

Autor ne razlikuje izvorno od reaktivnog tj. povratnog nasilja. Bilans reaktivnog nasilja u Srbiji nakon oslobođenja, uslovljen je pre svega osvetom zbog zločina koje su počinili okupator i njegovi saučesnici. Narod Srbije je tokom tri godine strahovlade okupatora, nedićevskih i ljotićevskih kolaboracionista i četničke rojalističke vojske (u ruralnom delu zemlje gde su četnici bili mnogo prisutniji, i gde su počinili brojnija zverstva od Nemaca), jasno prepoznao da komunisti predvode oslobodilačku borbu, da su antagonizovani protiv onih koji čine zločine nad narodom, i da podnose najveće žrtve za oslobođenje zemlje. Komunisti i simpatizeri komunističkog pokreta u Srbiji, predstavljali su istinsku *partiju streljanih* (*le parti des fussilés* – termin koji simbolizuje borbu Komunističke partije Francuske protiv nacizma i kolaboracionizma).

Jedan od najspornijih delova knjige, koji dodatno dovodi u pitanje naučnost Cvetkovićeve studije, jeste pokušaj prikrivene apologije pripadnika kvislinškog aparata i onih koji su tokom okupacije davali javnu podršku ovoj zločinačkoj grupaciji. „Pored stvarnih kolaboracionista i mogućih ratnih zločinaca, streljani su bez valjanog postupka i ministri i njihovi pomoćnici, činovnici, ali i ljudi koji su za vreme okupacije *gledali svoja posla* i posedovali značajniji kapital, imali simpatije za četnički pokret, kritikovali i ismevali komuniste i njihovu taktiku, ili naprosto bili ugledni kulturni i javni radnici koji nisu prihvatali komunističku ideologiju. Oštrica mača bila je usmerena prema starom građanskom staležu i nasleđenoj društvenoj eliti predratne Srbije."[50] Ko su bili neki od streljanih koje nabraja autor, i za koje navodi da nisu bili „stvarni kolaboracionisti i mogući ratni zločinci"? Među nedićevskim ministrima, i pomoćnicima ministara, koji su streljani novembra 1944. u Beogradu, prema presudi Vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, nalaze se i imena četvorice potpisnika *Uredbe o prekim sudovi-*

49 Erik Hobsbaum, *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd, 2003, str. 266.

50 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 182.

ma (23.9.1941), i dve dopune *Uredbe* (12.12.1941, 21.8.1942). Među potpisnicima su imena: Momčila Jankovića, ministra pravde u Aćimovićevoj komesarskoj upravi i Nedićevoj vladi, Đure Kotura, pomoćnika ministra socijalne politike, Čedomira Marjanovića, ministra pravde, Miloša Trivunca, ministra prosvete. Na osnovu *Uredbe* u Srbiji je za vreme rata likvidirano na hiljade komunista, učesnika i simpatizera partizanskog pokreta. Član 5. *Uredbe* kazuje: „Ko rečima ili delom ispoljava komunizam ili anarhizam, ili pripada organizaciji koja to ispoveda, kazniće se smrću." Član 1. dopune *Uredbe* (21.8.1942), kazuje: „Kazniće se smrću ko, znajući da je neko bio član oružane komunističke bande ili aktivni pomagač ovih, primi ovakvo lice u svoj stan ili mu ma na koji način da skloniše."[51]

Posebno je indikativno što autor zaobilazi poznate činjenice vezane za biografiju ratnog zločinca i osvedočenog fašiste, Velibora Jonića, ministra prosvete u vladi M. Nedića i jednog od organizatora logora za srpsku prokomunističku omladinu u Smederevskoj Palanci (Zavod za prinudno vaspitanje omladine), osuđenog na smrt 1946. Iako je Jonić imao saznanja o zlostavljanjima koja su vršena nad omladinom („vaspitanicima") u logoru u S. Palanci (izgladnjivanje, batinanje, izlaganje hladnoći, streljanja onih koji su uhvaćeni u pokušaju bekstva), nije ništa preduzeo da bi ublažio položaj logoraša. O ovome svedoči izveštaj (april 1943) upravnika logora, Milovana Popovića, u kome obaveštava ministra Jonića da su ponestale zalihe hrane u logoru. Jonić je odgovorio jednom bestidnom rečenicom, ignorišući zahtev, i odričući mogućnost poboljšanja ishrane logorašima: „Da se čita *Oče naš* pre obeda."[52] Jonić je zajedno sa ostalim članovima kvislinške vlade bio potpisnik *Uredbe o prinudnom vaspitanju omladine* (*Službene novine*, 4.8.1942): „U ovaj Zavod slaće se učenici i učenice srednjih škola koje su školske vlasti izgnale, o čemu će donositi odluke ministar prosvete. (...) Isto tako, prema označenoj nadležnosti, *oduzimaće se od roditelja* ili staratelja i *prinudno* upućivati u Zavod školska i vanškolska omladina nad kojom su roditelji ili staratelji izgubili vlast i vaspitni uticaj, a koja nije pokazala svojim držanjem i ponašanjem dovoljno smisla za red i disciplinu, ili koja *nije pravilno shvatila svoje nacionalne dužnosti*..."[53] Jonić je tokom okupacije u štampi otvoreno istupao sa fašističkih pozicija. Tako, na primer, u *Obnovi*, 23. decembra 1943, ističe kako „stvaranje duhovno i telesno zdrave srpske omladine" nema cenu: „neka od celokupne naše današnje omladine, ostane samo pola, ali neka ona sva bude na svom mestu, pa će našoj zemlji i našem narodu biti

51 Olivera Milosavljević, *n.d.*, str. 179–180.

52 Miloš Krstić, *Nepokorena mladost. Koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci, 1942–1944*, Beograd, 1981. str. 68.

53 *Isto*, str. 12.

dovoljno."[54] Autor pokušava da relativizuje odgovornost V. Jonića, navodeći kako je „Specijalna policija sumnjala u Jonića jer je bio anglofil", kako se družio sa anglofilima i kako mu je „juna 1943. zabranjen govor koji je trebao da održi preko radija".[55] Anglofilija nikoga ne abolira odgovornosti za ratne zločine i privrženost fašističkoj ideologiji (ironično, ali upravo su Britanci 1945. izručili Jonića novim jugoslovenskim vlastima). Jonić je skončao onako kako je predvideo: „Boljševizmu i partizanima moramo oglasiti rat do istrebljenja. Ili ćemo mi njih utamaniti, ili će oni nas. Treće je nemoguće." (*Obnova*, 29.12.1943).[56]

Kolaboracionisti osuđeni na smrt 1944-1946, prema autorovoj karakterizaciji su „žrtve revolucionarnog terora", „nosioci kulturnog, političkog i javnog života okupirane Srbije" i „vodeći ljudi političkog života". Ukoliko upotrebljava termin *kolaboracionisti*, autor ga stavlja pod navodnike .[57]

„Među okvalifikovanim kao ratni zločinci ili izdajnici u Srbiji nalazila su se gotovo sva poznatija imena političke, vojne i kulturne elite Nedićeve Srbije, kao i brojni pripadnici pokreta otpora Draže Mihailovića".[58] Autor potom nabraja neka imena: Velibor Jonić, Tanasije Dinić, Milan Aćimović, Božidar Bećarević, Ilija Paranos, Svetozar Vujković, Kosta Mušicki, Nikola Kalabić, Dragomir Jovanović itd. Ne treba napominjati da bi svi pobrojani protagonisti „političke, vojne i kulturne elite" bili osuđeni na najstrožu kaznu na bilo kom sudu za ratne zločine u poslerat-noj Evropi. „Osim njih [na listi zločinaca i kolaboracionista našli su se i] poznati javni kulturni delatnici koji nisu bili simpatizeri komunističkog pokreta", „istaknuti javni i kulturni radnici".[59] Među „poznatim javnim kulturnim delatnicima" autor spominje: Krstu Cicvarića, Stanislava Krakova, Svetislava Stefanovića, Jovana Tanovića, Dragomira Stojadinovića, Miloša Trivunca. Krsta Cicvarić, za koga autor kaže da je bio „ugledni publicista i novinar",[60] najopskurnije je ime u istoriji srpskog novinarstva (dovoljno je prelistati godišta *Cicvarićevog beogradskog dnevnika*). Tokom okupacije dao je nekoliko izjava kvislinškim glasilima u kojima nedvosmisleno izražava svoj pronacistički stav. „Ja sam antisemit zato što su Jevreji štetočine. Oni kvare sve: privredu, moral, rasu. (...) Nemački nacionalisti, kad su došli na vlast objavili su krstaški rat Jevrejima. Ovaj postupak nemačkih nacio-

54 Olivera Milosavljević, *n.d*, str. 366–367.

55 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 263.

56 Olivera Milosavljević, *n.d.*, str. 368.

57 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 173, 189, 263, 269.

58 *Isto*, str. 253.

59 *Isto*, str. 184, 254.

60 *Isto*, str. 186.

nalista takođe je razumljiv: nacionalisti u svakoj zemlji moraju biti protiv Jevreja. Žrtve ovog rata ne bi bile dovoljno opravdane ako bi Jevreji opet postali gospodari evropskog privrednog života." (*Srpski narod*, 22.1.1944).[61] Cicvarića su streljali partizani neposredno nakon oslobođenja Beograda. Kada govori o Jovanu Tanoviću, vlasniku i izdavaču dva ratna pronacistička glasila (*Kolo* i *Obnova*), streljanom novembra 1944, autor pokušava da relativizuje njegovu odgovornost, navodeći kako je Tanović bio „urednik nedeljnog lista *Srpsko selo*, koji se držao prilično rezervisano u odnosu na zvaničnu propagandu", pri čemu se poziva na Dragog Stojadinovića (audio razgovor Borislava Pekića sa D. Stojadinovićem, London 1974, koji autor proglašava svojim „najvećim otkrićem"), zaobilazeći Tanovićev angažman u *Kolu* i *Obnovi*. Na više mesta autor se poziva na svedočenje D. Stojadinovića datog književniku B. Pekiću, zaboravljajući da napomene da je Stojadinović bio vlasnik i izdavač opskurnog glasila fašističke orijentacije *Ponedeljak*, čiju je naslovnu stranu krasilo zaglavlje sledeće sadržine: „*Victoria! Nemačka pobeda – pobeda Evrope*".

Ono što je naročito neprihvatljivo jeste autorov kultur-rasistički i klasno-rasistički diskurs. Autor kazuje kako je nakon rata nagla urbanizacija rezultirala tobožnjim „poseljačenjem gradova", usled, kako ističe, „juriša seljaka na gradove", što je za posledicu imalo „nestanak zdravog srednjeg sloja". Ovakav diskurs kulminira rečenicama: „Umesto urbanog gradskog stanovništva, koje je negovalo gradske obrasce ponašanja, življenja i mišljenja, naseljeno seosko stanovništvo je izmenilo privremeno identitet grada kroz ruralne navike, slabo obrazovanje, patrijarhalne vrednosti u ponašanju, govoru, mišljenju i oblačenju. Bio je potreban određeni rok, dve do tri generacije, da se ovaj kulturno-civilizacijski jaz savlada, a kulturno superiorniji beogradski *'patriciji'* asimiluju novopridošle *'plebejce'*."[62] Ovakvi rasistički stavovi korespondiraju sa terminologijom priređivača *Nove istorije srpskog naroda*, koji insistiraju na tobožnjem „uništenju gradova" u posleratnoj Srbiji.[63] Iz autorovog mi-

61 Olivera Milosavljević, *n.d.*, str. 372–373.

62 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 470.

63 *Nova istorija srpskog naroda*, (ur. Dušan T. Bataković), Beograd–Lausanne, 2000, str. 338.
Istoričar Dušan T. Bataković, profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu (od 1998), naučni saradnik Balkanološkog instituta SANU (od 1992), kao lider minorne političke organizacije Veće za demokratske promene, imenovan je za ambasadora Državne zajednice SCG u Grčkoj (2000–2005), potom za ambasadora Republike Srbije u Kanadi (2007–2009) i Francuskoj (2009–2010); u julu 2005. Bataković je imenovan za savetnika predsednika Srbije, a u oktobru iste godine za direktora Balkanološkog instituta. Bataković je priređivač *Novije istorije srpskog naroda*, pregleda nacionalne istorije s primetnom reinterpretacijom istorije Jugoslavije nakon 1941. Sem toga, Bataković je autor dokumentarnog tv serijala „Crveno doba" prikazivanog na državnoj televiziji 2004. u pet nastavaka (serijal je finansiran sredstvima Ministarstva kulture RS). Obrazlažući navodni značaj ovog tv serijala, Bataković je istakao: "Slika naše savremene istorije će, verujem, posle emitovanja ove serije, morati da bude značajno korigovana, a moj krajnji cilj je, da pošto se do kraja istraži fenomen crvenog terora, nekoliko rečenica ili pasusa o ovom pitanju, uđe i u naše školske udžbenike kao rečita opomena naraštajima koji dolaze da nikakav zločin u ime neke više ideje nema moralnog opravdanja." R. Lončar, „Dr Dušan T. Bataković ek-

šljenja proizilazi da patrijarhat (i sveopšte nasilje nad ženama) nije bio zastupljen u gradskim naseljima u Srbiji, i da su u ovdašnjim gradovima navodno živeli isključivo obrazovani stanovnici neskloni „patrijarhalnim vrednostima u ponašanju, govoru, mišljenju i oblačenju", koji su kao „kulturno superiorniji" tokom nacističke okupacije samo „gledali svoja posla", ne primećujući šta se događa u logorima i na stratištima u predgrađima, i koji nisu želeli da ih oslobode nekakvi „šumski".

Jedan od najkrupnijih nedostataka Cvetkovićeve studije jeste relativizovanje represije nad unutarpartijskom, odn. prosovjetskom komunističkom opozicijom („ibeovci"), u razdoblju od 1948. do 1956. Ovom fenomenu, u knjizi koja ima 600 stranica, autor posvećuje tek 24 stranice, bez navođenja ranije nepoznatih činjenica. Autor proizvoljno navodi kako je „tema Informbiroa dosta obrađivana" i „neštedimice eksploatisana". Ovo je navodno razlog što je tema represije nad unutarpartijskom opozicijom u knjizi „data samo kao odraz, bez naročitog udubljivanja".[64] Autor prećutkuje činjenicu da je nad pripadnicima unutarpartijske opozicije u jugoslovenskim istražnim zatvorima i logorima, intenzitet torture bio mnogo izraženiji u odnosu na intenzitet torture u istražnim i kazneno-popravnim zatvorima nad antikomunistima, u čitavom posleratnom razdoblju.

Cvetkovićev metodološki obrazac karakterišu smišljene političke teze, selektivno korišćenje istorijskih izvora, ignorisanje relevantne naučne literature iz socijalističkog razdoblja, korišćenje nepouzdane literature, heuristička lakovernost. Autorov pristup kontroverznim istorijskim događajima devalviran je normalizovanjem kvislinštva. Cvetković, biograf književnika Borislava Pekića, u svom prvom monografskom delu, kao da je sledio Pekićevu maksimu: „U svojim ranim radovima hteo sam ugušiti jednu revoluciju."

ZAKONODAVNA POLITIKA U SLUŽBI DRŽAVNE ISTORIJSKE POLITIKE

Jedan od zamišljenih ciljeva istorijske politike vladajućih nacionalističkih struktura novonastalih država na tlu bivše Jugoslavije (napose na primeru Hrvatske i

skluzivno za 'Vesti' o filmskom serijalu 'Crveno doba': Kako je uništena srpska elita", *Vesti*, 01.02.2004, http://www.mail-archive.com/sim@antic.org/msg15556.html (stranica posećena 21. avgusta 2010)
Navešćemo nekoliko karakterističnih rečenica iz jedne epizode ovog tv serijala, kako bismo ukazali na sličnost sa retorikom monografije Srđana Cvetkovića: „Pored kvartovskih centrala Ozne, [u Beogradu, nakon oslobođenja] *svaka kuća* i njen podrum, postali su sobe za isleđivanje pravih i lažnih narodnih neprijatelja, izdajnika, petokolonaša, saradnika okupatora. U Beogradu, u prvom naletu streljanja, komunistička vlast je, *prema najnižim procenama*, likvidirala oko 10.000 građana." (kurziv: M.R)

64 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 7, 12.

Srbije), predstavlja tzv. „nacionalno pomirenje“.[65] „Prevladavanje prošlosti“, posredstvom radikalne preinake istorijske realnosti, podrazumeva „definitivno usaglašavanje prošlosti“, tj. projekciju prihvatanja rezultata novog sagledavanja prošlosti (koji su predstavljeni kao neideologizovani i lišeni svake pristrasnosti) kao podrazumevajućeg normativa.

U Srbiji nakon 2000. „nacionalno pomirenje“ priželjkuju zagovornici teze o građanskom ratu na tlu Srbije 1941-1944, iako je čitav niz srpskih i jugoslovenskih istoričara tokom socijalističkog razdoblja, pojedini i nakon ovog perioda, naučno dokazao da je ratni oružani sukob na tlu Srbije podrazumevao pre svega oslobodilačku, antifašističku borbu, dok je unutarnacionalni sukob između partizanske vojske i kvislinških formacija vođen usled svrstavanja antikomunističkih snaga u službu okupatora.[66] Sem toga, u uslovima okupacije, i to striktne i represivne kakva je bila nemačka okupacija u Srbiji, nije bilo objektivnih mogućnosti za vođenje građanskog rata; nasuprot tome, uslovi okupacije omogućili su četničkom pokretu zavođenje dugotrajnog terora u ruralnim delovima zemlje.[67]

Izjava Milana Parivodića, ministra za ekonomske odnose sa inostranstvom, povodom usvajanja nacrta Zakona o rehabilitaciji na sednici Vlade Republike Srbije, 24. novembra 2005, pre nego što je zakon upućen Narodnoj skupštini na usvajanje, predstavlja tipičan primer zagovaranja „nacionalnog pomirenja“. Parivodić ističe da je zakon „životno značajan jer afirmiše istorijsko pomirenje među Srbima širom sveta, i među svim građanima Srbije“, i dodaje da zakon „postavlja temelje ponovnog moralnog ujedinjenja“ i predstavlja „uslov uspešnije budućnosti“.[68] Sličan rezon zastupa Gojko Lazarev, sudija Okružnog suda u Šapcu, koji je 3. novembra

65 Ovaj politički fenomen karakteristika je istorijske politike postsocijalističke Hrvatske još od početka 1990-ih, i kao politička pojava izraženiji je u Hrvatskoj nego u ostalim delovima nekadašnje zajedničke države, stoga je već naučno problematizovan i analiziran; vid. Albert Bing, „Pomirbena ideologija i konstrukcija identiteta u suvremenoj hrvatskoj politici“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 10/1, Osijek 22–25. rujna 2005, (ur. Igor Graovac), Zagreb, 2008, str. 327–340.

66 Žarko S. Jovanović, „Uporednost oslobodilačkog i građanskog rata“, *Tokovi*. Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, 1–2/1993, Beograd, 1993, str. 181–186.

67 Dragoljub Petrović, *Kvislinške formacije u Srbiji tokom Drugog svetskog rata*, Knjaževac, 2008, str. 234–235.

68 Milan Parivodić, „Istorijski značaj Zakona o rehabilitaciji“, *Hereticus*. Časopis za preispitivanje prošlosti, VI, 2/2008, Beograd, 2008, str. 91.
Ministar Parivodić se 4. decembra 2005. u na TV B92 naglašeno afirmativno izrazio o predsedniku kvislinške vlade Milanu Nediću. Ovakve izjave ohrabruju slične glorifikacije domaćih ratnih zločinaca. Tako se, naprimer, Esad Džudžević, predsednik izvršnog odbora Bošnjačkog nacionalnog vijeća, predsednik Bošnjačke demokratske stranke Sandžaka, koalicionog partnera vlada Z. Đinđića, V. Koštunice i M. Cvetkovića (nakon januarskih izbora 2007. izabran je za potpredsednika Narodne skupštine), 13. februara 2007. javno založio za političku rehabilitaciju Aćif-efendije Hadžiahmetovića, pronacističkog lidera iz novopazarskog kraja, koga

2006. potpisao prvo pravosnažno rešenje o rehabilitaciji u Srbiji, ističući „dobre strane" Zakona o rehabilitaciji, karakterišući zakon kao „zdrav temelj srpskog nacionalnog pomirenja bez koga nema efikasne izgradnje demokratske države".[69]

Ozakonjenje jedne političke deklaracije, kakav je Zakon o rehabilitaciji, postulira se kao nužan „uslov uspešnije budućnosti", koja je nemoguća bez projektovanog „nacionalnog pomirenja", koje podrazumeva prihvatanje i normalizovanje poraženih kvislinških snaga iz prethodnog rata. Ipak, istorijski konflikti ne mogu biti razrešeni nekakvim političkim konsenzusom građanskih partija. Očigledno je da u pozadini ovih napora egzistira (uspešan) pokušaj nametanja ideologije jednog od poraženih srpskih kvislinških pokreta, odn. ideologije ravnogorskog pokreta. Modifikovana ideologija ravnogorskog pokreta postepeno se inauguriše kao državna ideologija, odnosno novi kriterijum političke normalnosti.

Pre izglasavanja Zakona o rehabilitaciji, Narodna skupština Republike Srbije je 21. decembra 2004. usvojila Zakon o izjednačavanju prava partizanskih i četničkih boraca iz Drugog svetskog rata.

Komentarišući predlog Zakona o izjednačavanju prava partizanskih i četničkih boraca, u intervjuu stranačkom glasilu Srpskog pokreta obnove, partije predlagača zakona, istoričar Kosta Nikolić, naučni saradnik beogradskog Instituta za savremenu istoriju i jedan od istaknutih protagonista sprege između akademskog istorijskog revizionizma i državne revizije prošlosti, ističe da je nužno osloboditi se „stereotipa po kojima su partizani bili oslobodioci i heroji" i dodaje: „Ovaj predlog zakona je značajan zbog toga što srpska država, kakva god da je, mora, kako je istakao i Vuk Drašković, da ispravi jednu veliku istorijsku nepravdu. Srpska država mora formalno da zauzme stav, da se odredi prema tim bolnim događajima iz Drugog svetskog rata. Ako to ne uradi, ispašće da još uvek veruje u tu crno-belu sliku po kojoj su četnici bili izdajnici. (...) U tom kontekstu predlog ovog zakona predstavlja jasan istorijski diskontinuitet. Ako smo iskreno opredeljeni za tranziciju moramo stvoriti društvo diskontinuiteta u odnosu na početak jednog neprirodnog poretka koji je označavao nasilje nad istorijom, a nastao je odmah posle Drugog svetskog rata. (...) U mnogim sferama je nastavljeno po starom. Mislim da je krajnje vreme da se izvrši radikalni raskid sa tim nasleđem, jer u svetu više nema nikakvog spora šta je bio komunizam: totalitarna ideologija po ciljevima i metodama veoma bliska nacizmu u Nemačkoj i fašizmu u Italiji. (...) Po mom kritič-

su 21. januara 1945. streljali partizani, zatraživši sudsku rehabilitaciju ove navodno „veoma pozitivne ličnosti svog vremena".

69 Miroljub Mijušković, „Zločini pobednika", *Politika*, CIV, 33672, Beograd, 6.8.2007, str. 7.

kom sudu mi treba da izvršimo tranziciju u odnosu na društvo koje je počelo da se stvara u Srbiji 1944. godine. Osnovni postulati sadašnjeg srpskog društva još uvek su imanentni onome što je tada uspostavljeno: mi se, recimo, i dalje kolebamo u pogledu privatizacije."[70]

Usvajanje jednog oktroisanog dekreta, kao odraz liberalno-konzervativnog konsenzusa, istoričar Nikolić označava kao pokušaj ispravljanja „jedne velike istorijske nepravde". Neizbežan poraz srpskog kvislinštva, u jednom ovakvom tumačenju, predstavljen je kao „istorijska nepravda", dok je prema međunarodno valorizovanom ishodu Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije, po Nikoliću, nužno uspostaviti „istorijski diskontinuitet". Pobeda revolucionarnog i oslobodilačkog pokreta sa širokom podrškom u narodu, predstavljena je kao pobeda „totalitarne ideologije" i uspostavljanje „neprirodnog poretka". Nikolić je kritičan prema navodnom odsustvu „radikalnog raskida sa prošlošću", potkrepljujući ovu tvrdnju tezom o navodno kolebljivoj primeni tržišne privrede, što predstavlja tipičan primer sakralizacije kapitalističkog svojinskog poretka kao tobože najdublje osnove demokratije. Nužno je, prema jednom ovakvom tumačenju, raskrstiti sa svim ostacima socijalističkog nasleđa, kako na polju državne ideologije, tako i na polju ekonomske politike, iako je očigledno da je takav proces već započeo početkom Miloševićeve vladavine. „Antitotalitarna kultura sećanja još uvek predstavlja najrašireniji vid borbene liberalne moralnoistorijske teologije."[71]

Narodna Skupština Republike Srbije usvojila je 17. aprila 2006. Zakon o rehabilitaciji. Prvim članom utvrđeno je da se zakonom uređuje „rehabilitacija lica koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije". Petim članom zakona utvrđeno je da zahtev za rehabilitaciju može podneti „svako zainteresovano fizičko ili pravno lice", bez obzira da li je neposredno reč o licu koje je lišeno određenih prava nakon navedenog datuma.[72]

Izglasavanje Zakona o rehabilitaciji predstavlja refleks epohe. Ovaj zakon predstavlja odjek Rezolucije (1481) o međunarodnoj osudi zločina totalitarnih komunistič-

70 Ilija Stamenović, „Kosta Nikolić, istoričar: 'Ni potomak Svetog Save ne bi ga majci dobio penziju'", *Srpska reč*, 358, Beograd, 10.11.2004, str. 11–12.

71 Todor Kuljić, „Kultura sećanja – istorijat", *Tokovi istorije*. Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, 1–2/2004, Beograd, 2004, str. 143.

72 „Zakon o rehabilitaciji", *Službeni glasnik Republike Srbije*, LXII, 33/2006, Beograd, 17.4.2006, str. 9–10.

kih poredaka (režima) koju je Parlamentarna skupština Saveta Evrope usvojila 25. januara 2006. (što se nadovezuje na Rezoluciju (1096) o uklanjanju nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema, koju je isto telo usvojilo 27. juna 1996). Srbijanski parlament nije, međutim, usvojio sličnu rezoluciju na državnom nivou, kao što je to učinio Hrvatski sabor 10. jula 2006. usvojivši Deklaraciju o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945-1990. godine.[73] Kao što nije bilo značajnijeg otpora i negodovanja povodom Rezolucije 1481, u nekadašnjim socijalističkim zemljama, tako nije bilo ni relevantnog otpora Zakonu o rehabilitaciji, u Srbiji. „Nije bilo većeg otpora rezoluciji [1481] jer su se bivše državne socijalističke elite preobratile u kapitalističku konkurentsku mafiju, a levičarska inteligencija je poodavno skrenula u desno."[74]

U duhu Rezolucije 1481 Saveta Evrope, istoričar Srđan Cvetković, u kontekstu primene Zakona o rehabilitaciji, sugeriše: „Nameće se zaključak da bi možda bilo celishodnije i pravednije prema mnogim žrtvama koje nisu mogle i ne mogu da dočekaju i ostvare pravdu, da država u skladu sa preporukama Saveta Evrope kolektivno rehabilituje određene kategorije žrtava ideološko-političkog progona. Konačno, pored političke rehabilitacije, država bi mogla na kraju da u skladu sa istim preporukama donese i deklaraciju o osudi komunističkog režima kao nedemokratskog i odgovornog za masovno kršenje ljudskih prava posle 1945, koja bi možda imala veće dejstvo nego sve pojedinačne rehabilitacije zajedno."[75]

Treba napomenuti da i pojedini podržavaoci donošenja Zakona o rehabilitaciji iz akademskih krugova, poput profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Vladimira Vodinelića, ističu očigledne nedostatke i manjkavosti zakona, iskazujući opravdanu kritiku na račun zakonodavca: „Zakon omogućuje da se rehabilitacija sprovede i protiv volje žrtve, jer svako može da pokrene postupak svačije rehabilitacije. Ovo je zakon bez kriterijuma rehabilitacije. Umesto o kriterijumu za rehabilitovanje, on govori o žrtvama koje su to bile iz političkih motiva, zbog političkih progona, nepravde, što nije na odmet reći u zakonu, ali nije dovoljno, jer je na zakonu da pretendentima na rehabilitaciju, i sudu, koji o toj pretenziji meritorno odlučuje, opredeli po čemu će se odlučivati da li je neko osnovano zahtevao rehabilitaciju ili na nju nema pravo. To merilo, koje u zakonu nedostaje, sastoji se u ovome:

73 „Hrvatski sabor: Deklaracija o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945–1990. godine", *Narodne novine*. Službeni list Republike Hrvatske, 76/2006, Zagreb, 10.7.2006, str. 1786.

74 Todor Kuljić, „Poslesocijalistički antikomunizam", *Teme*. Časopis za društvene nauke, XXXII, 2/2008, Niš, april–jun 2008, str. 415.

75 Srđan Cvetković, „I loš zakon bolji je ni od kakvog", *Politika*, CVI, 34460, Beograd, 14.10.2009, str. 14.

da li bi podnosilac zahteva, da je osuđen po pravilima pravne države i poštovanjem ljudskih prava, bio osuđen i kažnjen, odnosno tako osuđen i tako kažnjen. Neobjašnjivo je, recimo, zašto zakon rehabilitaciju proteže na kažnjenost i osuđenost već od 6. aprila 1941, i za sve vreme rata, pa, prema tome, na sve kažnjenosti i osuđenosti koja ni ne potiču od države. Vreme rata nije vreme države. Država rehabilituje žrtve koje su bile njene žrtve, a ne sve i svačije, pa ni žrtve onih snaga koje su učestvovale u ratu a koje će tek kasnije formirati državnu vlast."[76]

Tvorcima zakona je bilo važno da omoguće rehabilitaciju lica koja su „lišena života, slobode, ili nekih drugih prava", upravo nakon 6. aprila 1941, jer im ovakav vremenski okvir omogućava kriminalizovanje Narodnooslobodilačkog pokreta. Ovakav pristup najbolje se ogleda u rehabilitaciji dvojice kvislinških žandarma, ubijenih od strane partizana 7. jula 1941, u Beloj Crkvi pokraj Krupnja. Na taj način omogućena je etička i politička diskvalifikacija partizanskog pokreta, odnosno KPJ, kao pokretačke snage oslobodilačke borbe i socijalne revolucije jugoslovenskih naroda. „Da bi žrtve komunističkog terora bile rehabilitovane, neophodno je prethodno odreći se komunističke prošlosti, kao što su se Nemci odrekli svoje nacističke prošlosti."[77]

Zakon o rehabilitaciji ne pravi razliku među licima koja su „lišena života, slobode, ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941." Predlagačima zakona bilo je nebitno da li „zainteresovano fizičko ili pravno lice" koje podnosi zahtev za rehabilitaciju, ne čini pokušaj zloupotrebe, podnošenjem zahteva za rehabilitaciju lica koje je nakon navedenog razdoblja lišeno života ili slobode od strane partizanskog pokreta ili posleratnih socijalističkih vlasti zbog učestvovanja u zločinu nad pripadnicima ili simpatizerima oslobodilačkog pokreta, ili zbog drugih oblika služenja okupatoru. Ovako sročen zakon omogućio je brojne zloupotrebe koje se ogledaju u podnošenju zahteva za rehabilitacijom lica koja su tokom Drugog svetskog rata učestvovala u kolaboraciji sa fašističkim okupatorom, a koja su likvidirana od strane partizana ili su lišena slobode i sudski procesuirana od strane socijalističkih vlasti ili su

76 Vladimir V. Vodinelić, „Zakon o rehabilitaciji – tužna priča sa možda srećnim krajem", *Hereticus*. Časopis za preispitivanje prošlosti, VI, 2/2008, Beograd, 2008, str. 45–46.
Decidiraniji kritičari Zakona o rehabilitaciji iz redova akademske desnice, poput profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Jovice Trkulje, ističu da zakon nije bio praćen donošenjem restitucionih zakona i propisa, poput zakona o denacionalizaciji. „U pravno-tehničkom smislu Zakon o rehabilitaciji je jedan od najlošijih zakona koji je donela Narodna skupština Srbije. Ove slabosti zakona otežale su, ali nisu onemogućile njegovu primenu. Zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova, na čelu sa Vrhovnim sudom Srbije, zakon se relativno uspešno primenjuje." Jovica Trkulja, „Rehabilitacija kao mera pravnog savladavanja autoritarne prošlosti u Srbiji", *Hereticus*. Časopis za preispitivanje prošlosti, VI, 2/2008, Beograd, 2008, str. 11.

77 Aleksandar A. Miljković, „Osuda komunističkog režima uslov rehabilitacije žrtava komunističkog terora", *Hereticus*. Časopis za preispitivanje prošlosti, II, 2/2004, Beograd, 2004, str. 43.

figurirali kao negativne istorijske ličnosti. Predlagači zakona nisu ponudili merila pomoću kojih bi sud mogao utvrditi da li je neko lice lišeno slobode i osuđeno „iz ideoloških ili političkih razloga", ili zbog nekog krivičnog dela, koje podrazumeva i komandnu odgovornost zbog zločina podređenih formacija.

Javnost je upoznata sa zahtevima za rehabilitaciju najistaknutijih protagonista srpskog kvislinštva: Milana Nedića, Dimitrija Ljotića i Dragoljuba Mihailovića.

„Ovaj zakon krši jedno od osnovnih načela krivično-pravne rehabilitacije, koje podrazumeva da rehabilitacija zavisi od težine izvršenog krivičnog dela. Očigledno, zakon je smišljen radi toga da se izvrši rehabilitacija onih koji su osuđeni za teška krivična dela, uključujući i zločin protiv čovečnosti."[78]

Sem toga, Zakon o rehabilitaciji predstavlja neposredno kršenje obavezujućih normi međunarodnog krivičnog prava o kažnjavanju ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti (zbog čega je 1946. sudski procesuiran vođa ravnogorskog pokreta Draža Mihailović), kao i kršenje samog Krivičnog zakonika Srbije.

Krivično-pravna rehabilitacija već je regulisana Krivičnim zakonikom Republike Srbije. „Zakonska definicija rehabilitacije iz člana 97. Krivičnog zakonika glasi: 'Rehabilitacijom se briše osuda i prestaju sve njene pravne posledice, a osuđeni se smatra neosuđivanim.' Zbog čega je onda bilo potrebno donositi ovaj zakon, kad je rehabilitacija moguća po krivičnom zakoniku? Zbog toga se po Krivičnom zakoniku omogućava rehabilitacija samo licima osuđenim na kaznu zatvora do pet godina." Dakle, lica koja su osuđivana za neposredno izvršenje zločina protiv čovečnosti ili zbog komandne odgovornosti za zločine koje je počinila vojska kojom su komandovali (kakav je slučaj sa Dragoljubom Mihailovićem), ne podležu rehabilitaciji na osnovu Krivičnog zakonika.

Isto tako, krivično-pravna rehabilitacija moguća je i na osnovu Zakonika o krivičnom postupku, odnosno primenom instituta ponavljanja krivičnog postupka. Krivični postupak, na osnovu ovog zakonika, moguće je ponoviti, ukoliko je presuda zasnovana na „lažnom iskazu svedoka, ako je do presude došlo usled krivičnog dela sudije, ako se pronađu nove činjenice i novi dokazi koje mogu dovesti do oslobađanja lica koje je bilo osuđeno". „Autori Zakona o rehabilitaciji bili su svesni da se pripadnici četničkog pokreta ne mogu rehabilitovati ni primenom instituta ponavljanja postupka jer nije bilo nikakvih lažnih isprava i izjava, nije bilo krivičnih dela sudija, nema nikakvih novih dokaza i činjenica koji bi te procese doveli u pi-

78 Aleksandar Sekulović, „Pravni aspekti eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića", *Istina*. List Društva za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi, III, 8, Beograd, avgust 2009, str. 21–22.

tanje. Jednom rečju, činjenično i pravno stanje je i danas isto onakvo kakvo je bilo u vreme suđenja Draži Mihailoviću i drugim pripadnicima četničkog pokreta."[79] Vrlo izvesno ponavljanje krivičnog postupka nad Dragoljubom Mihailovićem, usledиće tek nakon vrlo izvesne rehabilitacije generala Mihailovića.

Tvorcima Zakona o rehabilitaciji bila je prevashodno na umu politička rehabilitacija pripadnika srpskog kvislinškog i rojalističkog korpusa iz perioda Drugog svetskog rata, iako su očigledna nastojanja revizionističkih subjekata da istaknu važnost formalne krivično-pravne rehabilitacije, odnosno pravosnažne forme.

Zahtev za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića podnet je neposredno nakon usvajanja Zakona o rehabilitaciji, tokom 2006, od strane Asocijacije za negovanje ravnogorskog pokreta (26. septembra 2009. zahtev za Mihailovićevu rehabilitaciju podnosi Srpska liberalna stranka). Postupak za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića pokrenut je pred Okružnim sudom u Beogradu, januara 2007, nakon čega je usledila pauza do drugog ročišta održanog 16. septembra 2010. na Vrhovnom sudu Republike Srbije. Postupak je još u toku.

Predlog za rehabilitaciju Milana Nedića uputili su 3. jula 2008. Okružnom sudu u Beogradu Srpska liberalna stranka, Udruženje književnika Srbije, Udruženje „Dveri srpske", Udruženje Srba iz Hrvatske i Udruženje političkih zatvorenika i žrtava komunističkog terora.[80]

Usvajanje zakona o rehabilitaciji i njegovu primenu podržali su pojedini predstavnici akademskog revizionizma. Istoričar Srđan Cvetković tvrdi da Zakon o rehabilitaciji predstavlja „jedinu meru tranzicione pravde u Srbiji, koja se kako-tako primenjuje", sagledavajući ovaj zakon kao svojevrsni demokratski sertifikat, i dodaje: „Cela priča oko rehabilitacije u javnosti se zapravo svodi uglavnom na kontroverzu o rehabilitovanju najetabliranijih antikomunističkih i kolaboracionističkih lidera. To su Slobodan Jovanović i Dragiša Cvetković, koji su rehabilitovani, zatim Draža Mihailović, čija se rehabilitacija očekuje i Milan Nedić, do čije rehabilitacije najve-

79 *Isto*, str. 21.

80 Prvi predlog rehabilitacije Milana Nedića podnet je još 1992. od strane nekolicine nekadašnjih poslanika Srpskog pokreta obnove. „U toj deklaraciji se kaže da je 'đeneral Milan Nedić zaslužan za spas milion ljudskih života (uglavnom Srba)', da Nedić 'nikada nije bio, niti može biti izdajnik narodni, kakvim ga proglasiše komunisti', i traži se da Nedić 'bude proglašen za jednog od najvećih srpskih sinova, jer mu u veličanstvenoj zagrobnoj vojsci Srbije pripada jedna od čelnih pozicija"; vid. Momir Turudić, „Ko kači, a ko skida sliku Milana Nedića", *Vreme*, 958, Beograd, 14.5.2009, str. 11–12. Izvesni aspekti javne rehabilitacije i normalizovanja ličnosti Milana Nedića ogledaju se u njegovom uvrštavanju u publikaciju *Sto najznamenitijih Srba* (Beograd, 1993), od strane samoinicijativnog uređivačkog odbora publikacije (članovi odbora mahom su bili članovi SANU), na čelu sa akademikom Dejanom Medakovićem.

rovatnije neće ni doći. Tu treba dodati i rehabilitaciju dvojice žandara koje je 7. jula 1941, na vašaru u Beloj Crkvi, likvidirao Žikica Jovanović Španac, koja ne bi bila toliko sporna da taj događaj slučajno kasnije nije proglašen danom ustanka u Srbiji."[81]

S obzirom da je član Državne komisije za ispitivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića, Bojan Dimitrijević, istoričar i pomoćnik ministra za odbranu, 19. septembra 2010. na TV B92 javno iskazao očekivanje da će uskoro doći do rehabilitacije generala Mihailovića, pri tome iskazavši nadanje da će u dogledno vreme biti rehabilitovan i Milan Nedić, možemo li uskoro očekivati formiranje „Državne komisije za ispitivanje okolnosti defenestracije đenerala Milana Nedića"?

Sudsku rehabilitaciju Bogdana Lončara i Milenka Brakovića, dvojice žandarma u kvislinškoj službi, ubijenih 7. jula 1941. u Beloj Crkvi pokraj Krupnja, rehabilitovanih pred Okružnim sudom u Šapcu, pokušaćemo predstaviti kao primenjenu paradigmu Zakona o rehabilitaciji. Datum ovog oružanog sukoba, posleratne socijalističke vlasti proglasile su za Dan ustanka naroda Srbije. Ovaj praznik ukinut je odlukom Narodne skupštine Republike Srbije, 9. jula 2001.

Sudskom rehabilitacijom dvojice kvislinških žandarma, njihova smrt postala je predmet političke manipulacije. U rešenju Okružnog suda u Šapcu o rehabilitaciji dvojice žandarma, od 11. decembra 2008, ističe se da je utvrđeno kako su žandarmi „lišeni života bez odluke suda iz ideološko političkih razloga, kao žrtve progona i nasilja, od strane pripadnika partizanskog pokreta, čime je povređeno njihovo pravo na život". Ovu sudsku rehabilitaciju treba posmatrati kao političku rehabilitaciju dvojice pripadnika kvislinškog represivnog aparata, ili u krajnjoj instanci – kao političku rehabilitaciju kvislinškog aparata. Na taj način normalizovan je čin služenja okupatoru, dok je pokret kome su pripadali izvršioci njihovog ubistva, okarakterisan kao snaga koja je još u leto 1941. vršila „progone i nasilja" i na taj način „povređivala pravo na život" onih koje je srpska revizionistička istoriografija okarakterisala kao predstavnike organa državne vlasti. Pokret, u ovom slučaju partizanski, koji vrši „progone i nasilja" inspirisane „ideološkim i političkim razlozima", jula 1941. nije, prema logici revizionističkih istoričara i njihovih političkih mentora, oslobodilački pokret, već vinovnik „građanskog rata" i prevratnička snaga koja je za cilj imala „osvajanje vlasti".

Sudija G. Lazarev, predsedavajući veća koje je rehabilitovalo dvojicu kvislinških žandarma, obrazlažući u medijima odluku o rehabilitaciji, ističe: „Nažalost, 7. jula 1941. Srbin je ubio Srbina, što je označilo početak građanskog rata u Srbiji. Bio je

81 Srđan Cvetković, „I loš zakon bolji je ni od kakvog", *Politika*, CVI, 34460, Beograd, 14.10.2009, str. 14.

to ustanak protiv države, sa jasnim ciljem promene celokupnog sistema. Narednika i kaplara likvidirali su, iz ideološko-političkih razloga, pripadnici partizanskog pokreta."[82] Sudiji G. Lazarevu je jula 2007. u sedištu Ministarstva za dijasporu, predsednica uticajne iseljeničke organizacije Kongres srpskog ujedinjenja, Jasmina Bulonže, uručila zahvalnicu za „nesebičan rad i zalaganje da se obelodani istina o našoj prošlosti, izvrši rehabilitacija nepravedno optuženih i povrati nezakonito oduzeta imovina".[83]

Rehabilitaciju dvojice žandarma javno su odobrili saradnici Instituta za savremenu istoriju, Kosta Nikolić (veštak u sudskom predmetu rehabilitacije žandarma Lončara i Brakovića) i Srđan Cvetković. K. Nikolić ističe: „Treba se suočiti sa bolnom prošlošću. To nije bio nikakav dan ustanka, već ubistvo iz ideoloških i političkih razloga. Mislim da to ubistvo nije bilo detaljno planirano, već običan incident, koji je naknadno dobio toliki značaj. A, počinjeno je u skladu sa strategijom Komunističke partije Jugoslavije – revolucija na prvom mestu! Nije pucano u okupatore, već u predstavnike stare vlasti. To je poruka koja se slala narodu." S. Cvetković podržava odluku suda stavom: „Ovo je novi pogled na istorijske događaje koji nije ideološki obojen. Rasvetljene su složene okolnosti, a ubistvo dvojice žandarma demistifikovano, da se više ne predstavlja kao herojski čin." Nikolić dodatno ističe da rehabilitacija dvojice žandarma „nije nikakvo prevrednovanje istorije: Nema govora o revizionizmu. Događaji se sada, naprosto, objašnjavaju onako kako su se stvarno dogodili."[84]

Iako su svedočenja preživelih svedoka istorijskog događaja 7. jula 1941. jasna u pogledu vinovnika oružanog sukoba u Beloj Crkvi, kada je reč o izazivačima ovog sukoba (svedoci se slažu da su žandarmi prvi zapucali na Žikicu Jovanovića i njegovog saborca Dragišu Petrovića, nakon što su se partizani vratili u selo želeći da spreče žandarme da privedu učesnike minulog skupa),[85] reinterpretatori ovog istorijskog događaja prenebregavaju istorijski kontekst (okupacija zemlje, uloga predratne žandarmerije u novonastalim okolnostima) i neposredan događaj (prvenstvo dvojice žandarma u izazivanju oružanog sukoba).

82 A. Delić, „Sud u Šapcu rehabilitovao žandarma kojeg je 7. jula 1941. ubio Žikica Jovanović: Španac pucao u nedužnog čoveka", *Večernje novosti*, LVI, Beograd, 8.1.2009, str. 16.

83 Miroljub Mijušković, „Zločini pobednika", *Politika*, CIV, 33672, Beograd, 6.8.2007, str. 7.

84 I. Mićević, „Žikica Jovanović Španac započeo je građanski, a ne rat protiv okupatora. I heroj i terorista", *Večernje novosti*, LVI, Beograd, 10.1.2009, str. 11.

85 Lj. Manojlović, „Prvi ustanički pucnji", *Glas jedinstvenog Narodno-oslobodilačkog fronta Srbije*, IV, 40, Beograd, 4.7.1945, str. 3-4.

Izbor Koste Nikolića, doktora istorijskih nauka, za veštaka u procesu rehabilitacije dvojice kvislinških žandarma, prema oceni prof. Đorđa Stankovića, šefa Katedre za istoriju Jugoslavije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, predstavlja presedan: „Da li je slučajnost to što ovaj savremeni politički sud i veštak ne znaju u kom slučaju se pozivaju istoričari – naučnici, kao eksperti? Prvo, pozivaju se kada se radi o tužbi za plagijat. Drugo, kada je u pitanju procena istorijskog izvora – da li je falsifikat ili verodostojno svedočanstvo, te da li je to svedočanstvo original ili kopija. Sud nije raspravljao ni o jednom ni o drugom. Budući da se radi o jednom konkretnom istorijskom događaju, sud je verovatno pozvao veštaka po pitanju interpretacije tog događaja. Pitanje interpretacije istorijskih događaja je u domenu istorijske nauke. Ovako kako je postupio Okružni sud u Šapcu sa svojim veštakom, nesporno je pokušaj tiranije nad istorijskom svešću nametanjem sasvim određenih političkih poruka, kao i kršenja srpskog pozitivnog zakonodavstva zloupotrebom veštaka."[86]

U autorskom tekstu u jednom beogradskom nedeljniku, K. Nikolić obrazlaže odluku šabačkog Okružnog suda o rehabilitaciji dvojice kvislinških žandarma: „Komunisti nisu pucali u 'sluge okupatora', već u državu kao instituciju. (...) Slavljenje ubistva Lončara i Brakovića, ostavilo je dugotrajne negativne posledice i sprečilo proces nacionalnog pomirenja i prevladavanja još uvek svežih ideoloških podela. Njihova rehabilitacija predstavlja značajan doprinos suočavanju srpskog društva s njegovim totalitarnim nasleđem koje je i dalje snažna brana punoj modernizaciji i demokratizaciji Srbije."[87]

Negativnu ocenu čina rehabilitacije dvojice kvislinških žandarma izneo je jedino, kada je reč o stručnoj javnosti, prof. Đorđe Stanković: „Za nas, kao i sud i veštaka, ne bi trebalo da bude sporno da je 7. jula 1941. godine Srbija već tri meseca bila zemlja koju je okupirala nacistička Nemačka. Ni da je odmah po kapitulaciji uspostavljen i nemački nacistički upravni aparat. Isto tako, ne bi trebalo da bude sporno da se celokupan upravni aparat Kraljevine stavio na raspolaganje okupatoru. Oba pomenuta žandarma su dobrovoljno ostala u službi tog upravnog aparata. I tog dana su 'uredovali po zadatku', takođe, dobrovoljno, a ne pod prisilom. Znali su za nemačku nacističku naredbu o zabrani okupljanja na javnim mestima i zadatak im je bio da na to upozore okupljeni narod u Beloj Crkvi te da ga, ako bude potrebe, i silom onemoguće. Narod, okupljen delom zbog verskog praznika, a delom zbog propagande 'šumaca komunista', posle govora već se razilazio kad su stigli žandar-

86 Đorđe Stanković, „Politička represija i rehabilitacija", *Tokovi istorije*. Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, 1–2/2009, Beograd, 2009, str. 219–220.

87 Kosta Nikolić, „Šta se zaista dogodilo 7. jula 1941. u Beloj Crkvi. Uloga seoskog vašara u srpskoj istoriji", *NIN*, 3028, Beograd, 8.1.2009, str. 34.

mi na biciklima. Neko je javio 'šumcima komunistima', koji su 'zamakli u šumu'. Vratila su se dvojica partizana. Ono što je sud propustio u svojim istražnim radnjama, a i brojni mediji u žustroj polemici, pitanje je ko je prvi zapretio da će oružjem oduzeti život suprotstavljenoj strani. Sva istorijska svedočanstva govore da su to bili žandarmi! Šta je preostalo 'šumcima komunistima'? Da reaguju isto – oružjem, brzo i efikasno. Tako je i učinjeno. Oba žandarma su ubijena. Zašto su 'šumci komunisti' onda kvalifikovani kao 'zločinci', 'teroristi' i 'začetnici građanskog rata'? Drugo je pitanje zašto je novi, revolucionarni subjekat vlasti posle rata taj događaj proglasio za Dan ustanka u Srbiji."[88]

Sud i veštak (K. Nikolić) tvrdnjom da su dvojica žandarma „lišeni života kao žrtve progona i nasilja od strane pripadnika partizanskog pokreta" zastupaju neprihvatljivu tezu da su sve žrtve u ratu jednake, jer ih izjednačava činjenica smrti. Dvojica pripadnika kvislinškog aparata koji je bio nosilac „progona i nasilja" nikako ne mogu biti proglašavani za „žrtve progona i nasilja".

Osvrćući se na ukupan učinak i moguće posledice „revnosnog rada srpskog političkog sudstva" u kontekstu spornih odluka o rehabilitaciji kontroverznih ličnosti srpske istorije iz perioda Drugog svetskog rata, Đ. Stanković zaključuje: „Svojim odlukama, sasvim očigledno sudstvo promoviše određenu političku klimu, šalje javnosti sasvim određene političke poruke, koje putem medija utiču na širenje revanšizma i stvaranje haosa u kolektivnoj istorijskoj svesti."[89]

Pokušaj nenaklonjenih prosuditelja iz redova državnih institucija da okarakterišu čin otpora pripadnicima kvislinškog represivnog aparata, odnosno začetak oslobodilačke borbe, kao „začetak građanskog rata" i „ustanak protiv države", odnosno „napad na državu kao instituciju", iako kvislinška tvorevina u Srbiji nije imala prerogative države, nameću poželjnu predstavu o srpskom kvislinštvu kao izrazu srpske državotvorne i nacionalne ideje. Ovakve navodno apodiktičke ocene u medijima poprimaju odlike skaradne mitologeme, imenovanjem protagonista oslobodilačkog pokreta za „teroriste" i „ubice nedužnih ljudi".[90]

Ulica, škola i kasarna koje su nosile ime Žikice Jovanovića Španca (1914-1942), jugoslovenskog dobrovoljca Španske republikanske armije, jednog od pokretača

88 Đorđe Stanković, „Zemlja nesrećnih mrtvaca", *Politika*, CVI, 34228, Beograd, 21.2.2009, str. 14.

89 Đorđe Stanković, „Istorijska nauka jedina merodavna za rehabilitacije", *Politika*, CVI, 34477, Beograd, 31.10.2009, str. 13.

90 Kao groteskan primer jedne ovakve mitologeme, navodimo tekst iz jednog beogradskog dnevnog lista, u kome se na nedopustiv i neozbiljan način govori o uzroku oružanog sukoba 7. jula 1941. u Beloj Crkvi; vid. Vlada Arsić, „Građanski rat počeo zbog konobarice", *Press*, 1620, Beograd, 4.7.2010, str. 7.

antifašističkog ustanka u Srbiji i neposrednog učesnika oružanog sukoba u Beloj Crkvi 7. jula 1941, dobile su nova imena tokom 1990-ih, u Valjevu, Jovanovićevom rodnom gradu. Spomenik Žikici Jovanoviću Špancu u okviru memorijalnog centra u Radanovcima, kraj Kosjerića, na mestu Jovanovićeve pogibije, skrnavljen je u više navrata u protekle dve decenije. „U dva navrata nepoznata lica su brisala uklesane istorijske datume na obelisku. Žikici su stavljali omču oko vrata s ciljem da ga obore."[91]

Nekadašnji zahtevi za legitimnim revalorizovanjem prošlosti i interpretacijskim pluralizmom, pretvorili su se u institucionalno bagatelisanje antifašističke prošlosti naroda Srbije.

OSNIVANJE DVEJU REVIZIONISTIČKIH KOMISIJA POD OKRILJEM VLADE REPUBLIKE SRBIJE, 2009.

Iako Zakon o rehabilitaciji, poput Zakona o izjednačavanju prava partizanskih i četničkih boraca, predstavlja političko nasleđe dveju vlada Vojislava Koštunice, primena ovih zakona i potonji napori ka definisanju državne istorijske politike aktuelne vlade, u kojoj većinu ima Demokratska stranka, predstavljaju jasan revizionistički kontinuitet.[92] O ovome najbolje svedoče aktivnosti aktuelnog Ministarstva pravde, čiji državni sekretar koordiniše rad dveju novoosnovanih državnih komisija.

Zvanično normalizovanje kvislinštva nasleđe je prve vlade Demokratske stranke, na čijem se čelu nalazio Zoran Đinđić, i prve vlade Demokratske stranke Srbije, na čijem čelu se nalazio Vojislav Koštunica. Navešćemo nekoliko drastičnih primera. Naime, u vreme vladavine Demokratske stranke gradskim opštinama u Beogradu, početkom decenije, izmenjeno je nekoliko stotina naziva ulica koje su komemorisale NOB i revolucionarni radnički pokret.[93] Na ovaj način lokalne vlasti u

91 Milorad Bošnjak, „Pucnji još ubijaju", *Večernje novosti*, LVI, Beograd, 13.1.2009, str. 12.

92 Angažman istaknutih predstavnika akademskog istorijskog revizionizma, K. Nikolića, B. Dimitrijevića S. Cvetkovića i Momčila Pavlovića, na pisanju četvorotomne istorije Demokratske stranke (*Istorija Demokratske stranke*, *1919–2009*, Beograd, 2009), znakovit je primer odnosa ove građanske političke partije prema neformalnoj revizionističkoj školi u okviru savremene srpske istoriografije. Sem toga, već smo napomenuli da je B. Dimitrijević funkcioner i savetnik predsednika Demokratske stranke, dok je S. Cvetković saradnik Istraživačko-dokumentacionog centra Demokratske stranke.

93 Do kojih razmera je metastazirala prilježnost antikomunističkih egzorcista kada je u pitanju proterivanje komunističkih uljeza iz nacionalnog pamćenja, svedoči preimenovanje dve ulice u glavnom gradu. Ulica Milana Ilića Čiče, solunskog borca i narodnog heroja, poginulog 1942. u borbi s Nemcima, preimenovana je u Ulicu Vile Ravijojle. Ulica Franje Ogulinca, španskog borca i narodnog heroja, poginulog 1942. u borbi s ustašama, preimenovana je u Ulicu zvezdarskih jelki.

Srbiji učestvovale su ne samo u promovisanju, već i u anticipaciji državne istorijske politike. Na oficijelnoj razini, neki primeri su još drastičniji: u tzv. Istorijskoj sali u zgradi Vlade Republike Srbije, na zidu na kome su izloženi portreti dosadašnjih predsednika vlada, 2006. izloženi su portreti Milana Aćimovića i Milana Nedića, nespornih saradnika okupatora i ratnih zločinaca, koji su uklonjeni maja 2009.[94] Vršilac dužnosti gradonačelnika Beograda i visoki funkcioner Demokratske stranke, Zoran Alimpić, pravdao je 2007. činjenicu da se u svečanoj sali Skupštine grada Beograda nalazi slika ratnog zločinca, šefa kvislinške političke policije i okupacionog „upravnika grada Beograda", Dragog Jovanovića, sledećim rečima: „Ukoliko bi ta slika bila skinuta, tu bi bila jedna vremenska rupa između prethodnog i onog sledećeg. Žao mi je što se ne slažem sa ovim predlogom lično. Mislim da tamo postoji još ljudi sa kojima se možemo ideološki i politički ne slagati, koji su možda bili u svoje vreme nekakvi kriminalci i zločinci, ali to je jednostavno jedna istorijska činjenica i to je jedan spisak slika... To nije nikakvo odlikovanje, nikakva nagrada niti bilo kakva ideološka stvar. To je jedan spisak."[95]

Vlada Republike Srbije formirala je tokom 2009. dve komisije za preispitivanje istorijskih događaja koji su se odigrali na tlu Srbije krajem i neposredno nakon Drugog svetskog rata. Ovo je prvi put da državne institucije usmeravaju i motivišu istraživanja ove vrste. Angažovanje određenog broja naučnih delatnika i javnih ličnosti sa neskrivenim antikomunističkim stavovima, saopštenja sekretara Ministarstva pravde, kao koordinatora rada dveju komisija, i izjave pojedinih članova komisija, jasno sugerišu o nameri osnivača.

Najpre je 27. aprila 2009. formirana Državna komisija za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića, potom je 9. jula 2009. formirana, odnosno 12. novembra 2009. konstituisana, Državna komisija za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944. (skraćeno: Državna komisija za tajne grobnice pobijenih od septembra 1944.).

Osnivanje komisije za „utvrđivanje okolnosti pogubljenja" Dragoljuba Mihailovića, uporedo sa pokretanjem sudskog postupka za rehabilitaciju ovog ratnog zločinca, predstavlja završni čin državne rehabilitacije najznačajnijeg protagoniste srpskog kvislinštva, odgovornog za brojne zločine ravnogorskih četničkih formacija.

94 Momir Turudić, „Ko kači, a ko skida sliku Milana Nedića", *Vreme*, 958, Beograd, 14.5.2009, str. 11–12.

95 http://www.politickiforum.org/tribina_stampa.php?naredba=stampa_tribina&id=25 (stranica posećena 28. avgusta 2010)

Napori ka političkoj rehabilitaciji generala Mihailovića, nakon političkih promena 2000, mogu se pratiti na više ravni. Iako je monumentalizacija ovog ratnog zločinca započela još tokom Miloševićeve vladavine, o čemu, između ostalog, svedoči podizanje spomenika Mihailoviću u okviru memorijalnog kompleksa na Ravnoj Gori (1992), divinizacija ravnogorskog komandanta karakteristika je prve decenije ovog veka. Tokom ove decenije podignuto je nekoliko spomenika Mihailoviću: u Ivanjici (2003), u Lapovu (2006) i u Subjeli kod Kosjerića (2008).

Država je *de facto* rehabilitovala generala Mihailovića 15. maja 2005. učešćem predstavnika organa vlasti na proslavi na Ravnoj Gori, organizovanoj pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Republike Srbije. Proslavi su prisustvovali Vuk Drašković, ministar spoljnih poslova Državne zajednice Srbije i Crne Gore i dvojica ministara u vladi Vojislava Koštunice: Dragan Kojadinović, ministar kulture i Vojislav Vukčević, ministar za dijasporu.

Karakteristično je da je 17. jula 2009. zajednička delegacija Srpskog pokreta obnove, Demokratske stranke i Bezbednosno-informativne agencije položila venac na spomenik Dragoljuba Mihailovića na Ravnoj Gori.[96]

Radio-televizija Srbije, kao svojevrsni medijski organ vlasti, prikazala je sredinom 2002. osam epizoda dokumentarnog tv serijala „Ravnogorska čitanka", nastalog prema publicističkom delu *Ravnogorska istorijska čitanka* (Beograd, 2001), Uglješe Krstića (Krstić je, zapravo, preradio ranije publicističko delo nekadašnjeg ravnogorskog oficira Zvonimira Vučkovića), koji ovaj tv serijal tumači kao „prilog dekomunizaciji srpske prošlosti"; Krstić, kao scenarista serijala, didaktički ističe: „Nemci su imali denacifikaciju, mi treba da imamo dekomunizaciju." Nije nezanimljivo pomenuti da je „stručni konsultant" serijala bio istoričar Bojan Dimitrijević.[97] Smeštajući pojavu ovog serijala u aktuelni politički trenutak i obrazlažući povode za njegov nastanak, Uglješa Krstić ističe: „Pošao sam od teze da se istina može kriti, ali ne i sakriti. Došlo je vreme, društvene okolnosti su takve, da saopštimo ono što znamo i ono što je puna istina o pokretu Draže Mihailovića. (...) 'Ravnogorska čitanka' je nastala zato da bismo sabrali i na neki način popularno izložili ono što su pisali istraživači poput mladih istoričara Bojana Dimitrijevića, Koste Nikolića i drugih."[98]

96 Jovana Gligorijević, Momir Turudić, „Draženje Srbije", *Vreme*, 968, Beograd, 23.7. 2009, str. 11.

97 Nebojša Grujičić, „Lice i naličje Ravnogorske čitanke. Četnici i početnici", *Vreme*, 591, Beograd, 2.5.2002, str. 12.

98 Radio most – Uglješa Krstić i prof. dr. Todor Kuljić, „Draža Mihailović – kvisling ili borac protiv okupatora?", *Istorija 20. veka*. Časopis Instituta za savremenu istoriju, XX, 2/2002, Beograd, 2002, str. 188, 197.

Nesporno je da uređivačka politika državne televizije umnogome duguje interesima vladajućih partija. Afirmisanje jednog kvislinškog pokreta u programu državne televizije, i glorifikacija najznačajnijeg protagoniste ovog pokreta, jasno pokazuje odnos vladajućih građanskih partija, napose Demokratske stranke, prema ravnogorskom četničkom pokretu i njegovoj ideologiji.

Međutim, iako su pojedini jastrebovi „demokratskih reformi", poput istaknutih državnih funkcionera (Vladan Batić, Velimir Ilić, Milan St. Protić) početkom decenije zagovarali rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića, dok je ministar kulture Branislav Lečić bio promoter trivijalne pozorišne predstave *Noć đenerala*, inscenirane prema istoimenom romanu Vuka Draškovića, potonjeg ministra spoljnih poslova, najveći zahvati na oficijelnoj razini ka zvaničnoj političkoj rehabilitaciji Dragoljuba Mihailovića, zabeleženi su upravo u poslednje dve godine, osnivanjem pomenute komisije i započinjanjem sudskog postupka za njegovu rehabilitaciju.

Izbor članova Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića jasan je indikator uloge države u reviziji prošlosti. Naime, u medijima se kao članovi ove komisije pominju imena Slobodana Radovanovića (prvobitni predsednik komisije), nekadašnjeg zamenika republičkog javnog tužioca, Slobodana Homena (glasnogovornik komisije), državnog sekretara u Ministarstvu pravde, i Bojana Dimitrijevića, višeg naučnog savetnika Instituta za savremenu istoriju i ujedno pomoćnika ministra odbrane za vojne resurse i savetnika predsednika Republike za vojna pitanja. Kao članovi komisije pominju se i istoričari Kosta Nikolić i Slobodan Marković.

Iako je komisija oformljena zbog „utvrđivanja okolnosti pogubljenja" generala Mihailovića, članovi komisije ističu kako „primarni cilj" rada komisije predstavlja potraga za Mihailovićevim posmrtnim ostacima. Izjave članova komisije odaju jasan utisak da je namera državnih organa da omogući ekshumaciju zemnih ostataka generala Mihailovića. Izjave pojedinih članova komisije, napose državnog sekretara u Ministarstvu pravde, Slobodana Homena, tokom 2009. i 2010. trebalo je da stvore utisak u javnosti kako je komisija na korak od utvrđivanja lokacije na kojoj su smešteni Mihailovićevi posmrtni ostaci. Javnost je obaveštena kako postoji jasna namera državnih organa da zemni ostaci ovog ratnog zločinca budu traženi georadarom, skupim uređajem za podzemnu sondažu, što bi predstavljalo presedan.[99] Međutim, godinu dana nakon osnivanja, Državna komisija za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Mihailovića nije ustanovila nijednu novu relevantnu činjenicu vezanu za „okolnosti pogubljenja" generala, dok su se u medijima pojavile

99 Bojan Bilbija, „Dražu traže georadarom", *Politika*, CVI, 34707, Beograd, 24.6.2010, str. 7.

spekulacije o „rasulu komisije", usled međusobnih razmimoilaženja u stavovima i izjavama pojedinih članova komisije.[100] Jedini konkretni rezultat rada komisije predstavlja dodatna potvrda validnosti decenijama zvaničnih i poluzvaničnih informacija o hapšenju Draže Mihailovića, saradnji Nikole Kalabića sa organima unutrašnjih poslova u lociranju Mihailovića 1946, autentičnosti fotografija Dragoljuba Mihailovića nakon hapšenja i datumu pogubljenja (17. jul 1946). Ministarstvo pravde duguje objašnjenje čijom političkom voljom je odlučeno formiranje jedne izlišne i neefikasne komisije čija delatnost se finansira sredstvima građana Republike Srbije. Tokom avgusta 2010. javnost je uveravana kako su saradnici komisije došli do „poverljive i dragocene dokumentacije iz britanskih arhiva", koja bi trebalo da omogući nova saznanja o datumu i mestu pogubljenja, kao i o lokaciji na kojoj je Mihailović sahranjen. Međutim, istraživanja tima saradnika komisije samo su dodatno potvrdila navode pojedinih oficira Uprave državne bezbednosti o datumu i mestu pogubljenja. Iako je državni sekretar u Ministarstvu pravde, Slobodan Homen, najavio skorašnje lociranje grobnog mesta Dragoljuba Mihailovića („možda i pre 17. jula kada se navršava 64-godišnjica pogubljenja"), zahvaljujući dokumentaciji iz britanskih arhiva, „primarni cilj" komisije i dalje ostaje neostvaren.[101]

Jedan od članova komisije, Miladin Gavrilović, upravnik Zadužbine kralja Petra I na Oplencu, povodom kazivanja državnog sekretara S. Homena o otkriću navodno dragocene arhivske građe u Londonu, vezane za pogubljenje generala Mihailovića, nazvao je ove tvrdnje „običnim zamajavanjem javnosti" i „običnim glupostima", dodavši kako je po njegovom mišljenju do iznošenja podataka povodom nastavka istrage o potrazi za ostacima generala Mihailovića dolazilo „u kriznim trenucima; jer država je izlazila sa novim dokazima, koji ne dokazuju ništa, i kad je bio veliki pad dinara, i uoči dolaska MMF-a, i sad kada se ponovo zaoštrila kriza oko Kosova".[102]

S druge strane, zagovornici rehabilitacije generala Mihailovića skandalizovali su se nakon što je nekadašnji zamenik ministra unutrašnjih poslova FNRJ, Jovo Kapičić, odbio da, kako bi kazao Feliks Đeržinski, „bude onaj koji iznosi kiblu", kazavši da „i da zna ne bi rekao gde je Mihailović sahranjen". Međutim, niko od pokretača prošlogodišnje medijske hajke na Kapičića nije pokrenuo pitanje njegove odgovornosti za represiju nad pripadnicima prosovjetske komunističke opozicije, nakon 1948.

100 Jelena Čalija, „'Dražina' komisija u rasulu", *Politika*, CVI, 34679, Beograd, 27.5.2010, str. 7.

101 Bojan Bilbija, „Tajni dosije o Dražinoj smrti otkriven u Londonu", *Politika*, CVI, 34706, Beograd, 23.6.2010, str. 5.

102 Veljko Miladinović, „Kad je teško – Draža", *Press*, 1697, Beograd, 19.10.2010, str. 8.

U proces rehabilitacije generala Mihailovića, s naglaskom na njegovoj viktimizaciji, uključila se i Srpska pravoslavna crkva. Godišnji pomeni generalu Mihailoviću (kao i drugoj dvojici krupnih protagonista srpskog kvislinštva: Milanu Nediću i Dimitriju Ljotiću), održavaju se u hramovima Srpske pravoslavne crkve još od 1991. U beogradskoj Sabornoj crkvi, katedralnom gradskom hramu, pomeni Mihailoviću održavaju se od 1997. U ovim verskim pomenima učestvuju i crkveni velikodostojnici. U nekoliko hramova SPC general Mihailović je živopisan među istaknutim ličnostima srpske istorije. Srpska pravoslavna crkva, po ugledu na Rimokatoličku crkvu u Hrvatskoj, koja u sličnim nastojanjima ipak prednjači, dala je neprihvatljiv doprinos martirologizaciji kvislinštva kanonizacijom dvojice sveštenika Srpske pravoslavne crkve, pripadnika četničkog pokreta i nespornih ratnih zločinaca. Naime, Sabor Srpske pravoslavne crkve sanktifikovao je maja 2005. dvojicu pravoslavnih sveštenika iz Mileševske eparhije, Slobodana Šiljka i Milorada Vukojičića („koji su prosijali na zemlji srpskoj"), za koje postoje nepobitna saznanja da su tokom rata kao pripadnici četničkog pokreta počinili niz zločina u pljevaljskom kraju, zbog čega je Šiljak streljan od strane partizana 1943, a Vukojičić lišen života nakon suđenja 1946.[103] Inicijator sanktifikacije ove dvojice „sveštenomučenika", počinilaca svirepih ubistava tokom rata, episkop mileševski Filaret, 21. septembra 2010. osveštao je spomenik ratnom zločincu i četničkom komandantu, Vuku Kalajitoviću u selu Štitkovo pokraj Nove Varoši.[104] Na kraju, kao odraz sakralizovanja generala Mihailovića, treba pomenuti da se u blizini Dobruna, u opštini Višegrad, „na mestu na kome je đeneral Mihailović poslednji put boravio na slobodi", podiže spomen-crkva.

Vlada Republike Srbije je 9. jula 2009. formirala Državnu komisiju za tajne grobnice pobijenih od septembra 1944. Na čelu komisije nalaze se dvojica istoričara: predsednik, Slobodan Marković, docent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, i sekretar, Srđan Cvetković, istraživač u Institutu za savremenu istoriju, dok je koordinator Odbora za istraživanje Državne komisije, Momčilo Pavlović, direktor Instituta za savremenu istoriju.

Kao dva osnovna cilja komisije navedeni su: „1) da istraži, pronađe i obeleži sve tajne grobnice u kojima se nalaze ostaci streljanih posle septembra 1944, 2) da pre-

103 Veseljko Koprivica, „Oštre reakcije u Crnoj Gori na odluku SPC da neke sveštenike proglasi sveštenomučenicima. Pop Vukojičić dželat pa svetac", *Danas*, IX, 2893, Beograd, 29.8.2005, str. 3; Mirko Đorđević, „Sveci i osvetnici", *Republika*, XVII, 366–367, Beograd, 1–31.10.2005, str. 22.

104 Postavljanje spomenika ratnom zločincu Vuku Kalajitoviću pozdravio je emfatičnim govorom na licu mesta istoričar Veselin Đuretić: „Na otkrivanje spomenika gledam kao na opamećivanje ovog nesrećnog naroda. Ovde sam na mestu slobode, Kalajit je sastavni deo naše mučeničke istorije." http://www.novinar.de/2010/09/23/spomenik-heroju-ili-koljacu.html (stranica posećena 29. septembra 2010)

uzme posao lociranja i obeležavanja svih grobnih mesta, kao i da utvrdi tačan broj streljanih lica od septembra 1944." Kao jedna od planiranih aktivnosti komisije navodi se „preporuka Ministarstvu pravde o obavljanju ekshumacije nekoliko najkarakterističnijih masovnih grobnica koje će poslužiti kao studije slučaja", pri čemu se dodaje da će „na osnovu nalaza i uputstava Državne komisije, lokalne samouprave moći da obrazuju opštinske komisije za ekshumaciju i obeležavanje tajnih grobnica na njihovom području".[105]

Zanimljivo je primetiti da je inicijativu za formiranje ove komisije podneo Srđan Srećković, ministar za dijasporu i potpredsednik Srpskog pokreta obnove, manjinskog partnera u Vladi. Ministar Srećković je inicijativu obznanio 1. jula 2009. na okruglom stolu Instituta za savremenu istoriju, čiji pojedini saradnici prednjače u reviziji prošlosti, i *Večernjih novosti*, konzervativnog provladinog dnevnog lista.

Prema ministru Cvetkoviću, ovakva inicijativa je neophodna u cilju „ostvarenja istorijske pravde, procesa nacionalnog pomirenja i utvrđivanja istine". Ministar je istakao da je „masovnim likvidacijama" nakon oslobođenja „započela era naše istorije koja je završena krvavim raspadom zemlje, stotinama hiljada izbeglica, slomom nacionalne ekonomije".[106] Ministar nije obrazložio ove neverovatne tvrdnje, niti se osvrnuo na doprinos pobornika ideologije ravnogorskog četničkog pokreta krvavom raspadu zemlje i produbljivanju ekonomskog kraha.

Okrugli sto *Večernjih novosti* i Instituta za savremenu istoriju, održan u prostorijama Instituta, usledio je nakon višenedeljnog feljtona („Otkopavanje istine"), u ovom dnevnom listu, pisanog između ostalog i trudom pojedinih saradnika Instituta. Vlada je, dakle, samo operacionalizovala htenja reinterpretatora prošlosti, čiji osnovni pokretač predstavlja nastojanje za demonizovanjem jugoslovenskog komunističkog pokreta. Angažovani antikomunistički intelektualci iz akademskog miljea, kao agensi „otkopavanja istine" iskazuju vlastiti društveni uticaj činjenicom da je država voljna da prihvati njihov javni apel.

Nosioci ove inicijative su pojedini predstavnici akademske desnice (neki od njih su bivši ili sadašnji visoki funkcioneri pojedinih građanskih partija), kao učesnici navedenog okruglog stola: sociolog Slobodan Antonić, profesor na beogradskom Filozofskom fakultetu; istoričar Radoš Ljušić, profesor na beogradskom Filozofskom fakultetu; istoričar Momčilo Pavlović, direktor ISI; istoričar Bojan Dimitrijević,

105 http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/lt/articles/o-nama/ (stranica posećena 18. septembra 2010)

106 P. Vasiljević, A. Palić, „Večernje Novosti i Institut za savremenu istoriju održali okrugli sto o otkrivanju nedela vlasti posle Drugog svetskog rata. Vlada je spremna da formira komisiju", *Večernje novosti*, LVI, Beograd, 2.7.2009, str. 10–11.

saradnik ISI; istoričar Predrag Marković, saradnik ISI; istoričar Čedomir Antić, saradnik Balkanološkog instituta SANU; Vladimir Cvetković, dekan beogradskog Fakulteta za bezbednost; u okviru ovog skupa učešće su uzeli i Slobodan Homen, državni sekretar u Ministarstvu pravde i Gojko Lazarev, sudija Okružnog suda u Šapcu. Tako naprimer, Vladimir Cvetković ovu inicijativu naziva „otkopavanjem istine", ističući da se „po prvi put država odlučila na ovakav korak, što pokazuje da je na zdravom putu; ovom akcijom počinjemo da ličimo na uređen sistem."[107]

Na osnovu činjenice da je partizanska ratna retorzija i posleratna državna represija odnela živote i određenog broja lica koja na pravednom suđenju ne bi bila osuđena na najstrožu kaznu, antikomunisti pokušavaju izgraditi politički kapital. „Antikomunizam postaje samorazumljiv ako se pokaže da su komunisti najveće ubice, pa se može koristiti u pravdanju najrazličitijih namera i interesa."[108]

„Otkopavanje istine" u kontekstu rasvetljavanja „komunističkih zločina" ima za cilj da pobedu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta tradicionalizuje u novu aktivnu traumu srpskog naroda, poput „gubitka Kosova" kao već tradicionalizovane traume. Slična tendencija uočljiva je u delatnosti hrvatskih revizionista, na primeru „Bleiburga i Križnog puta" kao projektovane tradicionalizovane traume hrvatskog naroda.[109]

Angažovanje jednog broja istraživača iz redova akademske istoriografije i nekih prominentnih ljubitelja nacionalne istorije, u radu dveju komisija, formiranih pod okriljem Vlade Republike Srbije, predstavlja favorizovanje jednog broja istraživača sa izraženo nenaklonjenim stavovima prema Narodnooslobodilačkom pokretu i KPJ, odnosno istorijskoj ulozi i nasleđu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta. Ova grupa privilegovanih istraživača dobila je pravo uvida u decenijama nedostupne arhivske fondove bezbednosnih službi, s mogućnošću ekskluzivističke interpretacije.

Iako su izvesni članovi Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Mihailovića, iskazali nezadovoljstvo navodnom nedostupnošću arhivske građe vojno-bezbednosnih službi, u kontekstu potraživanja dokumentacije koja bi se odnosila na postupak primene kazne nad Mihailovićem, treba naglasiti da je vlast omogućila nizu desno ideologizovanih istraživača ekskluzivno pravo korišće-

107 P. Vasiljević, A. Palić, „Srbija je sazrela za istinu", *Večernje novosti*, LVI, Beograd, 3.7.2009, str. 11.

108 Todor Kuljić, „Kritika 'Crne knjige komunizma'", *Sociologija*, XLII, 4/2000, Beograd, oktobar–decembar 2000, str. 513.

109 Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009, str. 335–372.

nja decenijama nedostupne arhivske građe. Istraživanje ove dokumentacije omogućiće rekonstrukciju sudbina mnogih lica likvidiranih krajem ili neposredno nakon rata. Ovo je dovoljan dokaz da vlasti ne vrše opstrukciju potrage za grobnim mestom generala Mihailovića, jer omogućavaju potragu za zemnim ostacima mnogih drugih lica osumnjičenih za stvarnu ili navodnu kolaboraciju, o čemu svedoči rad Državne komisije za tajne grobnice pobijenih posle septembra 1944. Ipak, čini se da je pronalaženje zemnih ostataka generala Mihailovića nezaobilazan aspekat u procesu rehabilitacije ovog ratnog zločinca. Pronalaženje Mihailovićevih zemnih ostataka omogućilo bi trajno monumentalizovanje njegove ličnosti, kojoj je dat mučenički karakter, čime bi bila ostvarena značajna pobeda „nekrofilnog antikomunizma" u Srbiji.

Umesto da je Vlada omogućila donošenje zakonskog akta koji bi regulisao korišćenje arhivskih fondova bezbednosnih službi, kao i druge nedostupne arhivske građe u okviru državnih arhiva, Vlada je favorizovala jedan broj revizionističkih istoričara omogućivši im prvenstvo u naučnoj interpretaciji, što je u velikoj meri nedopustivo, ne samo zbog izvesne diskriminacije drugih istraživača, već prvenstveno zbog dosadašnjeg upadljivo tendencioznog pristupa reinterpretaciji prošlosti istoričara angažovanih u radu dveju komisija.

U službenom neoliberalnom antikomunističkom poretku sećanja nema mesta nastojanjima da se konačno utvrdi broj žrtava fašističkog i kvislinškog terora na tlu Srbije, tokom Drugog svetskog rata. Tako ni do danas, na primer, nije istražen ukupan broj lica pobijenih na tlu Srbije od strane pripadnika ravnogorskog četničkog pokreta i drugih vojno-četničkih odreda, koji su se do leta 1944. našli pod komandom Ravne Gore (kao što nije istražen ukupan broj pripadnika i simpatizera partizanskog pokreta koje su četnici zarobili ili uhapsili i potom predali Nemcima; većina njih je stradala u nekom od nacističkih logora, širom okupirane Evrope). Poznati su nam samo brojevi pobijenih lica od strane četnika tek za pojedine opštine u Srbiji. Novi okvir sećanja izostavlja ne samo potragu za nestalim zemnim ostacima nekih istaknutih komunista stradalih u borbi s četnicima i drugim kvislinškim formacijama (poput nepoznatog grobnog mesta književnika Đorđa Jovanovića, koga su likvidirali četnici 1943. i potom tajno sahranili) ili stradalih u partijskim čistkama (poput nepoznatog grobnog mesta generala Arse Jovanovića, ubijenog pod nerazjašnjenim okolnostima 1948), već izostavlja i suočavanje sa činjenicom postojanja tajnih grobnica iz perioda nedavnog ratnog sukoba na Kosovu.

ZAKLJUČAK

Nastojanja da se nakon „demokratskih promena" definiše državna istorijska politika, grozničavo upinjanje da se njene konture ispune pročišćenim istorijskim sadržajem, odn. rezultatima revizionističke istoriografije, omogućila su postsocijalističkim vlastima da politički instrumentalizuju činjenicu postojanja izvesnih istorijskih kontroverzi.

Institucionalizovanje selektivne politike sećanja, koja je tokom 1990-ih bila delokrug partija koje su osvojile vlast nakon 2000. i nekolicine mlađih istoričara (ako zanemarimo uticajnu istorijsku publicistiku), daje nam za pravo da govorimo o državnoj reviziji istorije. Zvanično i poluzvanično normalizovanje pokreta i istorijskih ličnosti iz kvislinškog korpusa, sadržaj udžbenika istorije, usvajanje Zakona o izjednačavanju prava partizanskih i ravnogorskih boraca i Zakona o rehabilitaciji, formiranje Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića i Državne komisije za tajne grobnice pobijenih od septembra 1944, svedoče u prilog ovoj tezi.

Nije teško razlučiti motive za osmišljavanje ovakve državne politike u domenu organizovanog negovanja pamćenja. Oni su dvojaki: tiču se ideološkog otklona vladajućih građanskih partija prema nasleđu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta predvođenog KPJ, i potrebe za sticanjem političkog kapitala pomoću prevazilaženja i saniranja navodnih istorijskih nepravdi koje je komunistički pokret počinio nad svojim oponentima. Postsocijalistička vlast dodatno učvršćuje legitimnost stigmatizacijom minulog socijalističkog režima (do kraja 1980-ih), izbegavajući otklon prema nekim idejnim karakteristikama prethodnog nacionalističkog režima (od kraja 1980-ih do 2000), imajući u vidu zakasneli proces prevladavanja prošlosti u Srbiji.

Negativan odnos prema nasleđu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta i socijalističke države zasnovane nakon pobede jugoslovenske revolucije, kao oblik istorijskog pravdanja novog poretka, ne podrazumeva samo radikalno prekrajanje nedavne prošlosti jugoslovenske zajednice, već predstavlja deo ukupnog sindroma restauracije kapitalizma. Ova tendencija koincidira sa potiranjem stečenih socijalnih prava najširih slojeva stanovništva, kao značajne tekovine prethodnog socijalističkog razdoblja.

LITERATURA

Bleiburg i Križni put 1945. (2007) u: Zbornik *radova sa znanstvenog skupa, Zagreb 12. travnja 2006,* (ur.), Juraj Hrženjak, Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske.

Bilbija, Bojan (2010) Dražu traže georadarom, *Politika*, god. CVI, br. 34707: 7.

Bilbija, Bojan (2010) Tajni dosije o Dražinoj smrti otkriven u Londonu, *Politika*, god. CVI, br. 34706: 7.

Bogdanović, Srboljub (2002) Dimitrije Ljotić: desna epopeja, *NIN*, br. 2709: 26–28.

Bošnjak, Milorad (2009) Pucnji još ubijaju, *Večernje novosti*, god. LVI: 12.

Božović, Branislav (2003) Specijalna policija i stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941–1944, u: *Jevrejski istorijski muzej – Zbornik*, br. 8: 77–173.

Cetinić, Ljiljana (2009) Memorijalni centar Josip Broz Tito posle 1991–2008. godine, u: Colić Mladenko (ur.), *Istinom protiv revizije Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941–1945*, Zbornik radova, Beograd: Društvo za istinu o NOB i Jugoslaviji.

Cvetković, Srđan (2006) *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Cvetković, Srđan (2009) I loš zakon bolji je ni od kakvog, *Politika*, god: CVI, br. 34460: 14.

Čalija, Jelena (2010) Dražina komisija u rasulu, *Politika*, god. CVI, br. 34679: 7.

Delić, A. 8.1.2009. Sud u Šapcu rehabilitovao žandarma kojeg je 7. jula 1941. ubio Žikica Jovanović. Španac pucao u nedužnog čoveka, *Večernje novosti*, god. LVI: 16.

Dimitrijević, Bojan, Nikolić, Kosta (2000) *Đeneral Mihailović. Biografija*, Beograd: Srpska reč.

Dimitrijevski, Marjan (2006) Historijske refleksije antifašističkog rata u Makedoniji u makedonskoj historiografiji 1991–2005, u: Kamberović Husnija (ur.), *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata. Kako se sjećati 1945. godine*, Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju.

Đorđević, Mirko (2005) Sveci i osvetnici, *Republika*, god. XVII, br. 366–367: 22.

Đuretić, Veselin (1985) *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I–II. Beograd: Narodna knjiga, Balkanološki institut SANU.

Glišić, Venceslav (1986) *Užička republika*, Beograd: Nolit.

Goldstein, Ivo, Hutinec, Goran (2007) Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – motivi, metode i odjeci, u: Katz Vera (ur.), *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju.

Grahek Ravančić, Martina (2009) *Bleiburg i Križni put 1945., Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Hobsbaum, Erik (2002) *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka, 1914–1991*. Beograd: Dereta.

Hobsbaum, Erik (2003) *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd: Otkrovenje.

Jazbec, Salamon (2008) *Magnissimum crimen. Pola stoljeća revizionizma u Hrvata*, Zagreb: Margelov institut.

Jovanović, S. Žarko (1993) Uporednost oslobodilačkog i građanskog rata, *Tokovi, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, br. 1–2/1993: 181–186.

Jovanović, S. Žarko (1998) Kolaboracija Draže Mihailovića sa kvislinzima u Srbiji 1941. *Vojno-istorijski glasnik,* god. XLII, br. 1–2/1998: 74–85.

Kamberović, Husnija (2006) Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini, u: Kamberović Husnija (ur.), *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata. Kako se sjećati 1945. godine,* Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju.

Kuljić, Todor (2000) Prevladavanje prošlosti – idejna strana, *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. VII, br. 2–3/2000: 251–280.

Kuljić, Todor (2000b) Kritika 'Crne knjige komunizma', *Sociologija*, god. XLII, br. 4: 511–541.

uljić, Todor (2002) Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima, u: *Balkanski rašomon. Istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Kuljić, Todor (2004) Kultura sećanja – istorijat. *Tokovi istorije, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, br. 1–2/2004: 123–157.

Kuljić Todor (2008) Poslesocijalistički antikomunizam, *Teme*, *Časopis za društvene nauke*, god. XXXII, br. 2/2008: 415–423.

Koprivica, Veseljko (2005) Oštre reakcije u Crnoj Gori na odluku SPC da neke sveštenike proglasi sveštenomučenicima. Pop Vukojičić dželat pa svetac, *Danas*, god. IX, br. 2893: 3.

Krstić, Miloš (1981) *Nepokorena mladost. Koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci, 1942–1944*., Beograd: Vuk Karadžić.

Mićević, I. (2009) Žikica Jovanović Španac započeo je građanski, a ne rat protiv okupatora. I heroj i terorista, *Večernje novosti*, god. LVI: 11.

Mijušković, Miroljub (2007) Zločini pobednika, *Politika*, god. CIV, br. 33672: 7.

Milosavljević, Olivera (2006) *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*., Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Miljković, A. Aleksandar (2004) Osuda komunističkog režima uslov rehabilitacije žrtava komunističkog terora, *Hereticus*, *Časopis za preispitivanje prošlosti*, god. II, br. 2/2004: 39–48.

Nikolić, Kosta (2003) *Prošlost bez istorije, Polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961–1991*., Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Nikolić, Kosta, Žutić, Nikola, Pavlović, Momčilo, Špadijer, Zorica (2005) *Istorija 3/4 za III razred gimnazije prirodno matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Nikolić, Kosta (2009) Šta se zaista dogodilo 7. jula 1941. u Beloj Crkvi. Uloga seoskog vašara u srpskoj istoriji, *NIN*, br. 3028: 33–35.

Bataković T. Dušan (ur.) (2000) *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd–Lausanne: Naš dom – L'Age d'Homme.

Parivodić, Milan (2008) Istorijski značaj Zakona o rehabilitaciji, *Hereticus*, Časopis za preispitivanje prošlosti, god. VI, br. 2/2008: 91–92.

Pejnović, Nikola (2009) 'Saveznici i jugoslovenska ratna drama' Veselina Đuretića, u: Colić Mladenko (ur.), *Istinom protiv revizije Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941–1945*., Zbornik radova, Beograd: Društvo za istinu o NOB i Jugoslaviji.

Petranović, Branko (1986) Fama o antifašizmu četnika, *Politika*, god. LXXXIII, br. 25959: 10.

Petrović, Dragoljub (2008) *Kvislinške formacije u Srbiji tokom Drugog svetskog rata*, Knjaževac: Dom kulture Knjaževac.

Radio most (2002) Uglješa Krstić i prof. dr. Todor Kuljić. Draža Mihailović – kvisling ili borac protiv okupatora? *Istorija 20. veka*, *Časopis Instituta za savremenu istoriju*, god. XX, br. 2/2002.

Rakić, Hranislav (1981) Masovna streljanja 14. decembra 1941. u Leskovcu, *Leskovački zbornik*, br. 21: 65–70.

Sekulović, Aleksandar (2009) Pravni aspekti eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića, *Istina*, *List Društva za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi*, god. III, br. 8: 21–22.

Stanković, Đorđe (2009) Politička represija i rehabilitacija, *Tokovi istorije*, *Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, br. 1–2/2009: 215–234.

Stanković, Đorđe (2009) Zemlja nesrećnih mrtvaca. *Politika*, god. CVI, br. 34228: 14–15.

Stanković, Đorđe (2009) Istorijska nauka jedina merodavna za rehabilitacije, *Politika*, god. CVI, br. 34477: 13.

Marjanović Jovan (ur.) (1976) *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941–1944*., Beograd: Arhivski pregled.

Trkulja, Jovica (2008) Rehabilitacija kao mera pravnog savladavanja autoritarne prošlosti u Srbiji, *Hereticus*, *Časopis za preispitivanje prošlosti*, god. VI, br. 2/2008: 11–20.

Turudić, Momir (2009) Ko kači, a ko skida sliku Milana Nedića, *Vreme*, br. 958: 11–12.

Vasić, Miroljub (2009) Narodnooslobodilački rat 1941–1945. u udžbenicima istorije u Srbiji danas, u: Colić Mladenko (ur.), *Istinom protiv revizije Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941–1945*., Zbornik radova, Beograd: Društvo za istinu o NOB i Jugoslaviji.

Vasiljević, P., Palić, A. (2009) Večernje Novosti i Institut za savremenu istoriju održali okrugli sto o otkrivanju nedela vlasti posle Drugog svetskog rata, Vlada je spremna da formira komisiju, *Večernje novosti*, god. LVI: 10–11.

Vasiljević, P., Palić (2009) A. Srbija je sazrela za istinu, *Večernje novosti*, god. LVI: 10–11.

Vodinelić, V. Vladimir (2008) Zakon o rehabilitaciji – tužna priča sa možda srećnim krajem, *Hereticus*, *Časopis za preispitivanje prošlosti*, god. VI, br. 2: 42–48.

6

DUŠAN MALJKOVIĆ

MIT O VLADAVINI ZORANA ĐINĐIĆA KAO „ZLATNOG DOBA“ FORMIRANJA GRAĐANSKOG DRUŠTVA U SRBIJI

APSTRAKT:
Jedan od najvećih aktuelnih političkih tabua u Srbiji danas predstavlja kritika Zorana Đinđića, pre svega u periodu nakon dolaska na vlast. Za većinu političkih činilaca on predstavlja „građanskog“ premijera koji je prvi, nakon Miloševića i kontra Koštunici, gradio liberalno-demokratski poredak u Srbiji. Manjina ga obeležava „izdajnikom srpskih nacionalnih interesa“. Kritika, koja ovde fatalno nedostaje, jeste upravo preispitivanje prve, dominantne teze, ali ne sa pozicija nacionalizma, već sa liberalno-demokratskih pozicija. Kada se takva kritika izvede, pozicija Zorana Đinđića ispostavlja se kao pozicija „suverene diktature“ Karla Šmita, sa jednom od ideološki najgorih zaostavština: spojem Crkve i države u obrazovnom sistemu posredstvom uvođenja veronauke.

KLJUČNE REČI:
Đinđić, nacionalizam, mit, ideologija, država, veronauka

UVOD

Može se slobodno reći da je jedna od najvećih „misterija" politička transformacija Zorana Đinđića, možda ne toliko u njegovim „stvarnim" menama, već u prihvatanju ekstremnih transformacija bivšeg premijera – pre svega na nivou (samo) reprezentacije (posredstvom medija, stranaka i nevladinog sektora) – koje je veći deo javnosti, kako domaće, tako i međunarodne, naprosto „progutao", bez previše razmišljanja. Naime, ako je politika ovog lidera DS-a tokom devedesetih godina prošlog veka bila izrazito nacionalistička, do te tačke da se slobodno možemo složiti sa konstatacijom aktuelnog haškog optuženika Šešelja da su najveći politički prijatelji Đinđića bili Radovan Karadžić i Ratko Mladić, postavlja se pitanje kako je on kafkijanski preobražen u „građanskog premijera" (koliko je on sam u tome učestvovao, a koliko su to učinili drugi i *zašto*). Takođe, postavlja se pitanje zašto je kritika Zorana Đinđića iz liberalno-demokratske perspektive kasnila skoro sedam godina od njegove smrti, te zbog čega je došlo do konstrukcije tako snažnog tabua u vezi sa bilo kakvim dovođenjem u pitanje svet(l)osti lika i dela bivšeg premijera. Za sada, treba primetiti da je navedena tabuizacija imala izrazito *moralistički karakter* i da se rukovodila besmislenom izrekom – „o mrtvima sve najlepše" – te da je svaki pokušaj revalorizacije njegovog delovanja bio dočekan na nož kao „ponovno ubijanje".[1] Ovaj otpor, naravno, signalizira da postoji nešto što zaista dovodi u pitanje njegovo reformsko delovanje, jer, ukoliko bi ono bilo besprekorno, ova nelagodnost ne bi bila u toj meri izražena. Kao konsekvencu, imali smo svojevrstan *Denkverbot*, kritičku suspenziju, koja je doprinela Đinđićevoj apologetskoj ikoničnosti, te konstrukciji mita o zlatnom dobu posredstvom ovog „kulta ličnosti".

Možda je sledeće pitanje zanimljivije – da li se to zaista odigralo na nivou stvarnih političkih odluka koje je donosio, odnosno da li možemo da govorimo o (dis)kontinuitetu njegove politike i navodnom prelomu koji se tu odigrao, ili pak postoji dominantna linija njegovog političkog kretanja. Teza ovog teksta je da postoji kontinuitet, most-spoj između politike Zorana Đinđića pre i posle devedesetih godina, koji se može svesti na ideološku varijaciju „suverene diktature" koju je kao takvu prvobitno formulisao vodeći nacistički pravni teoretičar Karl Šmit (Carl Schmitt).

No, pođimo redom i prvo razjasnimo uslove mogućnosti i uzroke izvitoperenog političkog upisivanja *sume* Đinđićeve politike u liberalno-demokratski, „proevropski" registar, kao i neke od konsekvenci ove kratkotrajne postpetooktobarske „autokratije". U pet tačaka-teza koje slede.

1 Prekidanje promocije knjige Živote Ivanovića *Zoran Đinđić u mreži mafije*, koju su izveli omladinci GSS-a, DS-a i SDO-a, propraćeno je sa odobravanjem aktuelnih političara, gde su centralno mesto zauzeli upravo moralistički komentari, po kojima ovaj autor: „mrtvima prevrće džepove" i „lešinari". Opširnije na: http://www.koreni.net/komentar/nedelja_23.htm

ZABORAV NACIONALIZMA

Prvo, uslov mogućnosti ovakvog pozicioniranja bivšeg premijera jeste brisanje „nepovoljnih" delova biografije Zorana Đinđića, koji se odnose na njegovu ekstremno nacionalističku poziciju krajem XX veka, poglavito u vidu saradnje sa Karadžićem i Mladićem na projektu Velike Srbije.

Na prvi pogled, jasno je zašto je ovakvo brisanje potrebno – zato što detalji o ekstremnom nacionalizmu Đinđića urušavaju idealizovanu sliku o „građanskom premijeru".[2] No, postavlja se daleko ozbiljnije pitanje – ako je Đinđić bio ekstremni srpski nacionalista tokom devedesetih,[3] zašto građanska Srbija bira njega za svecaizaslanika?[4] Prvi odgovor: zato što je i ona sama ambivalentna prema nacionalizmu, pogotovo u periodu devedesetih, kada je politika tzv. „građanskih partija", kao što su Građanski savez Srbije (GSS) i Socijaldemokratska unija (SDU), bila deklarativno antinacionalistička,[5] ali *efektivno upravo suprotna*, što se vidi posredstvom podrške ovih stranaka prvo Vuku Draškoviću, a kasnije i Vojislavu Koštunici kao predsedničkim kandidatima. *Zašto kažem efektivno?* Zato što promena stava Vuka

2 Pravi primer prečišćene Đinđićev biografije donose E-novine, web glasilo Druge Srbije. Primetimo da u ovoj verziji nema ni „n" od nacionalizma, odnosno da je brisanje u tom smislu sprovedeno u potpunosti: http://www.e-novine.com/srbija/srbija-licnosti/28517-levog-anarhiste-premijera.html

3 „VREME: You said that you discussed the future system with Radovan Karadzic. Whose system? DJINDJIC: We agreed that the Serb Republic in Bosnia should join Serbia. An interim solution should be reached, and everything should be done in agreement with the international community, which I believe would have no objections on condition there is peace. We, therefore, discussed the future system of our joint state which should not be burdened with ideological dogmas of the socialist bureaucracy. Our common assessment is that this state has to be a parliamentary democracy. I'd like to stress that we were more moderate than our interlocutors when it comes to the pace of changing the ideology." *Vreme News Digest Agency* No 127, 28. 02. 1994.
Ovo je, naravno, samo jedan od brojnih primera saradnje na planu stvaranja Velike Srbije. Vidi se da je u igri rasparčavanje Bosne i Hercegovine (BiH), a da se novonastala država gradi po etničkom ključu. Kada na to nadodamo i podršku ratnim operacijama Vojske Republike Srpske (VRS), paljenje američke zastave i solidarnost sa istom tokom NATO intervencije u BiH, negiranje postojanja crnogorske nacije („to su Srbi"), agitovanje protiv Dejtonskog sporazuma, dobija se sasvim drugačija slika političke pozicije Z. Đinđića, daleko adekvatnija u svojoj brutalnosti od one „politički korektne".

4 Često se nacionalizam Z. Đinđića odbacuje kroz čuvenu alegoriju o „okretanju vola na Palama". Naime, solidarišući se sa trupama VRS prilikom NATO intervencije u BiH, on je, između ostalog, jeo i pečenog vola sa Karadžićem i Mladićem. Za Drugu Srbiju to pokazuje suštinsku neumešanost i trivijalnost zamerke – što bi mu zaboga to neko prebacivao? Jasno je da nije naprosto reč o običnoj večeri, već, uzimajući u obzir navedeni kontekst, imamo posla sa aktom duboke personalne solidarnosti, *prijateljske intimizacije* – povrh one političke – sa ratnim liderima RS. To samo govori o dalekosežnosti ove koalicije „s obe strane Drine". Dakle, isticanje „paljanskog vola" ovde služi kao depolitizacije te veze i efektivno, njena neutralizacija, koja ima za cilj još jedno „izbeljivanja" Đinđićeve biografije.

5 Naravno, ne potcenjujem performativnu moć deklaracije političke pozicije – koja nekada sama po sebi može proizvesti (jake) političke učinke – samo pokušavam da razlikujem samorazumevanu odnosno proklamovanu i stvarnu poziciju, *poziciju dominantnih političkih efekata*.

Draškovića, njegova konverzija od nacionaliste do onoga koji ponavlja da „mir nema alternativu", pored toga što deluje neuverljivo i postavlja sličan problem kao u „slučaju Đinđić" – da li je došlo do autentične promene? – prenebregava posledice politike Vuka Draškovića krajem osamdesetih i početkom devedesetih, izrazito nacional-šovinističke (formiranje paravojnih formacija, konstrukcija „ugroženog vaskolikog srpstva", pretnje muslimanskom stanovništvu itd.) i omogućava mu rehabilitaciju. Dakle, stvarno antinacionalistička opcija ne bi mogla biti u bilo kakvoj vrsti (ne)formalne koalicije sa navedenom političkom klikom.

Takođe, prisetimo se, raspad GSS i formiranje SDU dešava se u senci polemike oko koalicije sa Đinđićevom Demokratskom strankom (DS), koja je i izazvala izlazak dela članstva koje je predvodio Žarko Korać. Tada, Đinđićev nacionalizam nije bio prihvatljiv za ovu „frakciju", ali je on volšebno prenebregnut u trenutku formiranja Demokratske opozicije Srbije (DOS), kome pristupa i SDU. Na ovom mestu i zaključujemo zbog čega postoji popustljivost prema nacionalizmu, odnosno zbog čega dolazi do nepodnošljive lakoće gaženja samoproklamovanih principa – *zarad beneficija participacije u vlasti*. A šta je takva pozicija do čuvenog Đinđićevog *pragmatizma*, koji, ispravno pročitan, *de facto* ima značenje *utilitarizma bez konzistencije*, još jednog šarenolažnog narativa koji prividno pozicionira određenu partiju unutar spektra političkih ideja. Članstvo Liberalno-demokratske partije (LDP), koji nastavlja Đinđićevu politiku takođe je primer ove perverzne konverzije – od nacionalista do „građanskih liberala". U tom kontekstu, posebno se paradigmatičnim pokazuje slučaj Nikole Samardžića, sada već bivšeg člana ove stranke, koje predstavlja školski primer navedenog fenomena – od ekstremnog rasiste koji stanovnike Afrike proglašava „divljim plemenima", sve do proevropskog liberala koji i dalje mantra budalaštine o „azijatskoj mentalnoj despotiji".[6]

Drugi odgovor se otuda nameće: zato što je opcija koja sledi Đinđića i prešla sličan put, indukovan pre svega razvojem regionalnih istorijskih okolnosti, propašću velikosrpske ideje i uviđanju da je dobitnička politika sada proevropska, tolerantna i sl. Drugim rečima, Đinđić jeste paradigmatičan i za dobar deo opozicione politike u kontekstu delimične, manje ili veće, izmene političke retorike, ali je paradigmatičan i u zadržavanju „nacionalne ideje", s tim što je to sada nacionalna građanska ideja, razrađena u Đinđićevom konceptu patriotizma (o tome više reči kasnije). Za-

6 „Neodgovorna optužba prestolonaslednika Aleksandra ne samo da nije sasvim na mestu, jer je srpska vlast najliberalnija i najtolerantnija od svih postkomunističkih evropskih režima, nego je došla u najnezgodniji čas, dok srpski predstavnici biju tešku bitku, kako oni najbolje umeju, pre svega protiv pristrasnih diplomata Evropske zajednice, ljigavog dodira, odrtavele puti i pederskih fizionomija zastupajući istinski i vitalni srpski interes." („Književne novine", br. 829. 1. 11.1991, str. 1 i 3) Više na: http://www.srpskinacionalisti.com/2008/07/ldp-i-nacionalizam-otkrivanje-skrivenog/

ključujemo da je Đinđić prvi „namirisao" da režim ne može biti pobeđen „iznutra", kritikom za manjak nacionalizma – Milošević je optuživan da je kao komunista u stvari izdajnik srpstva i puko deklarativni, nekompletni, pa i lažni nacionalista, koji u njega ne veruje, već samo nacionalizam *instrumentalizuje* zarad održanja na vlasti, i to njegov „blaži" vid – već spolja, podrškom iz inostranstva, te je i taj motiv bio sastavni deo političke igre za preuzimanje vlasti. (Dakle, ne inherentna, stvarna promena ideološko-političke matrice, već njeno prilagođavanje aktuelnom trenutku, njena retorička deformacija koja ipak ne može sakriti simptome onoga što pokušava da potisne, a to ova analiza na mnogim mestima i pokazuje: proevropski tekst pisan je otmenim briselskim nalivperom preko starijeg natpisa u krvi ratnih zločina, doduše bez ikakve elegancije).

Takođe, treba imati u vidu da je Đinđić dobio podršku određenih „prozapadnih krugova", jer je bio spreman da sprovodi neke elemente „građanske politike" raznovrsnim sredstvima (na koje ću se kasnije vratiti), te su njegovi politički problematični postupci uvek pravdani *ciljevima* (što predstavlja uvođenje *makijavelističke politike* na mala vrata),[7] kao što je saradnja sa Hagom ili pristupanje EU. Takav politički slalom prihvatan je zarad „elitizma" (malo)građanskih ešalona koji su oduvek smatrali da je „narod" nedorastao demokratskom poretku, te da formalni postupci i procedure demokratije mogu biti prekoračeni kako bi se sproveo politički program koji većina ne prepoznaje kao ispravan, jer je naprosto „primitivna, zaostala, nepismena" itd. Drugim rečima, Đinđić je viđen kao onaj koji je odlučno spreman da obavi „prljav posao" lustracije i uprkos volji većine uvede reforme koje su *vrednosno* bile opravdane (iako za njih nije postojala demokratska legitimacija) za one koji su ga podržavali.

O ZLATNOM DOBU KOJE NIJE ZLATNO *(FOOL'S GOLD)*

Mit o „građanskom Đinđiću" analogan je nacionalističkom mitu o „zlatnom dobu", kao što je nacionalizam Druge Srbije strukturno identičan onom one Prve (uz personalne razlike).

7 Čuvena Đinđićeva izjava „Kome je do poštenja u politici, neka ide u crkvu" zapravo je dokaz tog vulgarizovanog makijavelizma. Ona, naravno, treba da potcrta njegov pragmatizam, te ideju da se možda na nepošten način može ostvariti određena dobrobit, ali zapravo pogađa temeljnu iluziju politike kao nečega što mora biti pošteno (jer je nepoštenje moralno nedopustivo u okviru široko prihvaćenih pravila političke igre), što bi neko mogao da pohvali kao iskren i u krajnoj liniji neproblematičan uvid: ne govori li Đinđić istinu? Govori, ali *istinu svoje politike*, dok podriva opštu iluziju na kojoj se politika zasniva – dok se političari kunu u svoje poštenje (iako to nisu), negirajući bilo kakvu korupciju, dotle imamo mogućnost da politika zaista i bude poštena (i demokratska zajednica upotrebljava instrumente za očuvanje tog poštenja kao standarda). Kada neko poštenje izbacuje iz igre, on uvodi opasan presedan i daje legitimnost „prljavoj igri", što je u kontekstu demokratskog poretka nedopustivo.

Kako Kuljić ističe, svaki nacionalizam ima mit o zlatnom dobu, a konstrukcija takvog mita je ponajviše karakteristična za fašistički odnosno nacistički poredak (upor. Kuljić, 1987: 188-218). Opšta struktura tog mita izgleda ovako: postojao je, nekada, u istoriji određene nacije, društveni/državni/moralni poredak koji je bio *daleko najbolji* od svih prethodnih i kasnijih, ako ne i sasvim idealan. Nakon njega, nastupa period izvitoperenja, dekadencije i propasti, a cilj nove politike jeste restauracija tog poretka u savremenim uslovima.[8]

U kontekstu Srbije imamo nekoliko takvih idealizujućih projekcija: prvo, to je period pre II svetskog rata („građanski Beograd", koga u svojim književnim radovima posebno „retuširа" Svetlana Velmar-Janković), drugo, period Kraljevine Srbije s kraja XIX i početka XX veka, kao i srednjovekovna Srbija, posebno period Dušanovog carstva (sa feudalno-klerikalnim sistemom vlasti). Treba primetiti da sličnog mitologiziranja nema u vezi sa socijalističkim periodom (on se skoro nigde ne pominje kao idealan društveni model i prema njemu uglavnom postoji širok društveni odijum), ali ima jugonostalgije koja je *dominantno sentimentalna* (dakle, ne predstavlja setu za samim sistemom, nego za (pop)kulturnim područjem Jugoslavije – od muzike, preko turizma, do sitnih fetiša, kakve su npr. Kraš bajadere – iz perspektive rascepkanih i skučenih, klaustrofobičnih nacija-država), dok nijedna relevantna politička opcija ne bi zagovarala restauraciju navedene ere, pre svega zbog jednopartijskog sistema, koji se vidi kao ključni opozit „demokratiji", koja se u popularnom ključu zamišlja isključivo kao višestranačka i parlamentarna. Nasuprot tome, sve navedene mitologije odnose se na monarhistički ustrojenu srpsku državu u kojoj religija igra znatnu ili presudnu ulogu, bez obzira da li uključuju ili ne jugoslovensku perspektivu, koja je uvek *sekundarna*. Najreakcionarnija je svakako ona poslednja, koja zadire najviše u prošlost i predstavlja „svetosavsku" feudalnu državu Srbiju kao ideal, i dalje insistirajući na njenim pozamašnim granicama. Ostatak „zlatnih doba", pak, preuzima kapitalizam kao ekonomski sistem, a to se odnosi i na Đinđića, što treba shvatiti kao pobedu popularnih ideologizova-

8 Prvo, jasno je da je takav mit projekcija romantičarskog ulepšavanja prethodnih vremena koja se čine daleko boljim tj. ne postoji stvarna celovitost istorijskih svedočanstava u prilog tome. To ne znači da nije bilo boljih i lošijih perioda u istoriji neke nacije, to znači da je u rekonstrukciji odabranog „zlatnog doba", ono negativno potisnuto, a ono dobro preuveličano. (Prisetimo se, ovo ima osnova i u prirodi ljudskog sećanja, koje je, kako nas uči psihologija, uvek-već rekonstrukcija koja teži de-traumatizaciji. To nije, naravno, proces koji dejstvuje pri istorijskoj rekonfiguraciji – ali objašnjava zbog čega uvek dolazi do nostalgije za „starim dobrim vremenima" kod onih koji ih pamte i daje podlogu mogućnosti ovog romantičnog preobražaja). Drugo, on je praktično neostvariv, jer je nemoguće u savremenim uslovima autentično restaurirati nešto što je postojalo pod drugim istorijskim uslovima – iza toga se uvek krije sprovođenje aktuelne, savremene političke agende upravo posredstvom tog mita. Treće, nemoguća je restauracija samo te nacije, već je potrebno obnoviti i širi sklop – jer se teško može zamisliti povratak u feudalni poredak u XXI veku ukoliko to nije deo šireg, globalnog fenomena (kako bi takvo društvo opstalo u modernom okruženju?), što praktično znači jedino i samo otkriće vremenskog putovanja i sklizanje unazad duž linija prostor-vremena.

nih fraza o „istorijskom porazu komunizma“, „neodrživosti socijalističke privrede“ i sličnim revizionističkim floskulama koje su danas objekat opštenarodne vere.[9]

Najnoviji mit o zlatnom dobu liberalno-građanske političke pozicije jeste upravo „Đinđićev period“, koji takođe pati od retroaktivne idealizacije, iako je istorijski najbliži. To se vidi, pre svega u već pomenutom *nedostatku* (neki krugovi naprosto i danas misle ono što i pod Đinđićem: da mu se nema šta zameriti, za njih on nakon smrti postaje legenda-uzor, idealni slučaj lidera koji je sam po sebi nedostižan) ili *onemogućavanju* (u vidu prekidanja kritičkih artikulacija u javnosti), kao i *popuštanju kritike* – čak i oni koji su mu bili oponenti u građanskom kontekstu sada ga vide kao ključnu ličnost na evropskom putu Srbije (zadržavali – ili pak ne – minorne kritičke primedbe koje celinu ne dovode u pitanje). Međutim, on nije bitno manje reakcionaran od navedenih, posebno uzimajući u vidu da završava, sa jedne strane, u tzv. „kultu ličnosti“ Zorana Đinđića (gde se u njega upisuju karakteristike koje idu do granice „građanskog mesije“ i potpuno nekritičke idolatrije, gde se njegove, često vrlo trivijalne „izreke“ stavljaju u rang vrhunskih intelektualnih bisera).[10] S druge strane, ova epoha kulminira apologijom *vanrednog stanja* (koje nastaje nakon ubistva) kao pravnog poretka koji treba ili da ostane na snazi neodređeno dugo ili da se frekventno ponavlja. Zanimljivo je primetiti očiglednu kontradikciju između proklamovane građanske pozicije i suspenzije/ograničavanja građanskih prava unutar vanrednog stanja, koja, očigledno, ne pogađa one koji su joj skloni, jer, kao što sam već rekao, gađa njihove pretpostavljene ciljeve – recimo obračun sa kriminalom – za koje su spremni da žrtvuju i same pretpostavke demokratskog poretka, parlamentarizma, pravnih procedura i sl. (One se tada vide kao trivijalna prepreka koju naprosto treba zaobići, kao besmisleno zakeranje koje ima za cilj da otupi efekte akcija, gde situacija vrlo podseća na onu iz 1968. godine, gde Habermas potpuno opravdano, kritikujući studentski pokret kao „voluntaristički, bez etičkih i institucionalnih ograničenja, neprijateljski prema demokratskim pro-

9 Neka bude primećeno sledeće – neki komunistički projekti i dalje postoje, sa nekim se eksperimentiše kao npr. u Venecueli sa socijalističkim samoupravljanjem (različitim od onog u SFRJ), a Badju (Badiou) opravdano ističe da je komunizam mlada ideja, za sada prošao kroz dve faze – *komunitarnu* (Pariska komuna) i *državnu* (period od Oktobarske revolucije do društvenih „gibanja“ 1968). Takođe, spoljni državni dug SFRJ bio je 1990. godine 5 milijardi dolara, a izvoz 8 puta veći, što pokazuje da je narativ o lagodnom životu usled prezaduženosti još jedna u nizu besmislenih optužbi protiv socijalističkog privrednog modela.

10 „Ako moraš da progutaš žabu, nemoj da je mnogo gledaš, već je odmah progutaj, a ako moraš da progutaš nekoliko žaba, progutaj prvo najveću.“; „Kad se probudite, probudite se veseli i recite: 'Evo ga još jedan dan. Imam šansu da uradim nešto'. A ne, kad se završi dan: 'Hvala Bogu, još jedan dan se završio'... Život je čudo jedno. Jedno ljudsko biće je jedan, od 40.000 spermatozoida. Taj jedan je uspeo, 39.999 nisu uspeli. Znači, vi ste šampioni! Svako ko se rodio, on je već pobednik! On je već uspeo u odnosu na 40.000 drugih!“. Čak postoji i program na društvenoj mreži *Facebook* koji generiše Đinđićeve izjave pred kojima se s poštovanjem zastajkuje, kao pred drevnim hramom mudrosti.

cedurama, nekritička upotreba nasilja u cilju potkopavanja liberalno-demokratskog poretka (s tom razlikom da u slučaju *Sablje* navedeno nije bio *cilj*, već *posledica* razularenog policijskog aparata)" njegove eksponente naziva „levim fašistima".[11] U navedenom kontekstu, to levo mogli bismo zameniti građanskim, a može biti i „desnim fašizmom", jer je često granica između ove dve opcije zamagljena.

(U tom kontekstu prožimanja navodno suprotstavljenih političkih programa, treba primetiti da Đinđićev ministar, Vladan Batić, kao svoj prioritet, postavlja rehabilitaciju četničkog pokreta,[12] dok Đinđić, u svom poslednjem predavanju, ostaje pri razlici karakterističnoj za nacionalistički diskurs, razlici između „lošeg" i „dobrog" nacionalizma, gde bi prvi bio vrsta atavističkog šovinizma orijentisanog na istorijsku prošlost, a drugi moderni, produktivni/efikasni kapitalistički patriotizam.)[13]

Dominantna „građanska ideologija" tog perioda dobija i svoju *kultur-rasističku dimenziju*. Naime, za razliku od tzv. Prve Srbije, koja vidi u svima sem Srbima problematičnog Drugog, projektujući u njega zavereničku poziciju, te stavljajući Srbe na viši ontološki pijedestal proglašavajući ih „nebeskim narodom", dotle za Drugu Srbiju najveći problem predstavlja „narod nesposoban za demokratiju", koji „ne zna za koga da glasa", kako kaže Petar Luković, „on se ne kupa" i sl,[14] što ne znači da ovu ideološku matricu strukturno identičnu prethodnoj ne zaposedaju i duhovi Prve Srbije. Tako, u intervjuu koji daje za „Kurir" 22. novembra 2005, Nenad Prokić, član predsedništva LDP, između ostalog, glasno kaže:

„Moramo da shvatimo da jedan deo našeg tela više ne funkcioniše i da bi se ostatak organizma uspešno razvijao posle neizbežne amputacije. Kad vidim neko dete

11 Opširnije na http://www.dissentmagazine.org/democratiya/article_pdfs/d13Berman.pdf

12 Opširnije na: http://www.vreme.com/cms/view.php?id=313416

13 „Međutim, ako kolektivni identitet baziramo na nekom modernom obliku kao što je patriotizam, onda ćemo umesto etike namera imati etiku odgovornosti i gde ćemo praktično, umesto da obrazlažemo šta smo mi hteli, da obrazlažemo zašto su ti rezultati takvi kakvi jesu, i da umesto da držimo moralne govore da smo mi dobri i kakva sve prava imamo, vršićemo detaljne analize koliko šansi, sve to što mi želimo, ima da uspe. I onda ćemo polagati odgovornost za posledice, a nećemo tražiti opravdanje za motive. I to je ogromna razlika. I na toj razlici se lomi pitanje da li mi kao srpski narod možemo da uđemo u 21. vek, sa jednom modernom formom kolektivnog identiteta, ili ćemo pokušati da izgradimo neke mehanizme modernih društava u industriji, u privredi, u institucijama, a u svojoj svesti ćemo zadržati jedan arhaični vid kolektivnog identiteta koji će se bazirati na tom moralističkom pristupu, gde odgovornost nikada nije na onima koji sprovode neku aktivnost, nego je uvek na okruženju koje možda neće prihvatiti tu aktivnost nego će je odbiti." Opširnije na: http://www.6yka.com/zoran-djindjic-nacionalizam-i-patriotizam

14 „Mislim, taj narod je neobrazovan, primitivan, on se ne kupa, narod je često lud, manijakalan, ništa ne pamti, ne zna za koga da glasa i kad glasa uvek glasa za pogrešno, ne ume da čita, voli majice. Pa taj narod je sklon da za majicu promeni političko uverenje, eto, šta drugo da ti govorim." Opširnije na: http://www.b92.net/info/emisije/pescanik.php?yyyy=2006&mm=06&nav_id=203619

na ulici, meni se srce stegne. Kad pomislim gde će i kako živeti, kakve će nam biti bolnice, kakve škole... To me interesuje više nego Kosovo. Zemlja je onog ko živi na njoj! Šta će Srbiji problemi Kosova?“[15]

I jasno se pozicionira prema Kosovu kao Drugom, čiji bi problemi samo opteretili Srbiju, Kosovo koje je i ovako „nefunkcionalni deo“ jednog organizma koji naprosto treba odstraniti, jer treba misliti o „našoj deci“, „našim školama“ i sl. Ne treba posebno napominjati da u nastavku intervjua smatra kako ni kosovski Albanci nisu sposobni da adekvatno upravljaju Kosovom, jer je sasvim jasno da iz prethodnih stavova da on percipira Kosovo kao „gangrenu“ Srbije koja sama po sebi ne može biti autohtona (dok Srbija to može), već joj je potreban međunarodni protektorat.

VLADAJUĆA IDEOLOGIJA VLADAJUĆIH

Pozicija vladajuće ideologije u Srbiji, odnosno ideologije vladajući jeste „netransparentni nacionalizam”.

U zajedničkom intervjuu koji su dali Zoran Đinđić i Slavoj Žižek za Zidojče Cajtung (Süddeutsche Zeitung) 1999. godine, Žižek upozorava na mogućnost „rusifikacije“ Srbije, odnosno dolazak na vlast režima koji se predstavlja kao proevropski i prozapadni, a koji to *de facto* nije, i profetski izlaže stvarne konture Đinđićeve vlasti:

„Nakon rušenja Miloševića mogla bi nastupiti i ’rusifikacija’ Srbije. Pod time mislim da bi mogao doći na vlast režim koji prema vani izgleda moderno i zapadnjački, ali potajno iznutra pljačka zemlju i ucjenjuje Zapad na isti način kao što to čini Jeljcin: ako nas ne podržite, ovdje će se sve urušiti. Takav režim se uopće ne bi morao pretvarati da ima neku viziju, nego bi mogao preživljavati tako da planski jača nihilizam kod ljudi. To je uradio na primjer general Jaruzelski u Poljskoj: nakon što je 1981. proglasio ratno stanje, zemlja je bila preplavljena drogama i pornografijom.“ [16]

Ukoliko „prevrat“ 5. oktobra 2000. sagledamo kao prosto obaranje Miloševića sa vlasti i smenu jedne vlasti drugom, treba da sa tim u vezi primetimo dve stvari – prvo, da nije bilo *sistemskog reza*, već pre kontinuiteta u funkcionisanju vlasti. Dakle, ne možemo govoriti o *revoluciji* (iako su mnogi tome bili skloni), jer ona, po definiciji, podrazumeva *promenu pravila igre ne unutar sistema, već promenu pravila igre samog sistema* (kakva je recimo bila partizanska revolucija nakon 1945. godine gde je napravljen rez između kapitalizma i socijalizma, pre svega vidljiv u *nacionalizaciji* i formiranju *društvene svojine*). Međutim, ne možemo govoriti ni o

15 Opširnije na: http://www.novinar.de/2008/05/16/podsecamo-ceda-moze-i-sa-srs.html

16 Opširnije na: http://blog.b92.net/text/2563/DJindjic-i-Zizek:-filozofija-politike-i-politika-filozofije/

bilo kakvoj bitnoj izmeni kada je u pitanju *modus operandi* vlasti, već pre o personalnim izmenama i nastavku održavanje nereformisanog sistema vlasti, koji, kako će se dalje pokazati dalje u tekstu, nastavlja marginalizaciju parlamenta i ostalih demokratskih institucija i procedura, i teži autoritarnoj vlasti jedne osobe, predsednika vlade, Zorana Đinđića.

Drugo, da je, na simboličkoj ravni, „socijalistu Miloševića" smenio „nacionalista Koštunica" (na mestu predsednika), koji je svakako u ravni političke ideologije bio daleko temeljniji nacionalista nego što je Milošević ikada bio. (Naravno, nije tokom devedesetih bio na vlasti, pa nije bio u prilici da njegov politički program ima one efekte koje je imao Miloševićev, a autor tvrdi da bi, da je to bio slučaj, rezultati u smislu rata i žrtava rata bili tada daleko ozbiljniji). Razlika, koja se često ovde zaziva, ne bi li „spasila" Koštunicu, jeste razlika između „nedemokrate" Miloševića i „demokrate" Koštunice, što u samom startu treba odbaciti – iako je Miloševićeva vlast bila nesumnjivo dobrim delom autoritarna, ona nije bila to ništa više od režima koji je usledio – a u kome je Koštunica konstitutivno participirao u početku – kao što je i sama sprovela demokratske reforme u parlamentarnom smislu, dozvolila nezavisne medije, nevladine organizacije tj. elemente „otvorenog društva" itd. Opšte uzev, Milošević je napravio rez između jednopartijskog socijalizma i višestranačke „demokratije", gde je socijalizam bio zamenjen krajnje nesocijalnim sistemom koji je građane/ke drastično osiromašio, spremajući teren za „uspelu" privatizaciju i dalju „legalnu" pljačku građana (transformaciju društvene imovine u privatnu), koja je „uspešno" (suštinski neuspešno, naravno) sprovedena tek nakon 2000. godine, kada i poslednji ostaci socijalne države, kao što su besplatno školstvo i zdravstvo, umiru pevajući himnu SFRJ, države svog pravog rođenja.

Drugim rečima, na vlast dolazi nacionalistička opcija, a kasnije se sukob Đinđić-Koštunica vodi i oko navodno „tvrde" odnosno navodno „meke" nacionalističke pozicije u konkretnim potezima, koja nije uvek jasno razgraničena – Đinđićeva već pomenuta rehabilitacija četničkog pokreta (koja se konačno i dogodila, nakon njegove smrti, glasovima DS-a u republičkom parlamentu),[17] kao i uvođenje veronauke u škole (u kontekstu popuštanja prema SPC, što se nije dogodilo tokom Miloševićeve epohe, iako je Crkva, sa svojim „opijumom za narod" u velikoj meri rehabilitovana i kao poludržavni ideološki aparat), pokazuje da je situacija daleko

17 U kontekstu 5. oktobra, stoga, pre bismo mogli govoriti o *kontrarevoluciju* uperenoj protiv ostataka socijalizma koje je i dalje baštinila Miloševićeva epoha. Setimo se da je jedan od simbola ovog prevrata bio monarhista tzv. Džo Bageraš, koji je na svom bageru, dok je naletao na Saveznu skupštinu, imao zastavu Ravnogorskog pokreta. To je bio i poslednji simbolički udarac na partizansku revoluciju i antifašističku borbu u Srbiji, kao i na parlament u plamenu u kome gore i glasački listići, dakle na centralnu instituciju demokratskog poretka. Sve navedeno je izvanredna najava za budući politički tok pod Đinđićevom upravom.

od jednoznačne kada je u pitanju „tačka koncentracije nacionalizma". Međutim, daleko ozbiljnija bitka od ove mrtve trke na planu izbora za „mister nacionalistu univerzuma", vodila se na planu *legalnog odnosno nelegalnog*: Đinđić je u duhu svog pragmatizma često „gazio" demokratsku proceduralnost, dok je Koštunica na njoj insistirao (i tu je među njima stvarna razlika). Bez obzira da li se Koštunica, kako mnogi tvrde, „folirao", ili je ozbiljno mislio, on je opravdano ukazivao na ovu dimenziju Đinđićeve „samouprave", dok je odmahivanje rukom na ovu vrstu primedaba otvorilo prostor za prihvatanje *ad hoc* političkih rešenja zasnovanih na volji lidera (o tome više u sledećem odeljku), što je u direktnoj suprotnosti sa proklamovanim pozicijama „evropskih vrednosti".

Dakle, naglašeni govor o evrointegraciji, evropeizaciji itd. zaista je uspeo da obrazuje vladajuću ideologiju prema ideologiji vladajućih. Učinak toga jeste danas prisutna velika naklonost javnog mnjenja ka EU (preko 65% građana podržava evrointegracije Srbije),[18] što je *par excellence* ideološka stvar (s obzirom da je teško poverovati da se radi o stvarnoj obaveštenosti građana o EU,[19] već pre o samoj evropskoj propagandi koju prihvata i deo opozicije, kao što je već objašnjeno, i plasira kao alternativu socijalnoj bedi Miloševićeve Srbije) što možemo da vidimo i po sledećem: EU je vrlo brzo postala od dominantno neprijateljske sile uključene u NATO intervenciju pozitivan označitelj u koji se upisuje nada o „boljem životu", psihoanalitički govoreći – *fantazmatsko utočište*, izmaštani Eldorado blagostanja i izobilja.

Naravno, priključenje Srbije EU ne može se desiti, a da se prethodno Srbija, nasuprot Jugoslaviji, ne transformiše u suverenu nacionalnu državu zamenom „radničke klase" (kao *metafizičke* i *ekonomske* kategorije koja je za Đinđića kao takva depolitizovana) „nacionalnim suverenitetom" (koji je za njega pravi politički pojam):

„Da li nacije, sakupljene u jugoslovensku državu, zaista poseduju pretpostavke da budu političke zajednice? Ako bi odgovor na ovo pitanje bio negativan, neophodne

18 „Nivo podrške građana pristupanju Srbije Evropskoj uniji je stalan, tako da bi ove godine, kao i prošle, 65 odsto građana pozitivno odgovorilo na referendumsko pitanje 'Da li podržavate članstvo Srbije u EU', pokazuju rezultati istraživanja 'Stavovi građana o procesu evropske integracije Srbije'." Opširnije na: http://www.region.vojvodina.gov.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=531:podrka-lanstvu-srbije-u-eu-65-odsto&catid=5:meunarodna-i-regionalana-saradnja&lang=sr

19 Primetimo da su dve skandinavske zemlje, nakon ulaska u EU, morale da smanje svoja socijalna davanja, kao i da je jedan od razloga zašto Norveška i Švajcarska ne ulaze u EU bio upravo bojazan od pada standarda života. Takođe, konstatujmo da ne postoji *enorman* porast (iako rasta ima) standarda kod novopridošlica u Uniju kao što su Bugarska i Rumunija (uporediti platežnu moć i njen rast u ovim zemljama sa „starim" zapadnim članicama), što će reći da članstvo u EU nije garant nikakvog dobrostojećeg društva koje bi nastupilo samim činom priključenja.

bi bile znatne državno-pravne promene. Alternativa je jednostavna: politički identitet političke zajednice je nedeljiv; on pripada ili Jugoslaviji ili republičkim državama. Ako pripada republičkim državama – kakvo je danas vladajuće mišljenje – onda je potrebno jasno i otvoreno povući konsekvence iz takve odluke, i na dnevni red staviti pitanje stvarnog, a ne, kao do sad, dvosmislenog formiranja nacionalnih država." (Đinđić, 1988:10.)

Ne samo da ovakvi stavovi iz studije *Jugoslavija kao nedovršena država* pokazuju koliko je Đinđić veran viziji Evrope kao zajednice suverenih nacionalnih država, nasuprot Jugoslaviji koja kreira novi nadnacionalni identitet – jugoslovenski! – u odnosu na tradicionalne nacionalne identitete (imajući u svom političkom programu i internacionalizam, i univerzalizaciju identiteta kroz koncept radničke klase koji obuhvata većinu stanovništva: *nema Srba i Hrvata, muškaraca i žena, ima samo radnika*, da parafraziramo svetog Pavla), već je to ujedno i program koji je sprovodio u toku svog političkog angažmana, što će objasniti njegov nacionalizam devedesetih, ali i „proevropski" narativ koji, s obzirom na stvarna politička dešavanja u njegovoj eri vladavine, *de facto* maskira ovakav nacionalni program na način koji je skicirao Žižek. On je i danas, u blažem obliku, i dalje aktuelan u paroli „i Kosovo i EU", koja je đinđićevska *par excellence*, i koja traži evropske integracije Srbije, ali isključivo sa Kosovom, kako eksplicitno i kaže preambula Ustava Srbije. Jer, bez Kosova, nema ni nacionalnog suvereniteta kao pravog političkog pojma, pa nema, po Đinđiću, ni političke zajednice u validnom smislu.

HERE COMES SCHMITT AGAIN

Da je Đinđićeva politička pozicija de facto pozicija Karla Šmita, nacističkog pravnog teoretičara, a da je njegova vladavina u stvari bila kretnja kao formi „suverene diktature".

U izvanrednom tekstu Aleksandra Molnara *Šmitova ideja suverene diktature u delima Zorana Đinđića* on ubedljivo pokazuje da je na političku teoriju, te posledično Đinđićev pragmatizam, ponajviše uticala političko-pravna teorija Karla Šmita, jednog od centralnih nacističkih pravno-državnih ideologa. Molnar, naime, smatra da je Đinđićeva retorika u vezi sa priključenjem EU bila upravo to – samo retorika, jer Đinđić nije sprovodio politički program koji bi bio uslov mogućnosti pristupa Srbije EU, a to je *evropeizacija Srbije*, u smislu razvoja demokratije, parlamentarnog sistema, vladavine zakona itd.[20]

20 Razradom Molnarovih teza ne mogu se baviti, jer to obim ovog rada ne dozvoljava. Stoga, preuzimam njegov zaključak kao još jedan argument za svoju početnu tezu, a svima preporučujem dalje bavljenje ovom

„'Sve prepreke na tom putu ka Evropskoj uniji ćemo uklanjati, bilo da se zovu Milošević, da se zovu ustavi, bilo da se zovu zakoni' (Đinđić, 2003: 278). 'Milošević, ustavi i zakoni' predstavljali su kvintesenciju 'prepreka', koje Srbija treba da 'uklanja', predvođena Đinđićem kao 'pravim' reformskim političarem, tvorcem spasonosne 'filozofije srpske istorije' i sprovodiocem 'totalne mobilizacije'. A pošto je Milošević već bio 'uklonjena prepreka' i pošto su se 'ustavi i zakoni' za Đinđića u to vreme već bili uglavnom sveli na jedno te isto, jedina prava, aktuelna i realna prepreka bili su 'zakoni' koje izglasava neposlušni, razdorima skloni i premijerskoj vlasti nedovoljno potčinjeni parlament. Ta 'logika' je za demokratiju bila mnogo pogubnija nego proglašavanje svih (redovnih i prevremenih) izbora za luksuz i kočnicu reformi, jer je na kraju vodila identifikovanju osnovne 'prepreke' reformi u svim onim pripadnicima naroda koji se uopšte 'drznu' da artikulišu svoje posebne interese, da ih brane od vlasti u meri u kojoj im to dopuštaju legalna sredstva i da biraju svoje predstavnike, čije prisustvo u parlamentu – i, štaviše, čije slobodno i aktivno učešće u njegovom radu – predstavlja *conditio sine qua non* izgradnje najstabilnije, a to znači demokratske osnove za bilo koju uspešnu politiku" (Molnar, 2010: 61)

Upravo suprotno tome, Đinđićeva teza o nepostojanju političko-ideološke „homogenosti naroda" (bar što se tiče brzine pristupa EU i spremnosti na izvesna odricanja zarad tog cilja, poglavito Kosova), naroda (suveren za Karla Šmita) daje njemu za pravo da uspostavi *modernizacijsku diktaturu bez konsenzusa*, gde još jednom imamo preimućstvo „progresivnih ideja" nad većinskim političkim stavom. Međutim, samo Đinđićevo delovanje bilo je usmereno pre svega ka očuvanju i jačanju lične vlasti, dok je priča o EU bila dominantni politički narativ koji je tu težnju „prikrivao", ali i služio joj: protivnici EU integracija bili su predstavljeni kao *šmitovski neprijatelj*,[21] oni koji su „anticivilizacijski nastrojeni", „zaostali" itd. što je i danas dominantna retorika Druge Srbije u vezi sa onima koji oponiraju ovom korpusu ideja.

No gde je centralno mesto gde se vidi da je efekat političkog dejstva Đinđića zapravo bila Šmitovska diktatura? Hegel u *Filozofiji istorije*, na jednom mestu objašnjavajući transformaciju *pojedinačne* istorijske ličnosti Cezara u *posebnu* titulu cezara kaže i sledeće (parafraziram): „Nakon smrti Cezara, nastupio je duh cezarizma". Tu

izuzetnom analizom vladavine Zorana Đinđića.

21 „Šmit poima politiku tako što razdvaja prijatelje i neprijatelje, te njegova preokupacija državnim jedinstvom koje se pak može postići lociranjem i progonom neprijatelja, direktan je napad na liberalnu ideologiju. Uzimajući Hobsovu premisu o 'ratu sviju protiv svih' kao svoju inspiraciju, Šmit je u stvari nastojao da ospori liberalno negiranje politike po kome je politika pitanje 'života ili smrti'. On je time želeo da ukaže na zabludu liberalne ideologije o tome da postoji treći put između levice i desnice, te da moralizacija političkog diskursa nije nikakav napredak demokratije. Šmit nas odlučno podseća na to da je suština politike u borbi i da niko ne može da ukine razlikovanje na prijatelje i neprijatelje." (Petrović, 2009: 7)

je sažeta jedna od ideja Hegelove filozofije istorije, naime da istorija uvek-već „kasni“ (ima i „hoda unazad“ tj. istorija ne predstavlja jednostavno linearni pozitivni progres) i da se posledice određenih istorijsko-političkih konstelacija mogu videti i mnogo kasnije, ali i neposredno nakon prelomnih događaja u vezi sa onima koji otelovljuju određene namere „svetskog duha“. Po toj analogiji, nakon ubistva Đinđića *zavladao je duh njegove vladavine* koji su izneli njegovi samodeklarisani sledbenici (i dan-danas aktuelna je polemika između DS-a i LDP-a ko je zapravo „legitimni Đinđićev naslednik“), oličen, pre svega, u *vanrednom stanju* koje po svojoj prirodi predstavlja manju ili veću suspenziju građanskog društva. Vanredno stanje, u teoriji Karla Šmita, može raspisati samo suveren (a narod je suveren, jer donosi odluku o vanrednom stanju tako što razdeljuje prijatelja od neprijatelja), a ovde se upravo „duh“ Zorana Đinđića, odnosno grupa bliskih saradnika koji dele njegova uverenja, postavlja na mesto suverena i naroda (i zaista proglašava vanredno stanje) što konačno „suspenduje narod“ i predstavlja otvoreno stupanje na teren diktature.[22]

(Treba takođe primetiti da je akcija *Sablja*, koja je usledila, u krajnjoj liniji, bila po svojim rezultatima čist promašaj, što još jednom potvrđuje da je Đinđićev projekat evropeizacije Srbije sa nereformisanim represivnim državnim aparatom bio „nameran promašaj“ tj. da je njegova reforma izostala zarad održanja lične vlasti, da bi se ispostavilo da je krajnji rezultat kontinuiteta „kriminalizacije države“ (započete pod Miloševićem) suverenom diktaturom zapravo „država kriminala“ koja ne može da se obračuna sama sa sobom. To je i strukturni razlog neuspeha ove akcije.)

IDEOLOŠKI *APARATUS QUO*

Konačno, ključni zaostatak ove vladavine jeste upravo intervencija u državni ideološki aparat u vidu uvođenja veronauke u škole, kao prvi institucionalizovani oblik spoja crkve i države nakon socijalističkog perioda.

Za Altisera (Althusser), obrazovni sistem je jedan od centralnih državnih ideoloških aparata. On je „najtiši“, istovremeno bivajući i jedan od prvih interpelacio-

22 Neko bi na ovom mestu mogao primetiti da je samo uvođenje vanrednog stanja delegirao „narod“ na vladu posredstvom parlamenta i zakona u okviru demokratskog poretka. To je sasvim tačno. Ali, primetimo nekoliko stvari: Đinđić je nelegalno (suprotno koalicionom sporazumu) isključio poslanike DSS-a iz parlamenta (izabranih u okviru DOS-a), tako da parlament, pa posledično i vlada, nisu više bili većinski narodni reprezenti. Takođe, pitanje je pravne interpretacije da li je atentat na Đinđića bio opravdan razlog za uvođenje ove mere, kao i šta je bio njegov stvarni cilj: borba sa stvarnim neprijateljem tj. atentatorom i strukturom iza njega ili pak preuzimanje gole vlasti zarad ličnih interesa. Konačno, sama priroda vanrednog stanja – širenje konstantne paranoje (o kriminalnim uticajima prenaduvanim preko svake mere, tajnim zatvorima, moćnim klanovima i sl.) i ekscesivna upotreba represivnog državnog aparata policije, kao i njegovo relativno dugo trajanje – govori o njegovom „protiv-narodnom“ karakteru.

nih mehanizama,[23] u kome se, pored standardnih (naučnih) znanja, uče i „klasna pravila“:

„Ali pored i povodom ovih veština i znanja, u školi se takođe uče 'pravila' ispravnog ponašanja, to jest stav koji svaki činilac u podeli rada mora poštovati, u skladu sa poslom za koji je 'određen': pravila morala, građanske i profesionalne savesti, što u stvari znači poštovanje društveno-tehničke podele rada i, u poslednjoj instanci, pravila poretka koji je ustanovljen klasnom dominacijom. Oni takođe uče da 'dobro govore francuski', da se 'ophode' prema radnicima korektno, to jest da im u stvari (za buduće kapitaliste i njihove sluge) 'naređuju' kako dolikuje, to jest da im se (idealno) 'obraćaju' na pravi način itd.

Naučnom terminologijom rečeno, kazaćemo da reprodukcija radne snage zahteva ne samo reprodukciju njenih veština, već istovremeno i reprodukciju njene potčinjenosti pravilima ustanovljenog poretka, to jest, reprodukciju potčinjavanja vladajućoj ideologiji za radnike i reprodukciju sposobnosti da se tačno manipuliše vladajućom ideologijom za činioce eksploatacije i ugnjetavanja kako bi oni omogućili dominaciju vladajuće klase 'putem reči' (*par la parole*).“ (Altiser, 2009:14).

Upravo uvođenjem veronauke, kome je ekspresno posredovao Đinđić na zahtev Crkve,[24] pored toga što je time ugrožena sekularnost države čije se obrazovanje zasniva na naučnim, a ne verskim osnovama – dobijamo vrlo problematičan spoj dva ideološka „centra“: crkvenog i obrazovnog (nekada je Crkva držala ključeve obrazovanja, a danas ona predstavlja (i edukativni, ali ne dominantno edukativni) ideološki aparat usađen u običajnost i „onostrano“). Taj šav je izvanredno važan, jer u zvaničnu državnu ideologiju unosi crkvenu i predstavlja prvi institucionalizovani *Kurzschluss* ove dve instance nakon socijalističkog perioda, te spaja sekularnu državu i „nesekularno“ društvo u kome se ogromna većina – 84,97%[25] – deklariše pravoslavnim (kada nadodamo i pripadnike tradicionalnih konfesija, taj broj je još veći).

23 Po Altiseru, ideologija je instanca koja „prevodi“ individue u subjekte tj. koja ih na određeni način smešta u okvire aktuelnog društvenog poretka, dajući im simboličke funkcije posredstvom kojih se ostvaruje subjektivni identitet. Tako, ja otkrivam da sam „iznutra“ ono što je ideologija već prethodno za mene pripremila, kroz niz samoidentifikacija sa postojećim „spoljašnjim“ identitetskim „mapama“ – muškarac/žena, gej, profesor, ribolovac...

24 „Javile su se i mnoge kritike na račun Đinđićeve 'olako obećane brzine'. Zamenik ministra prosvete u Vladi Republike Srbije Vigor Majić podneo je ostavku na tu svoju funkciju, napominjući da to 'nije reakcija izazvana samim činom uvođenja novog nastavnog predmeta, već načinom na koji je to učinjeno'.“ Opširnije na: http://www.nin.co.rs/2001-07/12/18833.html

25 Opširnije na http://webrzs.stat.gov.rs/axd/popis.htm?#Stanovnistvo

Dakle, imamo tri momenta-posledice ovakvog akta:

(1) *državna desekularizacija* koja je otvorena ovim presedanom i prvi korak ka povratku Crkve na pozicije centralne institucije nadgradnje, kao u pretkapitalističkom tj. feudalnom sistemu. Autor ovog teksta naravno ne veruje da je takav povratak moguć u okviru sadašnjih „pravila društvene igre" (u skorijoj budućnosti), ali kako nikakav istorijski apsolut ne garantuje nužan društveni progres u igri su uvek sve moguće budućnosti (pa i „regresija" na neki oblik „postmodernog" crkvenog feudalizma kakav bismo verovatno imali na Tibetu da nije bilo kineske okupacije (koja je, pored represije, donela i *modernizaciju*), a od konkretnih političkih poteza zavisi koja će biti i ostvarena;

(2) *hiperideologizacija* kao višestruki spoj ideoloških aparata. Altiser naravno nema iluziju da je moguće potpuno oslobađanje od Ideologije (upor. Altiser, 1970: 183-227), ali je suprotan proces iz njegove perspektive krajnje politički reakcionaran. Konkretno, primenjen na slučaj Srbije i skorašnje istorije, mogli bismo reći da je u socijalističkom obrazovanju, pored „nauke", i dalje učena i „Ideologija", jer nije ukinuto klasno društvo, pa je i ovde škola poslužila da razvrsta i stabilizuje klasne uloge/pozicije. Međutim, sada učimo i „hrišćansku ideologiju", (upor. Altiser, 2009: 73-81) koja subjekte interpelira kroz forme potčinjenosti Crkvenoj hijerarhiji, razvrstavajući individue na „vernike" i „crkvenjake", kojima su prvi subordinirani u običajnim praksama i u smislu „duhovnog vođstva";

(3) zamagljivanje jedne od centralnih pretpostavki ranog Altisera, a to je razdvajanje *nauke* od *ideologije* (koje nije analogno razdvajanju crkve od države), što ne samo da ima politički efekat „povratka" borbe za razgraničenje crkvenog i sekularnog obrazovanja, već i depolitizaciju kritike samog obrazovnog aparata koja se može izvesti isključivo naučnim sredstvima. Svaka nauka je nauka o (nekoj) ideologiji, a Altiser pokušava da odbrani zasnivanje nauke o Ideologiji naučnom analizom kapitalizma, koja je otvorena Marksovim (Marx) prelomom u *Kapitalu* (gde je „kontinent istorije" otvoren za naučno istraživanje), jer takva naučna analiza predstavlja preduslov uspešnog revolucionarnog delovanja – da bismo promenili/prevazišli kapitalistički sistem moramo znati načne zakonitosti njegovog funkcionisanja, samo tada revolucionarna intervencija ima pozitivne rezultate.

A posledice navedenih posledica tek ćemo osećati.

LITERATURA

Altiser, Luj (1970) Lenjin i filozofija, *Ideje*, god. I, br. 3/4: 183-227.

Altiser, Luj (2009) *Ideologija i ideološki državni aparati*, Loznica: Karpos.

Đinđić, Zoran (1988) *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Đinđić, Zoran (2003) *Srbija u Evropi. Autorski tekstovi i intervjui*, Beograd: Tanjug.

Hegel, G. V. Fridrih (2007) *Filozofija istorije*, Beograd: Fedon.

Kuljić, Todor (1987) *Fašizam (sociološko-istorijska studija)*, Beograd: Nolit.

Marks, Karl (1971) *Kapital*, Beograd: BIGZ.

Molnar, Aleksandar (2010) Šmitova ideja suverene diktature u delima Zorana Đinđića, *Republika*, god. XXIII, br. 472-473: 56-72

Petrović, Predrag (2009) Neprijatelj kao suština političkog, *Bezbednost zapadnog Balkana*, br. 13: 3-8.

Šmit, Karl (1943) *Pojam politike i ostale rasprave*, Zagreb: Matica Hrvatska.

7.
OTPORI I ALTERNATIVE: KUDA IDEMO

323 - Ana Vilenica:
Aktivizam i umetnost

332 - Đorđe Tomić:
Od demokratije do socijalnog pitanja? Studentski protesti u Srbiji od početka devedesetih godina 20. veka do danas

360 - Ivan Zlatić:
Od politikantskog ka političkom –
Radnički aktivizam u Srbiji 2000-2004. godine

ANA VILENICA

AKTIVIZAM I UMETNOST

APSTRAKT:
Esej „Aktivizam i umetnost" je pokušaj da se kritički sagleda i kontekstualizuje fenomen aktivizma u umetnosti u uslovima tranzicije srpskog društva ka neoliberalnom kapitalizmu. Ta praksa, čiji je cilj određena društvena promena, jeste samo jedna u nizu društvenih praksi u polju borbe za sam život kao društvenu i biološku činjenicu. Ta borba se odvija u prostoru složenih odnosa proizvodnje, potrošnje i razmene smisla kroz različite vidove orijentacijskih i ekonomskih prinuda. U pitanju su različite prakse koje rade unutar ili u blizini sveta umetnosti ili zajedno sa društveno-političkim pokretima, koje su aktivne unutar lokalnih zajednica ili pak u polju kulturne politike i njenih mehanizama, ali i kao parainstitucionalne prakse. Ključna pitanja savremenog aktivizma u umetnosti su autonomija uslova proizvodnje, samokontrola, politička solidarnost, ali i senzibilni modeli zajedništva.

KLJUČNE REČI:
aktivizam, umetnost, život, uslovi proizvodnje, politička solidarnost

AKTIVIZAM U UMETNOSTI

Aktivizam u umetnosti je praksa koja se realizuje u okviru sveta umetnosti ili umetnošću, a čiji cilj je proizvodnja određenih društvenih, političkih i/ili kulturalnih promena. Pitanje umetničkog aktivizma nije pitanja forme već pitanje funkcije. Ovu praksu ne možemo da odredimo stilski ili u okviru određenog umetničko-medijskog polja. Aktivizam u umetnosti uključuje upotrebu različitih praksi kao što su: predavanja, izdavaštvo, medijsko emitovanje, dizajn, arhitektura, filmska produkcija, (samo)organizacija, (samo)edukacija, društvena akcija, društvena teorija i umetnička tradicija. Funkcija aktivizma u umetnosti, kao neformalne, samoorganizovane ili institucionalizovane kulturalne prakse, jeste intencionalno političko delovanje u polju ideologija njenih institucija i njihovih diskursa. U zavisnosti da li radi u stvarnom ili virtualnom prostoru moguće je napraviti distinkciju između aktivizma u umetnosti u realnom prostoru i vremenu, i aktivizma u umetnosti u internet okruženju. Ta hibridna praksa se javlja iz nezadovoljstva u odnosu na određene društvene, ekonomske ili kulturalne probleme i manifestuje se kao zahtev, na primer za alokacijom društvenog kapitala, jednaka prava u odnosu na stvarne ili pretpostavljene društvene grupe unutar ili izvan šireg okvira savremenog antikapitalizma, antikonzumerizma ili anti i/ili alterglobalizacijskog pokreta. Subjekti koji učestvuju u proizvodnji aktivizma u umetnosti deluju iz umetnosti ili koriste strategije generisane u umetnosti kako bi artikulisali svoj antagonistički ili agonistički odnos prema hijerarhijskom društveno-političkom, kulturalnom i ekonomskom sistemu, ili kako bi kreirali paralelne društvene institucije koje se ne zasnivaju na dominantnom kapitalističkom modelu proizvodnje. Ključni pojmovi za razumevanje aktivizma u umetnosti jesu i diletantizam i amaterizam. Aktivisti umetnici nisu političari profesionalci. Oni tretiraju političko kao amateri. Njihova uloga jeste postavljanje pitanja koja se na drugim mestima ne postavljaju, koja se ignorišu ili se uzimaju zdravo za gotovo.

U lokalnom kontekstu ne postoji sistematsko bavljenje fenomenima aktivizma u umetnosti. Teoretičari i istoričari umetnosti bavili su se tim problemom sporadično – najčešće praksama koje nastaju u okvirima institucija visoke umetnosti ili u kontekstu umetnosti 1990-ih. Istoriju aktivizma u umetnosti u lokalnom kontekstu moguće je pratiti kroz: 1. avangarde s početka XX veka kada dolazi do uvođenja političkih kriterijuma u umetnost, 2. angažovanu umetnost koja nastaje u posleratnom periodu a iskazuje individualni kritički stav prema nepravdama u nastajućem realsocijalističkom društvu (npr. angažovani film realizovan u okviru kino-klubova), 3. kroz antiumetnički eksces i eksperimente sa komunalnim načinom života u uslovima realsocijalističkog društva Jugoslavije od kasnih šezdesetih go-

dina pod uticajem Nove levice, hipi pokreta, seksualne revolucije, rok muzike (npr. grupe KÔD i OHO), 4. kao i kroz model parainstitucija, koje su ostvarile relativno autonoman prostor za umetničku, kulturalnu i društvenu alternativu osamdesetih godina (npr. FV disko u Ljubljani).

AKTIVIZAM U UMETNOSTI U DOBA TRANZICIJE

Aktivizam u umetnosti devedesetih godina doživljava transformaciju sa procesima kulturalizacije umetnosti i procesima implementacija institucija civilnog društva. Došlo je do otvaranja umetnosti ka kulturi, što je dovelo i do njenog izlaska iz konzervativnog modela institucionalne reprezentacije u kome su dominirali slikarstvo i skulptura. Implementacija institucija civilnog društva donela je specifične modele aktivističkog rada, ali i određenu ideološko-političku agendu, a to je započinjanje procesa tranzicije ka neoliberalnom kapitalizmu. Kao reakcija na dominantni profašistički diskurs u umetnosti, kulturi i društvu u celini, tokom devedesetih godina se javlja specifična kulturalna i umetnička alternativa koja uglavnom nije nosila radikalno politički predznak. Takođe umetnice i umetnici su razvijali, tokom devedesetih, blisku vezu sa mirovnim i antirežimskim pokretom. Mirovni pokret je nastao početkom devedesetih godina kao zajednički otpor ratovima na prostoru Jugoslavije. Umetnici su aktivno učestvovali u mirovnom pokretu koncipiranjem akcija i pružanjem podrške antiratnim javnim događajima. Antirežimski pokret u Srbiji nije bio projektovan kao alternativa režimu već samo kao opcija protiv njega. Režim je bio orijentisan na održanje moći, a cilj antirežimskog pokreta je bilo njegovo rušenje. Politička agenda tog pokreta posledica je napetog odnosa između nacionalnog pitanja i nejasne ideje demokratije. Oba pokreta su bila podržana i finansirana kroz institucije civilnog društva u cilju smene režima i uspostavljanja „evropskih“ vrednosti. Iz tog razloga je svaki drugi oblik levog radikalizama koji je kritikovao institucije neoliberalnog kapitalizma bio marginalizovan kao prepreka sprovođenju liberalnih reformi.

Aktivistička umetnička praksa se u periodu nakon 5. oktobra 2000. godine koncentriše na specifične probleme srbijanskog društva u doba „tranzicije”. Ovo paradoksalno društvo zasnovano je na reetabliranju nacionalnog i lokalnog folklornog narativa kroz model nacionalne države i uspostavljanju neoliberalne države kroz uvođenje kapitalistički orijentisane proizvodnje. Nakon promena započinje novi proces normalizacije svakog političkog naboja umetnosti i kulture uvođenjem neoliberalnih vrednosti koje nivelišu sve razlike i pacifikuju društvene sukobe. Društvo je kulturalizovano usvajanjem nenasilnog mehanizma, kulture komunikacije, tolerancije, eko kulture, digitalne kulture. Ti mehanizmi su bili usmereni

na obezbeđivanje tolerancije za drugog, paralelnim prikrivanjem pravih problema. Diskursi civilnog društva i etničkog pomirenja nudili su pomoć kako bi reprodukovali odnose moći, maskirali društvene privilegije, razlike u pristupu resursima i reprodukcije hegemonih konstelacija. S druge strane kultura je ipak omogućavala relativno autonoman prostor za progresivni politički otpor nasilju i isključivanjima. Internacionalno posredovanje u kulturi postalo je na taj način i moguć teren za suprotstavljanje hegemonom nacionalizmu, verskoj isključivosti, homofobnim diskursima i politici. U pitanju je uloga dvostrukog agenta koji u isto vreme nudi mogućnost emancipacije, ali paralelno sprovodi normalizaciju.

U polju društvenih praksi aktivizma u umetnosti prisutne su različite prakse: aktivizma u umetnosti u bliskoj vezi sa društveno-političkim pokretima i organizacijama, elitna umetnost koja podseća na aktivizam, soft-terorizam, komunalne prakse, sindikalne prakse, parainstitucije itd.

Odnos aktivističke umetnosti prema društveno-političkim pokretima i organizacijama razvija se kroz simboličku podršku određenim političkim idejama koje propagiraju singularni pokreti kao što su mirovni, radnički, studentski, oni zasnovani na identitetskim politikama ili oni koji uključuju šira društvena pitanja. U pitanju je podrška šire ekonomskim i/ili političkim zahtevima kroz vaninstitucionalne kolektivne akcije sa zajedničkim ciljem ili solidarnošću u specifičnim interesima prilikom stupanja u interakciju sa elitom, oponentima ili sa vlašću. To su često reakcije protiv nasilja motivisanog diskriminacijom, fašističkom ideologijom, ali i protiv revizionističke politike koju sprovodi vladajući režim i nadolazećeg neoliberalnog kapitalizma. Primeri prakse umetnosti u aktivizmu pored drugih su i: *Par cipela – život* (2010) akcija prikupljanja 8.372 para cipela u znak solidarnosti sa žrtvama srebreničkog genocida koja je nastala u saradnji umetnika/ca i mirovne feminističke antimilitarističke grupe „Žene u crnom"; *Ometamo nepravdu* (2010), akcija realizovana držanjem slova te parole ispred Centralnog zatvora koja je nastala kao deo kampanje Grupe za monitoring procesa protiv šestoro anarhista, usmerene protiv diskriminacije levice i protiv nepravednog ophođenja pravosuđa i ometanja pravde u procesu protiv beogradske šestorke optužene za međunarodni terorizam; akcija simboličkog preimenovanje beogradskih ulica (2009) lepljenjem plakata (Trg Nikole Pašića preimenovan je u Trg generalnog štrajka, Terazije u Bulevar Antifašizma, Kolarčeva ulica u Izbegličku ulicu, Trg Republike u Trg ženskog oslobođenja, Vasina u Kvirsku ulicu, Studentski trg u Romski trg, Akademski plato u Plato solidarnosti) na inicijativu „Antifašistkinja i antifašista u akciji"; *Koliko košta znanje?* – ulična akcija izvedena u Knez Mihailovoj ulici 19. juna 2009. godine na dan obeležavanja desetogodišnjice usvajanja Bolonjske deklaracije, usmerena protiv efekata kognitiv-

nog kapitalizma; ulični agitacioni teatarski performansi feminističke grupe „Žene na delu" koja radi u polju borbe za jednaka ženska prava i kritike patrijarhalnih vrednosti u srpskom društvu; performansi realizovani u okviru „Kvir festivala" koji funkcioniše kao svojevrsna andergraund operacija; fleš-mob „Antifašistkinja i antifašista u akciji" u kome su nošene LGBT zastave i uzvikivana parola *Solidarnost protiv fašizma* u Knez Mihailovoj ulici kao izraz solidarnosti sa LGBT zajednicom u Srbiji koja je konstantno izložena diskriminacijama; aktivistički sastanak solidarnosti *Pravo na dom!* protiv brutalne akcije rušenja romskog naselja u novobeogradskom bloku 67, a u znak solidarnosti sa rasno i klasno diskriminisanim stanovnicima i stanovnicama, u zajedničkoj organizaciji Biroa za kulturu i komunikaciju, „Žena u crnom", Demokratskog udruženja Roma, Udruženja Roma „Oaza" i Udruženja građana „Kontekst", i tako dalje.

Poseban oblik delovanja predstavljaju prakse koje razvijaju elitni umetnici i koje podsećaju na aktivizam. Njihov cilj je izvođenje estetskog čina sa referencom na izvan umetničko. Ipak najčešće su u pitanju radovi koji razvijaju strateški savez sa svetom visoke umetnosti. U blizini institucija visoke umetnosti realizovan je npr. soft-teroristički *Projekat Tempo* Danila Prnjata. Umetnik prijavljuje bombu u supermarketu lokalnog tajkuna, a zatim dokumentaciju tog ilegalnog čina pokazuje na izložbama. Primer soft-terorističke prakse koja uspostavlja čisto pragmatični odnos sa svetom umetnosti, što znači da koristi svet umetnosti kao zaštitno polje od mogućih zakonskih konsekvenci, jeste akcija Saše Stojanovića *Dinar je mrtav.* Radi se o intervenciji natpisom na novčanicama dinara kojom se proglašava smrt novca. Aktivizam u umetnosti koji se realizuje kao komunalna praksa katalizator je za izražavanje određenih problema ili pitanja članova lokalnih zajednica, a cilj ovakvih radova je pokretanje procesa promene. U komunalnim projektima umetnik je agent komunikacije sa lokalnim stanovništvom. Projekat *Flux* iniciran od strane umetnika i aktiviste Nebojše Milikića tokom 2009/10. godine, bio je usmeren na probleme sa kanalizacionom mrežom lokalne zajednice u beogradskom naselju Kaluđerica. Ovaj umetničko aktivistički projekat deluje na brisanom prostoru koji je stvoren inercijom državne administracije i odsustvom organizacije društvenih delatnosti koja bi se ovim problemom bavila. Nikoleta Marković kroz radionice kao što je *Umetnost: Kako za/sa 100e?* održane u Leskovcu, usmerava polaznike na produkciju društveno angažovanih i aktivističkih radova u lokalnoj zajednici. Primer te prakse je rad *Koliko para toliko osmeha!* autora Bratislava Bate Konića, zubnog tehničara i profesora u medicinskoj školi koji je u okviru projekta izradio besplatne proteze stanovnicima i stanovnicama Leskovca. Fenomen sindikalnog samoorganizovanja u umetnosti je blizak sindikalnim radničkim udruženjima koja nastaju radi promocije zajedničkih interesa postavljanjem opštih i posebnih

pitanja umetničkog rada. Postoji nekoliko aktivnih protosindikalnih organizacija u Srbiji: „Druga scena“ (2007), fleksibilna platforma beogradske nezavisne scene, angažovane u radu na poboljšanju statusa nezavisne scene; „Za kulturne politike – politike kulture“ iz Novog Sada (2009), koja je nastala kao reakcija na izostanak kulturne politike Novog Sada i Pokrajine. Aktivizam u umetnosti se takođe može identifikovati i u modelu parainstitucije. Parainstitucije se ostvaruju kroz postavljanje sopstvenih uslova proizvodnje nasuprot i/ili paralelno sa restriktivnim režimima upravljanja kulturom i intelektualnom proizvodnjom u korist privatnih interesa. Parainstitucionalni model razvila je galerija „Elektrika“ u Pančevu koja funkcioniše kroz volonterski rad nezavisnih akterki i aktera u nehijerarhijskom ključu i TkH platforma kroz projekat *Raškolovano znanje* koji je zasnovan na kolektivnom samoobrazovanju i obezbeđivanju horizontalne produkcije, razmene i distribucije znanja.

Veza između umetnosti i aktivizma se u savremenoj srpskoj umetnosti uspostavlja kroz različite modele u polju nejasnih i fluidnih granica između umetnosti, kulture, politike i ekonomije. U pitanju su vrlo složeni odnosi proizvodnje, potrošnje i razmene smisla kroz različite vidove orijentacijskih i ekonomskih prinuda. Savremena umetnost je izgubila svoj objekt i postala proces izvođenja složenih efekata na svakodnevni život i društvo, a promenom paradigme savremenog rada, koji sve više postaje uslužan, došlo je do povezivanja intelektualnog rada sa proizvodnim procesom. Time je centralno pitanje aktivizma u umetnosti postalo pitanje njegove emancipacije iz procesa dominantne proizvodnje. Drugim rečima, pitanje aktivizma u umetnosti postavlja se na mestu borbi za pravo na samokontrolu i autonomiju. Te promene, koje su dovele i do prelaska sa socijalne funkcije politike na njenu ekonomsku funkciju, u fokus postavljaju pitanje organizacije te time i model organizovanja produkcije. U odnosu na način organizovanja produkcije u polju aktivizma u umetnosti moguće je izvesti nekoliko mogućih modela rada: 1. aktivizam u umetnosti vezan za produkcijski sistem sveta elitne umetnosti, 2. aktivizam u umetnosti u strateškom savezu sa svetom umetnosti, 3. aktivizam u umetnosti kroz samoorganizovane inicijative prema modelu NVO, i 4. aktivizam u umetnosti koji izlazi iz normalizujućih okvira sveta umetnosti i javnog finansiranja.

U prvom modelu reč je o praksi koja koristi aktivističku metodologiju, a ignoriše širi kontekst sveta umetnosti koji je organizovan kao specifično tržište. U okviru tog modela razvila se i retrogradna tendencija koja pokušava da u svetu umetnosti reetablira autonomiju u odnosu na širi kontekst društvene proizvodnje. Drugim modelom se insistira na čisto pragmatičnoj vezi između aktivističke umetnosti i sveta umetnosti. Umetničko u umetničkom aktivizmu nije posledica određene

specifičnosti same intervencije, već se veza sa umetnošću uspostavlja iz praktičnih razloga. Često u pitanju može biti upotreba relativne autonomije prostora umetnosti u cilju obezbeđivanja prostora za društveno-političku debatu, ali i zaštita od zakonskih restrikcija (pozivanje na pravo i slobodu umetničkog izražavanja). Treći model je zasnovan na povezivanju neoliberalnih fondova i radikalne kulturalne prakse, što određene domene društveno-političkog i kulturalnog aktivizma podjednako omogućava i ograničava. Upotrebom kulture kao političke snage, globalne institucije civilnog društva postale su duboko umešane u lokalne progresivne politike, emancipatorske pokrete, mikro borbe za pravdu i jednakost, i kritičke pokrete koje se bave odnosima dominacije i praksama isključivanja. Četvrti model ukazuje na radikalne prakse koje pokušavaju da se oslobode normalizujućeg okvira sveta umetnosti i javnog finansiranja koji nameću kapitalističke proizvodne uslove. Ta umetnost, koja deluje u javnoj sferi i javnom prostoru, shvaćena je kao kreativnost kojoj nije potreban objektivni sud instance kao sto je svet umetnosti.

Savremeni aktivizam u umetnosti u Srbiji usmeren je na osporavanje postojećeg konsenzusa u društvu provociranjem promena na nivou zvaničnog odlučivanja, na nivou javnog mišljenja u kulturi i društvu sredstvima kulture i umetnosti, ali i kroz uspostavljanje paralelnih sistema koji ne prihvataju dominantne represivne modele proizvodnje, razmene i potrošnje. Te prakse se bave specifičnim pitanjima marginalizovanih grupa ili onih koje trpe represiju, politikama sećanja u posleratnoj Srbiji, specifičnim pitanjima lokalnih zajednica, ali i pitanjima upravljanja neoliberalnog kapitalizma. Neke od aktivističko-umetničkih akcija nastaju u bliskoj vezi sa određenim levim društveno-političkim pokretima koji nose kodove za njihovu interpretaciju. Cilj tih i takvih aktivizma u umetnosti jeste zaposedanje javnog prostora i ponuda određenih korektiva, podsticanjem neslaganja u odnosu na represivni karakter savremenog društva. Većina pomenutih modela je u svojoj biti reformistička jer radi unutar polja hegemonih borbi u neoliberalnom kapitalističkom društvu, na pozadini nesvodivosti neoliberalne globalizacije. Za razumevanje pojedinačnih praksi aktivizma u umetnosti neophodno je u vidu uvek imati različite aspekte tog problema – od organizacione strukture, produkcijskih uslova, specifičnog problema i načina bavljenja njime, do efekata koje u javnom prostoru proizvode.

ŽIVOT NEMA ALTERNATIVU

Centralno pitanje savremenog aktivizma u umetnosti jeste pitanje samog života kao društvene i biološke činjenice. Savremeni sklopovi moći funkcionišu bez centra. Moć se danas nalazi u svim aspektima života, ili drugim rečima život je neraskidivo povezan sa političkim. Tu proizvodnju života možemo da nazovemo

biopolitika ili nekropolitika; oba pojma nam govore o kapacitetu političke moći za upravljanje, proizvodnju i oblikovanje života pojedinca i stanovništva kroz regulaciju i deregulaciju, kao i mehanizmima za svođenje na goli život, na samu biološku egzistenciju ili njen minimum. Ti modeli političkog upravljanja se zasnivaju na korporativnoj racionalnosti i želji za profitom i upotrebljavaju nasilje za regulisanje socijalnih konflikata i stanovništva uopšte. U društvu u kojem je sam život postao zalog i u kojem smo svi potencijalni drugi, marginalizovani i isključeni, ne ostaje nam ništa drugo nego da se za taj život borimo. U vreme sveopšte političke neutralnosti, potrebno je izvesti zahvat radikalnog odvajanja od nje repolitizacijom same te stvarnosti. Zato je potrebno biti protiv na svakom mestu i u svakom trenutku, konstantnim napadanjem neoliberalnih kapitalističkih inicijativa, kako bi se onemogućila reprodukcija poretka. Potrebno je sprovoditi radikalnu različitost u odnosu na sistem, a ne raditi na inkluziji u njega.

U tom poduhvatu solidarnost se javlja kao ključni pojam. Pod solidarnošću se danas podrazumeva i ona koja počiva na pasivnoj empatiji, konformizmu i individualnoj dobiti, koja ima pasivizirajući efekat. Ipak, kada ovde govorim o solidarnosti, mislim na kolektivnu političku solidarnost usmerenu na društvenu promenu kroz akciju ujedinjenih individua, ponekad različitih orijentacija, motiva i ideologija, u kolektivnom odgovoru na nepravdu, represiju ili tiraniju. U praksi često srećemo kolektivitete koji su hermetični, zatvoreni u svojoj aktivističkoj specijalizaciji. Jedna od opasnosti leži i u opštoj birokratizaciji aktivizma, koji sve više postaje priznat, etabliran, poželjan i plaćen milje. Ali, kako piše Herbert Džordž Vels, potčinjene klase se nikada neće emancipovati dok ne bude ostvarena solidarnost; a solidarnost nije jednoumlje i ekskluzivizam već razumevanje i briga za drugog, što bi podjednako trebalo da bude zastupljeno u svakom radikalno levom političkom stavu. Živimo u društvu koje je prekodirano i otuđujuće; zato prava alternativa mora doći iz senzibilne proizvodnje drugačijih modela zajedničkog bivanja na svim nivoima, od globalnog do onog intimnog i ljudskog, a umetnost može biti važno sredstvo u ostvarenju tog cilja.

LITERATURA

Agamben, Giorgio (2006) *HOMO SACER, Suverena moć i goli život,* Zagreb: Arkzin.

Atanacković, Petar; Tomić, Đorđe (ur.) (2009) *Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Novi Sad: Cenzura.

Buden, Boris. The Pit of Babel or The Society that Mistook Culture for Politics, i Translation is Impossible, Let's Do It!, u: www.eipcp.net

Dedić, Nikola (2006) *Ka radikalnoj kritici ideologije. Od socijalizma ka postsocijalizmu*, Beograd: Prodajna galerija Beograd.

Lippard, Lucy R. (1984) Trojan Horses: Activist Art and Power, u: Tucker, Marcia (ur.), *Art After Modernism: Rethinking Representation*, New York: The New Museum of Contemporary Art New York.

Mbembe, Achille (2003) *Necropolitics*, New York: Duke University Press.

Milohnić, Aldo. Artivism, u: http://www.republicart.net

Mouffe, Chantal (2008) Umjetnički aktivizam i agonistički prostori, u: *Operacija grad: Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, Zagreb: Multimedijalni institut, Platfroma 9.81, itd .

Negri, Antonio (2008) *Empire and Beyond*, Cambridge: Polity Press.

Raunih, Gerald (2006) *Umetnost i revolucija: Umetnički aktivizam tokom dugog 20. veka*, Novi Sad: Crvena izdanja/Futura publikacije.

Raunig, Gerald; Ray, Gene (ed.) (2009) *Art and Contemporary Critical Practice – Reinventing Institutional Critique,* London: May Fly.

Tatlić, Šefik. Ne privatizaciji solidarnosti, u: http://www.kulturpunkt.hr/i/kulturoskop/321/

Šuvaković, Miško (2007) *KFS: Kritičke forme savremenosti i žudnja za demokratijom*, Novi Sad: Orfeus.

Virno, Paolo (2004) *Gramatika mnoštva: prilog analizi suvremenih formi života*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

7

ĐORĐE TOMIĆ

OD DEMOKRATIJE DO SOCIJALNOG PITANJA?

STUDENTSKI PROTESTI U SRBIJI OD POČETKA DEVEDESETIH GODINA 20. VEKA DO DANAS[1]

APSTRAKT:

U tekstu je na osnovu analize studentskih protesta tokom devedesetih godina 20. veka, kao i protesta studenata nakon 2000. godine prikazan razvoj dva studentska pokreta u Srbiji. Dok se prvi zalagao za više demokratije i smenu režima Slobodana Miloševića, novi studentski pokret bori se protiv povećanja školarina i drugih posledica tzv. bolonjskog procesa reforme visokog školstva, pripisujući svojim akcijama socijalni karakter. Nakon opisa i analize političkog konteksta, samih protesta, zahteva i ciljeva protesta, njihove organizacione strukture i interpretacije određenih problema, prikazane su razlike i sličnosti oba studentska pokreta. Istovremeno, tekst daje odgovor na pitanje uloge ovih protesta u (promenama u) društvu u Srbiji.

KLJUČNE REČI:

studenti, studentski protesti, studentski pokret, Srbija, univerzitet, demokratizacija, bolonjski proces, socijalno pitanje

1 Tekst predstavlja proširenu pisanu verziju izlaganja autora na konferenciji o studentskim protestima „Studentski prosvjedi 2009: metode, kontekst i implikacije“, održanoj od 13. do 15. novembra 2009. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, koju je organizovao Klub studenata sociologije „Diskrepancija“

UVOD

Studentski protesti koji su održani u jesen 2009. godine predstavljaju jedan u nizu protesta koji su nakon 2000. godine organizovani na univerzitetima u Srbiji. Ovi protesti moraju se posmatrati u kontekstu studentskih protesta održavanih širom Evrope (najkasnije) od 2005. do danas. Reč je o protestima koji su pre svega upereni protiv jedne obrazovne politike, zajedničke većini evropskih zemalja, iza koje se krije neoliberalna logika. Ova politika vodi ka privatizaciji i komercijalizaciji obrazovanja, odnosno znanja. Ujedno, ona predstavlja osnovu onoga što nazivamo *bolonjskim procesom*.

Studentski protesti se često povezuju sa progresivnim idejama i kritičkim stavovima.[2] Često se čak pretpostavlja da su studentske inicijative vrlo važan faktor društvenih promena. Kritički posmatrač[3] može se, međutim, zapitati, šta predstavlja suštinu ove, često selektivne borbe studentske populacije za niže školarine, bolje uslove studiranja i sl. Istovremeno, ove proteste moguće je postaviti u kontekst različitih drugih protesta širom Evrope i spekulisati o novom grupisanju i jačanju jednog šireg društvenog pokreta protiv neoliberalne globalizacije. Da li i u kojoj meri se u slučaju pojedinačnih studentskih protesta radi o jednom novom, odnosno alternativnom pokretu, jedno je od pitanja ovog teksta.

Pre svega ipak, ovde će biti reči o studentskim protestima u Srbiji, te o razvoju studentskog aktivizma od početka devedesetih godina 20. veka do danas. S obzirom na temeljne političke, ekonomske i društvene promene, do kojih je došlo raspadom Jugoslavije, kontekst u kome je nasta(ja)la nova studentska aktivistička praksa, svakako je (bio) nov, a ponovnom, mada ne toliko dramatičnom, promenom društvenog konteksta nakon 2000. godine, svakako dolazi do promena i u pogledu pomenute prakse. Na koji način su kontinuiteti i diskontinuiteti obeležili razvoj studentskog aktivizma, protestnih formi i sadržaja, ujedno je i centralno pitanje kome će u tekstu biti posvećena pažnja.

2 Iako je jasno da ne vodi svaki društveni pokret ka društvenoj emancipaciji, kao i da protest *per se* predstavlja samo sredstvo, protestna praksa često se idealizuje kao dovoljna za društvene promene, a sama otpornost tumači kao nešto pozitivno. Posebno zanimljiv je odnos levice u Srbiji prema ovom fenomenu. O nedostacima u analizi problema levice u Srbiji vidi: Petar Atanacković (2009): Novi socijalni pokreti u Srbiji između apatije i protesta. U: Đorđe Tomić; Petar Atanacković (ur): Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas. Novi Sad: Cenzura, str. 235–247.

3 Iz razloga razumljivosti u tekstu će se generalno koristiti oblik muškog roda imenica, iako se dati pojmovi odnose kako na žene tako i na muškarce.

„MRAČNE DEVEDESETE“: DRUŠTVENO-POLITIČKI KONTEKST „ERE MILOŠEVIĆ“

Kraj osamdesetih godina u Jugoslaviji obeležila je velika ekonomska i politička kriza. Pa ipak, ovu krizu je daleko prevazišao sam raspad Jugoslavije, a pre svega ratovi koju su ga pratili. Na ovaj proces raspadanja političkog sistema nadovezala se državna, politička i ekonomska transformacija, koja je predstavljala prelaz u jednu deceniju obeleženu ogromnim društvenim problemima. U tom vremenu odrastala je jedna generacija koja je početkom devedesetih godina započela svoje studije. Kao i celo društvo, i sami studenti bili su pogođeni ovim promenama, s tim da su oni često želeli da i sami utiču na aktuelne političke događaje. Ti politički događaji bili su pod uticajem političkog uspona Slobodana Miloševića, „istine ulice“[4] i sve dominantnijeg „nacionalnog pitanja“, a predstavljali su tek početak „ere Milošević“, u kojoj su studenti pokušavali da se izbore za svoje interese. Sama „era Milošević“ obuhvatala je celokupni period devedesetih godina i bila je obeležena nizom ratova, u kojima je Srbija (zvanično i/ili nezvanično) učestvovala, kao i odgovarajućim posledicama tih ratova, pre svega siromaštvom i konstantno lošom ekonomskom situacijom. Ta situacija zaoštravala se s jedne strane usled nekoliko stotina hiljada izbeglica, koje je Srbija prihvatila, a s druge strane usled sankcija Ujedinjenih nacija i opšte međunarodne izolacije. Visok stepen korupcije i kriminala bili su takođe odlike društva u Srbiji pod režimom Slobodana Miloševića. Važan deo ovog kratkog prikaza društvenog konteksta svakako čine stalni unutrašnji politički sukobi između režima i opozicije. Navedeni problemi predstavljali su ujedno i najvažnije razloge za nezadovoljstvo u društvu i vodili ka uvek novim inicijativama opozicije u borbi protiv režima.[5]

Mitinzi Miloševićevih pristalica krajem osamdesetih godina uveli su jednu novu vrstu političke „javnosti“[6] i stvorili jedan novi prostor i novi instrument za ostvarivanje političkih ciljeva – ulicu.[7] Ulica kao prostor delovanja protesta u vremenu ras-

4 Odnosi se na „mitinge istine“ koje su krajem osamdesetih godina organizovale Miloševićeve pristalice. Pritom se misli na izmeštanje iskazivanja političkih stavova iz institucija na ulicu, koja je kao prostor delovanja u toku devedesetih godina pre svega za opoziciju bila od ogromnog značaja.

5 Uprkos velikom uticaju opozicionih aktera, ne sme se izgubiti iz vida nedostatak suštinske kritike Miloševićeve politike. Drugim rečima, iako je podrška Miloševiću tokom devedesetih godina sve više slabila, osnove njegove politike mahom nisu dovođene u pitanje. Tako je npr. Milošević najčešće kritikovan zato što je jedan za drugim gubio ratove, a retko kad zato što ih je (započinjao i) vodio.

6 Florian Bieber (2005): Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević. Wien: Lit Verlag, str. 378.

7 Up. Stef Jansen (2001): The streets of Beograd. Urban space and protest identities in Serbia. U: Political Geography, god. 20, br. 1, str. 35–55; Ivana Spasić (2006): ASFALT: The Construction of Urbanity in Everyday Discourse in Serbia. U: Ethnologia Balkanica, izd. 10, str. 211–227; Milena Dragićević-Šešić (1997): Ulica kao politički prostor. Prostor karnevalizacije. U: Sociologija, god. 39, br. 1, str. 55–65.

pada starog sistema pokazala se efikasnijom od institucija poput ustava, parlamenta ili sudova, koji su u toku devedesetih imali sve manji značaj, budući da ih je Milošević kontrolisao. Protesti kao oblik izražavanja političkih stavova i tokom „ere Milošević" (p)ostali su efikasniji od „demokratskih" izbora, sve dok je režim mogao manipulisati izbornim rezultatima. Protesti su skoro zamenili izbore kao sredstvo za smenu režima i sve više su posmatrani kao *osnovni način* rešavanja problema, a ne kao *alternativa*. Istovremeno, protesti su vodili ka daljoj represiji, koja je u tendenciji mogla da vodi samo ka daljim protestima. Ovaj odnos je utoliko zanimljiviji, pošto se ne radi o deprivaciji *jedne* grupe ili pokreta u društvu, već o jednom opštem odnosu između režima i njegovih političkih protivnika, koji su i međusobno imali različite ciljeve. Uspostavila se jedna vrsta dihotomije: politički akteri mogli su biti ili za ili protiv režima, mogli su biti ili prijatelj ili neprijatelj.[8] Sam režim se dugoročno orijentisao samo ka održanju svoje pozicije (moći). Opozicija je bila na taj način primorana da sve svoje političke ciljeve stopi u jedan cilj: da sruši režim.

Ako se uzme u obzir da je tokom devedesetih godina u nekoliko navrata došlo do masovnih protesta protiv režima, koji su često okupljali i po nekoliko hiljada, a u pojedinim slučajevima i do par stotina hiljada aktivista, a da bi se bolje procenio udeo studenata u tim protestima, valja se osvrnuti na broj studenata, koji su u to vreme studirali na univerzitetima u Srbiji.

Od ukupno oko 7,5 miliona stanovnika u Srbiji je 1990. godine bilo preko 117 hiljada studenata i njihov broj je tokom devedesetih godina konstantno rastao.[9] Tako je 1995. godine u Srbiji bilo skoro 140 hiljada,[10] a 2000. godine preko 194 hiljade[11] studenata, koji su bili upisani na četiri najveća univerziteta u Srbiji: Univerzitet u Beogradu, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Nišu i Univerzitet u Kragujevcu. Većina studenata u Srbiji bila je upisana na Univerzitet u Beogradu, koji je već početkom šezdesetih godina imao oko 50 hiljada,[12] a krajem devedesetih preko 65 hiljada[13] studenata. Po broju studenata drugi po veličini bio je Novosadski univerzitet, na kom je početkom devedesetih godina bilo upisano skoro 25 hiljada stude-

8 Matthias Rüb (2007): Serbien unter Milošević. U: Dunja Melčić (ur.): Der Jugoslawienkrieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, str. 328.

9 Republički zavod za statistiku Republike Srbije, URL: http://webrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0011&izbor=odel&tab=7, poslednji pristup: 01.10.2008.

10 Ibid.

11 Ibid.

12 Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu. URL: http://www.bg.ac.yu/csrp/univerzitet/istorijat.php, poslednji pristup: 01.10.2008.

13 Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu, 22.08.1999. URL: http://www.bg.ac.yu/eng_univ/1_2b.html, poslednji pristup: 01.10.2008.

nata.[14] Univerzitet u Nišu 1998. godine imao je nešto manje od 16 hiljada studenata, što je predstavljalo pad broja upisanih u odnosu na 25.880 studenata, koliko je još 1983. studiralo na Niškom univerzitetu.[15]

Osim što je rastao ukupan broj studenata, tokom devedesetih godina došlo je i do rasta broja studentskih organizacija. Forme studentskog organizovanja na univerzitetima u Srbiji početkom devedesetih godina delom su se nadovezale na stare studentske organizacione strukture, u osnovi je, međutim, u skladu sa celokupnom političkom pluralizacijom došlo do jednog novog studentskog pokreta, koji je tokom devedesetih godina obeležilo nekoliko kako sadržinski tako i formalno različitih protesta. Za razliku od studentskih inicijativa krajem osamdesetih godina,[16] studentski protesti devedesetih većinom su bili upereni protiv režima Slobodana Miloševića. Smeni ovog režima, koji je srušen 5. oktobra 2000. godine, prethodila su tri veća protestna talasa (1991/1992, 1996/1997. i 1998–2000.). U ovim protestima pored pristalica opozicionih stranaka učestvovao je i studentski pokret, kao i pokret Otpor!,[17] koji je iz studentskog vremenom prerastao u tzv. „narodni" pokret.[18]

Još početkom devedesetih godina studentski pokret formulisao je zahteve koji su prevazilazili studentska pitanja ili pitanja obrazovne politike i vremenom postao jedan od najvažnijih aktera civilnog društva, koji se uvek iznova suprotstavljao režimu Slobodana Miloševića. Većina studentskih protesta devedesetih godina se, s jedne strane, odvijala istovremeno kad i protesti opozicionih partija, a s druge strane je predstavljala sopstvene događaje, koji su prevazilazili kratkotrajne političke ciljeve pojedinih partija. Studentski pokret zalagao se pritom kako za „studentske" ciljeve, npr. za autonomiju univerziteta,[19] tako i za opšte društvene ciljeve, pre sve-

14 Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

15 Zvanična internet stranica Univerziteta u Nišu, 09.01.1998, URL: http://ni.ac.yu/, poslednji pristup: 01.10.2008.

16 Na osnovu protesta studenata i profesora Beogradskog univerziteta 27. i 28. februara 1989. godine, Nebojša Popov smatra da su upravo profesori i studenti igrali važnu ulogu u nastajanju, usponu i pobedi srpskog populizma. Ovaj protest 1989. godine zahtevao je pre svega kažnjavanje i hapšenje „krivaca" – pre svega Azema Vlasija – za štrajk albanskih rudara na Kosovu. Protest je prekinut tek nakon Miloševićevog govora i njegovog uveravanja da će „krivci" biti kažnjeni. Godinu dana kasnije, 30. januara 1990. studenti su na jednom protestu zahtevali rešavanje „situacije na Kosovu". Up.: Nebojša Popov (1998): Die Universität in ideologischer Umhüllung. U: Thomas Bremer; Nebojša Popov; Heinz-Günther Stobbe (ur.): Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung. Berlin: BWV, str. 150ff.

17 Zbog obima teksta, pokret Otpor! ovde neće biti detaljnije obrađen.

18 Treba naravno pomenuti i proteste i akcije feminističkih i mirovnih inicijativa, o kojima u ovom radu neće biti reči.

19 Tokom devedesetih godina dvaput su donošeni novi zakoni o univerzitetu (1992, odnosno 1998. godine) i oba puta, u pogledu autonomije univerziteta, oni su predstavljali restrikcije u odnosu na prethodnu pravnu osnovu.

ga za demokratizaciju društva. Shodno tome, i „teme“ pokreta smenjivale su se od zahteva za ostavkom profesora, koji su bili odani režimu, pa sve do zahteva za politikom koja bi vodila ka ukidanju međunarodnih sankcija protiv Jugoslavije, odnosno Srbije ili zahteva za priznavanjem izbornih rezultata. Tek je pokret Otpor!, koji je nastao iz studentskog pokreta, uspeo da prevaziđe specifično studentske zahteve, zaista izađe iz okvira univerziteta (i gradova) i da se kao „narodni pokret“ uspešno fokusira na Miloševića, koga je smatrao za „suštinskog protivnika“ i glavnog krivca za sve društvene probleme.

STUDENTSKI PROTESTI DEVEDESETIH

Od početka devedesetih godina studenti u Srbiji su nekoliko puta organizovali proteste. Prvi značajniji studentski protest organizovan je neposredno nakon protesta opozicije, održanog 9. marta 1991. u Beogradu. S obzirom na to da su ove demonstracije nasilno ugušene, studenti Beogradskog univerziteta na Terazijama organizuju miran protest, tzv. „plišanu revoluciju“, po uzoru na proteste u drugim istočnoevropskim zemljama 1989. godine. Susreti studenata na Terazijskoj česmi, na kojoj je uspostavljen tzv. *ulični parlament* predstavljali su samo početak jednog potpuno novog oblika studentske akcije i stoje na početku jednog novog studentskog pokreta.

Povodom prve godišnjice ovih protesta, u martu 1992. godine, studenti Beogradskog univerziteta ponovo organizuju protest, koji se relativno brzo završio, ostavljajući, međutim, neostvarene zahteve, koji će i dovesti do prvog zaista velikog studentskog protesta tokom devedesetih godina – letnjeg studentskog protesta 1992. godine.

Protestni skupovi organizovani tokom juna i jula 1992. u Beogradu su održavani na različitim lokacijama – ispred pojedinih fakulteta ili na Studentskom trgu. Obim ovih skupova takođe je bio različit. Često se na protestnim skupovima okupljalo i po nekoliko hiljada studenata, a bilo je slučajeva – kao na protestnom skupu na Studentskom trgu 15. juna[20] – kada je broj prisutnih bio procenjen i na preko deset hiljada. Studentski protest 1992. trajao je skoro mesec dana, od sredine juna do sredine jula, nakon čega je privremeno prekinut uz najavu da će se nastaviti početkom sledećeg semestra.[21] I pored spremnosti studenata da nastave protest, akcije planirane za septembar sprečene su. Donošenje novog Zakona o univerzitetu u avgustu te godine, a pre svega uvođenje restrikcija u zakon u pogledu političkog aktivizma na univerzitetu, poremetilo je planove organizacije protesta, pa je u jesen održano tek nekoliko manjih skupova.

20 Mirjana Prosic-Dvornic (1993): “Enough” – Student Protest ’92. The Youth of Belgrade in Quest of “Another Serbia”. U: Anthropology of East Europe Review, god. 11, br. 1-2, str. 129–130.

21 Prosic-Dvornic (1993), str. 135.

Nakon ovog protesta izgledalo je da su studenti skoro potpuno izgubili interesovanje za društvene prilike i tek u novembru 1996. godine dolazi do novog, ujedno i najdužeg i najmasovnijeg studentskog protesta tokom devedesetih godina. Ovaj protest trajao je znatno duže od svih prethodnih – puna četiri meseca i do danas je ostao kao najpoznatiji studentski protest u Srbiji tokom devedesetih godina. Kraj protesta označio je ujedno i kraj masovnih studentskih okupljanja. Studentski protesti koji su organizovani tokom 1998. godine – povodom donošenja i primene novog Zakona o univerzitetu, koji je još više ograničio autonomiju univerziteta, odnosno povodom „krize" (tj. početka rata) na Kosovu – bili su kako po obimu tako i po trajanju kudikamo manjih razmera. Istovremeno, krajem 1998. godine iz studentskog pokreta nastaje pokret Otpor!, koji će preuzeti čitav niz ciljeva i zahteva studentskog pokreta, kao i niz protestnih formi. U celini, međutim, Otpor! je vremenom izašao iz okvira studentskog pokreta i predstavlja pokret za sebe, o kome u tekstu neće biti opširnije reči.[22]

ZAHTEVI I CILJEVI (1991–1998)

Važno je istaći da je većina studentskih protesta tokom devedesetih godina po svojoj opštoj političkoj poziciji bila uperena protiv režima Slobodana Miloševića. „Velike teme" protesta takođe su bile zajedničke svim protestima. Veoma napet odnos između „nacionalnog pitanja" i „demokratije" zahtevao je stalno *pregovaranje* i unutar studentskog pokreta, pa je zanimljivo posmatrati razvoj interpretacije društvenih problema tokom celog ovog perioda. Istovremeno, konkretni zahtevi između pojedinačnih protesta, pre svega između onih početkom i onih sredinom devedesetih pokazivali su velike razlike kako po svojim dimenzijama tako i predstavom o ulozi koju pokret (može da) ima u okviru društvenih promena.

Već u toku martovskih Terazijskih protesta 1991. godine studenti Beogradskog univerziteta izrazili su svoj antirežimski stav, a godinu dana kasnije konkretni zahtevi martovskog studentskog protesta 1992. godine bili su: (1) ostavka Slobodana Miloševića, (2) obustavljanje režimske kontrole medija i (3) donošenje novog zakona koji će garantovati autonomiju univerziteta.[23] Studenti su od režima takođe zahtevali da se (4) objave imena studenata koji su poginuli u ratu u Hrvatskoj, a tražile su se i (5) ostavke rukovodstva Saveza studenata Beograda.[24]

22 O pokretu *Otpor!* postoji tek nekoliko naučnih studija. Prva opširnija studija ovog društvenog pokreta je master teza autora (2008).

23 Duško Doder (1992): Students Demonstrate in Belgrade. U: The Chronicle of Higher Education, 18.03.1992. URL: http://chronicle.com/che-data/articles.dir/articles-38.dir/issue-28.dir/28a04802.htm, poslednji pristup: 02.02.2009.

24 Ibid.

Letnji protest zvanično je započet 8. juna 1992. godine, kada je objavljen Proglas studenata Univerziteta u Beogradu. Ovaj proglas je dva dana kasnije na otvaranju prvog protestnog skupa ispred Pravnog fakulteta u Beogradu, pred oko 5000 učesnika protesta[25] pročitala Snežana Rajšić, student prodekan ovog fakulteta.[26] Ovim skupom najavljen je početak studentskog protesta.

Na istom skupu pročitani su i konkretni zahtevi studenata: (1) raspuštanje Narodne skupštine i vlade, (2) ostavka predsednika Republike Srbije Slobodana Miloševića, (3) formiranje vlade nacionalnog spasa i (4) raspisivanje višestranačkih izbora za ustavotvornu skupštinu.[27] Do ispunjenja zahteva studenti su zahtevali da bude proglašen štrajk Beogradskog univerziteta.[28] Kasnije je *štrajk* Univerziteta preimenovan u *protestno zatvaranje fakulteta*. „Ovo je, kako je objašnjeno, učinjeno iz formalnih razloga, jer po zakonu štrajk mogu da proglase samo sindikat i zborovi fakulteta, a za to [sada] nema vremena."[29] Ovi zahtevi nisu se, inače, umnogome razlikovali ni od zahteva studenata u toku prethodnih protesta, niti od zahteva opozicionih stranaka i drugih institucija.[30]

Pored pomenute loše političke i ekonomske situacije, ratova i uvođenja međunarodnih sankcija, jedan dodatni povod za izbijanje studentskog protesta u junu 1992. godine bila je i rasprava u vezi sa planiranim novim Zakonom o univerzitetu. Postojala su dva nacrta, od kojih je na jednom radila grupa eksperata univerziteta, a na drugom vlada. Prva verzija predviđala je uvođenje pune autonomije univerziteta, dok je druga pretila da poništi čak i postojeće slobode u skladu sa principom samoupravljanja.[31]

Za razliku od studentskih protesta s početka devedesetih godina zahtevi studenata u okviru Studentskog protesta 1996/97. bili su mnogo *skromniji*. Povodom protivljenja režima da prizna izborne rezultate lokalnih izbora održanih 17. decembra 1996. godine, studenti nekoliko dana nakon početka protesta, koji će ostati upamćen kao „građanski", pokreću svoj Studentski protest 1996/97. Zahtevi Studentskog protesta formulisani krajem novembra 1996. godine bili su: (1) osnivanje nezavisne

25 Prosic-Dvornic (1993), str. 129–130.

26 Darko Čvarković (1992a): Studenti najavljuju štrajk Univerziteta. Protest studenata ispred Pravnog fakulteta u Beogradu. U: Politika, 11.06.1992, str. 10.

27 Ibid.

28 Ibid.

29 Darko Čvarković (1992b): Studenti pozvali Miloševića na protestni skup. Zbivanja na Beogradskom univerzitetu. U: Politika, 13.06.1992, str. 10.

30 Prosic-Dvornic (1993), str. 130.

31 Ibid., str. 128.

komisije za utvrđivanje izbornih rezultata, (2) ostavka rektora Beogradskog univerziteta i (3) ostavka studenta prorektora. Kasnije, nakon što je usled masovnih protesta problem priznavanja izbornih rezultata internacionalizovan i nakon što je izborna manipulacija konačno utvrđena, studenti 9. januara menjaju svoj prvi zahtev i traže priznavanje izbornih rezultata.[32] Pritom su poslednja dva zahteva postavljena tek nekoliko dana nakon početka Studentskog protesta. Na sastanku Glavnog odbora 27. novembra donosi se odluka da se pored prvobitnog zahteva Studentskog protesta dodaju i zahtevi za smenom rektora i studenta prorektora.[33] Zvanični razlog za ovu odluku bilo je ignorisanje Protesta od strane rektora Beogradskog univerziteta Dragutina Veličkovića,[34] koji je tvrdio da u protestima učestvuje tek „šačica izmanipulisanih studenata".[35] Veličkovićeva „komunikacija sa studentima putem naređenja i zabrana" za studente nije bila prihvatljiva.[36] Student prorektor Vojin Đurđević je, po mišljenju Studentskog protesta, trebalo da podnese ostavku, jer nije predstavljao studente, nego partiju na vlasti.[37]

Iako je i ovaj protest bio direktno uperen protiv režima Slobodana Miloševića, njegova ostavka zvanično se nije izričito zahtevala. Istovremeno, pojedinačni zahtevi ovog protesta međusobno su bili povezani upravo odgovornošću režima. Veza između rektora, odnosno studenta prorektora Beogradskog univerziteta i izbornih rezultata stvorena je na taj način, što je indirektno i za jedan i za drugi problem – manipulaciju izbora i lošu univerzitetsku upravu – bio odgovoran Miloševićev režim. Relativno indirektnim pripisivanjem krivice, određen je stvarni protivnik – Milošević – pa je zahtev za smenom univerzitetske uprave postavljen samo kao u tom trenutku aktuelan cilj. Ovakvo ograničavanje zahteva nije bilo sasvim u skladu sa obimom protesta, koji je svakodnevno okupljao po nekoliko hiljada, a povremeno i desetine hiljada studenata, ali je rezultat te strategije bilo ostvarivanje svih postavljenih ciljeva, tj. ispunjenje sva tri zahteva studenata.

Nedugo nakon uspešnog završetka Studentskog protesta, stanje na Univerzitetu u Beogradu menja se ponovo, a od stupanja na snagu novog Zakona o univerzitetu u

32 Dragan Popadić (1999): Student Protests. Comparative Analysis of the 1992 and 1996-97 Protests. U: Mladen Lazić (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 154.

33 Report from the meeting of the Main board (1996). U: BOOM, br. 1, 28.11.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom11_28/report.htm, poslednji pristup: 17.12.2008.

34 Students' Demands. U: Protest 1996/97 Official Web Site. URL: http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96, poslednji pristup: 12.12.2008.

35 Milica Bogdanović; Ljiljana Milovanović; Miodrag Shrestha (1999): Chronology of the Protest. U: Mladen Lazić (ur.): Protest in Belgrade. Winter of Discontent. Budapest: Central European University Press, str. 213.

36 Students' Demands.

37 Ibid.

proleće 1998. godine i masovnog otpuštanja profesora sa univerziteta, koji su odbili da potpišu nove radne ugovore i time potvrde svoju lojalnost režimskim upravama fakulteta, dolazi do najtežeg perioda kako u pogledu autonomije univerziteta tako i za studentsko organizovanje. Studentski protesti 1998. godine bili su daleko manje zapaženi od prethodnih protesta, iako je povod za njih bila situacija na univerzitetu, koja je bila najteža do tada.

Pritom treba istaći da je protestu profesora i studenata, organizovanom povodom represivnog Zakona o univerzitetu, prethodio niz protestnih akcija, održanih u aprilu 1998. godine pod nazivom „Studentski protest za Kosovo i Metohiju Beograd 1998."[38] Može se reći da je i ovaj protest bio u neku ruku usmeren protiv režima, ali je njegova kritika bila pre svega uperena protiv – kako je tumačeno – stvaranja samostalnih albanskih institucija na Kosovu. Nakon što je tzv. grupa „3+3" – po tri predstavnika vlade Republike Srbije, odnosno kosovskih Albanaca – potpisala sporazum o sprovođenju mera u obrazovnim strukturama na Kosovu, kojima bi se omogućilo vraćanje albanskih studenata i nastavnog osoblja na fakultete na Kosovu, i time – prema viđenju Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju – omogućila stvaranje „albanskog univerziteta", Protest je u vidu Deklaracije formulisao sledeće zahteve: (1) razjašnjavanje ovog sporazuma uz uključivanje studentskih predstavnika i univerzitetskih organa, (2) jednak tretman svih univerziteta u Srbiji, (3) osuđivanje terorizma i svih oblika nasilja protiv civilnog stanovništva na Kosovu i (4) obraćanje predstavnicima Republike Srbije sledećim institucijama: (a) srpskoj vladi, (b) svim partijama koje učestvuju u svim nivoima vlasti, (c) nacionalnim, obrazovnim i kulturnim institucijama (Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Srpskoj akademiji nauka i umetnosti i univerzitetima) i (d) Srpskom pokretu otpora na Kosovu.[39] Okupljanjem svih ovih institucija trebalo je stvoriti neku vrstu „Nacionalnog veća za Kosovo i Metohiju", koje bi bilo u stanju da reši tamošnje probleme.[40]

Iako ovde dostupni izvori ne omogućavaju dalja saznanja o stvarnoj vezi između Studentskog parlamenta u Beogradu – nastalog sa ciljem da institucionalno nastavi zalaganje za ideje Studentskog protesta 1996/97. – i ovog protesta, zanimljivo je da je na Internet sajtu Parlamenta bio postavljen i link ka Internet prezentaciji Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju.[41] Dalja istraživanja pokazaće da li je

38 Zvanična Internet prezentacija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/index.html, poslednji pristup: 03.04.2009.

39 Deklaracija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998. URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/doc/deklaracija_en.html, poslednji pristup: 03.04.2009.

40 Ibid.

41 Zvanični home page Studentskog parlamenta studenata Beograda. URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/, poslednji pristup: 12.03.2009.

postojala podrška prvog predstavničkog tela studenata na Beogradskom univerzitetu ovom protestu. Zanimljivo je kod ovog protesta – ma koliko njegov obim i trajanje bili neuporedivo manji od bilo kog od prethodnih – da je ovde „nacionalno pitanje" prvi put postavljeno izdvojeno iz odnosa „državnost – demokratija", tj. „rešavanje nacionalnog pitanja – demokratizacija". Dok su raniji protesti ili izbegavali da se fokusiraju na tzv. nacionalno pitanje ili ga postavljali u kombinaciji sa zahtevom za demokratizacijom društva, ovaj protest – bar prema formulisanim zahtevima – ne definiše se u odnosu prema demokratiji i na taj način predstavlja prekid u idejnom pozicioniranju studenata u društvenom kontekstu u toku devedesetih godina.

Ovaj novi razvoj u okviru studentskog pokreta devedesetih godina postaje još zanimljiviji, ako se uzmu u obzir pomenuti problemi na Beogradskom univerzitetu u proleće 1998. godine, nastali usled stupanja na snagu novog Zakona o univerzitetu. Umesto da dođe do veće mobilizacije studenata sa ciljem protesta protiv te represivne situacije, dolazi do podele unutar studentskog pokreta. Dok se jedan deo beogradskih studenata bavio problemima na Kosovu, drugi deo beogradskih studenata bavio se problemima na Beogradskom univerzitetu.

Protestni skupovi ovoga puta bili su organizovani uglavnom povodom zabrane ulaska na fakultete pojedinim profesorima i studentima. Ulaze pojedinih fakultetskih zgrada pritom su, po nalogu novih fakultetskih uprava, „čuvali" neidentifikovani pripadnici nekakvih privatnih preduzeća za obezbeđenje.[42] S obzirom na tešku poziciju, u kojoj su se usled ovakvih i drugih represivnih mera zatekao velik broj profesora, ovaj protest predstavljao je pre svega protest nastavnog osoblja, u kome su studenti učestvovali pre svega iz solidarnosti, pa je i odziv učesnika bio daleko manji nego na prethodnim protestima. Nakon izvesnog vremena, jedan deo otpuštenih profesora okupio se u okviru nevladine organizacije „Alternativna akademska edukativna mreža", jedne vrste alternativnog univerziteta i još te iste godine nastavio sa radom van okvira državnog univerziteta.[43] Stvaranje Alternativne akademske edukativne mreže nije, međutim, bio jedini vid institucionalizacije protesta. I u okviru studentskog pokreta u novembru 1998. godine dolazi do promena. Te jeseni stvoren je novi „projekat", a kasnije i samostalan pokret – *Otpor!*.

42 Lidija Jovetić (1998): „Gorile" na ulazima, studenti u bojkotu. U: Republika, br. 202/203. URL: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/202/202_7.html, poslednji pristup: 03.04.2009.

43 Biljana Čučković (2006): Serbian Students. Empowered or Disempowered? U: European Education, Vol. 38, No. 1, str. 34.

GOTOV JE (MILOŠEVIĆ)! ŽIVELA DEMOKRATIJA! REZULTATI PROTESTA DEVEDESETIH

Studentski protesti devedesetih su se s jedne strane nadovezali na mitinge Miloševićevih pristalica s kraja osamdesetih, koristeći ulicu, a ne institucije kao prostor delovanja i artikulacije političkih stavova, a s druge strane doneli su čitav niz (u Srbiji) novih protestnih formi.[44] Raznovrsnost oblika i velik broj protestnih akcija zahtevali su kudikamo bolju koordinaciju i komunikaciju, pa studentski protesti već početkom devedesetih razvijaju jednu vrlo kompleksnu organizacionu strukturu, koja će biti odlika svih protesta do kraja devedesetih godina.

Mada su polazili sa univerziteta i uglavnom koristili njegove resurse, studentski protesti u svojim zahtevima nisu se, međutim, ograničavali na univerzitetske probleme, već su formulisali i opšte društvene zahteve. I pored stalnog isticanja posebnosti studentskog protesta u odnosu na proteste opozicionih stranaka, zahtevi opozicije i društveni zahtevi studenata većinom su bili skoro identični. Kao i u slučaju protesta opozicionih stranaka i u slučaju studentskih protesta ključan je bio antirežimski stav. Pozicije, sa kojih je dolazila kritika uperena protiv režima, bile su u oba slučaja različite. Na primer, ratove za koje je okrivljen režim Slobodana Miloševića, deo studenata je kritikovao iz pozicije mirovnog diskursa, a deo zbog njihovog po Srbiju negativnog ishoda.

U celini, međutim, studentski protesti su se zalagali za demokratizaciju društva. Istovremeno, demokratija je kao *rešenje* za u datom trenutku aktuelne društvene probleme, definisane u odgovarajućem interpretativnom okviru, predstavljala nekakvu apstraktnu vrednost *per se*, a ne sistemski okvir za rešavanje društvenih problema. Iako su studentski protesti devedesetih – ako izuzmemo Protest za Kosovo i Metohiju iz 1998. godine – izbegavali da u svojim zahtevima previše ističu tzv. nacionalno pitanje, deo njihove kritike nadovezuje se na nacionalni diskurs tog vremena, pa se prilikom rešavanja društvenih problema, i na studentskom spisku saveznika, nalaze „najviše nacionalne institucije“ poput Srpske pravoslavne crkve ili Srpske akademije nauka i umetnosti. Uprkos tome, bilo bi pogrešno konstruisati stav da su studentski protesti bili nacionalistički, posebno s obzirom na to da analiza odnosa studentskih protesta prema nacionalnom pitanju zahteva kudikamo detaljnije istraživanje.[45] Ipak, činjenica jeste da su i studentski protesti devedesetih

44 Kao prvi protest u Srbiji Studentski protest ’96 je koristio internet za komunikaciju, a s obzirom da je time omogućena i komunikacija sa inostranstvom, proširio je i svoj prostor delovanja.

45 Ovakvo tumačenje jedan je od razloga ograđivanja kasnijih studentskih protesta od onih iz devedesetih godina. U zbirci tekstova i dokumenata Studentskog protesta 2006, sociolog Vladimir Marković čak tvdi da su „tradicionalizam i nacionalizam bili [...] bitne odrednice zimskog protesta 1996/97 [...].“ U: Vladimir

godina u Srbiji po sadržini svoje kritike bili samo deo opšteg političkog konteksta, odnosno samo su reprodukovali dominantne diskurse u sferi politike. Stoga se postavlja pitanje stvarnog društvenog značaja studentskih protesta tokom „ere Miloševi ć", kao i u kojoj meri su njihovi ciljevi konačno ostvareni.

Posebno zanimljivo jeste pitanje u kojoj meri su studentski protesti i ceo studentski pokret devedesetih godina težili ka stvarnim društvenim promenama. Iz današnje perspektive može se zaključiti da su te promene bile svođene skoro isključivo na smenu režima Slobodana Miloševića.[46] Ipak, ne treba prevideti i neke druge, tada svakako ne osnovne, ciljeve studentskih protesta. Izvesno je da su ovi protesti tokom devedesetih dodatno ojačali tzv. civilno društvo u Srbiji, vodeći ka pluralizaciji u sferi studentskog organizovanja i stvarajući jednu vrstu novog socijalnog kapitala. Pre svega visok nivo organizacije studenata u tom periodu postavio je osnove za veće učešće studenata, kako u procesima odlučivanja na univerzitetima, tako i u društvenim procesima uopšte. Može se dakle zaključiti da je osnovni značaj studentskog pokreta devedesetih godina bilo stvaranje jedne *aktivističke prakse*, čime je pojačan protestni potencijal u društvu, a time i postojeće društvene i političke inicijative. Ulogu „pojačala" koju su studentski protesti imali u ovom periodu potvrđuje i činjenica da je studentski pokret uglavnom zastupao već prisutne ideje o društvenim i političkim promenama, mahom preuzimajući i strateški mudro (re) kombinujući zahteve različitih opozicionih partija sa ciljem što šire mobilizacije.

Iako je stvarni učinak studentskih protesta teško izmeriti, može se zaključiti da su ciljevi studentskih protesta na nivou univerziteta nakon više od jedne decenije ipak ostvareni. Novi Zakon o visokom obrazovanju, donet 2005. godine, u većoj meri garantuje autonomiju univerziteta, a zakonskim uvođenjem studentskih parlamenata, ostvaren je još jedan dugoročni cilj, postavljen još početkom devedesetih godina – stvaranje studentskog predstavničkog tela na univerzitetima i fakultetima.

I društveni zahtevi studenata, koji su, uprkos konkretnim povodima i problemima, bili vezani pre svega za smenu režima Slobodana Miloševića, odnosno za demokratizaciju društva, ispunjeni su 2000. godine. Pitanje, koje se pritom postavlja, a koje se odnosi na direktnu kauzalnu vezu između studentskih protesta i rušenja Miloševićevog režima, zahteva jednu sasvim drugačiju analizu. Činjenicom, međutim,

Marković (2007): Istorijska pozicija Studentskog protesta 2006. U: Tadej Kurepa (ur.): Borba za znanje. Studentski protest 2006. Beograd: ATC, str. 32. Treba napomenuti da se na nivou analize aktera ovakav stav i može zastupati, ne, međutim, i na nivou analize društvenog pokreta kao celine.

46 U tom smislu tačan je zaključak Markovića da „oni koji su protest osmišljavali nisu nameravali da deluju antisistemski". U: Ibid.

da je fokusiranje kritike (i) studentskih protesta na Miloševića, tj. njegovo isticanje kao glavnog protivnika, bilo strateški možda veoma značajno, ali da je istovremeno sprečilo suštinsko bavljenje društvenim problemima u Srbiji u tom periodu, može se objasniti često i vrlo neprijatno suočavanje društva sa istim onim problemima koji su do uspona Miloševića i doveli, a koji pod pojmom *socijalno pitanje* obuhvataju nezaposlenost, siromaštvo, društvene nejednakosti, itd.

OD DEMOKRATIJE DO SOCIJALNOG PITANJA? STUDENTSKI PROTESTI NAKON 2000. GODINE

Za razliku od protesta devedesetih, noviji studentski protesti[47] imali su jednog (glavnog) protivnika manje, ali isto tako i čitav niz problema, nasleđenih iz prethodnog perioda.

S obzirom na promenu političkog i društvenog konteksta, zahtevi studentskih protesta iz prethodne decenije svakako više nisu bili aktuelni. Demokratizacija – ma kako taj proces zaista izgledao – kao jedan od glavnih zahteva studenata tokom devedesetih godina, započeta je nakon 2000. godine uz dosta optimizma za vreme Đinđićeve vlade, a nastavljena je u nešto drugačijoj atmosferi nakon njegovog ubistva. Društveni problemi, pa i socijalno pitanje, za većinu studenata – izgledalo je – nisu više bili u onoj meri aktuelni kao do tada, pa se i studentski aktivizam nakon 2000. vezivao manje ili više za probleme na samim univerzitetima.[48] Ključni problemi su pritom bili (i ostali): nedostatak sredstava i nastavnog osoblja, korupcija, „negativna selekcija", kao i nejasni institucionalni okvir studija, odnosno nedostatak mehanizama kontrole, koji omogućavaju i proizvoljno određivanje visine školarina.[49] Promenom režima u Srbiji došlo je do razumljivih očekivanja promena na univerzitetima, a ubrzo je zaista i usledio niz reformskih planova.

47 Zanimljivo je da se sami akteri npr. Studentskog protesta 2006 jasno distanciraju od studentskih protesta tokom devedesetih godina, ističući socijalni i „kritički", pa čak i „levičarski" karakter „svog" protesta. Up. Marković, str. 30–32.

48 Što u izvesnoj meri potvrđuje tezu o površnom karakteru studentskih zahteva za društvenim promenama tokom devedesetih.

49 O stanju na univerzitetima u Srbiji tokom devedesetih godina vidi npr.: Slobodan Petković (1999): Sumrak univerziteta. Beograd: Samizdat B92; Beogradski krug (izd.) (1997/1998): U odbranu univerziteta. Beogradski krug, br. 3-4/1-2. Kao dodatni problemi, tokom devedesetih, ali i kasnije, isticani su i „odliv mozgova", kao i međunarodne sankcije. Up.: Milan Kurepa (2002): Usud otpora. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija; Alternativna akademska obrazovna mreža. U okviru tzv. koordinacionih razgovora sa nemačkom Univerzitetskom rektorskom konferencijom u septembru 1999. godine u Bonu, predstavnici Srbije kao važne probleme istakli su nedostatak međunarodne saradnje i nedostatak međunarodne stručne literature. Up. Jovan Jovanović (2000): Universität und Wissenschaften in Serbien. U: Hochschulrektorenkonferenz (izd.): Stand und Perspektiven der Zusammenarbeit mit Hochschulen und Wissensc-

U skladu sa Bolonjskom deklaracijom započeta je reforma visokog školstva, zamišljena kao promena kako formalnih tako i sadržinskih aspekata. Istovremeno je – nakon duže rasprave i jednog privremenog zakona – 2005. godine donet nov Zakon o visokom obrazovanju koji između ostalog kao univerzitetske organe predviđa i studentske parlamente. Od stupanja na snagu ovog zakona do danas na svim univerzitetima u Srbiji formirani su studentski parlamenti, pa je time participacija studenata konačno dobila adekvatnu formu. Pritom, studentsko učešće u procesima odlučivanja na univerzitetima i fakultetima nije bilo ograničeno na učešće na izborima i u radu studentskog parlamenta, već pored parlamen(a)ta, na većini univerziteta i fakulteta u Srbiji postoji i nekoliko većih i manjih studentskih organizacija.[50]

Ovakav institucionalni okvir je s jedne strane predstavljao unapređenje mogućnosti studentske participacije, dok je s druge strane doveo ne samo do institucionalizacije, već i do birokratizacije studentskog aktivizma u Srbiji, pa je samim tim i sprečavao artikulaciju zaista kritičkih impulsa studenata. Utoliko je interesantnije posmatrati način na koji dolazi do novih studentskih protesta, posebno od 2005. godine.

---

haftseinrichtungen in Südosteuropa. Koordinierungsgespräch in der Hochschulrektorenkonferenz am 10. September 1999 und Kooperationsgespräch mit unabhängigen serbischen Wissenschaftlern in der Hochschulrektorenkonferenz am 9. September 1999. Bonn (Materialien zur Hochschulkooperation, 1), str. 68–77.

50 Posle promene vlasti i početka demokratizacije u Srbiji 2000. godine studentske organizacije učestvuju manje ili više aktivno i u reformi visokoškolskog obrazovanja. Osim bavljenja „bolonjskim procesom", studentske organizacije zalažu se i za nov zakonski okvir koji bi i formalno obezbedio studentsku participaciju. Nažalost, ovaj cilj je ostvaren samo u vezi sa formiranjem studentskih parlamenata. Same organizacije i njihov pravni status nisu definisane posebnim zakonom i zavise od opštih akata univerziteta. Zahtevi pojedinih studentskih organizacija za donošenjem Zakona o studentskom organizovanju do sada nisu dali nikakve rezultate. Tako „od 2001. godine postoji inicijativa za donošenje Zakona o studentskom organizovanju" (Maslovara 2005), a na inicijativu ministra prosvete i sporta, u martu 2005. godine je oformljena radna grupa za izradu tog zakona. „Nju čine studenti prorektori univerziteta čiji je osnivač Republika Srbija, kao i studentske organizacije koje su učestvovale u definisanju zakonske regulative u oblasti visokog obrazovanja" (Pavić 2005). Usvajanjem novog Zakona o visokom obrazovanju koji predviđa studentske parlamente, međutim, ova inicijativa je izgleda izgubila na aktuelnosti. Da li će i kada biti donet nekakav zakon o studentskom organizovanju ostaje nejasno, a samim tim se postavlja i pitanje: koji je onda zapravo status studentskih organizacija? Na Univerzitetu u Novom Sadu npr. važi sledeće: „Univerzitetskom studentskom organizacijom smatraju se one koje, prema kriterijumima Zakona o Univerzitetu, imaju lokalne organizacije na više od 3 fakulteta Univerziteta. Na Univerzitetu u Novom Sadu za sada taj uslov ispunjavaju Savez studenata i Studentska unija koje se uglavnom bave pitanjima nastave i nauke, studentskog standarda, prava studenata i omladinske politike" (Univerzitet u Novom Sadu 2009). Iako se ovaj opis statusa studentskih organizacija verovatno odnosi na neki od prethodnih zakona o visokom obrazovanju, izvesno je da je u praksi odnos univerziteta prema studentskim organizacijama i danas upravo taj. Vidi Nenad Maslovara (2005): Ko je upalio mrak? Studentsko organizovanje. U: Student, br. 55/2, str. 7; Stanko Pavić (2005): Zakon o studentskom organizovanju. U: Student, br. 54/1, str. 6; Univerzitet u Novom Sadu (2009): Ukratko o studentskim organizacijama. URL: http://www.uns.ac.rs/sr/studenti/stud_org.html, poslednji pristup: 13.10.2009.

Sama reforma visokog školstva odvija se (i dalje) u skladu sa reformskim ciljevima tzv. bolonjskog procesa. Uprkos svakako potrebnim reformama u oblasti obrazovanja, promene do kojih je došlo nakon 2000. godine, bile su pre svega formalne i predstavljale su tek „raspravu oko naziva", ali ne i suštinsku promenu. Tako danas u Srbiji postoji npr. struktura studija koja odgovara sistemu *BA-MA-PhD*, ali isto tako i čitav niz sadržinskih nedostataka, koji čak i nisu vezani za sam koncept reforme. Radi se pre svega o opštem stavu određenih aktera prema reformi obrazovanja, bila ona „evropska", tj. „po Bolonji" ili neka druga. Drugim rečima, u situaciji u kojoj je trebalo govoriti o tome *kako* reformisati visoko školstvo, dobar deo univerzitetskog kadra pitao se *da li* ga uopšte treba reformisati.

Situacija, koja se od 2000. godine do danas nije mnogo promenila, izgledala je otprilike ovako: Dok se jedna grupa predavača, istraživača i studenata bavila pitanjima reforme i tzv. bolonjskim procesom, velika većina se samo uz velike teškoće prilagođavala bilo kakvim promenama. Dok su jedni govorili o uvođenju novog sistema bodova, evaluaciji i kontroli kvaliteta obrazovanja, mnogi drugi su najvećim kvalitetom smatrali „lojalnost" svojih koleginica i kolega.[51] Ono što najbolje govori o podeljenosti „mišljenja" o tome, da li, ali pre svega kako obrazovanje u Srbiji treba reformisati, jeste činjenica da je „mejnstrim" obrazovne politike dugo bio u latentnom sukobu sa svim onim sadržajima koji nemaju nikakvog značaja za (nacionalnu) državu. U cilju negovanja „nacionalne svesti" pojedini zvaničnici zaduženi za obrazovanje bili su spremni da se obračunaju čak i sa Darvinom, a sve kako bi se sprečilo otuđenje mladih od pravih „nacionalnih vrednosti". Istovremeno, kao jedina alternativa ovakvoj politici nametnut je jedan obrazovni koncept koji bi umesto „nacionalnom duhu" služio ekonomiji. I jedan i drugi pravac vode ka učvršćivanju postojećih struktura moći i udaljavaju od ideala kritičkog pristupa.

Konačno, „proevropska" struja je, bar na prvi pogled, pobedila i u ovom segmentu politike i Bolonja je zakucala na vrata svih visokoškolskih ustanova u Srbiji. Prve konkretne posledice ovog procesa bile su više školarine, koje su predstavljale ujedno i konkretan povod za prve veće studentske proteste u Srbiji nakon 2000. godine.

Istovremeno, širom Evrope dolazi do protesta studenata nezadovoljnih reformama sprovedenim u okviru bolonjskog procesa. Ovaj proces difuzije, o kome neće biti opširnije reči, svakako je imao uticaja na pojačanu mobilizaciju studenata i u Srbiji.[52]

51 Što je u kontekstu korupcije na univerzitetima svakako od daleko većeg značaja.

52 O podršci studentskih protesta u Srbiji od strane kolega iz drugih evropskih zemalja svedoči kako niz pisama podrške, tako i praksa učešća studenata u protestima na univerzitetima u drugim zemljama. Up.

I dok su prvi protesti nakon 2000. godine možda i bili tek reakcija na visoke školarine, vrlo brzo je deo studenata u Srbiji utvrdio da iza bolonjske reforme univerziteta stoji cela jedna neoliberalna „logika". Time je i kritika studenata iz godine u godinu postajala sve oštrija i sve više su se posledice novih reformi visokog školstva – pre svega komercijalizacija i privatizacija znanja – vezivale za socijalno pitanje. Uviđanjem tog dela studenata da takva obrazovna politika vodi ka obrazovanju samo za imućne, dok se oni manje imućni isključuju iz obrazovnog procesa, jer predstavljaju trošak – za razliku od onog dela „ljudskog kapitala" koji predstavlja profitabilnu investiciju – konačno su ceo bolonjski proces i problemi koji iz njega proizilaze kontekstualizovani kao socijalni problem, a zaključak ovog *frejminga*[53] bio je jedan od slogana na protestima: „Bolonju u klonju!".[54]

I dok se na osnovu samih zahteva studentskih protesta moglo zaključiti uglavnom tek to da postoji velik broj studenata nezadovoljnih povećanjem iznosa školarina, kao i uslovima studiranja, kasniji dokumenti pokazuju sve veću povezanost protesta sa socijalnim pitanjem. Dobar primer za to je *dijagnostički frejming* dat u vidu kratke analize problema u *Manifestu studentskog protesta 2008*:

> „Situacija u kojoj se nalazimo je neprihvatljiva! Loše zamišljene i još gore sprovedene reforme, previsoke školarine i njihovo proizvoljno određivanje, stalno kršenje zakona i hirovito menjanje statuta, predstavljaju samo najgori deo situacije koja nas je snašla. Umesto da ustanemo u odbranu svog dostojanstva kao i studentskih prava, mi se pravimo da je sve u redu, svakodnevno trpeći nepravdu pognute glave. Zbog svega toga, mi polako, ali sigurno, postajemo saučesnici nepravde koja se vrši nad svima nama. Očigledno je da već duže vreme univerzitet nije ono što bi trebalo da bude – svima dostupno obrazovanje bez obzira na socijalni položaj. Ma-

---

npr. Protestplenum at Frankfurt University (2006): A Declaration of Solidarity from Frankfurt/Germany. U: Tadej Kurepa (ur.): Borba za znanje. Studentski protest 2006. Beograd: ATC, str. 66–67.

53 Frejming (framing) je pojam kojim se označava proces nastanka interpretacija problema unutar jednog društvenog pokreta, tj. način na koji se subjektivna iskustva pojedinačnih pristalica kolektivno „uokviruju". Pojam okvira (frame) odnosi se na granice interpretacije odnosno upućuje na to da pri interpretaciji određeni problemi „tu spadaju", a drugi ne. Koncept *frejminga* objašnjava kako se ti okviri ili frejmovi konstruišu i kombinuju, odnosno kako se pomoću njih u okviru društvenih pokreta definišu problemi, razvijaju strategije za njihovo rešavanje i konačno kako se postojeće ili potencijalne pristalice mobilišu. Pripisivanje sopstvenog značenja određenim problemima, tj. njihovo tumačenje i isticanje može istovremeno dovesti do nastajanja i jačanja kolektivnog identiteta društvenog pokreta i time voditi ka mobilizaciji. Up. Robert D. Benford; David A. Snow (2000): Framing Processes and Social Movements. An Overview and Assessment. U: Annual Review of Sociology, Vol. 26, str. 611–639.

54 Slična je poruka i drugih slogana koji se od 2006. iz godine u godinu koriste na protestima: „Znanje nije roba", „Mi studiramo, oni profitiraju", „Nemam da platim", itd. Vidi zbirku propagandnog materijala na http://protest.zbrka.net/, poslednji pristup: 14.10.2009.

nje imućni građani više nemaju pristup fakultetu, a studiranje manje imućnih studenata ozbiljno je doveden u pitanje. Jazu koji se pravi između imućnih i manje imućnih studenata doprinosi bolonjska reforma. Ona stvara odnose konkurencije, odnose koji su strani akademskim tradicijama jedinstva i solidarnosti među studentima. Krajnji cilj previsokih školarina i bolonjske reforme, predstavlja bogaćenje fakulteta na račun nas, studenata, kao i isključivanje sa fakulteta onih koji nemaju dovoljno novca da finansiraju svoje obrazovanje.
Mi, studenti odbijamo da plaćamo troškove koje treba da snose fakultet i država. Novac koji se, u vidu poreza, izdvaja iz džepova naših roditelja, dovoljan je da pokrije troškove naših studija. Svako dodatno plaćanje smatramo direktnom otimačinom i krađom. Mi nismo odgovorni za nesposobnost Univerziteta i njihove propale reforme i ne smemo da trpimo njihovu bahatost, bezobzirnost, neodgovornost, traljavost i pljačku!
Zato pozivamo sve studente na ujedinjenje i solidarnost u borbi protiv te kriminalizacije i privatizacije Univerziteta. Naša moralna dužnost je da to ne dozvolimo.
Dole školarine! Dole propale reforme! Dole komercijalizacija znanja!
Zahtevamo obrazovanje za sve!
Studenti za studente!“[55]

U osnovi, ovim dokumentom – u skladu sa datom formom manifesta – izražene su neke od osnovnih tačaka kritike reforme visokog školstva, zajedničke svim univerzitetima koji su prošli kroz bolonjski proces reforme. Mada sama kritika opštih društvenih nejednakosti svakako nije nova, činjenica da „Bolonja“ te nejednakosti čak povećava, ističe se i u drugim kontekstima. Da društveni status pojedinca u velikoj meri utiče na njegov pristup obrazovanju, pa samim tim i na uspeh studenta – ma šta to u zavisnosti od referentnog sistema značilo – pokazuje, recimo, i niz različitih novijih studija.[56] Iako tzv. socijalni determinizam nigde i nikada nije konačan ili apsolutan, samo obrazovna politika sa jasnom orijentacijom ka socijalnoj pravdi može pomoći ostvarivanju pristupa obrazovanju što većem broju ljudi. Nažalost, „bolonjski put“ ka novom obrazovnom sistemu pogoduje isključivo jednoj grupi studenata – naime onima, koji imaju dovoljno novca da plate studije – od koje se stvara buduća elita, dok je za većinu ostalih, socijalna mobilnost pu-

55 Studentski protest 2008 (2008): Manifest studentskog protesta 2008. 14.10.2008. URL: http://studentskiprotest08.blogspot.com/2008/10/manifest-studentskog-protesta-2008.html, poslednji pristup: 13.10.2009.

56 Up. Bernard Hugonnier (2008): Equity in Education. U: Frans Becker; Karl Duffek; Tobias Mörschel (ur.): Social Democracy and Education. The European Experience. Amsterdam: Mets & Schilt, str. 174–183.

tem obrazovanja otežana ili čak u potpunosti onemogućena.[57] Štaviše, oni sa inače lošim socijalnim statusom, kažnjavaju se još višim školarinama. Pritom se visina školarina u Srbiji kreće mnogo iznad pojedinih zemalja zapadne Evrope. Sam mehanizam, međutim, svuda je isti. Čak i u Nemačkoj, gde i dalje postoje pojedine pokrajine, koje su odlučile da ne uvedu školarine, finansijska situacija studenta odlučujuća je za studiranje, a ne, recimo, individualna sposobnost.[58]

Vratimo se ipak zahtevima studentskih protesta u Srbiji. Ovde navedeni zahtevi od 2005. godine do danas ilustruju ujedno i razvoj odnosa studenata kako prema državnim institucijama zaduženim za obrazovanje tako i prema univerzitetima. Takođe, već na osnovu kontinuiteta na nivou zahteva, može se zaključiti da najkasnije od 2005. i u Srbiji dolazi do stvaranja jednog novog *studentskog pokreta*.

ZAHTEVI STUDENTSKIH PROTESTA (2005–2009)

Zahtevi Studentskog protesta 2005, koji je započet blokadom šaltera na Filološkom fakultetu u Beogradu, bili su sledeći: (1) Smanjenje školarine i cena obnove godine, kao i troškova školovanja; (2) januarska revizija (upis godine); (3) poboljšanje bibliotečkog fonda i prevođenje literature na maternji jezik; (4) regulisanje statusa studenata koji prelaze sa starog na novi nastavni program i (5) kvalitetniji uslovi studiranja i nastavna sredstva.[59]

Godinu dana kasnije, studenti postavljaju nešto konkretnije zahteve. Tako su početni zahtevi Studentskog protesta 2006, koje je prvobitno postavio Protestni odbor studenata i studentkinja Filozofskog fakulteta u Beogradu, a potvrdio Zbor studenata Filozofskog fakulteta glasili: (1) Smanjenje školarina na Filozofskom fakultetu sa 86.000 dinara na 35.000 dinara (za 60%) i (2) smanjenje svih administrativnih troškova na fakultetu za 50%.[60] Kasnije, kako se protest širio, zahtevi Studentskog protesta 2006. izmenjeni su, pa se u ime svih studenata zahtevalo: (1) Smanjenje školarina i svih ostalih naknada na studijama za 50%; (2) jasno utvrđivanje kriterijuma za određivanje visine školarina, uz uvažavanje objektivnih soci-

57 Up. Richard Münch (2009): Globale Eliten, lokale Autoritäten. Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von PISA, McKinsey & Co. Frankfurt am Main: Suhrkamp. Ovde str. 87–91.

58 Christian Berg; Regina Weber (2006): Hochschulreform aus studentischer Perspektive. U: Aus Politik und Zeitgeschichte, br. 48, str. 14–20. Ovde str. 19.

59 Studentski protest 2005 (2005): Naša mama plaća sama (letak). 13.10.2005. URL: http://protest.zbrka.net/files/mama_letak.jpg, poslednji pristup: 13.10.2009.

60 Protestni odbor studenata i studentkinja Filozofskog fakulteta (2006): Zahtevi. Beograd 05.10.2006. U: Tadej Kurepa (ur.): Borba za znanje. Studentski protest 2006. Beograd: ATC, str. 48; Zbor studenata Filozofskog fakulteta (2006): Saopštenje zbora studenata Filozofskog fakulteta. Beograd 16.10.2006. U: Ibid., str. 49–50.

jalnih uslova i (3) izjednačavanje postojećeg zvanja „diplomirani" sa novom diplomom „mastera".[61] Nešto drugačije formulisana, ova tri zahteva preuzele su kasnije protestne grupe studenata na pojedinačnim fakultetima, ali je njihova suština ipak ostala ista.[62]

Već tokom sledećeg, letnjeg semestra dolazi do organizovanja Studentskog protesta 2007. U martu i aprilu održan je niz protestnih akcija. Grupa studenata Filološkog fakulteta u Beogradu, koja je učestvovala u protestu zahtevala je: (1) da se generacijama 2006/07. i 2007/08. omogući uslovan upis godine, uz zadržavanje statusa za studente finansirane iz budžeta, odnosno promenu statusa u studente finansirane iz budžeta u slučaju samofinansirajućih studenata, prema odredbama člana 124. Zakona o visokom obrazovanju; (2) da se izbaci član 52. Statuta Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu koji onemogućava prelazak na budžet svim studentima koji osvoje 60 ESP bodova, kao i da se učini napor za menjanje odgovarajućeg zakonskog akta; (3) smanjenje školarina sa trenutnog iznosa od četiri prosečne na iznos od četiri minimalne plate, kao i ukidanje ostalih naknada; (4) da se, najkasnije do datuma određivanja visina školarina za narednu školsku godinu, jasno utvrde kriterijumi za određivanje visine školarina, uz uvažavanje objektivnih socijalnih uslova; (5) adekvatnu primenu ECTS što, između ostalog, podrazumeva: (a) da se novi informator dopuni informacijama o uslovima i cenama studiranja, kao i ostalim potrebnim informacijama, u skladu sa odrednicama o ključnim dokumentima ECT sistema; (b) uvođenje studijskog ugovora između studenta i obrazovne ustanove, kojim bi bili jasno definisani prava i obaveze obe strane, u skladu sa odrednicama o ključnim dokumentima ECT sistema; (c) da se izvrši dalja redukcija gradiva kako bi se postigla bolonjskim procesom predviđena prolaznost od 80%, kao i ponovno vrednovanje trenutnih studijskih programa, uz učešće studenata i (d) formiranje kontrolne instance, koja će se baviti nadgledanjem kvaliteta nastave i u kojoj će podjednako biti zastupljeni studenti i profesori; (6) izjednačavanje postojećih diploma sa diplomom mastera u skladu sa autentičnim tumačenjem zakona od strane Zakonodavnog odbora skupštine Srbije i odluke KONUS-a, donete 17. novembra u Novom Sadu; (7) da se formira komisija koja bi se bavila rešavanjem potencijalnih prijava slučajeva korupcije i raznih drugih oblika diskriminacije, u kojoj bi podjednako bili zastupljeni i profesori i predstavnici studenata i (8) da

61 U: Ibid., str. 52.

62 Up. Studenti Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Studentski protest 2006 (2006): Dekanu Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (pismo). 13.12.2006. U: Ibid. str. 75.

uprava prepozna pravo studenata na samoorganizovanje i izražavanje svojih stavova, kao i da, u skladu sa tim, ne preduzima nikakve disciplinske mere.[63]

Protest se kasnije proširio i na druge fakultete, pre svega na Fakultet likovnih umetnosti u Beogradu, Arhitektonski fakultet, kao i Filozofski fakultet. Tokom blokade Filozofskog fakulteta, koja je usledila nešto kasnije, usvojena je *Platforma* u kojoj su formulisani sledeći zahtevi: (1) da se svim studentima koji su upisali prvu godinu studija školske 2006/07. godine omogući upis druge godine u statusu studenta koji se finansira iz budžeta ukoliko do kraja školske godine ostvare 60 ESPB bodova; (2) da se jasno utvrde kriterijumi za određivanje visine školarina, uz uvažavanje objektivnih socijalnih uslova; (3) da se smanje školarine i sve ostale naknade na studijama za 50%; (4) da se izjednači postojeće zvanje „diplomirani" sa novom diplomom „mastera"; (5) da Filozofski fakultet pruži studentima uvid u izveštaj o finansijskom poslovanju; (6) da se sprovede istraga o korupciji na Univerzitetu u Beogradu, poput one sprovedene u Kragujevcu i (7) da čelnici visokoškolskih ustanova prestanu da vređaju i omalovažavaju studente u protestu, nazivajući ih „lošim studentima" i pokušavajući da ih ideološki etiketiraju.[64]

Studentski protest 2007. nastavljen je i u zimskom semestru, a priključili su mu se i studenti drugih univerziteta. Tako je 8. oktobra 2007. započet protest studenata na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, čiji su zahtevi takođe bili vezani za problem visokih školarina.[65]

Godinu dana kasnije – ponovo u Beogradu – organizovan je nov studentski protest, u kome su učestvovali studenti Fakulteta organizacionih nauka, Fakulteta političkih nauka, Tehnološko-metalurškog, Prirodno-matematičkog, Filološkog, Filozofskog, Saobraćajnog, Hemijskog i Arhitektonskog fakulteta.[66] Osnovni zahtevi Studentskog protesta 2008. bili su: (1) ukidanje budžetskih kvota, (2) bezuslovni upis završnih godina za studente koji su se upisali zaključno sa 2005/06. generacijom, (3) ukidanje naplaćivanja prenesenih bodova iz prethodne godine i (4) smanjenje školarina.[67]

63 Studenti Filolološkog fakulteta (2007): Zahtevi studenata Filološkog. 22.03.2007. URL: http://protest.zbrka.net/node/593, poslednji pristup: 13.10.2009.

64 Studentski protest 2007. (2007): Studenti blokirali i Filozofski fakultet. 14.03.2007. URL: http://protest.zbrka.net/node/551, poslednji pristup: 13.10.2009.

65 Protestni odbor (Miodrag Sovilj) (2007): Izveštaj sa prvog dela studentskog protesta na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. URL: http://protest.zbrka.net/node/1023, poslednji pristup: 14.10.2009.

66 Up. Studentski protest 2008. (2008): Bolonju u klonju 2 (video materijal s protesta u Beogradu). URL: http://protest.zbrka.net/node/1104, poslednji pristup: 14.10.2009.

67 Studentski protest 2008. (2008): Veliki studentski protest (letak). 21.10.2008. URL: http://img399.imageshack.us/img399/1354/lletakkpj7.jpg, poslednji pristup: 13.10.2009.

Konačno, studentski protest iz 2009. godine, pokrenut u Beogradu početkom oktobra, zahtevao je sledeće: (1) da se promeni tumačenje zakonom utvrđenih uslova za upis naredne godine, uz predlog da se sabiraju bodovi sa svih godina studija umesto da se računaju samo bodovi sakupljeni u tekućoj godini; (2) da se svim studentima koji su u školskoj 2008/2009. godini ostvarili najmanje 48 bodova omogući upis naredne godine studija u statusu budžetskih studenata; (3) da se poštuje preporuka Ministarstva prosvete da se studenti koji studiraju po starom Zakonu o visokom obrazovanju upišu završnu godinu studija bez ikakvih uslova i (4) [od Ministarstva prosvete traži se] da se utvrde budžetske kvote za master i doktorske studije.[68]

Ukoliko bismo pokušali da sve zahteve studenata od 2005. na ovamo svedemo na one najbitnije, to bi svakako bili: (1) smanjenje školarina, (2) izjednačavanje zvanja iz starog i novog visokoškolskog sistema (master = diplomirani) i (3) omogućavanje upisa u narednu godinu studija. Ostali zahtevi, vezani za rešavanje problema korupcije na univerzitetima, kao i uvođenje mehanizama kontrole, ostaju, stiče se utisak, manje važni. Ono što se svakako može zaključiti jeste profesionalizacija (novog) studentskog pokreta. Iz godine u godinu, zahtevi su postajali sve konkretniji, a primetno je i poznavanje kako zakonskih okvira, tako i samih odrednica bolonjskog procesa reforme. Interesantno je pritom da se istovremeno sa opštom kritikom ovog procesa pojedini zahtevi kreću upravo u kontekstu novog obrazovnog sistema – tako se npr. tražilo smanjenje određenog broja ESPB/ECTS bodova kao uslov za upis u narednu godinu studija, umesto potpunog dovođenja u pitanje tog sistema. I ovo, takođe, ukazuje na jasan razvoj promišljenog, strateškog pristupa. Umesto potpunog odbijanja novog sistema – što svakako ne bi donelo bilo kakve promene, niti bi omogućilo širu mobilizaciju studenata – usvaja se postojeći referentni okvir, što u izvesnoj meri relativizuje navodni antisistemski karakter protesta. To opet, ukazuje na razvoj i promenu organizacione strukture studentskih protesta, iako njen prikaz svakako zahteva jednu mnogo detaljniju analizu. Izvesno je, međutim, da je uvođenjem studentskih zborova s jedne strane postignut cilj direktne demokratije, koji su prvobitni organizatori[69] protesta postavili, ali je s druge strane ovakvo kolektivno donošenje odluka o daljem toku protesta, svakako uticalo na pravac i intenzitet kritike. Zanimljivo je takođe, da je sama ideja o samoorganizovanju studenata proizašla iz nezadovoljstva kako radom student-

68 [Beta] (2009): Studenti predali zahteve Vladi. U: Politika, 05.10.2009. URL: http://www.politika.rs/rubrike/vesti-dana/Protest-studenata-ispred-Vlade-Srbije.lt.html, poslednji pristup: 14.10.2009.

69 U toku protesta 2006. godine u Beogradu je u organizaciji učestvovalo nekoliko organizacija, između ostalog i Studentska unija Filozofskog fakulteta – Socijalni front, Progresivno univerzitetsko društvo „Dositej Obradović" – Socijalni front i Sindikat obrazovanja Sindikalne konfederacije „Anarho-sindikalistička inicijativa". Up. Kurepa, str. 145.

skih parlamenata, koji su smatrani korumpiranim, tako i zvaničnim studentskim organizacijama,[70] pa su se prvi protesti ograđivali od „zvaničnih" studentskih predstavnika, a ovi su opet npr. akcije Studentskog protesta 2006. u javnosti karakterisali kao „radikalne i nasilne".[71] Da li je unutar struktura „zvaničnih" studentskih organizacija vremenom došlo do promene ili je sam studentski pokret uspeo da novim (strateškim) formulisanjem zahteva i ciljeva te organizacije ipak „pridobije", ostaje nejasno, ali se 2008. godine njihov međusobni odnos ipak donekle promenio, tako su taj protest podržale i „zvanične" studentske organizacije.[72]

ZAKLJUČAK: RAZLIKE I SLIČNOSTI STUDENTSKIH PROTESTA U SRBIJI PRE I NAKON 2000. GODINE

> „Naravno da univerzitet kao i svaka institucija, time što preuzima javne zadatke, ima svoje spoljašnje odnose, kao i sopstvenu internu normalnost, čemu pripada i svakodnevica istraživanja i učenja; ipak, odlučujuće impulse dobija zahvaljujući *dovođenju u pitanje* zadatih inventara znanja, gotovih metoda i pravila, *odstupanju* od proverenog, *prekoračenju* postojećih granica. On je mesto nestrpljenja i otpornosti."[73]

Polazeći od prikaza studentskih protesta u Srbiji tokom devedesetih godina 20. veka, u tekstu je oslikan razvoj jednog novog studentskog pokreta, čiji je glavni rezultat bio stvaranje i jačanje jedne studentske aktivističke prakse. Dok je, uprkos različitim zahtevima tokom ovog perioda za glavnog protivnika studenata važio režim, odnosno sam Slobodan Milošević, studentski protesti na univerzitetima u Srbiji, do kojih je došlo nakon smene tog režima, organizovani su u sasvim drugim okolnostima. Ipak i ovi poslednji protesti ukazuju na i dalje prisutan kritički potencijal ovog dela društva, predstavljajući istovremeno možda i prvi pokušaj artikulisanja jednog sasvim novog kritičkog društvenog pokreta u Srbiji.

Karakteristike ova dva studentska pokreta delom se razlikuju, ali postoje i određene sličnosti. Prva razlika – ako izuzmemo činjenicu da je većina samih učesnika, nakon više od deset godina (!) potpuno različita – vezuje se svakako za društveni

70 Vidi Tadej Kurepa (2006): Direktna demokratija. Osnov samostalnog studentskog organizovanja. U: Ibid., str. 14–23.

71 Ibid., str. 17.

72 J. B. (2008): Studentske organizacije podržale protest. U: Politika, 25.10.2008. URL: http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Studentske-organizacije-podrzale-protest.lt.html, poslednji pristup: 13.10.2009.

73 Bernhard Waldenfels (2008): Universität als Grenzort. U: Haß, Ulrike; Müller-Schöll, Nikolaus (Hg.): Was ist eine Universität. Schlaglichter auf eine ruinierte Institution. Bielefeld: transcript Verlag, S. 11–26. Ovde str. 13.

i politički kontekst u kome oba pokreta nastaju. Devedesete godine bile su period raspada Jugoslavije, ratova i dramatične ekonomske i društvene krize. Iako je velik broj problema nasleđen iz prethodne decenije, period nakon 2000. godine može se okarakterisati kao period demokratizacije i dalje ekonomske transformacije. U pogledu određenih građanskih sloboda, politički okvir u Srbiji nakon 2000. godine bio je zaista različit od onog tokom „ere Milošević". Bez obzira na surove ekonomske reforme, koje su postojeće društvene nejednakosti čak i pojačale, država je nakon 2000. godine u mnogo manjoj meri pribegavala represiji u slučaju protesta. Takođe, postepenim izlaskom iz međunarodne izolacije, studentski protesti mogli su naći mesto u širem evropskom kontekstu.

Razlika u političkom kontekstu ogleda se, međutim, pre svega u položaju univerziteta i odnosu države prema njemu. Dok je u vreme Miloševićevog režima univerzitet, ukidanjem autonomije, svakim novim zakonom sve više redukovan na čisto režimsku instituciju, status univerziteta se od 2005. godine odvaja od direktnog političkog uticaja države. Drugim rečima, nije više postojala opasnost da odgovarajuća vlast proizvoljno otpušta predavače, ali je zato otvoren čitav niz drugih pitanja. Reforma univerziteta po tzv. bolonjskom modelu unela je više zabune nego što je bila od koristi, stvarajući idealne uslove za korupciju i proizvoljno nametanje školarina. To je zapravo i uticalo na nove zahteve novih studentskih protesta, koji su se za razliku od prethodnih fokusirali pre svega na socijalno pitanje. Istovremeno, na nivou celokupnog društva, proces demokratizacije značio je ujedno i kraj „jednog protivnika", pa je mobilizacijska strategija novih protesta bila usmerena na materijalne probleme studenata: pobuna protiv autoritarne vlasti zamenjena je pobunom protiv „pljačke".

Osim drugačijeg političkog konteksta i novih zahteva i sadržaja, jedna razlika studentskih protesta od 2005. godine u odnosu na proteste devedesetih jeste i njihova regionalna rasprostranjenost. Dok su antirežimski protesti studenata organizovani istovremeno i bili približno istih razmera u svim većim univerzitetskim gradovima u Srbiji, studentski protesti nakon 2000. godine prevashodno su vezani za Beograd.

Postoji, međutim, i niz sličnosti između ova dva studentska pokreta. One se tiču u prvom redu formalnih aspekata protesta. Kao i protesti devedesetih i protesti nakon 2000. godine koristili su se istim protestnim formama. To su bili pre svega: protestni skupovi, protestne šetnje, blokade fakulteta, plakati, flajeri, itd. Istovremeno, mlađa generacija – samim napretkom tehnologije – mnogo više je bila prisutna na internetu, iako je izmeštanje protesta sa ulice u virtuelni prostor interneta posredstvom univerzitetskih mreža u Srbiji prvi put primenio Studentski protest

’96/97. Takođe, u oba slučaja organizovane su tribine, čija je funkcija diskurzivnog jačanja protesta bila identična.

Isto tako, oba studentska pokreta imale su jaka operativna jezgra – *SMOs* – i jednu solidnu organizacionu strukturu, čije su pojedinačne službe, odbori, redakcije informacionih listova itd. bile od velikog značaja za uspešnu mobilizaciju studenata. Ključna razlika, međutim, bilo je (ne)postojanje studentskih zborova. Tako u odnosu na uvođenje principa direktne demokratije u okviru protesta od 2006. godine, struktura inicijativnih i glavnih odbora tokom devedesetih deluje još protodemokratski i pod jakim uticajem pojedinaca.

Sličan je i odnos između studenskih protesta i „zvaničnih“ organizacija. Iako noviji studentski protesti ističu originalnost svoje autonomije u odnosu prema registrovanim studentskim organizacijama, situacija nije izgledala mnogo drugačije ni tokom devedesetih godina. Jedina razlika je ta, što su tada savezi studenata (i sporadično neke manje proređimske organizacije) bili smatrani „protivničkim“ organizacijama, dok od 2000. godine postoji niz etabliranih studentskih organizacija, kao uostalom i studentski parlamenti kao zakonom predviđeni zvanični organi fakulteta i univerziteta.

Konačno, postoji još jedna značajna sličnost ova dva pokreta. Kao što je bio slučaj i sa onim iz devedesetih godina, i aktuelni studentski pokret u stanju je da uspešno mobiliše velik broj studenata i stvori određen pritisak na državu, odnosno odgovorne aktere. Istovremeno, u oba slučaja teško je utvrditi direktne kauzalne veze između postavljenih zahteva i protestnih akcija s jedne i konkretnih političkih poteza s druge strane. U kojoj meri su dakle protesti zaista uticali na konkretne promene, teško je utvrditi. To je bio slučaj i devedesetih, a o dugoročnim rezultatima poslednjih studentskih protesta možda je i prerano govoriti. Ono što se ovim poslednjim protestima kao zaista značajan doprinos može pripisati jeste jedno *diskurzivno pomeranje* od apstraktnih i, pre bi se moglo reći, simboličkih pitanja (poput „nacionalnog“ pitanja) ka istinski važnom socijalnom pitanju. Već i samo isticanje društvenih nejednakosti i odgovarajuća kontekstualizacija u vezi sa obrazovnom reformom predstavlja više nego značajan pomak. U kom pravcu će se ovaj proces dalje odvijati ostaje ipak da se vidi.

LITERATURA

(1996) News, u: Boom, br. 10, 18.12.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom12_18/bmnews10.htm, poslednji pristup: 06.04.2009.

(1996) Report from the meeting of the Main board (1996), u: BOOM, br. 1, 28.11.1996. URL: http://www.yurope.com/mirrors/protest96/pmf/boom/boom11_28/report.htm, poslednji pristup: 17.12.2008.

(1996) Students Demands, u: Protest 1996/97 Official Web Site. URL: http://galeb.etf.bg.ac.yu/~protest96, poslednji pristup: 12.12.2008.

(1998) Deklaracija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998., URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/doc/deklaracija_en.html, poslednji pristup: 03.04.2009.

Atanacković, Petar (2009) Novi socijalni pokreti u Srbiji između apatije i protesta, u: Tomić, Đorđe; Atanacković, Petar (ur.), *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Novi Sad: Cenzura, str. 235–247.

B., J. (2008) Studentske organizacije podržale protest, u: Politika, 25.10.2008, URL: http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Studentske-organizacije-podrzale-protest.lt.html, poslednji pristup: 13.10.2009.

Benford, Robert D.; Snow, David A. (2000) Framing Processes and Social Movements, An Overview and Assessment, *Annual Review of Sociology*, Vol. 26: 611–639.

Beogradski krug (izd.) (1997/1998) U odbranu univerziteta, *Beogradski krug*, br. 3-4/1-2.

Berg, Christian; Weber, Regina (2006) Hochschulreform aus studentischer Perspektive, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, br. 48,:14–20.

[Beta] (2009) Studenti predali zahteve Vladi, u: Politika, 05.10.2009., URL: http://www.politika.rs/rubrike/vesti-dana/Protest-studenata-ispred-Vlade-Srbije.lt.html, poslednji pristup: 14.10.2009.

Bieber, Florian (2005) *Nationalismus in Serbien vom Tode Titos bis zum Ende der Ära Milošević*, Wien: Lit Verlag.

Bogdanović, Milica; Milovanović, Ljiljana; Shrestha, Miodrag (1999) Chronology of the Protest, u: Lazić, Mladen (ur.), *Protest in Belgrade. Winter of Discontent*, Budapest: Central European University Press, str. 213.

Borba za znanje, URL: http://protest.zbrka.net/, poslednji pristup: 14.10.2009.

Čučković, Biljana (2006) Serbian Students, Empowered or Disempowered? *European Education*, god. 38, br. 1: 34.

Čvarković, Darko (1992a) Studenti najavljuju štrajk Univerziteta, Protest studenata ispred Pravnog fakulteta u Beogradu, *Politika*, 11.06.1992: 10.

Čvarković, Darko (1992b) Studenti pozvali Miloševića na protestni skup, Zbivanja na Beogradskom univerzitetu, *Politika*, 13.06.1992: 10.

Doder, Duško (1992) Students Demonstrate in Belgrade, u: *The Chronicle of Higher Education*, 18.03.1992., URL: http://chronicle.com/che-data/articles.dir/articles-38.dir/issue-28.dir/28a04802.htm, poslednji pristup: 02.02.2009.

Dragićević-Šešić, Milena (1997) Ulica kao politički prostor, Prostor karnevalizacije, *Sociologija,* god. 39, br. 1: 55–65.

Hugonnier, Bernard (2008) Equity in Education, u: Becker, Frans; Duffek, Karl; Mörschel, Tobias (ur.), *Social Democracy and Education*, The European Experience, Amsterdam: Mets & Schilt.

Jansen, Stef (2001) The streets of Beograd, Urban space and protest identities in Serbia, *Political Geography*, god. 20, br. 1: 35–55.

Jovanović, Jovan (2000) Universität und Wissenschaften in Serbien, u: Hochschulrektorenkonferenz (izd.), Stand und Perspektiven der Zusammenarbeit mit Hochschulen und Wissenschaftseinrichtungen in Südosteuropa, Koordinierungsgespräch in der Hochschulrektorenkonferenz am 10. September 1999 und Kooperationsgespräch mit unabhängigen serbischen Wissenschaftlern in der Hochschulrektorenkonferenz am 9. September 1999., Bonn (Materialien zur Hochschulkooperation, 1), str. 68–77.

Jovetić, Lidija (1998) „Gorile" na ulazima, studenti u bojkotu, *Republika*, br. 202/203., URL: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/202/202_7.html, poslednji pristup: 03.04.2009.

Kurepa, Milan (2002) *Usud otpora*, Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija; Alternativna akademska obrazovna mreža.

Kurepa, Tadej (2006) Direktna demokratija, Osnov samostalnog studentskog organizovanja, u: Kurepa, Tadej (ur.), *Borba za znanje, Studentski protest 2006*. Beograd: ATC.

Kurepa, Tadej (ur.) (2006) *Borba za znanje,* Studentski protest 2006, Beograd: ATC.

Marković, Vladimir (2007) Istorijska pozicija Studentskog protesta 2006, u: Kurepa, Tadej (ur.), *Borba za znanje*, Studentski protest 2006, Beograd: ATC.

Maslovara, Nenad (2005) Ko je upalio mrak? Studentsko organizovanje, *Student*, br. 55/2: 7.

Münch, Richard (2009) *Globale Eliten, lokale Autoritäten. Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von PISA, McKinsey & Co*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Pavić, Stanko (2005) Zakon o studentskom organizovanju, *Student*, br. 54/1: 6.

Petković, Slobodan (1999) *Sumrak univerziteta*, Beograd: Samizdat B92.

Popadić, Dragan (1999) Student Protests, Comparative Analysis of the 1992 and 1996–97 Protests, u: Lazić, Mladen (ur.), *Protest in Belgrade. Winter of Discontent*, Budapest: Central European University Press.

Popov, Nebojša (1998) Die Universität in ideologischer Umhüllung, u: Bremer, Thomas; Popov, Nebojša; Stobbe, Heinz-Günther (ur.), *Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung,* Berlin: Arno Spitz.

Protestplenum at Frankfurt University (2006) A Declaration of Solidarity from Frankfurt/Germany, u: Tadej Kurepa (ur.), *Borba za znanje, Studentski protest 2006.* Beograd: ATC.

Prosic-Dvornic, Mirjana (1993) „Enough" – Student Protest '92. The Youth of Belgrade in Quest of „Another Serbia", *Anthropology of East Europe Review*, god. 11, br. 1-2: 129–130.

Protestni odbor (Miodrag Sovilj) (2007) Izveštaj sa prvog dela studentskog protesta na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, URL: http://protest.zbrka.net/node/1023, poslednji pristup: 14.10.2009.

Protestni odbor studenata i studentkinja Filozofskog fakulteta (2006) Zahtevi, Beograd 05.10.2006, u: Kurepa, Tadej (ur.), *Borba za znanje, Studentski protest 2006,* Beograd: ATC..

Republički zavod za statistiku Republike Srbije, URL: http://webrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0011&izbor=odel&tab=7, poslednji pristup: 01.10.2008.

Rüb, Matthias (2007) Serbien unter Milošević, u: Melčić, Dunja (ur.), *Der Jugoslawienkrieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 327–343.

Spasić, Ivana (2006) ASFALT: The Construction of Urbanity in Everyday Discourse in Serbia, *Ethnologia Balkanica*, izd. 10: 211–227.

Studenti Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Studentski protest 2006 (2006) Dekanu Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (pismo), 13.12.2006., u: Kurepa, Tadej (ur.), *Borba za znanje. Studentski protest 2006*. Beograd: ATC.

Studenti Filolološkog fakulteta (2007) Zahtevi studenata Filološkog. 22.03.2007., URL: http://protest.zbrka.net/node/593, poslednji pristup: 13.10.2009.

Studentski protest 2005 (2005) Naša mama plaća sama (letak). 13.10.2005., URL: http://protest.zbrka.net/files/mama_letak.jpg, poslednji pristup: 13.10.2009.

Studentski protest 2007 (2007) Studenti blokirali i Filozofski fakultet. 14.03.2007., URL: http://protest.zbrka.net/node/551, poslednji pristup: 13.10.2009.

Studentski protest 2008 (2008) Bolonju u klonju 2 (video materijal s protesta u Beogradu)., URL: http://protest.zbrka.net/node/1104, poslednji pristup: 14.10.2009.

Studentski protest 2008 (2008) Manifest studentskog protesta 2008. 14.10.2008., URL: http://studentskiprotest08.blogspot.com/2008/10/manifest-studentskog-protesta-2008.html, poslednji pristup: 13.10.2009.

Studentski protest 2008 (2008) Veliki studentski protest (letak). 21.10.2008., URL: http://img399.imageshack.us/img399/1354/lletak-kpj7.jpg, poslednji pristup: 13.10.2009.

Tomić, Đorđe (2009) Uličnе studije – Odsek: Protest! Studentski protesti tokom „ere Milošević", u: Tomić, Đorđe; Atanacković, Petar (ur.), *Društvo u pokretu. Društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas,* Novi Sad: Cenzura, str. 185–234.

Univerzitet u Novom Sadu (2009) Ukratko o studentskim organizacijama, URL: http://www.uns.ac.rs/sr/studenti/stud_org.html, poslednji pristup: 13.10.2009.

Waldenfels, Bernhard (2008) Universität als Grenzort, u: Haß, Ulrike; Müller-Schöll, Nikolaus (Hg.), *Was ist eine Universität. Schlaglichter auf eine ruinierte Institution,* Bielefeld: transcript Verlag, S. 11–26.

Zbor studenata Filozofskog fakulteta (2006) Saopštenje zbora studenata Filozofskog fakulteta, Beograd 16.10.2006, u: Kurepa, Tadej (ur.), *Borba za znanje. Studentski protest 2006.* Beograd: ATC, str. 49–50.

Zvanična Internet prezentacija Studentskog protesta za Kosovo i Metohiju Beograd 1998., URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/protest98/index.html, poslednji pristup: 03.04.2009.

Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu, 22.08.1999., URL: http://www.bg.ac.yu/eng_univ/1_2b.html, poslednji pristup: 01.10.2008.

Zvanična internet stranica Univerziteta u Beogradu., URL: http://www.bg.ac.yu/csrp/univerzitet/istorijat.php, poslednji pristup: 01.10.2008.

Zvanična internet stranica Univerziteta u Nišu, 09.01.1998., URL: http://ni.ac.yu/, poslednji pristup: 01.10.2008.

Zvanični home page Studentskog parlamenta studenata Beograda., URL: http://stud1.etf.bg.ac.yu/, poslednji pristup: 12.03.2009.

7

IVAN ZLATIĆ

OD POLITIKANTSKOG KA POLITIČKOM

– RADNIČKI AKTIVIZAM U SRBIJI 2000-2004. GODINE

APSTRAKT:
Transformacija društveno-ekonomskog sistema, čiji su koreni u devedesetim godinama, a koja se u punoj meri ispoljila nakon 2000. godine, drastično je promenila odnose u srpskom društvu. Radništvo je ove promene dočekalo, prema ocenama „javnosti", uglavnom nespremno i otuda je njegov odgovor na njih uglavnom bio neodgovarajuć. Tim pre jer je „veliki narativ" o tome „kako će nam svima biti bolje" (ali prvo mora da nam bude gore) postao opšteprihvaćen, čak i u sindikatima, koji bi, po definiciji, trebalo da zastupaju interese radnika i radnica. Na taj način je radništvo u Srbiji ostalo prepušteno samo sebi. Namera teksta je da barem delimično pokuša da opiše prve godine tranzicije srpskog društva, da ukaže na politiku vladajućih struktura u pogledu privatizacije i da isprati reakcije radnika i radnica na proces promena.

KLJUČNE REČI:
tranzicija, privatizacija, radništvo, sindikati, protesti, štrajkovi, Srbija

Opšte je mesto u našoj javnosti da su radnici tranziciju ka kapitalizmu, odnosno privatizaciju kao kičmeni podzaplet tranzicije, dočekali *potpuno nespremni*. U čemu se, međutim, ogleda ova *nespremnost*, to baš i nije sasvim jasno. Svake zgodne prilike, uoči 1. maja, ili na koncu još jedne gromko najavljene, ali nesuđene *vrele radničke jeseni*, u štampi će neko rezignirano sumirati da su za sve krivi sindikati, koji su pali na *organizacionom* ispitu, za razliku od ostalih aktera privatizacije – države, privatnih investitora i njihovih stručnih konsultanata – koji su u proces privatizacije ušli disciplinovano, poput kakve vojske, ili mafije. Tu i tamo se, sa puno dobrih razloga, tvrdi i da je sindikalni javašluk privid u čijoj pozadini zapravo leži korupcija. Smatra se, naime, da su sindikalni rukovodioci koptirani u sistem, preko apanaža u Vladinom Socio-ekonomskom savetu i drugih, manje vidljivih privilegija. Ipak najčešće, mnogo češće nego što to zdrav razum i dobar ukus dozvoljavaju, sve se analize i kritike na koncu stapaju u gunđanje oko *nejedinstva* sindikata, naročito najvećih, u abrove o sujetama i ličnim antagonizmima među njihovim liderima, trapavo izmešane sa optužbama (čas ovih čas onih) za *izdaju*, i slične ostatke što populističkih mitova, što sapunskih opera poput DEPOS-a i Koalicije Zajedno. Kako je to još uvek moguće u 2010. godini? Da li iko zaista misli da bi dva-tri dovoljno brojna, i nadasve *složna* prvomajska mitinga pod parolom „Gotova je!" stavila tačku na traumatične posledice i zakulisne uzroke tranzicionog ćorsokaka? Naravno da ne misli.[1] Zbog čega se onda o radničkoj problematici u srpskoj javnosti još uvek govori ovom izanđalom retorikom?

Pre svega, rekao bih, zbog toga što su radnici u Srbiji privatizaciju dočekali *politički* nespremni, zbunjeni, artikulišući svoj stav o procesima koji će im iz korena promenili živote u isključivoj zavisnosti od toga kako su glasali 24. septembra 2000. godine. Da zlo bude veće, ne samo da su u tranziciju ušli *depolitizovani*, već i sa najmanje desetogodišnjom tradicijom *politikantstva* – traganja za novim zaštitnikom u vlasti, ili opoziciji, nakon kolapsa državnog socijalizma, čija su ikona pola veka bili. Bez ijedne levičarske političke partije iza, uz, pa čak ni ispred sebe, učlanjeni u sindikate čiji se lideri otvoreno svrstavaju uz ove ili one klanove političkog i ekonomskog establišmenta,[2] radnici su u svojim tranzicionim problemima ostali

1 Nije, uostalom, ni istina da naši sindikati nisu organizaciono kadri za mitingovanje, čak naprotiv – Savez samostalnih sindikata Srbije je u jeku predizborne kampanje 2008. godine znao da organizuje itekako masovno prvomajsko okupljanje (doduše 29. aprila, valjda zato da bi i simbolično odvojili radničku masu od levičarskih ideja i praksi), na kom se kao glavna zvezda pojavio Boris Tadić.

2 Sindikati zapravo ulažu poseban napor da se što ubedljivije predstave ukorenjenim u političke strukture, odnosno sposobnim da probleme svojih članove reše *preko veze*. Proteklih godina sam, slučaj je hteo, najčešće pratio štrajkove u preduzećima van Beograda koji su kulminirali dolaskom radnika na protest u prestonicu ispred neke državne institucije. U skoro svakoj od više desetina ovakvih situacija o kojima mogu da posvedočim, nezaobilazan ritual je bio da ih u Beogradu dočeka neka istaknuta ličnost iz sindikalne

potpuno sami, nasuprot neograničenoj samovolji krupnog kapitala, i vlasti koja više nije imala nikakvu obavezu prema *radničkoj klasi*, jer je u krupnom kapitalu, a ne u radnicima i/ili malim akcionarima tražila i našla oslonac u izgradnji novog pravnog i ekonomskog poretka. Naravno, prolaz novoj doktrini krenuo je da se otvara mnogo pre 5. oktobra, između ostalog i držanjem *radničke klase* u *godinama raspleta*.

Uloga radnika u Miloševićevoj tranziciji od kaplara u jagnjećim brigadama do velikog vožda, često se redukuje na doskočicu *Okupili se kao radnici, a razišli kao Srbi*. Ipak, pitanje je čemu to zapravo radnička Rakovica nije imala snage da se odupre nakon vođinog obraćanja? Da li samo zovu nacionalizma, ili pre svega strahu da ne izgube poziciju državnih ljubimaca? To što su prihvatili da komunizam zamene nacionalizmom, sejalo je smrt i pustoš širom bivše Jugoslavije, ali to što su partijsku poslušnost zamenili strančarenjem, kasnije će ih ostaviti goloruke u borbi za sopstvene interese nakon što su na Tamnavi pokušali da isplivaju iz rakovičkih zabluda.

„Republika" je nakon 5. oktobra organizovala razgovore sa akterima oba velika *događanja radnika* s kraja prošlog veka – dolaska radnika pred Skupštinu 1988. godine, i štrajka u kolubarskim rudnicima 2000. Naravno, uspon i pad Slobodana Miloševića imaju sasvim suprotne istorijske predznake, izraziti minus i traljavi plus, ali istraživanje „Republike" otkriva puno toga zajedničkog u rakovičkim i kolubarskim previranjima. Pre svega, i jednim i drugim događajem zakulisno su rukovodili politički centri moći.[3] U oba slučaja, pobunjeni radnici su poslužili kao dekor u pohodu na vlast, i u oba slučaja su se (s)našli na pobedničkoj strani. Ne uspevajući, ili strahujući da politizuju svoje nezadovoljstvo, mandat za promenu sistema poverili su pobednicima. U drugom slučaju, međutim, našli u situaciji da više ne

centrale, koja bi im zatim po čitav dan *otvarala vrata* raznih kabineta i *preko reda* uvodila kod ministarskih pomoćnika. Neretko se dešavalo da se protest nakon ovih sastanaka okonča, jer su štrajkači, iako na samim sastancima nisu postigli nikakav konkretan dogovor, zbog silnih titula sa kojima su popili kafu poverovali da je sindikalna centrala u stanju da im reši problem bez njihovog učešća. Nakon izvesnog izgubljenog vremena, protesti bi se uglavnom nastavljali tamo gde su stali pre intervencije sindikalne vrhuške.
Dešavalo se, istina, i sasvim suprotno – da sindikalni lideri svoje veze sa vlastima demonstriraju tako što članovima uskrate bilo kakvu podršku, nastojeći da ih obeshrabre i pokolebaju, kao što se recimo desilo na protestu radnika „Zastave elektro" iz Rače Kragujevačke avgusta 2009. godine. Račanci su tada tri dana i dve noći proveli ispred prostorija Agencije za privatizaciju na Terazijama, a da im nije bilo dozvoljeno čak ni da koriste toalet u zgradi sindikata čiji su članovi, na Trgu Nikole Pašića, već su išli u WC u obližnji *McDonalds*. Suvišno je dodati da im se Ljubisav Orbović nije ni obratio.

3 Sagovornici „Republike" nisu bili u stanju da do kraja raspletu ko je i kako poveo radnike iz Rakovice ka Skupštini 1988. godine, ali je iz opisanih okolnosti očigledno da masom nisu upravljali štrajkački lideri. U slučaju Kolubare odnosi DOS-a i organizatora štrajka su puno jasniji.

uživaju nikakvu zaštitu novoproklamovane državne ideologije – ni kao radnici, ni kao Srbi, ali sada ni kao kapitalisti. Štaviše, novi ideološki vetrovi oglasili su radničko samoupravljanje za glavni razlog ekonomskog propadanja, a njegove recidive za najveću prepreku oporavku Srbije.

SINDIKATI I PRIVATIZACIJA

Iako ne propuštaju nijednu priliku da podsete radnike kako je vreme državnog socijalizma netragom prošlo, upravo su sindikati u Srbiji ti koji i dan-danas izbegavaju da odgovore izazovima kapitalizma, što se naročito jasno vidi iz njihovog odnosa prema problematici malih akcionara. Naime, u kapitalističkom kontekstu, *radničke* akcije su morale prerasti u efikasan mehanizam zaštite ne samo prava iz radnog odnosa, nego i samih radnih mesta, nakon što se ispostavilo da najveći deo kupaca u privatizaciji nije zainteresovan za osnovnu delatnost preduzeća, već samo za njegovu imovinu. Ipak, veliki sindikati se nikada nisu odredili prema nemogućnosti radnika da kao mali akcionari učestvuju u odlučivanju o svojim radnim mestima, odnosno nikada nisu doveli u pitanje praksu državnih organa da većinskim vlasnicima dopuštaju apsolutnu samovolju i kršenje prava svih ostalih vlasnika. U te *sve ostale*, da podsetimo, spada praktično čitavo sindikalno članstvo.[4] Propuštena prilika da radnici za proteklih deset godina (za)štite svoje interese kao mali kapitalisti, po mom mišljenju je najcrnja mrlja na sindikalnoj savesti u Srbiji.

UGS „Nezavisnost“ se još od sredine devedesetih godina zalagao za ukidanje društvene svojine, a marta 2001. godine su podržali odluku Narodne skupštine da suspenduje primenu Zakona o svojinskoj transformaciji („Sl. glasnik RS“, br. 32/97 i 10/2001), odnosno da do donošenja novih privatizacionih propisa ukine pravo radnika i penzionera da besplatnim akcijama postanu vlasnici do 60% kapitala društvenih preduzeća,[5] kao i pravo društvenih preduzeća da sama odlučuju da li će se privatizovati, što se tada još i moglo kako-tako braniti argumentom da je u Miloševićevoj Srbiji radničko akcionarstvo bilo samo musava fasada za onakav samoupravni socijalizam u kom su privredom faktički upravljali partijski direktori. Međutim, juna 2006. godine, u trenutku kad je i novi model privatizacije uveliko pokazivao svoje pravo lice svakome ko je želeo da gleda, Centar za obrazovanje, istraživanje i privatizaciju UGS „Nezavisnost“ u svom istraživanju „Privatizacija u

4 Zbog čestog stvaranja magle oko ovog pitanja, nije na odmet napomenuti da male akcionare u Srbiji pretežno čine radnici, bivši radnici i penzioneri privatizovanih preduzeća. Dakle, u našem kontekstu radnici i mali akcionari su ili jedni te isti ljudi, ili imaju upadljiv zajednički interes da zaštite svoju imovinu i/ili radna mesta u situaciji kad je najveći, ili većinski vlasnik zainteresovan samo za nekretnine.

5 Isti stav je zauzeo i tada relevantni ASNS, međutim lider ovog sindikata Dragan Milovanović je istovremeno bio i ministar u Vladi, tako da se analizom njihovih aktivnosti nećemo baviti.

Srbiji 2001–2006. godine" kaže: „Nažalost, naše istraživanje pokazuje da se u praksi, i pored izričitih zakonskih obaveza poštovanja prava manjinskih akcionara, sreću najraznovrsniji oblici ograničavanja, pre svega zbog njihove nedovoljne informisanosti i edukovanosti. Ovo je posledica činjenice da su 'mali' akcionari u Srbiji postali političkom odlukom (podelom akcija bez naknade), a ne prirodnim putem (viškovima prihoda)". Pre svega, ova tvrdnja je skandalozna zato što njome jedan sindikat u Srbiji podržava najopasniju i najštetniju tezu naše verzije neoliberalizma – da postoje vlasnici prvog i drugog reda, to jest da su investitori koji su kupili akcije na berzi, ili od Agencije za privatizaciju, više vlasnici u odnosu na one koji su svoje akcije *dobili za džabe*. Primenom ovog postulata, opljačkane su hiljade radnika i penzionera u Srbiji. Po oceni UGS „Nezavisnost", za to su sami krivi, jer su *neprirodni*.

Pored ovoga, navedeni citat obiluje i potpunim neistinama. Kao ni danas, ni juna 2006. godine nisu postojale nikakve *izričite* zakonske obaveze poštovanja prava manjinskih akcionara.[6] Naprotiv, sve odredbe Zakona o privrednim društvima („Sl. glasnik RS", br. 125/2004) kojima se štite prava malih akcionara su neobavezujuće, to jest predviđaju da njihov predmet može biti drugačije regulisan statutom preduzeća, koji se inače u najvećem delu akcionarskih društava u Srbiji menja natpolovičnom većinom glasova na skupštini. Jedina *zaštita* malih akcionara u Srbiji koju Zakon o privrednim društvima izričito predviđa, jeste tzv. *pravo nesaglasnog akcionara* da mu, ukoliko glasa protiv o bitnim odlukama skupštine preduzeća, većinski vlasnik otkupi akcije.

Dalje u svom istraživanju Centar za OIP konstatuje pozitivan pomak u odnosu na rezultate istraživanja iz 2005. godine, kako u pogledu zakonske zaštite malih akcionara, tako i u poštovanju njihovih prava u preduzećima gde je istraživanje vršeno. Sve to ne bi zvučalo strašno da jedno od posmatranih preduzeća u oba istraživanja nije bila i zrenjaninska fabrika lekova „Jugoremedija",[7] gde je osnovna organizacija sindikata „Nezavisnost" u sukobu radnika-akcionara sa Jovicom Stefanovićem-Ninijem stala na stranu Stefanovića, sa obrazloženjem da sindikalnu aktivnost treba odvojiti od vlasničkih sukoba, ismevajući pritom saradnju radnika i malih akcionara kao apsurd. Inače, UGS „Nezavisnost" od početka tranzicije upućuje svoje članove na dijalog sa kupcem-poslodavcem, zasnovan na dobrobiti preduzeća kao

6 Direktor Centra za obrazovanje, istraživanja i privatizaciju UGS „Nezavisnost" i član koordinacionog tela koje je rukovodilo ovim istraživanjem, Zoran Ristić, po obrazovanju je pravnik.

7 Istovremeno dok Centar za OIP UGS „Nezavisnost" posmatrajući „Jugoremediju" beleži poboljšanje u zaštiti prava malih akcionara u Srbiji, jula 2006. godine tridesetak intelektualaca iz celog sveta, među kojima i Noam Čomski, Naomi Klajn i Avi Luis, potpisuju pismo podrške radnicima-akcionarima zrenjaninske fabrike lekova, u kom se od državnih organa u Srbiji traži da zaštite njihovo pravo na upravljanje preduzećem.

zajedničkom interesu. Drugim rečima, apsurd saradnje sveta rada i sveta kapitala vide samo u udruživanju radnika sa malim akcionarima, ali ga nema kada vode *socijalni dijalog* sa krupnim kapitalom.

Za razliku od UGS „Nezavisnost", koji su privatizaciju svojski podržali, Savez samostalnih sindikata Srbije (SSSS) godinama je gradio imidž kritičara ovog procesa. Na ukidanje *narodnog kapitalizma* marta 2001. godine, tadašnji predsednik SSSS Milenko Smiljanić je po prvi put u svojoj karijeri vatreno najavio generalni štrajk, što će kasnije svako malo činiti. Ipak, njegovo odmeravanje snaga sa Vladom moralo je da sačeka jesen iste godine i donošenje Zakona o radu („Sl. glasnik RS", br. 70/2001 i 73/2001 – ispr.). Martovsku pretnju nikada nije ispunio, pretpostavljam iz najmanje dva razloga. Prvo, znao je da ne može računati na bogzna kakav odziv radnika, za koje je *radnička* privatizacija bila i ostala jednačina sa puno nepoznatih. Drugo, nije mu se baš htelo da neke od tih nepoznatih izađu na čistac.

SSSS se najpre krajem osamdesetih godina suprotstavio privatizaciji Ante Markovića putem internih deonica. Ne da su imali nešto protiv, već su jednostavno stali na stranu srpskog partijskog rukovodstva, a protiv jugoslovenska vlade. Zatim se nisu se mešali u srpsku privatizaciju iz 1991. godine, a prećutali su i Miloševićevu/Đinđićevu revalorizaciju društvenog kapitala i obezvređivanje radničkih akcija 1994. godine, kao i privatizaciju iz 1997. godine.

Za razliku od Markovićevog koncepta, po kom su pravo na deonice preduzeća imali samo njegovi radnici, Zakon o svojinskoj transformaciji uveo je mogućnost da akcije firmi koje uđu u privatizaciju dobiju i drugi građani, oni koji u svojim firmama ne mogu da ostvare *pravo na besplatne akcije* – npr, vojska, ili policija. Ako se sa druge strane ima u vidu da je čitav postupak upisa akcija sproveden bez ikakve edukacije radnika i građana o pravima, obavezama, mogućnostima i rizicima koje slede iz vlasništva nad akcijama, jasno je da je zamisao bila da akcije vrednih preduzeća pokupe oni koji su bili na izvoru informacija. Pored ostalih, ni SSSS se nije osetio prozvanim da edukuje radnike. Međutim, na jednom okruglom stolu u organizaciji Fondacije Fridrih Ebert, prenetom u emisiji „Peščanik" 27. jula 2001. godine, četiri meseca po nesuđenom generalnom štrajku zbog suspenzije *radničke privatizacije*, Smiljanić će izjaviti: „Ja sam sindikalac, supruga mi je profesor, ćerka profesor, sin student. Znači, vrlo nam je neizvesna socijalna situacija ali ja dobro živim. Ja živim od dividendi, 28.000 maraka prava koja smo upisali pravilno u odgovarajuće firme, po starom zakonu koji se toliko stavlja na stub srama. To je taj čuveni insajderski model koji sada, kao, nije dobar. Mi smo prošle godine inkasirali u porodični budžet 102.000 dividende. Znači, zaigrali smo biznis igru".

Novi Zakon o privatizaciji („Sl. glasnik RS“, br. 38/2001, 18/2003, 45/2005, 123/2007, 123/2007 - dr. zakon i 30/2010 - dr. zakon), uskratio je radnicima pravo da *zaigraju biznis igru*, osim ako se ne upuste u rizik da se sa svojim novcem takmiče na tenderima i aukcijama. Oktobra 2004. godine, dok su se radnici „Veterinarskog zavoda“ sukobljavali sa policijom i Vladom, nastojeći da odbrane pobedu na tenderu za kupovinu svog preduzeća, Smiljanić je izjavio da se oko ovog slučaja stvara „nepotrebna afera“, da su radnici „nespremni za kapitalizam“, i da je privatizacija „u osnovi bolan, težak proces, kad se u svest ljudi stavlja nova misao, da više nisu upravljači sredstava za proizvodnju“ („Inter-nacional“, 22. oktobar 2004. godine). O konačnom stavu SSSS o privatizaciji, formulisanom leta 2003. godine, nešto više ćemo reći u okviru sledećeg poglavlja.

Učlanjeni u ovakve sindikate, zatečeni usred procesa koji ih je unapred svrstao u gubitnike, mnogi radnici u Srbiji nisu ni pokušali da se bore za svoja preduzeća, ili su brzo odustajali. Oni koji su istrajavali, morali su uz sve probleme još i da čine prve korake u nauci koja im je decenijama bila potpuno strana – samoorganizovanju.

I pritom da se uče isključivo na svojim greškama.

TREŽNJENJE

Odmah nakon petooktobarskih promena, preuzimanje vlasti u privrednim subjektima postalo je jedna od najvažnijih preokupacija DOS-a. Funkcioneri pobedničkih stranaka[8] ulaze u preduzeća, uklanjaju dotadašnje upravljačke strukture i imenuju *krizne štabove*, čiji će članovi potom ući u organe nove uprave.[9] Formalno, radilo se o najobičnijim pučevima, koji su se nakon *de facto* preuzimanja vlasti legalizovali odlukama nadležnih organa preduzeća. Na identičan način kako su vladajuće partije pre 5. oktobra *de facto* upravljale privrednim subjektima nad kojim je formalnu vlast imao *radni narod*, tako je teklo i postavljanje kriznih štabova – kao rutinski nastavak posla započetog prevratom na državnom vrhu. Ipak, često se dešavalo da pučistima legitimitet daju i sami radnici, nezadovoljni upravom SPS-JUL kadrova. U takvim slučajevima uglavnom je dolazilo do masovnog prela-

8 Među kojima i tako visoko pozicionirane ličnosti poput predsednika Demokratske alternative Nebojše Čovića.

9 Tamo gde su socijalistički menadžeri odgovarali novoj vlasti, tu naravno nije bilo kriznih štabova, čak i ako je postojalo nezadovoljstvo radnika. Tako je, na primer, Miomir Pajković ostao generalni direktor preduzeća „Montaža“ iz Beograda, da bi ga zatim 2002. godine privatizovao. Sam Nebojša Čović je preuzeo FMP, u kom je godinama bio direktor, a kupio je i jedan od delova nekadašnjeg giganta „Ivo Lola Ribar“, u kom je 2000. godine uprava smenjena preko kriznog štaba.

ska nezadovoljnih radnika u UGS „Nezavisnost“, koji je tokom devedesetih godina u javnosti važio za *opozicioni sindikat*, tako da je prelazak pod njegovo okrilje simbolizovao podršku radnika DOS-ovim merama, i istovremeno stvarao adresu sa koje se moglo učestvovati u kadriranju nove uprave. U beogradskom izdavačkom preduzeću „Prosveta“, novembra 2000. godine je „u uslovima nedavno nastalih promena u društvu u celini...“,[10] osnovana organizacija sindikata „Nezavisnost“, na čelu sa književnikom Milisavom Savićem, koji je ubrzo potom imenovan i za novog direktora „Prosvete“. Nakon što se ispostavilo da Savićeva uprava nastavlja sa istim onakvim štetnim poslovanjem kakvo je i dovelo do nezadovoljstva radnika, osnovna organizacija sindikata „Nezavisnost“ je ponovo bila ta koja se aprila 2003. godine pobunila protiv direktora i zahtevala njegovu smenu. U saopštenju za javnost koje je sindikat dao tim povodom, posebno se napominje da je podstrek za pobunu ponovo došao iz šireg društvenog konteksta, ovog puta od obračuna vlasti sa organizovanim kriminalom u akciji „Sablja“. Po objavljivanju saopštenja, sindikalne aktivistkinje Mirjana Nardin i Ljubica Stjepanović-Muhić su dobile otkaze zbog odavanja poslovne tajne, a Savić je angažovao privatno obezbeđenje kako bi ih sprečio da prisustvuju zboru radnika „Prosvete“ na kom su planirale da govore o problemima u preduzeću do kojih su dovele direktorove štetne poslovne odluke. Nakon decembarskih izbora 2003. godine Savić je smenjen, a sindikalne aktivistkinje su vraćene na posao. Međutim, blagovremeno i oštro reagovanje sindikalnih predstavnica u „Prosveti“, ne samo u slučaju Savića, već i kasnije prilikom privatizacije preduzeća, nije tako čest slučaj u Srbiji. U brojnim drugim preduzećima, DOS-ovi krizni štabovi imali su dalekosežnije posledice. U građevinskom preduzeću „Trudbenik“, na primer, gde je sindikat „Nezavisnost“ sredinom oktobra 2000. godine preko noći stekao veliki broj novih članova i zamah da podrži proterivanje stare uprave, jedan od ljudi koji su u preduzeće ušli kao DOS-ovi nameštenici u kriznom štabu, Dragan Golušin, kasnije je imenovan za generalnog direktora. Na najodgovornijoj funkciji u kompaniji ostao je tokom čitavog postupka restrukturiranja i kasnije prodaje njenih delova. Još uvek je direktor KMG „Trudbenik“, poslednjeg ostatka preduzeća koji još uvek nije privatizovan. Brojni Golušinovi postupci i nepostupanja u protekloj deceniji predmet su žestokog osporavanja bivših radnika „Trudbenika“.[11] Marta 2010. godine, nakon izbijanja štrajka u

10 Iz pisma koje je 47 radnika preduzeća 13. novembra uputilo tadašnjoj organizaciji SSSS u „Prosveti“. U pismu se još ističe da „sindikalna organizacija nije u stanju da inače prevelika zakonska ovlašćenja organa upravljanja stavi pod javnu kontrolu i po potrebi postavlja pitanja njihove odgovornosti“, i upozorava da će, ukoliko sindikat ne preduzme mere da zaštiti prava radnika i imovinu preduzeća, pozvati sve članove da osnuju novu sindikalnu organizaciju u sastavu UGS „Nezavisnost“.

11 Na primer, Upravni odbor kompanije je 2007. godine doneo odluku da se izvrši prenamena jednog od „Trudbenikovih“ samačkih hotela u stambenu zgradu, kako bi radničke porodice koje tamo žive mogle da

jednom od privatizovanih delova kompanije, direktor je ipak javno stao na stranu štrajkača, kritičan ne samo prema kršenju zakona i ugovora od strane novog vlasnika, već i prema postupanju Agencije za privatizaciju pre prodaje, koje je kupcu kasnije omogućilo da potpuno uništi preduzeće.[12]

Već u prvim godinama privatizacije, brojni loši socijalni efekti pokazali su da među strankama Vlade Đinđić-Živković nema željenih novih tutora radništva u Srbiji, pa se mnogima učinilo logičnim da ponovo reaguju pristajući uz opoziciju. Ono što je usledilo, poslednja je velika manipulacija radničkim nezadovoljstvom za potrebe osvajanja vlasti u Srbiji, i početak njihovog otrežnjenja.

Talas štrajkova i sindikalnih mitinga koji je u drugoj polovini 2003. i početkom 2004. godine zahvatio čitavu zemlju, direktno je prouzrokovan drastičnim kršenjem zakona i ugovora u privatizaciji, odnosno drastičnom korupcijom koja se već na samom početku ovog procesa javila kao njegovo dominantno obeležje.[13] Ova radnička gibanja mogu se podeliti u dve kolone. Jednu čine mitinzi koje je između juna i oktobra, u upadljivoj sinhronizaciji sa aktivnostima opozicije, po svim većim gradovima u Srbiji organizovao SSSS. Naime, zahtevajući prevremene izbore, Vojislav Koštunica i Dragan Maršićanin su obećavali *reviziju privatizacije*, a Mlađan Dinkić je na konferencijama za štampu obelodanjivao korupcionaške afere vladinih ministara i ljudi iz njihovog najužeg okruženja. Istovremeno, Milenko Smiljanić je na sindikalnim okupljanjima premijerno predstavio krilaticu „*pljačkaška*

otkupe stanove. Odluka nikada nije sprovedena, tako da su 2008. godine prilikom privatizacije „Trudbenik gradnje", jednog od delova nekadašnjeg „Trudbenika", zajedno sa preduzećem prodati i hoteli. Novi vlasnik je odmah krenuo da iseljava stanare, što su oni odbili. Sukob još uvek traje, a radnici za nesprovođenje odluke Upravnog odbora iz 2007. godine uglavnom okrivljuju Golušina.

12 Nameće se, dakako, pitanje gde je direktor bio dok je Agencija donosila pogubne odluke? Ne znam odgovor, ali napomenuću da je Narodna skupština 2001. godine u Zakon o preduzećima unela famozni član 400a, koji Agenciji daje moć da, ako utvrdi da je uprava društvenog preduzeća donela odluku kojom se „sprečava ili otežava sprovođenje procesa privatizacije", takvu upravu zameni svojim ljudima. Poznajem više bivših visokih funkcionera društvenih preduzeća koji su uz razne formalne izgovore smenjeni po članu 400a, a ustvari samo zbog toga što su organizovali radničke konzorcijume radi učešća na tenderu ili aukciji (Dušan Petrović iz „Veterinarskog zavoda", Marijeta Damjani iz „Palilule" i dr.). Svi su kasnije imali velikih problema da nađu novo zaposlenje. Direktorica jednog poznatog beogradskog preduzeća koje je kasnije privatizovano, a danas više ne radi, 2005. godine je potpisala izmene kolektivnog ugovora u korist radnika, suprotno volji Agencije za privatizaciju. Sutradan je podnela ostavku, kako bi izbegla da bude smenjena primenom člana 400a.

13 Kada kažem da su štrajkovi i protesti 2003. godine prouzrokovani korupcijom u privatizaciji (a ne, na primer, izabranim modelom privatizacije, ili samom privatizacijom), tu isključivo mislim na ono što su radnici u svojim zvaničnim zahtevima i javnim nastupima isticali kao problem. Da li su svoj problem pravilno uočili, drugo je pitanje.

privatizacija", što je prva javna artikulacija *radničkog* stava o ovom procesu.[14] Najčešći, ili bar najčešće snimani transparent u rukama okupljenih radnika glasio je: „Privatizacija da, otimačina ne!". Stanovište velikih sindikata o procesu privatizacije ni do danas se nije pomaklo od Smiljanićeve *vizije* iz 2003. godine, osim što je pošasti *pljačkaške* privatizacije nešto kasnije suprotstavljena koncepcija *poštene*.[15]

U zahuktalom stranačkom i sindikalnom cirkusu u kom su njihovi problemi iznenada dobili centralno mesto, radnici mnogih preduzeća su, posle svih Kolubara i Rakovica, požurili da se pre izbora nađu na pobedničkoj strani, očekujući da će ih buduća vlada za to nagraditi. Naporedo sa mitinzima SSSS, širom Srbije, radnici se ohrabruju da stupe u štrajkove i proteste, tražeći, kako se to tada govorilo, *poništenje privatizacije* u svojim preduzećima. Teško je doći makar i do približnog broja ovih štrajkova, osim ako vam nisu dostupni policijski podaci o javnim okupljanjima. Sindikati u Srbiji, makar koliko je javnosti poznato, nikada se nisu mogli pohvaliti urednom evidencijom o aktivnostima svojih osnovnih organizacija u preduzećima, a i mediji su u tom periodu bili kudikamo više zainteresovani za sindikalno-predizborna okupljanja po trgovima nego za štrajkove. Sa druge strane, prema podacima iz delovodnih knjiga Vladinog Saveta za borbu protiv korupcije, ovoj instituciji su se od septembra 2003. do januara 2004. godine sa sumnjama na korupciju u privatizaciji obratili radnici i/ili mali akcionari[16] iz 64 različita privredna subjekta u kojima se u nekom trenutku tokom ovog perioda odvijao štrajk, ili protest van kruga preduzeća.

Iako iniciran stranačkim i sindikalnim manipulacijama, iako deluje kao, a u pojedinim slučajevima verovatno i jeste bio samo prateći vod Smiljanićevih jurišnih odreda, talas štrajkova i radničkih protesta iz 2003/04. godine istovremeno je doneo i početak artikulacije radničkog interesa u Srbiji van politikantskog brloga,

14 Sedam godina nakon događanja radnika koje je dovelo na vlast Vojislava Koštunicu, 63 poznata liberalna intelektualca iz Srbije, od kojih se mnogi deklarišu kao levičari, potpisali su protestno pismo protiv policijske i medijske hajke koja se leta 2010. godine povela protiv lista „Republika" i fabrike lekova „Jugoremedija". Autori pisma, Branka Prpa, Borka Pavićević i Branimir Stojanović, kao i dobar deo potpisnika, tom prilikom su prvi put u životu javno izneli bilo kakav stav u vezi sa privatizacijom. *Stav* oko kog su se pomučile neke od najumnijih glava među zagovornicima modernizacije Srbije glasio je „pljačkaška privatizacija".

15 Na žalost, i pored sati i sati provedenih nad pres-klipingom, do krajnjeg roka za predaju ovog teksta nisam uspeo da lociram autora ove nenadmašno glupave sintagme. Prema podacima iz moje arhive i sa interneta, prvi put se javila sredinom 2004. godine, kada su uverenje da je država dužna da u nekakvom administrativno-moralnom postupku pravosnažno utvrdi da je kupac *pošten*, odjednom krenuli da ispovedaju tako raznorodni estradni umetnici kao što su funkcioneri UGS „Nezavisnost" i narodni poslanici Srpske radikalne stranke.

16 Jedna predstavka je sporna što se podnosioca tiče. U potpisu je anonimna „grupa radnika", ali kontekst daje mnoštvo razloga za sumnju da ju je (pot)pisao neko od članova uprave smenjene u vreme DOS-ovih kriznih štabova.

pa možemo reći da su ovi događaji za sobom ostavili bar dva značajna dometa, od kojih se jedan, onaj pozitivan, u našoj javnosti ni dan-danas ne pominje, a kamoli analizira. Naime, pored toga što su doprineli Koštuničinoj i Dinkićevoj predizbornoj kampanji, poražavajuće posledice ovog poznatog *dometa* dovele su ovog puta ne samo do notornog razočaranja, već i do otrežnjenja, pre svega među učesnicima štrajkova i protesta, kao i do prvih horizontalnih koordinacija različitih radničkih i akcionarskih grupa i prvih naznaka njihovog autonomnog stava, kako o privatizaciji, tako i o drugim važnim pitanjima.

Ako je to uopšte potrebno napominjati, promena vlasti 2004. godine nije dovela do gromoglasno najavljivanog zaokreta u privatizacionoj praksi – revizije izvršavanja postojećih ugovora i iskorenjivanja korupcije u Agenciji za privatizaciju.[17] Naprotiv, Koštuničina Vlada je vrlo brzo i vrlo brutalno uspostavila puni kontinuitet sa radom svojih prethodnika. Sporovi oko zemunskog „Veterinarskog zavoda" i zrenjaninske „Jugoremedije" najrečitije govore o svim važnim aspektima ovog kontinuiteta.

SLUČAJ „VETERINARSKI ZAVOD"

Radnici „Veterinarskog zavoda" su, poput mnogih drugih, na već opisan način sredinom oktobra 2000. godine osnovali novu sindikalnu organizaciju u sastavu UGS „Nezavisnost" da bi se suprotstavili upravi koju im je 1997. godine nametnuo vladajući SPS. U novi sindikat ušlo je 120 od ukupno 270 zaposlenih, međutim ispostavilo se da „Veterinarski zavod" spada u ona preduzeća u kojima DOS nije našao interes za smenu stare uprave. Ipak, grupa okupljena oko sindikata „Nezavisnost" odlučila je da nastavi sa radom.

Jula 2003. godine Agencija za privatizaciju je raspisala prvi tender za prodaju 70% kapitala „Veterinarskog zavoda". Kao jedini ponuđač javila se „Delta M" Miroslava Miškovića. Uprava „Zavoda" i Agencija za privatizaciju činili su sve da rasteraju druge potencijalne kupce. Između ostalog, u javnom pozivu za tender na engleskom jeziku ubačen je veliki broj netačnih podataka o preduzeću, kakvih nije bilo u verziji oglasa na srpskom, što je radnicima okupljenim oko sindikata „Nezavisnost" poslužilo kao formalan razlog da izdejstvuju poništenje tendera. Ohrabreni ovom pobedom, pozvali su sve kolege da se udruže u konzorcijum kako bi na sledećem tenderu pokušali da kupe preduzeće. U konzorcijum je ušlo 263 od 265 radnika „Zavoda".

17 Naravno, neki od štrajkova su imali određenih kratkoročnih uspeha: u „Venčacu" iz Aranđelovca je 2005. godine raskinut kupoprodajni ugovor, u „Prosveti" je, kao što smo već rekli, smenjen loš direktor, itd. Međutim, radi se o ekscesima.

Za drugi tender prijavila su se dva ponuđača: konzorcijum zaposlenih u AD „Veterinarski zavod“ i konzorcijum preduzeća „Zekstra“ iz Beograda i „Bankom“ iz Zemuna. Među uslovima za učešće na tenderu, bilo je između ostalog neophodno da su svi članovi konzorcijuma doneli odluku o organizovanju i pristupanju konzorcijumu, i da se bar jedan član konzorcijuma najmanje godinu dana bavio delatnošću „Zavoda“. Kao što je, pretpostavljam, poznato, „Zekstra“ Dragana Đurića bavi se proizvodnjom i prodajom odeće. Drugi član konzorcijuma, preduzeće „Bankom“, formalno jeste bio registrovan za trgovinu stočnom hranom, ali da je ova firma samo fiktivno ušla u konzorcijum da bi „Zekstri“ omogućila ispunjenje tenderskog uslova, vidi se iz činjenice da su ugovor o konzorcijumu tako smandrljali da nadležni organ „Bankoma“ nikada nije ni doneo odluku da će mu pristupiti, zbog čega su morali biti diskvalifikovani. Agencija je, međutim, 24. decembra donela Odluku o rangiranju ponuda, u kojoj je konzorcijum „Zekstra“-„Bankom“ proglašen za najboljeg ponuđača, i uputila takvu Odluku Tenderskoj komisiji na odobrenje. Na pritisak predsednika Tenderske komisije Čedomira Jovanovića, već 25. decembra doneta je Odluka o odobravanju rezultata tendera kojom je prihvaćen predlog Agencije. [18]

Konzorcijum zaposlenih je 30. decembra podneo prigovor Ministarstvu za privredu i privatizaciju, u kom se traži da Ministarstvo poništi Odluku o rangiranju, i utvrditi da je konzorcijum zaposlenih jedini učesnik tendera, te da se sa njim stupi u pregovore. Ministar Aleksandar Vlahović 8. januara 2004. godine odbija prigovor kao neosnovan. Radnici 20. januara podnose tužbu Vrhovnom sudu za poništaj upravnog akta. U tom trenutku, već su poznati rezultati decembarskih izbora. Dogovori oko vladajuće koalicije otežu se u nedogled, ali je svima jasno da Demokratska stranka u nju ući neće. Direktor Agencije za privatizaciju u odlasku Mirko Cvetković zato donosi rešenje da se zastaje sa postupkom privatizacije „Veterinarskog zavoda“ do odluke Vrhovnog suda, prebacujući problem svom nasledniku. S druge strane, i pored velikog publiciteta koji je izazvala privatizacija „Veterinarskog zavoda“, opozicija u svojim kritikama Vlahovića i Cvetkovića nikada nije apostrofirala ovaj slučaj. Dok su im, na primer, usta bila puna „Jugoremedije“ i zemljačke veze njenog kupca sa premijerom Živkovićem, DSS i G17+ su *propustili* da na „Veterinarskom zavodu“ poentiraju protiv Čedomira Jovanovića.[19]

18 Ovaj pritisak, u kom je u javnosti bilo puno govora, uočljiv je čak i u zvaničnim zapisnicima sa sednice Tenderske komisije od 25. decembra, u kojima je zabeleženo kako Jovanović insistira da komisija na istoj sednici donese odluku o najboljem ponuđaču, uprkos prigovorima pojedinih članova da nisu ni pročitali materijal, jer za taj dan nije bilo planirano izjašnjavanje o ponudama, a predlog Agencije za privatizaciju im je dostavljen pred sam početak sednice. I pored ovih prigovora, odluka je doneta. Iz zapisnika se ne razume zbog čega su članovi komisije na kraju pristali da glasaju o materijalu koji nisu pročitali...

19 Kako Dragan Đurić u to vreme nije bio krupan igrač, u javnosti se puno špekulisalo o tome ko zapravo stoji iza privatizacije „Veterinarskog zavoda“, pa su između ostalog pominjani i interesi Božidara Zečevića i

Vrhovni sud 28. maja poništava Vlahovićevo rešenje, „kako bi se u ponovnom postupku donelo novo i na zakonu zasnovano rešenje, i to samo po prigovoru tužioca na zakonitost sprovedenog tendera, s tim što je pritom tuženi organ vezan pravnim shvatanjima i primedbama suda".

Vezan pravnim shvatanjima i primedbama suda, novi ministar privrede Predrag Bubalo 1. septembra ponovo donosi rešenje kojim odbija prigovor konzorcijuma zaposlenih kao neosnovan. Novo rešenje novog ministra identično je Vlahovićevom, s tim što je na kraju dodata rečenica da je Ministarstvo uvažilo pravna shvatanja i primedbe Vrhovnog suda.

Radnici „Veterinarskog zavoda" se početkom septembra priključuju inicijativi radnika-akcionara „Jugoremedije", „C-marketa" i aranđelovačkog „Venčaca" za zajedničko delovanje u okviru horizontalne mreže koja je kasnije nazvana Unija radnika i akcionara Srbije. U programskom dokumentu ovog udruženja, pod nazivom „Ko su i šta hoće radnici-akcionari?", stoji da se zalažu: „Za poštovanje ugovora kao zakonite institucije i sredstva za regulisanje svojine i racionalno poslovanje; za poštovanje svih ustavom predviđenih oblika svojine (...) bez obzira na titulara, domaćeg i stranog, velikog ili malog; za poštovanje prava na rad i prava iz radnog odnosa, uključujući i pravo na štrajk i druge oblike javne borbe i slobode svih građana, i za vladavinu zakona kroz blagovremeno delovanje nepristrasne sudske vlasti, odgovorne izvršne vlasti i pravične zakonodavne vlasti".

Ne radi se o prvom, niti o jedinom pokušaju građana Srbije da svoje mesto pod tranzicionim suncem nađu legitimišući se kao vlasnici akcija, i to ona vrsta vlasnika akcija kojoj je Narodna skupština marta 2001. godine kao štetnoj pojavi stala

---

Danka Đunića, zbog lokacije „Zavoda" koja se graniči sa zemljištem FK „Partizan".

Marta 2004. godine, prisustvovao sam sastanku članova Saveta za borbu protiv korupcije sa tada novim ministrom privrede Draganom Maršićaninom i direktorom Agencije za privatizaciju Brankom Pavlovićem. Tema sastanka je bio Savetov Izveštaj o politici i procesu privatizacije, u kom je, između ostalog analizirana i privatizacija „Zavoda". Maršićanin je uvažio većinu nalaza iz Izveštaja, ali je prigovorio predsednici Saveta Verici Barać da u slučaju „Veterinarskog zavoda" nije upoznata sa svim detaljima, na primer sa tim da je konzorcijum zaposlenih samo paravan za Ljubomira Mihajlovića-Šiptara i Komercijalnu banku. Argumenti za ovo bili su krajnje neuverljivi i ne zaslužuju prostor.

Leta 2005. godine Danko Đunić se ispostavio kao važan intimus Vojislava Koštunice, kada je na inicijativu premijera organizovao potpisivanje famoznog *Memoranduma o razumevanju*, tajnog kartelskog sporazuma koji je Miroslavu Miškoviću i Milanu Beku omogućio preuzimanje "C-marketa" i uspostavljanje monopola u maloprodaji na beogradskom tržištu.

Dragan Đurić je danas predsednik FK „Partizan".

Nakon prošlogodišnjih uličnih nereda u Beogradu u kojima su važnu ulogu odigrale navijačke grupe, odnosno nakon incidenta koji su nekoliko dana kasnije na utakmici u Đenovi priredili navijači „Partizana", državni sekretar u Ministarstvu pravde Slobodan Homen izjavio je da iza huligana stoje „velike firme", koje na taj način nastoje da „zadrže monopol, koji bi izgubile, ukoliko bi Srbija ušla u Evropsku uniju" („Kažiprst", RTV B92, 13. oktobar 2010. godine). Nijedno ime nije eksplicirano, a Homenova izjava je ubrzo zaboravljena.

na put. Još 2002. godine na nivou Srbije je osnovano Udruženje malih akcionara (UMA), na čelu sa ekonomistom Brankom Dragašem, međutim aktivnosti ove organizacije svode se skoro isključivo na revalorizaciju kapitala preduzeća.[20] Unija radnika i akcionara verovatno je prva grupacija radnika u Srbiji koja je napravila iskorak iz ideoloških magli i politikantskog šibicarenja u tranzicionu stvarnost. Nažalost, za ozbiljnije rezultate ove inicijative, za političko uobličavanje i bolju koordinaciju grupa koje su se oko nje okupile, bilo je potrebno vreme. I to ne obično vreme, već vreme provedeno pod pritiskom štrajka i protesta, kada dan traje kao godina. Zbog toga mnogi, uključujući i konzorcijum zaposlenih „Veterinarskog zavoda", nisu imali snage da dočekaju njene pozitivne rezultate.

Radnički konzorcijum u septembru ponovo podnosi tužbu Vrhovnom sudu, međutim ovog puta nema zastoja do donošenja sudske odluke. Na predlog ministra Bubala, Vlada Srbije u decembru smenjuje menadžment „Veterinarskog zavoda" primenom pomenutog člana 400a, zbog opstrukcije privatizacije. Predsednik konzorcijuma Dušan Petrović je uklonjen sa funkcije direktora „Zavoda", a interventne jedinice policije uvode u preduzeće članove Vladine prinudne uprave. Skoro čitavu zimu, radnici su istrajavali u protestima i blokadama saobraćajnica, očekujući još jednu povoljnu sudsku odluku. Na kraju su je i dočekali – Vrhovni sud 27. januara 2005. poništava Bubalovo rešenje. Međutim, uprkos odluci suda, Agencija za privatizaciju 4. februara potpisuje sa konzorcijumom „Zekstra"-„Bankom" ugovor o prodaji 70% kapitala „Veterinarskog zavoda", a prinudna uprava predaje „Zavod" Draganu Đuriću. Ako vam prethodna rečenica nije jasna, to nije zbog toga što sam nešto propustio. Dakle, uprkos odluci Vrhovnog suda da se poništava rešenje kojim je „Zavod" prodat „Zekstri", „Zavod" je ipak prodat „Zekstri".

20 Od početka privatizacije i godinama kasnije, glavni prigovori ovom procesu koji su se mogli naći u štampi bili su vezani za cenu postignutu prilikom prodaje. Agenciji se zameralo što vredne privredne subjekte *prodaje u bescenje*, *poklanja*, itd. Tek poslednjih godina, od početka ekonomske krize, u široj javnosti su stidljivo počela da se otvaraju i druga pitanja, na primer šta se dešava sa preduzećima nakon prodaje, da li se i dalje bave svojom delatnošću, ili su pretvorena u tržne centre. Likovi poput Dragaša, čija je organizacija veoma dobro razgranata po čitavoj Srbiji, snose nemalu odgovornost za širenje uverenja da bi ovakva privatizacija kakve je sprovedena u Srbiji zapravo bila sasvim legitimna, to jest *poštena*, ukoliko bi radnici i penzioneri bili u prilici da i sami nešto zarade od rasprodaje privrede. Shodno tome, glavna aktivnost Dragaševe organizacije bila je da malim akcionarima za novac uradi *realnu* procenu njihove imovine, sa kojom su oni potom godinama obijali pragove državnih organa žaleći se na cenu akcija postignutu prilikom prodaje. Osim što procene UMA-e uglavnom liče na spisak želja neukih „gubitnika tranzicije" i nemaju puno veze sa *realnošću*, najproblematičniji aspekt Dragaševog rada svakako je politički – ako znamo da je na tenderu za prodaju „Veterinarskog zavoda" konzorcijum „Zekstra"-„Bankom" nudio znatno više novca od konzorcijuma zaposlenih, i da prodaja državnog udela u „Jugoremediji" Niniju Stefanoviću do današnjeg dana spada u finansijski najuspešnije poslove Akcijskog fonda Republike Srbije. U vreme borbi obe ove grupe radnika za svoja preduzeća, vlast je dugo uspevala da njihove argumente uguši doktrinom da je dobra zarada neprikosnoveni cilj privatizacije.

I to je to.

Nastavak borbe je za radnike značio rizik da ostanu bez posla, jer je onaj sa kojim su se sukobili na tenderu sada postao njihov poslodavac. Na silu, voljom ministra, protivno odluci Vrhovnog suda.

Na slučaju „Veterinarskog zavoda", to jest na primeru jednog Vlahovićevog rešenja koje je sud poništio, a Bubalo prepisao, ogoljena je potpuna saglasnost *proevropskih* i *konzervativnih* stranaka u Srbiji po pitanju privatizacije. Borba konzorcijuma zaposlenih „Veterinarskog zavoda" pokazala je da to što ste dobro organizovani, i što je zakon na vašoj strani, u Srbiji nisu dovoljne pretpostavke da zaštitite svoja prava. Šta je još potrebno za uspeh, pokazaće tek radnici-akcionari „Jugoremedije".

SLUČAJ „JUGOREMEDIJA"

„Jugoremedija" je privatizovana početkom 2001. godine, tik uoči suspenzije Zakona o svojinskoj transformaciji. Malim akcionarima je podeljeno 58% akcija, dok je ostatak prenet Akcijskom fondu, koji je 10. septembra 2002. godine na aukciji prodao 42% „Jugoremedije" niškom biznismenu Jovici Stefanoviću-Niniju. Stefanović je ugovorom o kupoprodaji preuzeo obavezu da investira u osnovna sredstva fabrike, i da na osnovu te investicije postane većinski vlasnik. U pripremi aukcije, uprava „Jugoremedije" je dogovorila sa Ministarstvom za privredu i privatizaciju da se kroz prodaju državnog dela akcija sa ugovornom obavezom investiranja reši i problem rekonstrukcije proizvodnih pogona radi usklađivanja sa GMP standardima. Detalji o tome kakve je tačno investicija fabrici potrebna nisu ušli u kupoprodajni ugovor, jer nije ni bilo potrebe – odluku o dokapitalizaciji mogla je da donese samo Skupština akcionara, tako da su mali akcionari, kao vlasnici 58% akcija, i nakon prodaje državnog udela zadržali moć da prihvate, ili odbiju predlog investitora na koji način će izvršiti svoju obavezu iz ugovora sa državom.

Na Skupštini akcionara 2003. godine Stefanović je predložio da investiciju realizuje prebijanjem duga „Jugoremedije" prema svom preduzeću „Jaka 80", i to duga koji je sam napravio nakon što je 2002. godine kao pojedinačno najveći akcionar preuzeo upravu nad „Jugoremedijom". Skupština je odbila predlog,[21] pa *gazda Nini* falsifikuje odluku o dokapitalizaciji i upisuje se u registar Trgovinskog suda kao

21 Već tada se videlo da se radi o nesvakidašnjem primeru dobro organizovanog udruženja malih akcionara, jer je paket malih akcionara „Jugoremedije" u tom trenutku okupljao oko 4.500 ljudi iz cele Srbije (Zrenjanin, Beograd, Niš, Novi Sad). Na Skupštini 2003. godine predstavnici malih akcionara Emilija Mihajlović i Zdravko Deurić su nadglasali Stefanovića prikazavši 48% akcija, što je zahtevalo da prikupe oko 4.000 punomoćja.

vlasnik 62% akcija „Jugoremedije". Istovremeno, Stefanović počinje da progoni rukovodioce Samostalnog sindikata „Jugoremedije" i radnike aktivne u Udruženju malih akcionara, a gazdi lojalni radnici osnivaju novi sindikat u sastavu UGS „Nezavisnost".

Zajedno sa mnogima koji su se ponadali u zgodan politički trenutak, Samostalni sindikat „Jugoremedije" 12. decembra 2003. godine pokreće štrajk, zahtevajući od države raskid ugovora sa Stefanovićem. Prvog dana, članovi štrajkačkog odbora su se vezali lancima za kapiju fabrike, što je u svojim informativnim emisijama preneo RTS. Zahvaljujući ovom snimku, štrajk u „Jugoremediji" postaje svojevrstan simbol radničkih protesta protiv korupcije u privatizaciji, pa Dragan Maršićanin u kampanji obećava da će ugovor biti raskinut ako DSS dođe na vlast. Iako je štrajk okončan sporazumom već 6. januara, Udruženje akcionara nastavlja sa aktivnostima i podnosi tužbu za poništaj dokapitalizacije. Stefanović po okončanju štrajka uvodi u fabriku privatno obezbeđenje sa psima, što dovodi do novih sukoba i ponovnog štrajka u martu 2004. godine. Početkom aprila, menadžment i obezbeđenje napuštaju „Jugoremediju", nadajući se da će štrajkački odbor izgubiti kontrolu nad radnicima, da će doći do haosa, krađe lekova... Ništa slično se nije desilo, međutim kad je Ninijev direktor Aleksandar Radovanović pokušao da se vrati u fabriku, radnici-akcionari nisu dozvolili da zajedno sa njim u „Jugoremediju" ponovo uđe Stefanovićeva privatna vojska. Radovanović odbija da se vrati bez pratnje, čime je počeo tromesečni period u kom su fabriku kontrolisali radnici-akcionari. Mediji čitavom slučaju daju veliki značaj, izveštavajući kako su radnici *osvojili „Jugoremediju"*, a u aktivističkim krugovima u Srbiji i inostranstvu period od aprila do jula 2004. godine često je romantizovan kao *okupacija „Jugoremedije"* po uzoru na argentinski scenario. Kasnije će se ispostaviti da je ovakva vrsta publiciteta borbi za „Jugoremediju" donela više štete nego koristi.

U međuvremenu je formirana nova Vlada. Ministar privrede Dragan Maršićanin ispunjava predizborno obećanje – u postupku nadzora nad radom Akcijskog fonda, Ministarstvo nalazi da Stefanović nije investirao u „Jugoremediju" na ugovorom predviđen način i 20. maja nalaže Akcijskom fondu da pokrene postupak za raskid ugovora. Radnici i mali akcionari slave pobedu. Međutim, Maršićanin ubrzo podnosi ostavku na funkciju ministra, da bi se ispred vladajuće koalicije kandidovao za predsednika Srbije. U prvom izbornom krugu 13. juna plasirao se na četvrto mesto, ispod ne samo Tadića i Nikolića, već i Bogoljuba Karića, nakon čega se više nije vraćao u politički život. Za novog ministra privrede dolazi Predrag Bubalo, nekadašnji direktor „Livnice Kikinda". Vlada zatim smenjuje Maršićaninovog direktora Agencije za privatizaciju Branka Pavlovića, što ministar finansija Mla-

đan Dinkić objašnjava optužbom da se Pavlović tokom svog tromesečnog mandata bavio revizijom, a ne privatizacijom, te da su zbog toga drastično opali budžetski prihodi od prodaje privrede. Pod očiglednim uticajem čitavog preokreta i njegovih aktera, direktor Akcijskog fonda Aleksandar Gračanac okleva sa podnošenjem tužbe za raskid ugovora sa Stefanovićem, zbog čega grupa od oko sto radnika „Jugoremedije" 16. jula blokira ovu instituciju. Tek pod njihovim pritiskom, Gračanac pristaje da izvrši dva meseca star Maršićaninov nalog i podnosi tužbu.

Tokom leta, Stefanovićev menadžment uz pomoć privatne vojske više puta pokušava da se nasilnim putem vrati u „Jugoremediju", ali ih radnici i mali akcionari izbacuju iz fabrike. Zbog ovih incidenata novi ministar privrede Predrag Bubalo organizuje pregovore između Stefanovića i radnika-akcionara, i nalaže im da se dogovore oko zajedničke uprave nad preduzećem do okončanja sudskih sporova, jer fabrika mora da nastavi da proizvodi lekove. Iako je na pregovorima između ostalog postignut i sporazum da će poslove obezbeđenja ubuduće vršiti radnici „Jugoremedije", Stefanović se u fabriku vraća sa privatnom vojskom, istom onom koja se prethodnih meseci u nekoliko navrata tukla sa štrajkačima. Samo dve nedelje nakon zaključivanja sporazuma u ministrovoj kancelariji, 19. avgusta pripadnici obezbeđenja su ponovo isprovocirali tuču sa radnicima, što je policiji poslužilo kao povod da uđe u fabrički krug. Iako je zrenjaninska policija uspostavila red, u „Jugoremediju" su istog popodneva došle jedinice Žandarmerije iz Beograda. Četvorica radničkih lidera su uveče pozvani na pregovore u zgradu zrenjaninske policije. Tamo im je saopšteno da su uhapšeni,[22] a protest u fabrici je sledećeg dana rasturen. Uhapšeni radnici u zatvoru počinju štrajk glađu, u kom im se pridružilo petnaest kolega i koleginica koji su štrajkovali u prostorijama Saveza samostalnih sindikata u Zrenjaninu.

Nasilje u „Jugoremediji" prošlo je gotovo bez ikakve reakcije javnosti, što ne treba da čudi, ako se ima u vidu kakva je kampanja prethodnih meseci vođena u medijima protiv njenih radnika.[23] Povremeno su čak nazivani staljinistima, doduše najčešće radnicima, ali nikada, nikada akcionarima, tako da je dobar deo javnosti tada, a i godinama kasnije mislio da se u zrenjaninskoj fabrici lekova zapravo desila radnička pobuna, a ne sukob među vlasnicima. I premda bi mi se mogao zameriti *sukob interesa*, zbog mog profesionalnog angažmana u Savetu za borbu protiv

22 *Pregovore* sa radničkim predstavnicima 19. avgusta obavio je general-major policije Milivoje Mirkov, javnosti uglavnom poznat kao čovek koji je krajem 2004. godine za račun Vojislava Koštunice sproveo čistku u Žandarmeriji, počev od Gorana Radosavljevića-Gurija pa naniže. Mirkov je danas penzioner, i komesar za bezbednost Fudbalskog saveza Srbije.

23 Moj prvi tekst o ovom slučaju, objavljen 2004. godine u novembarskom broju „Republike" pod nazivom „Jesen naroda", bavio se upravo medijskim izveštavanjem o borbi radnika-akcionara „Jugoremedije".

korupcije, svejedno moram da istaknem da u vreme izbacivanja radnika-akcionara „Jugoremedije" iz fabrike, osim predsednice Saveta Verice Barać niko u Srbiji nije ni pokušao da objasni da se u „Jugoremediji" 19. avgusta 2004. godine desio definitivni razlaz vlasti sa proklamovanom tranzicijom ka demokratiji i početak nekog sasvim drugog procesa, recimo onog koji se poslednjih godina u štampi naziva *tajkunizacijom* Srbije.[24] Naime, u halabuci ideološke hajke na radnike, Koštuničina vlada je upotrebila policiju da bi jednom vlasniku dala više prava nego što mu po zakonu pripada, a hiljadama drugih otela ono što im zakon garantuje. Odatle pa do Miškovićevog *poslovnog ugleda* i bede svih ostalih, nema ni pun korak.

Deset dana nakon hapšenja četvorica radnika su pušteni iz pritvora, a protiv njih je pokrenut krivični postupak zbog nereda 19. avgusta. Štrajk glađu se nastavlja u prostorijama SSSS u Zrenjaninu i traje do 6. septembra. Lider malih akcionara Zdravko Deurić povodom okončanja štrajka glađu izjavljuje: „Dok mi štrajkujemo glađu, utisak je da nam se naša država podsmeva. Da gospodu ministre Lalovića i Bubala, kao ni njihove kolege iz vlasti, naše gladovanje uopšte ne uzbuđuje, već im naprotiv savršeno paše jer tako manje talasamo. Zahvaljujući njima najzad smo shvatili: štrajk glađu, kao apel vlastima da počne da sprovodi proklamovanu pravnu državu, u ovoj zemlji je potpuno besmislen. Pošto smo se još na početku naše borbe zarekli da nećemo odustati do konačne pobede, danas prekidamo štrajk glađu, da bi smo borbu nastavili metodima za koje će nadležni imati više sluha".[25]

Nakon što su 19. avgusta izbačeni iz fabrike kao akcionari, u narednih mesec dana 145 štrajkača dobilo je otkaze. Međutim, grupa nastavlja sa radom kroz Udruženje malih akcionara „Jugoremedije", povezujući se sa drugim grupama kroz Uniju radnika i akcionara, vodeći borbu u javnosti, domaćoj i stranoj, i istrajavajući na sudskim postupcima za poništaj dokapitalizacije i za raskid ugovora o kupoprodaji 42% akcija fabrike Jovici Stefanoviću.[26] Posle dramatične dve i po godine istrajnosti

24 Podrazumeva se da angažman predsednice Saveta na zaštiti prava malih akcionara „Jugoremedije" i drugih preduzeća nije prošao neprimećeno u vlasti. Međutim, dok grube reakcije političkih, finansijskih i ekspertskih moćnika u Srbiji nikoga ne iznenađuju, treba napomenuti da ni evropske institucije nisu uvek bile blagonaklone prema stavovima Verice Barać. Tako, na primer, kancelarija OECD-a i Evropske unije SIGMA (Support for Improvement in Governance and Management), u svom izveštaju o Srbiji za 2008. godinu oštro kritikuje rad Saveta, između ostalog navodeći i ovo: „The Council has often adopted too activist an approach" (http://www.sigmaweb.org/dataoecd/49/1/41637841.pdf).

25 Deurićevo saopštenje je u celosti objavljeno jedino na sajtu Udruženja malih akcionara „Jugoremedije", koji više nije aktivan.

26 Ovu drugu tužbu je, kao što smo već rekli, podneo Akcijski fond po nalogu Ministarstva privrede, a na pritisak radnika-akcionara. Međutim, nakon izbacivanja radnika iz fabrike Akcijski fond naglo gubi entuzijazam za raskid ugovora sa Stefanovićem. Mali akcionari su se uključili u spor kao umešači i sledeće dve godine na razne načine vršili pritisak na Akcijski fond da istraje u svojoj tužbi. Pravni zastupnik Akcijskog

i solidarnosti, sve vreme bez ikakvih prihoda i bez ikakve pozadine u vlasti, borbu su okončali 1. marta 2007. godine potpunim trijumfom. Nakon što je dokapitalizacija poništena, mali akcionari su tog dana na skupštini preduzeća prikazali većinu akcija i imenovali svoju upravu, na čelu sa Zdravkom Deurićem.

Tokom naredne tri godine su sami, oslonjeni isključivo na svoj rad i svoje resurse, investirali preko deset miliona evra u usklađivanje proizvodnje sa evropskim standardima. Drugim rečima, nastavkom solidarne borbe, sada više ne protiv uzurpatora već za budućnost fabrike, rešili su problem koji su 2002. godine država i tadašnji menadžment fabrike *rešavali* prodajući akcije Jovici Stefanoviću.[27]

Po povratku u fabriku, radnici-akcionari „Jugoremedije" su, kroz lokalnu političku organizaciju RAVNOPRAVNOST i Koordinacioni odbor radničkih protesta u Srbiji, podržali borbu radnika i malih akcionara nekoliko zrenjaninskih preduzeća koja su naišla na slične probleme sa kupcima u privatizaciji, kao i brojne kolektive iz čitave Srbije, poput radnika „Zastave elektro", „Trudbenika", „Srboleka", „Prosvete" i drugih.

Deo fenomena „Jugoremedije" može se objasniti kao verovatno prvo, a svakako najuspešnije kombinovanje radničke borbe u periodu tranzicije sa dobrim iskustvima građanskih organizacija iz vremena borbe protiv Miloševićevog režima. Poznato je, uostalom, da je važnu ulogu u javnoj promociji borbe radnika-akcionara „Jugoremedije" u Srbiji imao list „Republika", a naročito njegov urednik Nebojša Popov,[28] kao i da se ta uloga nije svodila na puki PR. Ipak, najvažniji aspekt slučaja „Jugoremedija" – činjenica da su pobedu izvojevali oslonjeni na međusobnu solidarnost i solidarnost sa drugim radničkim grupama, pritiskajući vlast, a ne podilazeći joj – posledica je pre svega gorkog iskustva iz 2004. godine, i odluke da ne odustanu uprkos tome što su im se svi planovi od 12. decembra 2003. godine ispostavili kao zabluda. U *predizbornim* štrajkovima 2003. godine, radničke grupe su podršku tražile skoro isključivo od sindikalnih i partijskih lidera. Nakon iskustava kao što je ovo u „Jugoremediji", stara struktura je napokon počela da korodira.

---

fonda u ovom predmetu, poznati beogradski advokat Sava Anđelković, uporno se zalagao da država odustane od spora sa Stefanovićem, jer je smatrao da bi u slučaju pozitivnog ishoda Akcijski fond morao da vrati novac od prodaje akcija „Jugoremedije". Kad je ugovor 2007. godine raskinut, Stefanović nije dobio novac nazad. Sava Anđelković i dalje važi za uglednog advokata.

27 Stefanović je i nakon 2007. godine nastavio sa pljačkom i nasiljem nad radnicima i akcionarima preduzeća koja je kupovao u privatizaciji. Uhapšen je 9. novembra 2010. godine, pod optužbom da je preko svojih povezanih firmi oštetio radnike i akcionare „Srboleka" za preko pet miliona evra.

28 U međunarodnoj promociji, od presudnog značaja bila je podrška Tamare Vukov, Andreja Grubačića i drugih intelektualaca i aktivista iz SAD i Kanade jugoslovenskog porekla, okupljenih oko kolektiva Global Balkan.

Početak tog iskustva bila je zamisao nekolicine sindikalnih aktivista da se u kusuru borbe za vlast reše *pljačkaške privatizacije*.
Računali su da će se sve završiti za mesec dana.

ZAKLJUČAK

Navedeni primeri ne predstavljaju usamljene slučajeve: brojna preduzeća u drugim gradovima imala su manje ili više slično negativno iskustvo sa procesom tranzicije i privatizacije u Srbiji. Dakle, nije reč o pojedinačnim slučajevima koji odudaraju od opšteg, inače „pozitivnog" trenda, već o jednom pravilu, obrascu delovanja vladajućih političkih i ekonomskih elita (i sa njima u materijalnom interesu ujedinjenih sindikalnih lidera). Reč je o modelu ekonomske politike čija se suština ogleda u smišljenom uništavanju socioekonomskog sistema jednog društva. U njenoj osnovi nema nekih ideoloških razloga, iza nje se ne nalaze nikakvi planovi ili „velike priče" – naprotiv, nova ekonomska politika, i pre i posle 2000. godine, vođena je sa jednim isključivim ciljem, a to je što brže bogaćenje vladajućih struktura. U tom smislu se pokazalo da ideološke distinkcije između različitih aktera na političkoj sceni nestaju, da politički koncepti gube na svojoj vrednosti, kao što i tzv. „jačanje institucija pravne države" pada u drugi plan svaki put kada se postavi pitanje procenata, provizija i računa u švajcarskim bankama. Jedini odgovor na ovo kretanje vladajućih struktura od političkog ka politikantskom može biti samo radničko organizovanje, koje će radništvo povesti upravo u suprotnom smeru, od politikantskog ka političkom.

LITERATURA

Ristić, Zoran (2006) Privatizacija u Srbiji 2001–2006. godine, http://industrijskisindikat.org/images/REZULTATI.pdf

Rusovac, Olivija (2001) Ko su i šta su radnici?, *Republika*, god. 13, br. 269.

Rusovac, Olivija; Jovetić, Lidija (2002) Da li su radnici subjekt društvenih promena?, *Republika*, god. 14, br. 297.

ABSTRACTS
383
BIOGRAFIJE
391

ABSTRACTS

MILAN RAKITA

A CONTRIBUTION TO THE CRITIQUE OF MODERNISATION THEORY AND TRANSITOLOGY IN SOCIAL SCIENCES

Abstract: *Current processes of socio-economic transformation in post-socialist countries are included in the current discourse of social sciences under the term "social transitions". Theories of modernization, as one of the dominant theoretical paradigms of social/humanist sciences in the second half of the 20th century, have, in the recent phase of their development, enabled the emergence of more specific science field, known as transitology. The starting premise of the essay is that uncritical and non-contextual extrapolation of conceptual/theoretical apparatus of modernisation-transitional discourse inside the local scientific interpretations of socio-economic processes in the post socialist countries, at the end of 20th and at the start of the 21st century, as by rule result in reduction of objectivity level when making scientific judgements and/or their ideological distortion and mere description, and therefore the analytical, explanatory and heuristic potential of modernisation theories and transitology may be questioned.*

Key words: *modernisation, modernity, modernisation theories, modernisation paradigm, modernisation discourse, universalism, normativism, prescriptiveness, ideology, development, development process, colonialism, post-socialism, transition, transitology, transitional discourse.*

ĐORĐE TOMIĆ

FROM TRANSFORMATION TO TRANSITION AND BACK
SCIENCE OF TRANSFORMATION? TERMINOLOGY, ISSUES, THEORIES.

Abstract: *The end of socialism in Eastern Europe in 1989 also represents the beginning of various processes of social changes. These processes are a subject of research of many studies in areas of political sciences, sociology, economy, etc. These kinds of research are perceived in the academic circles as part of a research complex – even a separate discipline according to some – of the science of transformation. Even after 20 years of the science of transformation it is still difficult to discuss a theoretical paradigm; however, a certain number of terms, issues and theories have been established as the basis in this area. By providing an overview of the key aspects of transformation research, this text, above all else, presents a general introduction to "the science of transformation". At the same time, the text is a critical review of the given theoretical considerations and it stresses their analytic boundaries, mostly by pointing to the neglected social aspects of transformation.*

LINA DOKUZOVIĆ I ŠEFIK ŠEKI TATLIĆ

TRANSITION AS A VOID
INTEGRATION, ACCOMPLICESHIP, RESISTANCE

Abstract: *This text explores the notions of transition, integration, complicity and resistence as parts of a wider agenda of spread of globalized capital to the new territories.*

As a general reference, the text harbours the notion of the void as a place in which two ideological aspects (neoliberal and neoconservative) of capitalist regime realize them selves as apolitical order in which this two aspects are not sharply divided, but interlaced. As such, they have a role of providing the ideological coherence which allows the regime to make exploitation rational.
Generally, the text tackles the nature of contemporary capitalist social relations as specific ideology which in political, cultural, material and epistemiological sense influnces the experience of the resistance, alterity and after all the notions and meaning of freedom or liberty.

Key words: *capital, ideology, colonialism, relations of production, necropolitics, freedom, accompliceship, exploitation, fascism*

IVANA MARJANOVIĆ

RACIST REGIME EU (WHITE LIST) SCHENGEN BORDER REGIM[1]

Abstract: *This text is a critical analysis of the processes that have been unfolding in Europe since 1989 – processes related to European integration and the creation of the European Union citizenship, as well as with the implementation of neoliberal capitalism in Eastern Europe, or the neocolonial appropriation of Eastern Europe as part of the European unification project.*

Key words: *racism, European integration, migrations*

GORAN MUSIĆ

OPOSING INTERPRETATIONS OF TRANSITION:
THE BALKANS AND MIDDLE EUROPE

Abstract: *This paper questions the implicit notion of transition as a uniform process of gradual shift of the models of former socialist republics to the models of liberal democracy and market economy of developed capitalist countries. Beginning from the widely accepted concept of failed transitions in the Balkans and successfully implemented transitions in the countries of Middle Europe, the text examines the specifics of this process in the countries of former Yugoslavia, comparing it to parallel transitions in the countries of the Visegrád Four. By bringing into question the binary classification of transition as successful or unsuccessful projects and by introducing comparatively-historical perspectives, the article attempts to contribute to the efforts for finding new approaches to researching transition in post socialist societies, without the schematic presuppositions on which transitology has rested for the past two decades.*

Key words: *transition, modernization, Balkans, Middle Europe, Yugoslavia, socialism, nomenclature, working class.*

---

1 This text was originally written in English and published in: *Volume 3, Dossier 2: On Europe, Education, Global Capitalism and Ideology*, Center for Global Studies and Humanities, Duke University, Marina Gržinić (ed.), 2010. [*Tom 3, Dosije 2: O Evropi, obrazovanju, globalnom kapitalizmu i ideologiji*]. http://trinity.duke.edu/globalstudies/volume-3-dossier-2-on-europe-education-global-capitalism-and-ideology-2, visited in October, 2010.

MISLAV ŽITKO

TRANSITION OF THE FINANCIAL SECTOR IN CROATIA AND SLOVENIA

Abstract: *The analyisis of transition of the financial industry represents the key element in advancing a more refined image of the transition process itself. What needs to be underlined in that sense is the fact that the questions of money and finace have a powerfull, although often invisible role in the determinanon of social processes and class formation. Therefore, it has to be taken into account that the technical questions of economics are always at the same time the questions of social order, as it will be shown in the analysis of the bankin sector. Furthermore, since the very notion of transition in reality denotes the process of the restoration of capitalism, it is important to consider the changes that the former socialist countries experienced on the background of the recent economic development. Thus the current economic crisis which expanded rapidly since the summer of 2008., is taken as an entry point for the analysis of the post-socialist transition.*

Key words: *transition, privatization, financial sector, economic crisis, capitalism*

MILOŠ JADŽIĆ

SPACE, URBANISM, POLITICS IN A POSTSOCIALIST CITY

Abstract: *This work is trying to outline the characteristics, created so far, of the transformation of post-socialist cities, and also to show, that the burden of the capitalist accumulation, in all the cities (even in post-socialist ones), is structurally shifted to the classes that have the least political power, which provides a new kind of repression. Strategies such as the partnership between the public and private sector, the use of social and cultural capital of local communities and other urban actors as well as the notion of socially responsible enterprise, obviously do not contribute to the solution of the above stated problems even in the developed countries which raises the question: is the implementation of these strategies, in the cities of former really existing socialism, justifiable ? One of the possible conclusions is that the pressure of the global capital and international institutions, in the context of the (relative) weakening of the national state power, afflicts (semi) peripheral cities in Eastern Europe in particular.*

Key words: *neoliberalism, urbanism, socialism, postsocialist city, transition, transformation, capitalism*

TANJA VUKŠA

CRITICAL FEMINIST APPROACH TO THE IDEA OF EQUALITY

Abstract: *The paper aims to present the complexity of relations and interactions between patriarchal ideology and capitalist system, emphasizing the general social structuring of gender inequality. The text represents a summary analysis of theoretical perspectives and approaches which explain the concept of equality in relation to the contemporary social, economic and political context. While liberal feminism emphasizes the principle of legal equality, left-wing feminism is focused on the equality in the economic sphere, questioning the entire social order. The thesis that the fundamental equality cannot be achieved without*

taking into consideration the economic aspect of the contemporary capitalist society is substantiated by numerous pieces of research which confirm that women remain doubly discriminated in both public and private sphere.

Key words: *equality, liberal feminism, left-wing feminism, discrimination, labour rights, capitalism, transition*

TEA HVALA

CONTINUITY OF CHANGE FEMINIST COUNTERPUBLICS IN LJUBLJANA

Abstract: *The article discusses feminist political theory on counterpublics by analysing the internal and external function of several feminist counterpublics in Ljubljana, Slovenia. It discusses the seeming invisibility of feminists in the official public sphere, briefly analyses current manifestations of antifeminism and describes a series of street actions, activist alliances, autonomous spaces and debates of the last decade when a new generation of feminists, lesbians and queers began to articulate its political demands and strategies of action. Local counterpublics are framed within postsocialism as well as the contemporary transnational current of do-it-yourself grassroots feminism.*

Key words: *counterpublic, do-it-yourself feminism, postsocialism, Ljubljana*

SUNČICA VUČAJ

LESBIAN EXISTENCE – IN TRANSITION?

„ SILENCE IS THE VOICE OF COMPLICITY." RACHEL PERKINS

Abstract: *This is the 15th year since engaged lesbian movement in our country started. With two Parades that were not held, and the last 'successful one', it could be said that lesbian visibility is slowly conquered, but it is only part of a poor media agenda and as such, it is still far away from its „essence". On the continuum between legality and public pride, the live social map is drown and on it, it is prevailing homo/lesbophobia as, before all, not-understanding of others, structural misogyny, gender traditionalism, as well as violence and discrimination. Equal part of that map, although unofficial, but deep in our lives and hearts, is made by layered (healing but also destructive) mechanisms of struggle against internal lesbo/homophobia, conflicts and intolerance, including those between each others. We are interested from inside and in detail in those matrices. They are not only thing, but for lesbian existence they are the key spots for exit from – Society of Silence. This article has attempt to give the answers to the question What is (else) necessary for lesbian existence in all our differences – in order to have more authentic expression in society.*

Key words: *lesbian existence, internal lesbo-homophobia, gender equality.*

JELENA VELJIĆ AND ARANĐEL BOJANOVIĆ

TRANSFORMATION OF HIGHER EDUCATION SYSTEM

IN SERBIA 2003-2010; A PERSPECTIVE

Abstract: *In this paper we are focused on the reform process of higher education system – Bologna Process – which began with the idea of forming an integral educational space,*

which would be in the service of an integral European employment market. Here we will a) describe the instruments/values, which are in the text of Bologna Declaration and its accompanying documents b) describe the legislation changes in the field of higher education, and c) point out problems, which are primarily a consequence of bad implementation of aforementioned principles in Serbia's context. Finally, we will assess the importance of newly formed student representative bodies, and various student initiatives, and also the student protests, which are repeated year after year, indicating that something is fundamentally wrong with Serbia's higher education system.We conclude that it is not probable that the main problems of higher education system will be solved through system's institutions.

Key words: *Bologna Process, Law Concerning Higher Education, higher education system, financing of higher education, commercialisation of higher education, student organizing, student parliament, plenary meeting.*

DARE PEJIĆ

„THERE'S NO CONCEPT OF WEEKENDS ANYMORE!"[2]

CREATIVE INDUSTRIES IN COGNITIVE CAPITALISM AND THE ENTREPRENEURIAL SPIRIT OF THE EMPLOYEES IN CULTURE

Abstract: *Creative industries in cognitive capitalism and the entrepreneur spirit of cultural workers*
The article explores the problematic ways of representing the fields of culture and art as an oasis independent of antagonisms in society and economy. In the era of cognitive capitalism the field of culture becomes functionable for profit, andasocial neoliberal economy, where corporative and management logic are no coincidence. This trend is compatible with the increasing creative industries in the West, especially after the 1968s when atypical forms of labour conditions were considered to be rare. Cultural workers represent the prototype of today's »atypical« labour arrangements in the different social spheres and economies. As such, precarity is accompanied with relentless fights for exploitation of the intellectual property that leads to proletarisation of cognitive workers. The article reviews the (self-)employed cultural workers in Slovenia and deals with the ideologies of contemporary gurus of creative classes who imagine emancipation without exploitation.

Key words: *creative industry, cognitariat, cultural sector, economics of culture, intellectual property.*

VLADIMIR SIMOVIĆ

IDEOLOGY AND IDEOLOGIZATION OF MEMORY:

FROM SOCIALISM TO CAPITALISM AND BACK

Abstract: *At the end of the XX century a kind of a coup happened. In socialist countries in Eastern Europe it came to restoration of capitalism and new bourgeois class took over*

2 A hypertrophied explanation of the new nature of working relationships towards the director of the Vericor corporation, Mr. Culvers, during a family dinner in the film *True Stories* (David Byrne, 1986): *„They don't work for money anymore… they are working and inventing because they like it! Economics has become a spiritual thing – I must admit it, it frightens me a little bit. They don't seem to see the difference between working and not working. It's all become a part of one's life. Linda! Larry! There's no concept of weekends anymore!"*

economical control over the society. The replacement of economical order was followed by the replacement of ideological, and ideologization of the present and the future is largely determined on the interpretation of the past.

Key words: *ideology, ideologization of memory, social amnesia, historical revisionism*

BORIS STAMENIĆ

FROM NATIONAL CLASS TO FIRST CLASS NATION

AMBIVALENCE OF CHANGING THE POLITICS OF MEMORY IN EASTERN EUROPE AFTER 1989.

Abstract: *The article examines the politics and culture of memory in Eastern Europe in the context of transformation, as well as the general ideas behind politics of memory in Eastern Europe after the WWII. It is the different measures that stress the ambivalence of the division into the Marxist and nationalist referential frameworks in Eastern European politics of memory before and after 1989. Some aspects of culture and politics of memory have been considered on actual examples. The categorization of the German historicist, Stefan Troebst, provided the referential framework in the attempts to sketch the relationship to the past on the level of whole Eastern Europe. The stress of this macroanalysis was placed on distinguishing the most important and widely spread trends in relation to the particularities characteristic of a smaller number of states, and on representations of different media of politics of memory ranging from monuments to text books.*

Key words: *politics of history, culture of memory, nationalism, 1989, Eastern Europe.*

MILAN RADANOVIĆ

HISTORICAL POLITICS IN SERBIA AFTER 2000

INSTANCES OF MANIFESTATIONS OF MERGING THE ACADEMIC HISTORICAL REVISIONISM AND THE STATES REVISION OF THE PAST

Abstract: *Through this paper we attempted to present and analyze the official efforts to define state history politics in Serbia after 2000. Special attention was paid to the representatives of revisionist historiography participating in this state project, and the legislative role of the state authorities, for the purpose of unburdening the negative historic domestic quisling heritage. In this paper, we sought to show the twofold motives of revisionist subjects: ideological (anticommunism) and political (obtaining political capital by correcting alleged historical injustice).*

Key words: *historic revisionism, historical politics, Law on rehabilitation, Government of the Republic of Serbia, "Ravna Gora" Chetnik movement, Dragoljub Mihailović.*

DUŠAN MALJKOVIĆ

THE MYTH OF THE RULE OF ZORAN ĐINĐIĆ AS "THE GOLDEN AGE" OF FORMING THE CIVIL SOCIETY IN SERBIA

Abstract: *Critique of Zoran Djindjic presents one of the greatest current political taboos in Serbia especially in the period after his coming to power. For the majority of political "players" he represented a "citizen's" prime minister, who devotedly built the liberal-demo-*

cratic political order (after Milosevic and contrary to Kostunica). A minority marked him "a traitor of the Serbian national interests". What fatally lacks here is a criticism of this dominant hypothesis, not based on nationalistic position, but from the liberal-democratic point of view. When such evaluation is applied, the political locus of Zoran Djindjic proves to be a "sovereign dictatorship" of Carl Schmitt. It granted Serbia one of the worst ideological legacies: a confluence of church and the state in the education system (by way of introducing of religious education).

Key words: *Đinđić, nationalism, myth, ideology, state, religious science.*

ANA VILENICA

ACTIVISM AND ART

Abstract: *Essay Activism and Art is an attempt to construct a critical overview of contemporary art activism in Serbian society and to contextualize it within the current transition towards neoliberal capitalism. The practice of art activism, whose aim is specific social change, is just one of the many social practices in the struggle for life itself as social and biological fact. That struggle winds its way through different orientations and economic restraints within a realm of complex correlations of production, consumption and exchanges of meaning. These are different practices which work both within and around the art world, often merging with social and political movements, in local communities or within the field of culture and its surrounding mechanisms, but they can also be entirely para-institutional practices. The key questions of contemporary activism in art are the conditions of production, self-control, political solidarity and sensible models of being together.*

Key words: *activism, art, life, production conditions, political solidarity*

ĐORĐE TOMIĆ

FROM *DEMOCRACY* TO *SOCIAL ISSUES*?

STUDENT PROTESTS IN SERBIA SINCE THE BEGINNING OF THE 1990S UNTIL TODAY

Abstract: *Based on an analysis of the student protests during the nineties of the XX century, and also the student protests after the year 2000, the text presents the development of two student movements in Serbia. While the first struggled for more democracy and the change of the political regime of Slobodan Milošević, the new student movement fights against increases of tuitions and other consequences of the so-called Bologna reform of higher education, ascribing a social character to their own actions. After a description and an analysis of the political context, of the protests themselves, the demands and the goals of the protests, their organizational structure and interpretation of certain problems, the paper shows the differences and similarities of both student movements. At the same time, the text provides an answer to the question of the roles of these protests in (the changes in) the Serbian society.*

Key words: *students, student protests, student movement, Serbia, university, democratization, Bologna process, social issue.*

IVAN ZLATIĆ

FROM CHEAP POLITICS TO POLITICS

WORKER'S ACTIVISM IN SERBIA 2000–2004.

Abstract: *Transformation of the social-economic system, whose roots lie in the 1990s, and which became fully manifested only after the year 2000, drastically changed the relationships in the Serbian society. According to the "public", the working class unreadily met these changes in most cases and this is why their response to the changes was mostly inappropriate. Even more so as the "grand narrative" of "a prosperous future for all" (but only after a serious downturn) was generally accepted, even by the labor unions, who are supposed to represent the interests of the male and female workers. In this way, the working class of Serbia was left to fend for themselves. The intention of the text is to at least partially attempt to describe the first years of transition of the Serbian society, to point to the politics of the ruling structures regarding privatization and to account the reactions of workers to the process of change.*

Key words: *transition, privatization, working class, unions, protests, strikes, Serbia*

BIOGRAFIJE

ANA VILENICA (1978).

Živi i radi u Pančevu. Istoričarka i teoretičarka umetnosti, kustoskinja i performerka. Diplomirala istoriju umetnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu i završila master studije na Univerzitetu umetnosti u Beogradu. Trenutno na doktorskim studijama Univerziteta umetnosti u Beogradu, sa temom "Teorija i praksa umetničkih praksi nakon 1960. godine". Objavila više radova iz oblasti teorije i istorije umetnosti. Aktivna na polju vizelne i performerske umetnosti od 1999. godine.

ARANĐEL BOJANOVIĆ (1978).

Student Filozofskog fakulteta u Beogradu, aktivista, teoretičar i novinar. Angažovan je, između ostalog, u oblasti studentskog organizovanja i studentske politike. Učesnik je međunarodnih konferencija iz domena popularne kulture i kulturne antropologije, te radikalne društvene teorije. Piše umetničku kritiku. Saradnik je redakcije lista Republika.

BORIS STAMENIĆ (1980).

Završio dodiplomski studij novinarstva na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu i master studije Istočne Europe na Slobodnom Univerzitetu u Berlinu (FU Berlin). Bio stipendist parlamenta Savezne Republike Njemačke (2007) te zaklade Rosa Luxemburg Stiftung (2008-2010). Za vrijeme dodiplomskog studija u Zagrebu predsjednik studentske udruge "Treći korak" i koordinator za Hrvatsku (2002) u prvom poslijeratnom samostalno organiziranom zajedničkom projektu studenata novinarstva iz BiH, Hrvatske i Srbije s ciljem praćenja medijskog govora mržnje. Doktorant pri Katedri za povijest jugoistočne Europe na Humboldt univerzitetu u Berlinu (HU Berlin).
Piše disertaciju na temu "Prilagođavanje prošlosti i politička vlast" s težištem na pitanju tumačenja lokalne prošlosti kao sredstva političke integracije regije u državu.

DARE PEJIĆ (1983).

Završio osnovne studije iz sociologije kulture i historije na Filozofskom fakultetu u Ljubljani. Student magistarskih studija iz sociologije kulture na istom fakultetu.
Radi kao samozaposlen u kulturi, na području kritike i publicistike. Sarađuje sa različitim časopisima i radio stanicama u Sloveniji (mesečnik *Ekran*, časopis *Tribuna*, časopis *Dialogi* i radio *Študent*).

DUŠAN MALJKOVIĆ (1975).

Filozof, publicista i prevodilac iz Beograda. Završio *Ženske i Istopolne studije*. Objavio mnogobrojne teorijske i književne radove u zemlji i inostranstvu. Uređivao homoerotsku ediciju Kontrabunt u izdavačkoj kući RENDE, emisiju na Radiju Beograd 202 *Gayming* i web-site *Gay-Serbia.com*.
Autor i saradnik mnogobrojnih kulturnih i projekata u domenu ljudskih prava. Saradnik sajta *b92.net, Trećeg programa Radio Beograda* i časopisa *NIN*. Urednik u izdavačkoj kući *Karpos*.

ĐORĐE TOMIĆ (1980).

Diplomirao germanistiku na Univerzitetu u Novom Sadu, završio master studije na Institutu za istočnoevropske studije Slobodnog univerziteta u Berlinu (FU Berlin), trenutno na doktorskim studijama na istom univerzitetu. Bio stipendista DAAD (2001-2002), Robert Bosch Stiftung (2005), Deutscher Bundestag (2006) i Heinrich Böll Stiftung (2006-2008). Radi kao naučni saradnik na naučno-istraživačkom projektu *Fantomske granice* (Phantom Grenzen) na Odseku za istoriju Humboldt univerziteta u Berlinu (HU Berlin). Autor više desetina tekstova, zajedno sa Petrom Atanackovićem priredio zbornik "Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas" (2009).

GORAN MUSIĆ (1981).

Diplomirao na Ekonomskom Fakultetu Univerziteta u Beogradu 2006. godine na temu uloge atlantske trgovine robljem u industrijalizaciji Velike Britanije. Između 2006. i 2008. studirao u Beču i Lajpcigu kao stipendista Erasmus Mundus „Global Studies" master programa. Master tezu odbranio u Beču 2008 na temu komparativne analize pokreta 1968. u Beogradu i Meksiko Sitiju. Trenutno na doktorskim studijama u Bolonji (Italija).

IVAN ZLATIĆ (1978).

Aktivista, član grupe *Pokret za slobodu* (Freedom Fight). Snimio nekoliko dokumentarnih filmova o propalim privatizacijama i radničkim borbama u Srbiji. Bio saradnik Saveta za borbu protiv korupcije. Trenutno živi i radi u Beogradu.

IVANA MARJANOVIĆ (1979).

Živi i radi u Beogradu i Beču. Diplomirala istoriju umetnosti na Filozofskom fakultetu u Beorgadu 2005. godine. Od 2005. do 2009. godine radila na projektu Kontekst galerije u Beogradu. Upisana na doktorske studije na Akademiji lepih umetnosti u Beču. Naziv doktorske teze: Potentiality of Contemporary Art in Rearticulating the Social and Political Space. The case of Serbia after 1989.

JELENA VELJIĆ (1983).

Studentkinja etnologije i antropologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Društvena aktivistkinja sa višegodišnjim iskustvom u oblasti studentskog organizovanja. Učesnica međunarodnih konferen-cija posvećenih socijalnoj antropologiji, popularnoj kulturi i radikalnim društvenim teorijama i praksama. Članica redakcije lista "Republika".

LINA DOKUZOVIĆ (1978).

Umjetnica i teoretičarka, radi na relaciji Hrvatska – Sjedinjene Američke Države. Upisala doktorski studij na Akademiji umjetnosti u Beču, na odseku za postkonceptualnu teoriju. Aktivna u pokretu za besplatno obrazovanje u Austriji, piše za novine *Reartikulacija* (Ljubljana). Objavljivala radove u SAD-u, Njemačkoj, Austriji, Hrvatskoj i Sloveniji, između ostalih i esej "The turnover of biocapitalist currency and the suspension of human capital" i u suradnji sa Eduard Freudmann-om "Squatting the Crisis".

MILAN RADANOVIĆ (1976).

Apsolvent istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Uporedo sa studijama radi kao stolar. U saradnji sa Milicom Nikolić priredio izložbu „Dida de Majo (1906-1964)" (Institut Servantes, Beograd, decembar 2007 – januar 2008). U *Zborniku Jevrejskog istorijskog muzeja* (br. 9/2009) objavio biografiju Dide de Maja. Od početka 2010. angažovan je na projektu „Izdanja o sukobu na književnoj i političkoj levici u Jugoslaviji uoči Drugog svetskog rata", pri JP „Službeni glasnik" iz Beograda. Oblast istraživačkog rada: represija nad prosovjet-skom komunističkom opozicijom u Jugoslaviji, 1948-1956.

MILAN RAKITA (1975).

Završio Ženske studije i master studije iz sociologije na Univerzitetu u Beogradu. Od 2001. do 2007. bio jedan od urednika časopisa *Prelom*, radio u beogradskom Centru za humanitarno pravo i u više marketinških agencija.

MILOŠ JADŽIĆ (1983).

Student sociologije, živi i radi u Beogradu. Omladinski građanski aktivista od 1999. do 2003. godine. Poslednjih 7 godina angažovan u različitim levičarskim kolektivima i inicijativama, član marksističke grupe "crveni kružok".

MISLAV ŽITKO (1982).

Student kroatistike, živi i radi u Zagrebu. Aktivista, istraživač na polju političke ekonomije, ekonomije tranzicijskih društava i slično. Jedan od pokretača kružoka *Čitanje Marksovog Kapitala* u Zagrebu.

SUNČICA VUČAJ (1973).

Studirala pedagogiju i andragogiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Završila Ženske studije. Od početka devedesetih je angažovana u feminističkom pokretu zalažući se prevashodno u organizovanim aktivističkim naporima protiv nasilja nad ženama. Autorika knjige „Treći glas – coming out i lezbejke u Srbiji". Priredila brošuru o ličnim pričama lezbejki u našoj zemlji „Šta ti srce kaže". Živi sa psom Jelkom.

ŠEFIK TATLIĆ (1976).

Teoretičar umetnosti, magistrirao žurnalistiku. Trenutno na doktorskom studiju iz sociologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Objavljivao radove u Njemačkoj, Austriji, Italiji, Sloveniji, Rumunjskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj. Piše za ljubljanske novine *Reartikulacija* i web portal kulturpunkt.hr. Između ostalih, objavio tekstove u knjizi *Biopolitics, Necropolitics, De-Coloniality* (Pavillion #14, Bukurešt, Rumunjska) i esej "Diabolic Frivolity of Neoliberal Fundamentalism" (Reartikulacija, Ljubljana). Oblasti interesovanja: politička filozofija, sociologija i kritika kulture.

TEA HVALA (1980).

Publicistkinja i kritičarka umetnosti, živi i radi u Ljubljani. Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, trenutno završava magistarske studije iz Antropologije polova na fakultetu ISH u Ljubljani i Univerzitetu u Utrehtu (Holandija). Od 2001. godine učestvuje u organizaciji feminističkog i kvir festivala Rdeče zore. U svojim radovima uglavnom se bavi istraživanju socijalne jednakosti i prostorima (su)delovanja manjinskih javnosti.

TANJA VUKŠA (1979).

Diplomirala sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Trenutno na master studijama na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, na odseku za Teorije kulture i studije roda. Levičarka, feministkinja i antifašistkinja.

VLADIMIR SIMOVIĆ (1983).

Apsolvent na katedri za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Član studentske grupe *Drugačiji Univerzitet je Moguć* koja se bori protiv komercijalizacije obrazovanja.

UREDNIŠTVO

ANA VESELINOVIĆ (1983).

Diplomirala sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Dugogodišnja je aktivistkinja i jedna od osnivača marksističke grupe Cružok. Trenutno je zaposlena u kancelariji Rosa Luxemburg Stiftung u Beogradu na projektima fondacije.

ŽELJKO KLARIĆ (1980).

Diplomirao sociologiju na Univerzitetu u Novom Sadu. Jedan od pokretača Omladinskog centra CK13 i Centra za socijalna istraživanja u Novom Sadu.
Učestvovao kao istraživač i koordinator u nekoliko istraživačko-filmskih projekata u okviru Alternativne kulturne organizacije iz Novog sada.

PETAR ATANACKOVIĆ (1979).

Diplomirao istoriju, istraživač i aktivista. Radio kao urednik i koordinator istraživačkih projekata u Omladinskom centru CK13 (2007-2008) i Alternativnoj kulturnoj organizaciji - AKO (2008-2010) u Novom Sadu. Krajem 2010. emigrirao u Nemačku. Član kolektiva InWole (Potsdam), rukovodilac Ekonomskog instituta "Fikret Abdić - Babo" (Königs Wusterhausen). Objavio više desetina tekstova u različitim medijima. Priredio više publikacija u izdanju CK13 i AKO.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.42(4-12)"1989/..."(082)
316.334.2/.3(4-12)(082)
316.75(4-12)"1989/..."(082)

IZGUBLJENO u tranziciji : kritička analiza procesa društvene transformacije / [uredništvo] Ana Veselinović, Petar Atanacković, Željko Klarić ; [prevod Igor Aćimović]. - Beograd : Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2011 (Beograd : Akademija). - 393 str. ; 22 cm

Prema Predgovoru, zbornik je nastao kao rezultat rada Letnje škole 'Izgubljeno u tranziciji' održane u Novom Sadu od 01. do 04. jula 2010. godine, u organizaciji fondacije Rosa Luxemburg Stiftung - Southeast Europe (Beograd) i Alternativne kulturne organizacije - AKO (Novi Sad). - Tiraž 500. - Str. 2-4: Predgovor / urednici [Ana Veselinović, Petar Atanacković, Željko Klarić]. - Biografije: str. 391-393. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-88745-00-0

a) Друштвене промене - Југоисточна Европа - 1989- - Зборници b) Југоисточна Европа - Транзиција - Зборници
COBISS.SR-ID 183591948

„Tranzicija“ predstavlja u javnosti najčešće upotrebljavani termin za opisivanje društvenih promena u istočnoj i jugoistočnoj Evropi nakon pada Berlinskog zida 1989. godine.
U proteklih dvadeset godina, transformacijski procesi su, u drastičnoj meri izmenili političke, ekonomske i društvene ambijente zemalja realno postojećeg socijalizma. U političkoj areni, jednopartijski sistem je zamenjen višepartijskim sistemom, a istovremeno je počeo dugotrajan proces ekonomske liberalizacije, koji je podrazumevao otvaranje nacionalnih tržišta za inostrani i domaći krupni kapital. I dok su se ovi „tranzicioni“ procesi vodili pod vrednosno nabijenim parolama „modernizacije“, „stabilizacije“, „normalizacije“ i „liberalizacije“, svedoci smo faktičke ekonomske periferizacije, socijalne fragmentacije, pauperizacije, porasta etnonacionalizma, klerikalizacije i retradicionalizacije. Drugim rečima, „tranzicija“ se i pojmovno i praktično razotkrila kao jedan krajnje protivrečan proces.
Zbornik koji je pred vama upravo predstavlja jedan pokušaj kritičkog preispitivanja „tranzicije“. Odakle dolaze i kako se upotrebljavaju koncepti „tranzicije“ i „transformacije“? Šta predstavlja i šta donosi „tranzicija“ u socioekonomskoj sferi? Koje su odlike „novog sistema vrednosti“ u društvima u „tranziciji“? Na koji način se tranziciona društva odnose prema svojoj „socijalističkoj“ prošlosti i kakva se anticipacija budućnosti krije iza tih specifičnih odnosa? Na koji način su se promenila društva i pojedinci u njima tokom više od dve decenije? Postoje li alternative i otpori tranzicionim procesima?
Ovo su samo neka od pitanja na koja su autori/ke u zborniku pokušali/e da pronađu odgovore. Zbornik je nastao kao rezultat rada letnje škole „Izgubljeno u tranziciji“, koja je održana u julu 2010. godine u Novom Sadu.

ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE